

VISIT…

LANZAROTE
Caliente.com

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા" પુ. ૧ લું.

હાસ્યમંદિર.

લખનાર

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,

બી એ, એલ્એલ્ બી

તથા

સૌ. વિદ્યા રમણભાઈ નીલકંઠ,

બી એ

અમદાવાદ.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

મેનેજર—"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા", અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૨૦૦૦

સંવત્ ૧૯૭૧ સને ૧૯૧૫

કિંમત રૂ. [illegible] ૧૭:૦-૩/

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકો માટે અર્ધી કિંમત.

શ્રી "રામકૃષ્ણ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શા મગનલાલ હરીવલ્લભદાસે
છાપ્યું ઠે. કાળુપુર ટંકશાળની પોળ-અમદાવાદ

ઉપહાર.

હાસ્યનો પ્રસંગ આવતાં જેમની શિકલ

ઘુવડ જેવી થઈ જાય છે, અને,

જેઓ હસી શકતા નથી કે

હસાવી શકતા નથી

તેમને આ પુસ્તક

વગર રજાએ

અર્પણ

કર્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

હાસ્યનું પણ મન્દિર હોય છે બીજા મન્દિર પેઠે એ મન્દિરમા પણ ભક્તિના, આનન્દના, ઉત્સાહના, અભ્યાસના પ્રસંગ હોય છે એ મન્દિરમાં પણ એકાન્તમનન કરવાના, આત્મપરીક્ષા કરવાના, તેમ જ, બીજા ભક્તોના સંગમા તેમના સરખી લાગણીઓ અનુભવવાના અવસર મળે છે વિશુદ્ધિના અને ઉત્કર્ષના પ્રયાસ પણ એ મન્દિરમાં થઈ શકે છે એવા મન્દિરની સ્થાપના કરવા અમે કેટલાક પ્રયત્ન કરેલા તેનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમા કર્યો છે.

કયો લેખ કોનો લખેલો છે તે અનુક્રમણિકામા દર્શાવ્યું છે.

અમદાવાદ, તા ૨૩ માર્ચ ૧૯૧૫

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
સૌ. વિદ્યા રમણભાઈ નીલકંઠ

" જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા " વિશે પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના.

ખીલતું ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્ર

૧ પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી " જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા " નુ પહેલુ પુસ્તક " હાસ્યમંદિર " ગુર્જર વાચકોના હાથમા મૂકતા મને અત્યંત સતોષ સાથે હર્ષ થાય છે ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્ર બીજી ભાષાઓના પ્રમાણમા હજી આર્થિક દૃષ્ટિએ જોનારને ફળદ્રૂપ લાગતુ નથી, તોપણ તે ક્ષેત્રના ક્ષેત્રકારો-સાહિત્યસેવકોની સંખ્યામા દિવસે દિવસ સારો વધારો થતો રહ્યો છે એ તેના ઝળકતા ભવિષ્યની નિશાની છે આપણા સાહિત્યક્ષેત્રને ફળદ્રૂપ કરવા ગઈ વીશીમા જુદી જુદી પદ્ધતિએ જે જે પ્રયત્નો થયા છે, તે જ પ્રમાણે તેની પ્રગતિ ચાલુ રહેશે તો હાલ શુષ્કવત્ દીસતુ સાહિત્યક્ષેત્ર રસકસથી ભરપૂર થઈ આપણને આવશ્યક સર્વ પ્રકારનો પોષક પાક આપતુ થશે એ નિઃસદેહ છે તેવા જ હેતુથી આ " જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા " નો ઉપક્રમ થાય છે

પહેલું પુસ્તક—હાસ્યમંદિર

૨ " જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા " ના નિયમો અને હેતુ અન્યત્ર સવિસ્તર પ્રસિદ્ધ કરેલા છે તે ઉપરથી સર્વે વાચકોને જણાયુ હશે અથવા તે વાચતા જણાશે કે આ પુસ્તકમાળાની રચના બીજી કોઈ પણ સસ્થાના કરતા તદ્દન જુદા-નવા જ ધોરણ ઉપર રચાઈ છે, અને તેથી આ યોજના જાહેરમા મૂકતાં જ ગુજરાતના ઘણા વિદ્વાનો તેમજ વિચારશીલ ગૃહસ્થો તરફથી તેના ઉત્તેજન સારૂ બનતી મદદ આપવાના અભિવચનો મળ્યા છે તેમા પણ ગુજરાતના માનવંત સાક્ષરશ્રી ઑન રાવબહાદુર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા તેમના સુશિક્ષિત પત્ની સૌ૦ સૌ૦ વિદ્યાગૌરી બી એ એ પોતાના 'હાસ્યરસ'ના લેખોનો આનંદોત્પાદક અવનવો સગ્રહ-" હાસ્યમંદિર " આ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તક સારૂ આપવાની કૃપા કરી છે એ એક શુભ શુકન સૂચક છે ગુજરાતી ગ્રન્થસમૃદ્ધિમા આવો ગ્રન્થ આ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તક રૂપે આ પહેલો જ બહાર પડે છે તે પોતાના નામ પ્રમાણે સર્વેને હસતા-હસમુખા-આનંદી બનાવશે એવી ખાત્રી છે.

પુસ્તકની કિંમત રાખવાનું ધોરણ

૩ આ પુસ્તકમાળાના પુસ્તકોની કિંમત કયા ધોરણે રખાશે તે ... જાહેરાતમા સ્પષ્ટીકરણ કરવાની સૂચના મારા કેટલાક મિત્રોએ કરી હતી. એકાદ પુસ્તક બહાર પાડીને જ તેમ કરવાની મારી ધારણા હતી તેથી અત્ર જણાવવાનુ કે, આ પુસ્તકના ડેમી આઠપેજી ૩૩ ફર્મા થયા છે, તેની ૨૦૦૦ નકલ છપાવવા વગેરેના ખર્ચનો અડસટો નીચે પ્રમાણે –

૪૫૦ છપામણી તથા કાગળ, વળામણી વગેરે
૪૦ ચિત્રો તૈયાર કરાવવાનુ તથા છપામણીનુ ખર્ચ
૨૬૦ બંધામણી–૨૦૦૦ નકલની.
૧૦૦ ભેટ આપવામા પુસ્તકો જવાના તેના
૭૫૦ લેખકનો હિસ્સો, બુકસેલરોનુ કમીશન, હેંડબીલો, જાહેર ખબરનું ખર્ચ, તથા પોસ્ટેજ વગેરે વ્યવસ્થાને લગતુ બીજુ ખર્ચ
____
૧૬૦૦

આ પ્રમાણે ૨૦૦૦ પ્રતની લાગત રૂ ૧૬૦૦ લગભગ આવી હવે આ બધી નકલો આ પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકોને ૦–૧૨–૦ થી અપાય તો કુલ રૂ. ૧૫૦૦ આવે એટલે પડતરના કરતા રૂ ૧૦૦ ખૂટતા રહે આ ખોટ કેટલીક નકલો ગ્રાહક ન હોય તેવાને વધારે કિંમતે વેચાય તો તેમાથી વળી આવે, અગર તો બીજા ખર્ચમા કસર કરીને વાળવી પડે પરતુ આ પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકને તો આ પુસ્તક પડતરના કરતા પણ સહેજ ઓછેથી જ મળે છે, એની ખાત્રી આ ઉપરથી થશે

કિંમત માટે કાયમનું ધોરણ.

૪ આ પુસ્તકમાળાના હવે પછી નીકળનાર પુસ્તકોની કિંમતનુ ધોરણ ઉપર પ્રમાણે રહેશે કાગળ, બંધામણી, ચિત્રો વગેરે માટે વધારે કે ઓછું ખર્ચ કરવુ પડે તેનાપ્રમાણમા કિંમત વધારે કે ઓછી રહે એ સ્પષ્ટ છે વિશેષે કરીને દરેક પુસ્તકનો દેખાવ ‘ પુસ્તકાલય આવૃત્તિ ’ના જેવો જ રાખવાનુ ધોરણ અમે જાહેરાતમા નિવેદન કરેલુ છે, તે જ પ્રમાણે રહેશે.

ગ્રાહકો વધે તો આનાથી પણ વધારે સસ્તુ અપાય.

૫ બે હજારને બદલે ચાર કે પાચ હજાર કે તેથી વધારે નકલ સામટી છપાવવાની થાય તો ખર્ચની લાગતમા ઘણો ઘટાડો થાય, અને તેમ થતા આના કરતા પણ ઓછી કિંમત ગણી શકાય આ પુસ્તકમાળાના દરેક ગ્રાહક પોતપોતાના લાભની ખાતર પણ એક બબ્બે નવા ગ્રાહકો મેળવી આપવાની તસ્દી લેશે તો તેનો લાભ તેમને પુસ્તકની કિંમત ઘટવાના રૂપે મળશે

વિ. પી. નુ ખર્ચ બચાવવા વિષે.

૬. આ પુસ્તકમાળાનુ દરેક પુસ્તક વિ પી થી મોકલવાનુ ઠરાવેલુ હોવાથી વર્ષમા ત્રણ ચાર આના દરેક ગ્રાહક દીઠ વિ પી ખર્ચના થવાનો સંભવ છે આ ખર્ચ ગ્રાહકોને માથેથી કમી કરવા કેટલાક ગૃહસ્થોએ સૂચના કરી છે તે વિષે જણાવવાનુ કે પુરતા ગ્રાહકો થતા બીજા ખર્ચમાથી બચત થાય તો વિ પી. નુ ખર્ચ ગ્રાહકોને માથેથી કમી કરવાનુ બની શકે પરતુ તેનો આધાર ગ્રાહકોના પ્રયાસ અને વધારા ઉપર જ રહે છે હાલ તો એટલુ કરી શકાશે કે નાનુ એકેક પુસ્તક વિ પી થી ન મોકલતા તેવા બબે પુસ્તક ભેગા થયેથી સાથે મોકલાશે એટલે તેટલો બચાવ થશે, **અને ત્રણ હજાર ઉપરાંત કાયમના ગ્રાહકો થવા પછી વિ૦ પી૦ નુ ખર્ચ ગ્રાહકો ઉપરથી તદન કાઢી નાખવામાં આવશે.**

ચિત્રો બાબત

૭ આ પુસ્તક માટે ખાસ બે ચિત્ર તૈયાર કરવામા આવ્યા છે. વધારે ચિત્ર મુકવાનો વિચાર હતો, પરતુ મનપસદ નવા ચિત્રો ઉપજાવી તયાર કરતા ખર્ચ વધારે આવવાથી—અને આ પહેલુ જ પુસ્તક હોવાથી ખર્ચ ન વધે તે માટે—હાલ તો બેથી જ સતોષ માન્યો છે. આ ચિત્રના ડીઝાઇન ભાવનગરના રહીશ મી. આર એમ રાવળે તૈયાર કરી આપ્યા છે આ ઉમગી યુવાન બધુના સબધમા આવવા ગુજરાતી લેખકો તથા પ્રકાશકોને અમારી ભલામણ છે

મદદ કરનાર ગૃહસ્થો

૮ વિનામૂલ્યે હસ્તપત્રો વહેચી કિવા જા ખ છાપી નીચેના માસિકો વગેરેના વ્યવસ્થાપકોએ આ પુસ્તકમાળાને શરૂઆતમા ઉત્તેજન આપ્યુ છે—

(૧) સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

(૨) સસ્તી વાર્તામાળા,	,,	(૬) વહોરા ઉદય	રાજકોટ
(૩) બુદ્ધિપ્રકાશ	,,	(૭) માસિકમિત્ર	મુબઇ.
(૪) સુન્દરીસુબોધ	,,	(૮) દેશી વેપારી એ બન્નુ માસિક	
(૫) ભાગ્યોદય	,,	(૯) સ્ત્રીબોધ	,,
		(૧૦) પટેલબન્ધુ	સુરત

આ સર્વે ગૃહસ્થોનો આભાર થયો છે બીજા માસિક તેમજ સાપ્તાહિક પત્રોના વ્યવસ્થાપકો પણ આ પ્રકારની વગરખર્ચી મદદ કરી આ કાર્યને ઉત્સાહન આપશે એવી આશા છે

નવા પુસ્તક વિશે ગ્રાહકોને સૂચન

૯. આ પુસ્તકમાળાના એક વર્ષમા અમુક પૃષ્ઠના પુસ્તકો નીકળવાજ જોઈએ એવી હદ બાધેલી નથી, અને તેથી જ વાર્ષિક લવાજમ ન રાખતા દરેક પુસ્તકની અર્ધી કિમત લેવાનુ રાખેલુ છે નવુ પુસ્તક બહાર પડવાનુ હશે તેની ખબર છેલ્લા પુસ્તકમા અપાશે અને અમદાવાદના ત્રોપ પણ એક પત્રદ્વારા પદરેક દિવસ અગાઉ ખબર આપવામા આવશે. માટે ગ્રાહકોએ નવા પુસ્તક માટે લખાણ કરવાની નાહક તસ્દી લેવી નહિ.

નમુનાની નકલ વિ. પી થી મગાવવી.

૧૦. કેટલાક ગૃહસ્થો માસિકોની પેઠે નમુનાની નકલ-પુસ્તક વગર કિમતે મોકલવા જણાવે છે તેમને ખબર નહિ હોય કે આ પુસ્તકમાળાનુ આખુ પુસ્તક નમુના તરીકે મફત મોકલી શકાય નહિ આ પુસ્તકમાળાનુ પહેલુ પુસ્તક જોયા પછી ગ્રાહક થવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે પોસ્ટેજ સાથે રૂ એક મોકલવો અથવા રૂ ૧) ના વિ પી થી પુસ્તક મગાવવુ એટલે "હાસ્યમદિર" મોકલવામા આવશે

આફ્રિકાના ગ્રાહકોને સૂચના.

૧૧ દક્ષિણ આફ્રિકામાના ગ્રાહકોને જણાવવાનુ કે, દ આફ્રિકામાં વિ. પી થી પુસ્તકો મોકલાતા નથી માટે તેમણે દરેક ગ્રાહક દીઠ રૂ. ૩ (૪ શિલીંગ)નો પોસ્ટલ ઑરડર મોકલવો તેમાથી પ્રવેશફીના ૦-૮-૦ જતા રૂ ૨-૮-૦ ગ્રાહકના નામે જમા રાખી પુસ્તક બહાર પડતા બુકપોસ્ટથી મોકલીશુ, અને વર્ષ આખરે હીસાબ જણાવતા રહીશુ.

ગ્રાહકો તથા વાચકોને વિનંતિ.

૧૨. પ્રિય ગ્રાહકો અને વાચકો ! આટલા સ્પષ્ટીકરણથી આપને આ પુસ્તકમાળા ઉપયોગી લાગે, તેનો લાભ લેવાની અતરમાથી ઉર્મી થાય, ને તેનો વધારે ફેલાવો કરવામા સહાયભૂત થવાનુ યોગ્ય લાગે, તો જે ગ્રાહક ન હોય તે ગ્રાહક થઈને, અને ગ્રાહક હોય તે નવા ગ્રાહકો મેળવી આપીને આ કાર્યમા સહાયક થશો એવી છેવટની નમ્ર વિનતિ છે નવા ગ્રાહકે ભરવા સારૂ બબ્બે ઓરડર કાર્ડો આ પુસ્તક સાથે મુકેલા છે

આ કાર્ય સારૂં છે, તો તેમાં સહાયક થવાની પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર આપ સૌને પ્રેરણા કરશે એવી પૂર્ણ આસ્થા સાથે આ પ્રસ્તાવના પુરી થાય છે.

રામનવમી, સ. ૧૯૭૧
તા ૨૫-૩-૧૫

જીવનલાલ અમરશી મહેતા
મેનેજર, " જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા "
અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા.

હાસ્યમંદિર.

૧.

હાસ્યરસ.*

હસવાની શક્તિ એ માણસજાતનો એવો વિશેષ ધર્મ છે કે તે વડે મનુષ્યના લક્ષણની વ્યાખ્યા થઈ શકે તેમ છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે. આ ઉપરથી, 'man is a laughing animal,' 'હસતું પ્રાણી તે મનુષ્ય,' એવી પણ માણસની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પરંતુ, પૃથ્વીના એક ભાગમાં હસતા વાંદરા મળી આવ્યા છે, અને તેથી 'હસતા પ્રાણી' એ પદમાં તે વાંદરાનો પણ સમાવેશ થાય તેમ છે, અને તે માટે એ વ્યાખ્યા અતિવ્યાપ્તિના દોષવાળી હોઈ નિરર્થક જાય છે પરંતુ, માણસ સિવાય બીજા પણ કોઈ હસનારા પ્રાણી હોય§ અને તેથી હાસ્ય એ મનુષ્યનો અસાધારણ

---

* "જ્ઞાનસુધા" માસિક પત્રના નવેમ્બર ૧૯૧૧ થી ઑગસ્ટ ૧૯૧૩ સુધીના અંકોમાં છપાયેલો નિબંધ

§ હાથીમાં હાસ્યવૃત્તિ છે એનું ઉદાહરણ ચાંદ્ વખત ઉપર મળી આવ્યું છે. એક નહાની છોકરી પોતાના ગામમાં આવેલા 'સરકસ'ના પશુઓ જોવા ગઈ પશુઓને ખવડાવવા સારૂ થોડાં ફળ તે સાથે લેતી ગઈ પરંતુ, 'સરકસ'માંના હાથીઓ આગળ આવતાં તે એટલી બીધી કે તે પોતે તેમને ફળ આપી શકી નહિ. આ ઉપરથી 'સરકસ'ના વ્યવસ્થાપકે ફળની ટોપલી પોતાના હાથમાં લીધી અને ટોપલીમાં નારંગીઓ હતી તેમાંની એક એક હાથીને એક પછી એક આપવા માંડી છ હાથીઓ હતા તેમને એ રીતે ૬ નારંગીઓ આપી તે પછી ટોપલીમાં રહી વધી છઠ્ઠા હાથીથી નારંગીઓ ફરી આપવાનું તે શરૂ કરે તો બીજા હાથીઓને પ્રથમ એમ લાગે કે છઠ્ઠાને એકલાને બે આપી આવી ઈર્ષ્યા અટકાવવા વ્યવસ્થાપકે ફરીથી પહેલા હાથી પાસે જઈ ત્યાંથી એક પછી એક નારંગીઓ આપવાનું શરૂ કર્યું આમ બીજી વાર ૬ નારંગીઓ આપી રહ્યા પછી પણ ટોપલીમાં એક વધી બીજો કાંઈ ઉપાય ના રહ્યો તેથી વ્યવસ્થાપકે તે નારંગી

ધર્મ તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન ગણાય તોપણ પ્રધાનપણે એ માણસનો જ વિશેષ ગુણ છે અને માણસના સ્વભાવમા તેનું મૂળ રહેલુ છે એ નક્કી છે એ ગુણ આગન્તુક નથી. હસવાની ટેવ કોઇ કોઇ મનુષ્યોને બધાય છે એમ બનતુ નથી, પણ, માણસ જાતની એ કુદરતી ખાસીઅત છે આ કારણથી, રસ-શાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રન્થોમા હાસ્યને રસ ગણ્યો છે અને હાસને તેનો સ્થાયી ભાવ ગણ્યો છે મનુષ્યચિત્તમા હાસના જે સ્થાયી સંસ્કાર રહેલા છે તેનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે એમ કહ્યુ છે આ રીતે, હાસ તે કોઇ પ્રકારે મનુષ્યત્વની ખામીનુ ફળ નથી, જેનામા મનુષ્યત્વ પરિપૂર્ણપણે વિકાસ ન પામ્યુ હોય તે લઘુતાને લીધે હાસવૃત્તિનો અનુભવ કરે એમ નથી; પણ એ વૃત્તિ તે મનુષ્યચિત્તનો એક કાયમનો અંશ છે, અને જે તેનો અનુભવ યથાર્થ રીતે કરી શકે નહિ તેનામા એટલી મનુષ્યસ્વભાવની ન્યૂનતા હોય છે કેટલાક હાસવૃત્તિને મનુષ્યચિત્તની નિર્બલતા માને છે તેમની ભૂલ દૂર કરવા પ્રથમ સ્થાયીભાવના સ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ કરીશુ, અને, સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથે દર્શાવેલી સ્થાયી ભાવના લક્ષણની વ્યાખ્યા લક્ષમા લઇશુ તે કહે છે, 'વિરુદ્ધ હોય કે અવિરુદ્ધ હોય એવા સહુ મનુષ્યો જે ભાવનું તિરોધાન કરવાને–જે ભાવને ઢાંકી દેવાને કે કહાડી નાખવાને અસમર્થ છે, અને જે ભાવ આસ્વાદના અંકુરનુ મૂળ છે તે સ્થાયીભાવ છે' હાસ પણ આ પ્રકારનો સ્થાયીભાવ છે એ ભાન તે ચિત્તની અવિકસિતતાનુ ચિહ્ન નથી, પણ, જે ભાવનાઓથી ચિત્તનું સુસસ્કારમય સ્વરૂપ બધાય છે અને જે ભાવના ખાસ મનુષ્યત્વમાથી બાતલ કરી શકાતી નથી, તેમાની એ એક ભાવના છે. તે જ માટે વિશ્વનાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, 'વાચા વગેરેના વૈકૃત (કઢંગાપણા)થી જે ચિત્તનો વિકાસ થાય તે હાસ છે

હાસવૃત્તિ આમ સ્વાભાવિક છે, મનુષ્યચિત્તના બધારણમા ગુથાયેલી છે, તેથી જ તેનુ પૃથક્કરણ કરવુ બહુ અઘરૂ પડે છે મનુષ્યના ચિત્તમા સ્મૃતિ શી રીતે થાય છે, શોક શી રીતે થાય છે, વિસ્મય શી રીતે થાય છે, એ પ્રશ્નો જેવા કઠણ છે તેવો જ હાસ શી રીતે થાય છે એ પ્રશ્ન પણ કઠણ છે. આ મનોવ્યાપારો અને મનોવૃત્તિઓ શા કારણથી થાય છે,

હાથમા લઈ હાથ ઉંચો કરી બધા હાથીઓને બતાવ્યુ કે હવે એક જ નારગી રહી છે, પછી, હાથ નીચો લઈ નારગી ધીમે રહીને કોલી વ્યવસ્થાપક પોતે ખાઇ ગયો આ જોઇ હાથીઓને ગમુજ પડી હોય તેમ સહુ પોતાના ખભા ખભ હલાવીને ડોલ્યા

અર્થાત્ મનુષ્યના મનનું બંધારણ અમુક પ્રકારનું શા કારણથી છે, એ ગહન પ્રશ્ન રસશાસ્ત્રમાં અસ્થાને છે, પરંતુ, ચિત્તના બીજા વ્યાપાર અને બીજી વૃત્તિઓના ઉદ્ભવથી હાસનો ઉદ્ભવ શી રીતે જુદો પડે છે, એ પ્રશ્નનું અન્વેષણ રસ સંબંધે થઇ શકે એવું છે અને જરૂરનું છે.

હસવાની શારીરિક ક્રિયાનો હાસ્યરસ સાથે સમવાયસંબંધ* કલ્પી શકાતો નથી. રસની નિષ્પત્તિ વેળાએ ઉદ્ભવતા શારીરિક વિકાર, જેને સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રમાં અનુભાવ કહે છે તે, રસ સાથે જોડાયેલા તો હોય છે જ, પણ, એ વિકારોમાંથી કોઈ અમુક વિકાર એવો નથી કે તે તો અમુક રસના સાક્ષાત્કાર વખતે દેખાવો જ જોઇએ, અને, તે ન દેખાય તો તે રસ નિષ્પન્ન થયેલો ન ગણાય એમ બનતું નથી. તેથી, હસવાની ક્રિયા જે અનુભાવ છે તે હાસ્યરસના અનુભવ વખતે થવી જ જોઇએ એવો નિયમ નથી. પરંતુ, હાસ્યરસના મીમાંસકો એ રસ પરત્વે હસવાની ક્રિયાનું ઘણું મહત્ત્વ કલ્પે છે, અને બીજા કોઇ અનુભાવનું કોઇ રસ પરત્વે એટલું મહત્ત્વ તેઓ કલ્પતા નથી. આંસુ પણ અનુભાવ છે, પરંતુ, કરુણરસના નિરૂપણમાં આંસુનું ઝાઝું વિવેચન થતું નથી. આંસુના પ્રવાહીપણાથી હૃદય 'આર્દ્ર' થવાની અને 'પિગળવાની' કલ્પના કદાચ ઉદ્ભૂત થઇ હશે, પણ, એ શબ્દોના ઉપયોગ સિવાય બીજી કોઇ રીતે શોકવૃત્તિના કે કરુણરસના પૃથક્કરણમાં આંસુને સામેલ કરવામાં આવતાં નથી. હાસ્યરસના પૃથક્કરણમાં અને નિરૂપણમાં, હસવાની ક્રિયા કેવી રીતે ઉદ્ભૂત થાય છે અને તેના કેવા કેવા પ્રકાર છે તેનું સૂક્ષ્મતાથી વિવેચન કરવામાં આવે છે. હસવાના જુદા જુદા પ્રકારનો અને હાસ્યરસનો સંબંધ હવે પછી વિચારીશું, પણ, હસવાની ક્રિયાનો ઉદ્ભવ પૃથક્કરણના આરંભમાં જ લક્ષમાં લેવા જેવો છે.

હસવાની ક્રિયા વખતે પેટ અને છાતી વચ્ચેના પડદા (diaphragm) ઉપરનું શરીર ઉપડીને ઊંચું તેમ જ આડું ઊભું હાલે છે, ચહેરાના તથા ખાસ કરીને હોઠના સ્નાયુઓ વિશેષ પ્રકારે ગતિમાન થાય છે, આંખોમાં એક જાતનો ચળકાટ આવે છે, ફેફસામાંથી થડકાતો થડકાતો ઉચ્છ્વાસ નિકળે છે, અને કંઠમાંથી રસ ગળતો, કાંઇક રણકારા અને કાંઇક ખખડાટવાળો અવાજ નિકળે છે. આ સર્વ ક્રિયા વખતે શરીરના એ અંગોમાં મૌજ, વિનોદ, ખુશાલી વ્યાપી રહેલા અને પ્રદીપ્ત થતા દેખાય છે, સ્થાયી ભાવ રૂપે રહેલો હાસ સાક્ષાત્કારથી પ્રગટ થઇને હાસ્યરસરૂપે નિષ્પન્ન થતાં

* એકબીજાથી કદી જુદી ન પડે એવી બે વસ્તુઓનો હમેશનો સંબંધ

અંગેઅંગમાં બળ પ્રસારી રહ્યો છે તથા વિકાસ ફેલાવી રહ્યો છે, એવું દર્શન થાય છે. રસનું આ વાવાઝોડું કોઈક પ્રકારના સંઘટ્ટન (collision)થી એકાએક ઉત્પન્ન થયેલું જણાય છે, કોઈક વસ્તુસ્થિતિઓ અકસ્માત્ સામસામી આવી અથડાવાથી ગુપ્ત રહેલાં બળો ઉપડી આવ્યાં છે એમ જ જણાય છે. એ અવસ્થા સંઘટ્ટનની છતાં તેમાં કાંઈક સુયોગ રહેલો છે, સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ એકબીજાથી વિષમ છતાં તે એવી રીતે ગોઠવાવાથી થતું આશ્ચર્ય સંતોષકારક લાગે છે, તેથી ગમ્મત થાય છે, અને પરિણામે હાસના સંસ્કાર જાગૃત થાય છે. સંસ્કારની આ જાગૃતિને સમયે ઉપજતા વિચારના વિવિધ સ્વરૂપ પ્રમાણે હસવાની ક્રિયા ઓછી વધતી થાય, મુખ પર માત્ર સ્મિત થાય, કે એવી કાંઈ પણ શારીરિક ક્રિયા ન થાય, તોપણ, સંઘટ્ટન વિના સંસ્કારની જાગૃતિ થતી નથી, તેથી, એ સંઘટ્ટનથી થતા માનસિક અનુભવનું શારીરિક અનુકરણ કરી વિશેષતાથી સંઘટ્ટન દર્શાવનારી હસવાની ક્રિયાને હાસ્યરસના વિવરણમાં મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી હસવાની શારીરિક ક્રિયા અને હાસ્યરસના અનુભવની માનસિક ક્રિયાને એકઠી કરી લી હન્ટ વ્યાખ્યા કરે છે કે, '(આ સ્થિતિનું) કારણ થોડું શારીરિક છે અને થોડું માનસિક છે. આશ્ચર્યથી થતા ઉલ્લાસના પ્રમાણમાં શ્વાસનું કાંઈક રોકાણ થાય છે, રસ્તે જતાં મહોલ્લાને ખુણે વળવાનું આવે ત્યાં સામેથી આવતા મનગમતા મિત્ર સાથે આપણે એકાએક અજાણ્યે અથડાઈએ તેવી જ જાતનું એ રોકાણ હોય છે, પણ, એટલા ધક્કાવાળું હોતું નથી. એ રીતે રોકાયેલો શ્વાસ પાછો હટે છે, પણ તરત જ બમણા જોરથી પાછો ઉપડે છે અને એ ક્રિયામાં જે સુદૈવથી પ્રાપ્ત થયેલો દિલપસંદ તાણ જેવો ક્ષોભ થાય છે તે હાસ્ય (હસવાની ક્રિયા, laughter) છે.' (વિટ એન્ડ હ્યુમર.)

કેટલાકનું માનવું એવું છે કે હસતી વખતે હસનાર હાસ્યપાત્ર કરતાં પોતાને ચઢીઆતો ગણે છે, અને એ રીતે ફતેહ અને કીર્તિની વૃત્તિઓ હાસ્યરસના મૂળમાં રહેલી છે. હૉબ્સ કહે છે, 'હાસ્યનો આનંદ વાક્‌ચાતુર્યથી થાય છે, અને જે મશ્કરી કહેવાય છે તેનાથી થાય છે એ વાત અનુભવથી ખોટી પડે છે, કારણ કે માણસો અકસ્માત્ હાનિઓ અને અશ્લીલ દેખાવોથી હસે છે અને તેમાં કાંઈ પણ વાક્‌ચાતુર્ય કે મશ્કરી હોતાં નથી.' વળી, હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ ગમે તેવી હોય, પણ, એનીએ વસ્તુ સાધારણ કે જુની થઈ જાય ત્યારે તે હસવા સરખી લાગતી નથી, તેથી તે નવી અને અણધારેલી હોવી જોઈએ. માણસો (ખાસ કરીને પોતે સારી

રીતે કરેલા દરેક કામ માટે પ્રશંસા મેળવવાના શોખી માણસો) ઘણી વાર પોતાનાં જ કાર્યો પોતાની ધારણા કરતાં સહેજ પણ વધારે સારાં કરાયાં હોય તો હસે છે, પોતે કરેલી મશ્કરીઓથી હસે છે, અને આવી સ્થિતિમાં એ તુલ્ય છે કે હસનારને પોતાનામાં કોઈ શક્તિ હોવાનું એકાએક ભાન થવાથી તે હસી પડે છે. તેમ જ મનુષ્યો બીજાઓની નિર્બળતા જોઈ હસે છે, અને તેની સાથે સરખામણીમાં પોતાની વધારે ઉંચી શક્તિ તેમના મન આગળ તે વખતે પ્રકટ થયેલી હોય છે. વળી, મનુષ્યો મશ્કરીઓમાં હસે છે ત્યારે બીજાની બેવકુફી ખુબીદાર રીતે જણાઇ આવી હોય છે અને મન આગળ પ્રત્યક્ષ થયેલી હોય છે તે સ્થિતિમાં હાસ્યનું કારણ રહેલું હોય છે, અને આ વખતે પણ હસનારને પોતાની સરસાઈ તથા ચઢીઆતાપણાની કલ્પના થયેલી હોય છે, કારણ કે, બીજા માણસની નિર્બળતા અને બેવકુફી સાથે સરખામણીમાં પોતાને માટે સારો મત બાંધવા તરફ વલણ થાય એ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાની કલ્પના નહિં તો બીજું શું? તેથી જ, જ્યારે આપણી મશ્કરી થઇ હોય છે અથવા જે મિત્રની અપકીર્તિથી થતી હાનિના આ-પણે ભાગીદાર થઇએ છીએ તે મિત્રની મશ્કરી થાય છે, ત્યારે આપણે કદી હસતા નથી તે માટે હુ એ અનુમાન કરૂ છુ કે હસવાની વૃત્તિ તે બીજું કાંઇ નહિ પણ આપણામાં ચઢીઆતાપણું હોવાનુ એકાએક ભાન થવાથી ઉપજતી તાત્કાલિક કીર્તિ (મહોટાઇ, વડાઇ) નો ભભુકો છે એ ભાન બીજાઓની નિર્બળતા સાથે અથવા આપણી પોતાની પ્રથમની નિર્બળતા સાથે સરખામણી કરવાથી થાય છે; કારણ કે માણસોને પોતે ભૂતકાળમાં કરેલી મૂર્ખાઇઓ એકાએક યાદ આવે છે ત્યારે પણ તેઓ હસે છે; ફક્ત એ મૂર્ખાઈથી હાલ અપકીર્તિ થતી હોય તો તેથી નથી હસતા. તેથી, માણસોને પોતાની મશ્કરી થાય કે હાની થાય, એટલે કે પોતાપર કોઇની સરસાઇ થાય ત્યારે ઘણું ખોટું લાગે છે' (ટ્રીટિઝ ઑન હ્યુમન નેચર) ની કાન્ટને આ મત સર્વથા સ્વીકાર્ય લાગતો નથી તે કહે છે કે, 'આપણું બંધારણ એવું છે કે જેથી વાસ્તવિક રીતે દુઃખ ન થાય એવી સ્થિતિમાં મન ખુશીથી આવે છે, અને તેનું કારણ એ હશે કે તે વેળા આપણા અસ્તિત્વમાં રહેલી શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે, અને ખરેખર બીક કાપી લેવા આપણે તૈયાર છીએ એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ હોબ્સ કહે છે તેમ તિરસ્કાર એ વૃત્તિમાં રહેલો નથી. માણસ કદી થઇ પોતાની મહોટાઇ માને છે એવું હાસ્યનું કારણ હોબ્સ બતાવે છે. આપણે પોતાને બીજાથી ચઢીઆતા ગણી તિરસ્કાર કરીએ અથવા એમ કરીએ છીએ એવું

એ છીએ એવા ઘણા પ્રસંગ આવે છે એ ખરૂ છે. પણ, માત્ર વિનોદ અને રમુજના પ્રસંગ હોય ત્યારે તો ફકત આપણી બુદ્ધિ તથા ગ્રહણ-શક્તિની સામે ગમ્મતભર્યો અનાદર ખડો થાય છે તે ઉપર જ આપણું ચઢીઆતાપણું આપણને લાગે છે. આપણે ઉદ્ધત થઇને પોતાની ફતેહ માનતા નથી પણ માત્ર ખુશાલીમા આવીને આપણી ફતેહ માનીએ છીએ. કોઇ નીચો પડયો છે એમ માનતા નથી પણ આનંદમા આવ્યા છીએ અને સંતોષની પ્રતીતિ થઇ છે તેથી આપણે ફતેહ થયેલી માનીએ છીએ' મિત્ર સાથે અથડાવાનુ ઉપર કહેલુ ઉદાહરણ આપી લી હન્ટ કહે છે, 'એવે પ્રસંગે શુ આપણે મિત્ર ઉપર ફતેહ થયેલી માનીએ છીએ? બેશક નહિ જ ફકત અણધારી અને એકાએક વિષમ અથડાઅથડી થઇ અને તત્ક્ષણે આપણે પ્રતિપક્ષીઓની સ્થિતિમા આવી ગયા એમ લાગ્યુ તેથી ફતેહ થયાનુ આપણને લાગે છે'

હાસ્યરસને પ્રસંગે ચઢીઆતાપણાનો અનુભવ થાય છે, એ ખરૂ છે, પણ, 'હુ દલાણાથી ચઢીઆતો છુ, અને તે મારાથી ઉતરતો છે' એવુ અભિમાન એ અનુભવમા હોતું નથી જ્યા અભિમાન હોય છે ત્યા હાસ્યરસ હોતો નથી અભિમાની મનુષ્યો પણ અભિમાનનુ ભારેખમપણું અને અતડાપણું મુકી દઇ બરોબરીઆપણાની અને મિલનસારપણાની વૃત્તિમા આવે છે ત્યારે હાસ્યરસનો અનુભવ કરી શકે છે હાસ્યરસના અનુભવમા રહેલુ ચઢીઆતાપણું અભિમાનથી નહિ પણ ઉપર કહી તેવી વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય છે સામસામી આવેલી બે સ્થિતિઓ સરખી નથી હોતી, પણ, તેમાની એક સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય હોય છે અને બીજી વિલક્ષણ તથા તરેહવાર હોય છે ત્યારે તે સ્થિતિઓ એક બીજાથી વિષમ થાય છે, પણ, તે વિષમતા એનાએ વિષયની હોય છે. જે લક્ષણ એકમા સ્વાભાવિક રીતે હોય છે તે જ લક્ષણ બીજીમા હોવાં જોઇએ છતા નથી હોતા અગર મરડાઇ ગયેલા અને વાંકા થઇ ગયેલા હોય છે આ રીતે, સમાનતાનો પ્રસંગ હોવા છતા જ્યા અસમાનતા હોય છે, જ્યા સરખામણી થઇ શકે તેવુ હોય છે અને એવી સરખામણીમા બે સ્થિતિઓ એક બીજાને અનુકૂળ જણાવી જોઇએ છતા વિચિત્ર રીતે પ્રતિકૂળ જણાય છે, ત્યા વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે આ વિષમતાના અનુભવને પ્રસંગે આપણે સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી શકીએ અને સાચવી શકીએ તેવા છીએ, આપણે સરખામણીમાં અનુકૂળતા પ્રકટ કરી શકીએ તેમ છે, અને એવી જે ઉલટી સ્થિતિ છે તેમા આપણે નથી, એવુ જ્ઞાન હાસ્યરસ અનુભવનારને થાય છે.

અને એ ભાનથી તેને પોતાનુ ચઢીઆતાપણુ લાગે છે થોડા ઉદાહરણ તરફ દૃષ્ટિ કરીશુ.

રસ્તે ચાલતાં કોઈ માણસને ઠોકર વાગે અને તેની પાઘડી પડી જાય, ત્યારે આપણે સભાળીને ચાલીએ એવા છીએ અને આપણે એવી દશામા આવીએ એવા નથી એવુ ચઢીઆતાપણાનુ ભાન જેમને થાય તેમને રમુજ પડે છે જેમને એ અકસ્માતથી તે માણસ તરફ દિલસોજી થાય તેમને ચઢીઆતાપણુ લાગતુ નથી અને રમુજ પડતી નથી તે માણસને પડી જવાથી વાગ્યુ હોય તો જેઓ દયાહીન હોય તેમને જ પોતાનુ ચઢીઆતાપણુ લાગે અને રમુજ પડે. આવે પ્રસગે જે વિષમતા ઉપસ્થિત થાય છે તે રસ્તે ચાલતા સભાળથી સચવાતી સુસ્થતાની અને ગફલતથી આવી પડતી દુર્દશાની વચ્ચેની હોય છે રસ્તે ઉંચુ જોઇ ચાલતા બે માણસો અથડાઇ પડે ત્યારે પણ જે વિષમતા થાય છે તે તેમના બેની વચ્ચેની નહિ, (એ બે તો સમાન જ હોય છે,) પણ, સામુ જોઇ ચાલવાની ટેવ અને ઉચુ જોઇ ચાલવાના પ્રસગ વચ્ચેની વિષમતા થાય છે, અને હાસ્યરસ અનુભવનાર પોતે પોતાનામા સામુ જોઇ ચાલવાની ટેવ માની પોતાનુ ચઢીઆતાપણુ ધારે છે 'રાત પડે ત્યા વાસો કરજે' એ શિખામણ ઘેરથી સાભળી મુસાફરીએ નિકળનાર ' અડવો ' ખેતરની વાડના બોડીબારામા એક પગ મુકતા સૂર્યને આથમતો જોઇ અટકીને ઉભો રહે અને એક પગ બોડીબારાની અદર અને એક બહાર એમ આખી રાત 'વાસો કરે,' એવી વાત સાંભળતા શિખામણના ખરા અર્થ અને વગર સમજ્યા અર્થ વચ્ચેની વિષમતા ઉદ્‌ભૂત થાય છે, અને આપણે ખરો અર્થ કરી શકીએ એવા છીએ એવુ આપણુ ચઢીઆતાપણુ આપણને લાગે છે ''મુસાફરી કરતો કરતો તે હિમાલય પર્વત આગળ જઈ પહોચ્યો ત્યારે હિમાલયની સામે જોઇ રહ્યો, અને હિમાલયની સાથે પોતાની નામનાની સરખામણી વિશે મનન કરી બોલી ઉઠયો, ''તુ ઘણિ ગ લેઇ બેઠેલો છે,'' (અંગ્રેજી પરથી)' એ વૃત્તાન્તમા હિમાલયની ઉત્તુગતા અને માણસની અલ્પતા વચ્ચેની વિષમતાથી હાસ્યપ્રસગ થતો નથી (કેમકે એમ હોય તો 'હિમાલયની તળેટીમા માણસ ઉભો હતો ' એટલુ સાભળતા જ હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય),પરતુ હિમાલયની વાસ્તવિક વિશાળતા અને મનુષ્ય સાથેની તુલનામા કલ્પેલી તેની અલ્પતા, એ બે વચ્ચેની વિષમતાથી હાસ્ય થાય છે, અને હાસ્ય અનુભવતા આપણને આપણુ ચઢીઆતાપણુ એ લાગે છે કે આપણે તો તેની વિશાળતાનો સ્વીકાર કરીએ. અલબત્ત, સૂર્યના કદ સાથેની સરખામણીમા હિમાલયને ક્ષુદ્ર કહ્યો હોય તો હાસ્ય ઉત્પન્ન ન થાય

પરંતુ, હાસ્યરસમાં વિષમતા અને ચઢીઆતાપણા સિવાય બીજાઅંશ પણ રહેલા છે પ્રથમ તો, ઉપર કહ્યું તેમ એ પ્રસંગની વિષમ સ્થિતિઓ એનાએ વિષયની હોવી જોઇએ એનાએ લક્ષણવિરોધી સ્વરૂપે-સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક સ્વરૂપે-સામસામાં આવવાં જોઈએ, સરખામણીની ગ્રહ્યતા હોવી જોઇએ બુદ્ધિવિવેક (judgment)અને બુદ્ધિચાતુર્ય (wit)-નો ભેદ દર્શાવતા લૉક કહે છે, 'વિચારોનો સમુદાય કરી તેમાંથી જેમાં મળતાપણું કે અનુરૂપતા માલમ પડે તે વિચારોને ઝડપથી અને, વિવિધ રૂપે પાસે પાસે ગોઠવવા અને એ રીતે મનોરંજક ચિત્રો તથા રુચિકર કલ્પનાતરંગો ઉત્પન્ન કરવા, એ બુદ્ધિચાતુર્યનો વ્યાપાર છે, એથી ઉલટું, બુદ્ધિવિવેકનો વ્યાપાર એથી તદ્દન સામી દિશાનો છે; જે વિચારોમાં જરા પણ ભેદ માલમ પડે તેમને સૂક્ષ્મતાથી જુદા પાડવા એ બુદ્ધિવિવેક-નો વ્યાપાર છે, અને એ પૃથક્કરણ સરખામણીથી થતી ભુલ અટકાવે છે, અને જ્યાં મળતાપણું હોય ત્યાં એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ માનવાનો ભ્રમ અટકાવે છે' (એસે કનસર્નિંગ હ્યુમન અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ.) આ બુદ્ધિચાતુર્ય હાસ્યવૃત્તિના બંધારણમાં અંગભૂત રહેલું છે, અને એ ચાતુર્યનો વ્યાપાર થઈ શકે તે સારૂ વિષય એક જ હોવાની જરૂર છે, સમતા હોવાની જરૂર છે, કેમકે સમતામાંથી વિષમતા એ વ્યાપારવડે ઉપજાવવાની હોય છે 'આ-ધળો કહે કે જોવા જઇએ, પાંગળો કહે કે દોડતા જઇએ,' એ વાક્યોમાં અંધત્વ અને દર્શનેચ્છા એક જ વિષયના છે, તેમ જ લંગડાપણું અને-દોડવાની ઇચ્છા એક જ વિષયના છે, અને તેથી સામસામી મુકાયેલી બે સ્થિતિઓની વિષમતા વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ, ' આંધળો કહે કે દોડતા જઇએ, પાંગળો કહે કે જોવા જઇએ' એવાં વાક્યો હોય તો વિષય એકના એક ન હોતાં બદલાઇ જાય છે, સમતા જતી રહે છે, અને વિષમ-તામાં કાંઇ ખુબી રહેતી નથી તેમ જ વળી, 'આગીઆ આગળ સૂરજ શી વિસાતમાં !' એવી ઉક્તિમાં આગીઆ કીડાનું તેજ અને સૂર્યનું તેજ એ બન્નેનો વિષય એક જ હોવાથી સમતા અને વિષમતાના પ્રસંગ બને છે, અને વિષમતાથી વિનોદ થાય છે. પરંતુ, 'આગીઆ આગળ મહાસાગર શી વિસાતમાં !' એવી ઉક્તિ હોય તો આગીઆનું તેજ અને મહાસાગરનો જળવિસ્તાર એ બે વિષય જુદા પડી જાય છે અને વિષમતા ખુબીદાર લાગતી નથી.

આ સમતા સાથે બીજા અંશોની પણ આવશ્યક્તા છે લૉકની વ્યાખ્યા વિશે વિવેચન કરતાં એડિસન કહે છે, 'વિચારોના દરેક જાતના સરખાપણાંમાં બુદ્ધિચાતુર્ય હોતું નથી, સરખાપણાની સાથે વાચનારને

વિનોદ અને આશ્ચર્ય થાય ત્યારે ચાતુર્યનો વ્યાપાર હોય છે બુદ્ધિચાતુર્ય માટે આ બે અંશ આવશ્યક છે, ખાસ કરીને આશ્ચર્યનો અંશ આવશ્યક છે, તેથી, વિચારોના સરખાપણામા બુદ્ધિચાતુર્ય હોવા માટે એ જરૂરનુ છે કે વિચારો સ્વાભાવિક રીતે એક બીજાની બહુ પાસે પાસે હોવા ન જોઇએ, કારણ કે જ્યા સરખાપણુ દેખાઇતું હોય ત્યા કાંઇ આશ્ચર્ય થતુ નથી કોઈ અમુક માણસનુ ગાયન બીજા અમુક માણસના ગાયન જેવુ છે એમ કહેવાથી આશ્ચર્ય થતુ નથી ' (સ્પેક્ટેટર)

વિનોદ એ આનન્દનો એક પ્રકાર છે, અને, બીજા રસ પેઠે હાસ્યરસમા પણ આનદ આવશ્યક છે, અને, એ કારણથી હાસ્યપાત્ર મનુષ્યના શરીરને જ્યાં પીડા થતી હોય ત્યા હાસ્યમાં ઔચિત્ય રહેતુ નથી દુખને અને કાવ્યાનદને વિરોધ નથી, કરુણરસમાં દુખનો અનુભવ શોકનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આનદ આપે છે. પરતુ, રસ હૃદયની ઉન્નતિ સાથે જોડાયેલો છે, અને તેથી જ્યા દયાહીનતા હોય ત્યા રસ હોઇ શકતો નથી કરુણરસમા દયાહીનતા હોતી નથી પણ દુખ તરફ દયામય સમભાવ હોય છે પરતુ, કોઇ મનુષ્યને થતી પીડા જોઈ હસવુ એ દયાહીનતા છે અને એવા પ્રસંગમા રસોત્પત્તિ થતી નથી અલબત્ત, પીડા ક્ષણિક છે અથવા કલ્પિત છે અને થોડી વારમા પીડાનુ દર્શન દૂર થઇ જવાનું છે એ હકીકત હાસ્યપાત્ર મનુષ્યના જાણવામા ન હોય ત્યા તેનો ભ્રમ હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે

એડીસને કહેલો બીજો અંશ—આશ્ચર્ય—હાસ્યરસમા બહુ વિશેષતાવાળો છે. બે સ્થિતિઓ સામસામી આવી એકાએક અણધારી રીતે અથડાય એ હાસ્યરસ માટે પરમ આવશ્યક છે. 'મેરે સાહેબને તમકુ સુરત શહેર દીયા ઓર મેને સારા મુલક દીઆ' 'ઉસકુ કયા કરે ?' 'ભીખ મગ ખાઓ'· આ સભાષણમા દાન કરેલી ભૂમિનું માલકીપણુ તે માત્ર ભીખ માગી ખાવાના હકમા છે એ ઉક્તિ એકાએક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, ભૂમિના પટ ઉપર માલકીપણાને અને ભીખારીપણાને અણધારી રીતે અદલબદલ કરી અવતારે છે, તેથી હાસ્યનો પ્રસંગ થાય છે વિસ્મતામા કાંઇ અચબો ન હોય, કઇ નવીનપણુ ન હોય તો હાસ્યનુ કારણ લાગતું નથી. આ માટે જ, હાસ્યમય ઉક્તિઓ જુની થઇ જાય ત્યારે તેની પુનરુક્તિ રસિક થતી નથી અને હાસ્ય ઉપજાવતી નથી.

હાસ્યરસનુ આશ્ચર્ય તે અદ્ભુતરસના વિસ્મયથી જુદી જ વૃત્તિ

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં આપેલી વિસ્મયની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો આ હકીકત સ્પષ્ટ થશે. 'ચિત્તનો વિસ્તાર (ફરકવું) તે વિસ્મય કહેવાય છે' (સાહિત્યદર્પણ) 'વસ્તુના માહાત્મ્યનું દર્શન થવાથી ચિત્તનો જે વિસ્તાર થાય તે વિસ્મય છે.' (કાવ્યપ્રદીપ) 'લોકસીમાની પાર રહેલા વિવિધ પદાર્થો પ્રતિ ચિત્તનો જે વિસ્ફાર તે વિસ્મય કહેવાય છે' આ વ્યાખ્યાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે વિશ્વમા વસતા મહત્ત્વનુ, વિશ્વમા રહેલી વિશાલતાનુ દર્શન કોઇ પદાર્થદ્વારા મનુષ્યને જ્યારે થાય છે ત્યારે તેનું ચિત્ત ઉલ્લાસ પામે છે, અને ફરકે છે તે વૃત્તિ તે વિસ્મય છે વિસ્મયમા જે ઉંડુ મનન આ રીતે સમાયેલુ છે તે આશ્ચર્યમા હોતું નથી. જગન્નાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે 'અલૌકિક વસ્તુના દર્શન વગેરેથી જન્મ પામતી, જે વિશેષ વૃત્તિ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે તે વિસ્મય છે' (રસગગાધર.) અહી વિસ્મયનુ લક્ષણ આપવા 'આશ્ચર્ય' શબ્દ વાપર્યો છે; પરતુ, વધારે યોગ્ય શબ્દને અભાવે જ તે શબ્દ વાપર્યો જણાય છે તથાપિ, બધી આશ્ચર્યની વૃત્તિ તે વિસ્મય નહિ પણ અલૌકિક વસ્તુના દર્શનથી ઉદ્દભવ પામતી આશ્ચર્યની વૃત્તિ તે વિસ્મય છે, એવો અર્થ ફલિત કરનારી વ્યાખ્યા અપાઈ હોત તો તે વધારે વાસ્તવિક થાત અલૌકિકતાનુ ભાન કરાવનારી વસ્તુ, સાધારણ લોકવ્યવહારમા જોવામા નથી આવતુ એવા મહત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવનારી વસ્તુ વિસ્મયના અનુભવ માટે આવશ્યક છે આશ્ચર્ય માટે એવી આવશ્યકતા નથી તત્કાલ નવાઇ પમાડે, સારી કે ખોટી વિચિત્રતાથી ચિત્તને વિશેષ દિશામા ગતિ આપે તે આશ્ચર્ય છે એ રીતે આશ્ચર્ય પમાડનારી વસ્તુમાં અલૌકિકપણુ હોય, મહત્વનુ દર્શન હોય તેની વિચિત્રતા સારા પ્રકારની અને ઉચ્ચતાવળી હોય તો આશ્ચર્યને પરિણામે વિસ્મય થાય અને તેથી અદ્દભુત રસ થાય. પરતુ, એવા અંશ વિનાનું કેવળ તરેહવારપણાનું આશ્ચર્ય હોય ત્યા હાસ્યરસ થાય

આ આશ્ચર્ય વિચિત્રતાના દર્શનથી તત્કાલ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિચિત્રતાની પાછળ કઇ રહેલું છે એવો ખ્યાલ આવતો નથી ત્યારે હાસ્યરસનો પ્રસંગ આવે છે વિચિત્રતામા ગભીરતાનુ કે શોકનું કારણ રહેલું છે એવો વિચાર ન આવે અને એવો વિચાર કરવાનો વખત ન રહે એની સ્થિતિ હોય ત્યારે આશ્ચર્ય સાથે રમુજ અને વિનોદનો અનુભવ થાય છે વિલિયમ હેઝલિટ કહે છે, 'એકાએક આવી પડેલી વિપત્તિના પ્રસંગની વિલક્ષણતા તત્કાલ દૃષ્ટિએ પડવાથી વિપત્તિના પરિણામની અનિષ્ટતા જ્યાં

સુધી ધ્યાનમા નથી આવતી, અને બેવકુફીભરેલી કૃતિની અયોગ્યતા અથવા સમજાય નહિ એવી વિચિત્રતા સહુથી વધારે પ્રબલતાથી મન ઉપર અસર કરે છે ત્યા સુધી હાસ્યની વૃત્તિ શોકની વૃત્તિ કરતા પ્રધાન થઇ પ્રવર્તે છે.' (લેક્ચર્સ ઑાન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ) આ રીતે જે વિનોદ અને આશ્ચર્ય હાસ્યરસ માટે આવશ્યક છે તે બન્નેનો આધાર તાત્કાલિકતા ઉપર છે હકીકત બનતા તત્કાલ થયેલી અસરથી એ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે જીવુરામ ભટ્ટ રતાંધળા હોવાથી અંધારે તેમને માર્ગ સુઝતો નહોતો પણ મિથ્યાભિમાનને લીધે કોઇની મદદ ન લેતા સાસરાની પાડીનુ પુછડુ ઝાલી તેની પુઠે પુઠે ચાલ્યા જતા હતા, એવામા ખાડો આવતા પાડી તેમા ઉતરી અને જીવરામ ભટ્ટ પછડાઇને નીચે પડયા તથા તેમની પાઘડી, લાકડી, તુબડી, ગાસડી, સહુ ગબડીને આઘી જઇને પડયા, એ વૃત્તાન્ત વાચતાં તત્કાળ જીવરામ ભટ્ટની બેવકુફીથી થયેલી કઢંગી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને તેથી હાસ્ય થાય છે જીવરામ ભટ્ટને વાગ્યાથી થયેલી ઇજાનો વિચાર તે પછીથી આવે છે, અને તે વેળા પણ ઇજા ભયકર નથી એ જ્ઞાન હાસ્યરસની ક્ષતિને અટકાવે છે. મિથ્યાભિમાનથી થયેલી ઘણી બેવકુફીઓને પરિણામે બહુ ઇજાઓ ખમી જીવરામ ભટ્ટ મરણની પથારીને વશ થાય છે ત્યારે હાસ્યરસ લુપ્ત થાય છે અને કરુણરસ પ્રવર્તે છે (મિથ્યાભિમાન નાટક.) એ જ પ્રમાણે ચોરોની સાથે ડોશીના ઘરમા ચોરી કરવા પેસનાર મૂર્ખાનુ ઉદાહરણ લઇએ ચોરોએ ડોશીને ઉંઘતી જોઇ તેના ઘરમાથી દુધ ચોખા અને ખાંડ એકઠા કરી ચુલો સળગાવી દુધપાક કર્યો, તેવામાં ડોશીએ ઉંઘમા હાથ લાબો કર્યો તેથી મૂર્ખાએ જાણ્યુ કે ડોશી દુધપાક માગે છે અને કડછી ભરીને ઉનો ઉનો દુધપાક ડોશીની હથેળી પર રેડયો તેથી ડોશી ચમકીને જાગી ઉઠી, એ હકીકત તત્કાળ આશ્ચર્ય અને રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે બેવકુફીથી થયેલી અયોગ્યતા જ પ્રથમ ચિત્ત આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે ડોશી દાઝી અને મૂર્ખો પકડાયો એ અનિષ્ટ પરિણામનો ખ્યાલ પાછળથી આવે છે અને તે પહેલા તો હાસ્યરસ જામી ગયો હોય છે.

આશ્ચર્યની આ તાત્કાલિકતાને પ્રધાનતાથી લક્ષ્ય કરી વિલિયમ હેઝલિટ હાસ્યની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, 'હાસ્ય તે ઇચ્છા વગર તાણ મરળી થતી ક્રિયા છે, તે માત્ર આશ્ચર્યથી કે વિરોધથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે વેળા વધારે ગભીર મનોવૃત્તિ થયેલી હોતી નથી અને વિરોધમય દેખાવો સબધે વિચાર કરી સમાધાન પામવાનો ચિત્તને વખત મળે તે પહેલા એ ક્રિયા ઉદ્ભૂત થાય છે. કલ્પના ઘડીમાં ઉશ્કેરાય છે અને ઘડીમા મદ હોય છે.

અને એ પ્રમાણે વારાફરતી થવાથી સ્નાયુઓમાં અને જ્ઞાનતંતુઓમાં અનિયમિત તાણ થાય છે તે શારીરિક ક્રિયા હાસ્ય કહેવાય છે. ગંભીરતાની વૃત્તિ એવી હોય છે કે બીનાઓ અમુક સ્થાપિત ક્રમમાં એક પછી એક નિયમિત પ્રકારે બનશે એ ધારણા ઉપર ભાર મુકવાની ચિત્તને ટેવ બંધાય છે અને એવી બીનાઓના જ્ઞાનમાં પરોવાઇ ચિત્ત તે જ્ઞાનને વજનદાર ગણે છે. ચિત્તની ધારણાનો આ ભાર જ્યારે અણધારી રીતે શિથિલ થાય છે કે છુટો થાય છે અને તેની હમેશાની ઉંડાઇ રહેતી નથી ત્યારે હાસ્યની વૃત્તિ થાય છે આ વેળા વિચારોનો ક્રમ એવો એકાએક અદલબદલ થાય છે કે ચિત્ત ઓચિંતુ ઝલાઇ જાય છે, સાવધાનપણાથી ખસી જાય છે, અને ચમકીને ઉલ્લાસભર્યા આનંદની સ્થિતિમાં આવે છે ખેદભર્યા વિચારો માટે તે વેળા અવકાશ પણ નથી હોતો અને વૃત્તિ પણ નથી હોતી આ રીતે, હાસ્યનું તત્ત્વ અસંગતતામાં રહેલું છે, એક વિચાર સાથેનો બીજા વિચારનો સંબંધ તુટી જાય અથવા એક લાગણી પર બીજી લાગણી ધક્કો ખાઇને અથડાય એમાં હાસ્યનું તત્ત્વ રહેલું છે'

આ અસંગતતા, સબંધભંગ અને સંઘટ્ટનની અસર મન ઉપર અણધારી અને તાત્કાલિક થાય તેમાં જ હાસ્યની ખુબી હોય છે અને એ કારણથી, હાસ્યપ્રસંગનાં વર્ણન પછી જે માણસને તેમાં રહેલી હસવાની વાત સમજાવવી પડે અથવા તે વર્ણન સાભળ્યા પછી ઘણી વારે વિચાર કરીને જે માણસ હસે તેની હાસ્યરસપરીક્ષા બહુ મંદ છે એમ આપણને લાગે છે.

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં કોઇક પ્રકારની વિકૃતિના (કઢંગાપણાના) દર્શનને હાસ્યરસનું કારણ ગણ્યુ છે 'વિકૃત (કઢંગા) આકાર, વાચા, વેશ, ચેષ્ટા વગેરેના છલથી હાસ્ય થાય છે.' (સાહિત્યદર્પણ) વાચા અંગ વગેરેના વિકારના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી વિકાસ દર્શાવતી ચિત્તવૃત્તિ તે હાસ છે' (રસગંગાધર.) ' વ્યંગ (વિકૃતિ) અને વ્રીડા (ખોટું અણછાજતું શરમાળપણું) વગેરેના દર્શનથી ચિત્તવિકાસ થાય તે હાસ છે' (કાવ્યપ્રદીપ) આ વ્યાખ્યાઓમાં માત્ર દેખાવની અને શબ્દની વિકૃતિઓને હાસની કારણભૂત કહી છે પરંતુ બુદ્ધિની અને વિચારની વિકૃતિ પણ એ જ રીતે હાસની કારણભૂત થાય છે. મનુષ્યોની મૂર્ખાઇઓના ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં બુદ્ધિની અને વિચારની જ વિકૃતિઓ રહેલી છે કદાચ 'વાચાની વિકૃતિ' માં કેવળ શબ્દોચ્ચારણનું કઢંગાપણું નહિ પણ વાચાથી પ્રકટ થતા વિચારોનુ કઢંગાપણું આવી જાય છે એમ કહી શકાશે, અને

'ગ્રીક' મા બુદ્ધિની ન્યૂનતા રહેલી જ છે માત્ર બેડોળ દેખાવ કે વૈકલ્ય-વાળા ઉચ્ચાર પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી જ્યા દેખાવની કે શબ્દની વિકૃતિ રચવામા આવે ત્યાં હાસ્ય બહુ ઉતરતા પ્રકારનું હોય છે પણ એવા બેડોળ-પણાથી કે વૈકલ્યથી કોઈક જાતની મૂર્ખતા કે હીનતા દર્શાવવાનો હેતુ હોય ત્યા હાસ્ય ચઢીઆતા પ્રકારનું હોય છે. કોઈ માણસ માત્ર કાણો દેખાવા સારૂ પોતાની એક આખ મીંચી કાણાનો ચહેરો કરે તેના કરતાં કોઈ અમુક કાણાની ખામી પ્રદર્શિત કરવા સારૂ તેના જેવી કાણી આંખ અને તેનો જેવો ચહેરો કરે તો હાસ્યરસ ઉપજાવવામા તે વધારે સફલ થાય એ સ્પષ્ટ છે તેમ જ, (જાણી જોઈ) લચકાતી જીભે તોતડુ બોલવાના કરતા કોઈ અમુક તોતડાના ભાષણનું અનુકરણ કરી તેની મૂર્ખતા પ્રદર્શિત કરવી એમા હાસ્યરસની વધારે સફલતા છે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

અલબત્ત, આ રીતે અંગની વિકૃતિથી હાસ્ય ઉપજાવનારે એ પ્રયત્નમાં પોતે તિરસ્કારપાત્ર થવુ ન જોઈએ વિકૃતિ તેને વશ છે અને તે વિકૃતિને વશ નથી એ સૂચન કાયમ રહેવું જોઈએ. તેમ જ વિકૃતિ કેવળ અર્થવગર-ની હોવી ન જોઈએ કોઈ માણસ ગભીર સભા વચ્ચે ઉભા બહાર કાઢી, કાખલીઓ કૂદી કે ગુલાંટ ખાઈ હાસ્ય ઉપજાવવા પ્રયાસ કરે તો તે તિરસ્કાર પાત્ર થાય, અને એવે સમયે જે હાસ્ય થાય તે દેખાવની વિકૃતિના દર્શનથી નહિ (બીજો કોઈ માણસ આવો બેડોળ હશે એવા સૂચનથી નહિ) પણ બુદ્ધિની વિકૃતિના દર્શનથી (આ ચેષ્ટા કરનાર મૂર્ખ હોઈ કેવી રીતે હાસ્ય ઉપજાવવુ તે નથી જાણતો એવા સૂચનથી) થાય છે.

એ જ પ્રમાણે, બુદ્ધી વગરની અવસ્થાને રચાતી વિષમતાના ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે બુદ્ધિની વિકૃતિના દર્શનથી હાસ્ય ઉપજાવી શકે. 'આધળો કહે કે દોડતા જઈએ,' 'પાગળો કહે કે જોવા જઈએ' 'આગી-આ આગળ મહાસાગર શી વિસાતમા !,' એવા વિષમતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાન-થી રચાયેલા વાક્ય કોઈ મનુષ્ય હાસ્યરસ ઉપજાવવા વાપરે તો તેની બુદ્ધિહીનતા જે વિકૃતિ દર્શાવે તેથી હાસ્ય થાય પરતુ, તણે વર્ણવેલી સ્થિતિઓ હાસ્યરસ માટે જોઈતી વિષમતા ઉપજાવી શકે નહિ ભાટ અને ચારણની સુપ્રસિદ્ધ વાર્તા પણ આ જ અંશ દર્શાવે છે ચારણે ભાટની મશ્કરી કરી કે 'ભાટ ભાટ ભાટુડી, કોટે બાધી ચાટુડી,' તે વાક્યવડે પ્રાસના સામર્થ્યથી ભાટની કોટે ચાટુડી બાંધવાની વાસ્તવિકતા દર્શાવી અને એ રીતે કોટ અને ચાટુડીનો સબધ નહિ છતા સબધ

વિષમતાનું દર્શન કરાવ્યું. ભાટે ઉત્તરમાં કહ્યું કે ' ચારણ ચારણ ચારણીઓ, કોટે બાધ્યું ઘટીનું પડ.' પ્રાસ બેઠો નહિં એમ તેને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'ઘટીને ભારે તો મરશે.' આ રીતે હાસ્યવૃત્તિની ખામીને લીધે ભાટ હાસ્ય ઉપજાવી શક્યો નહિ અને તેનો ઉત્તર હાસ્યરસ માટે જોઇતી વિષમતા વિનાનો થઇ પડ્યો, પરંતુ, તેની હાસહીનતા, તેની બુદ્ધિહીનતા ચારણની હાસકુશલતા સાથે સરખામણીમાં આવતાં હાસ્યમય વિષમતા ઉત્પન્ન થઇ ભાટથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થઇ ન શક્યો, પરંતુ આખી વાર્તાના કહેનારથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થઇ શક્યો હાસ્યરસ ઉપજાવવામાં નિષ્ફળ જનાર પોતે હાસ્યપાત્ર થાય છે, અને, એવું હાસ્યપાત્ર ચિત્ર આપવાથી હાસ્ય ઉપજાવી શકાય છે નાટકોમાં હાસ્યરસને ઠેકાણે થતી ઠઠ્ઠા મશ્કરી અને ધાંધાબાજી એ પ્રસંગો રચનાર ગ્રન્થકર્તાને આ રીતે હાસ્યપાત્ર બનાવી હાસ્ય ઉપજાવે છે વર્તમાનપત્રોમાં અને માસિકોમાં જુદા જુદા મથાળા નીચે પ્રકટ થતા હાસ્યહીન નિષ્ફળ ' ટુચકા ' પણ આ જ પરિણામ ઉપજાવે છે.

આ ઉપરથી એક બીજા અંશની આવશ્યકતા સમજાશે તે અંશ તે કલ્પનાશક્તિ છે. બીજા રસોમાં કલ્પનાશક્તિ રસમય ચિત્ર ગોઠવવામાં સહાયભૂત થાય છે, પણ, હાસ્યરસમાં તો હાસ્યના પ્રસંગો ઉદ્ભૂત કરવા માટે કલ્પનાના જરૂર પડે છે ઉદ્દીપનોનું હાસ્યરસમાં એટલા પ્રાધાન્યથી દર્શન થાય છે કે તે ઉદ્દીપનોને લાવીને હાજર કરનાર કલ્પના બહુ આગળ પડતી જણાય છે. આ કારણથી કલ્પનાને મહત્ત્વનો અંશ ગણી ફ્રેડરિક હૅરિસન એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે ' હાસ તે સેમ્યુઅલ જોનસનના કહેવા પ્રમાણે "કઢંગી કલ્પના" છે કઢંગી એટલે વિકૃત આકૃતિની, અસ્વાભાવિક અર્થાત્ હાસ તે કલ્પનાનો વ્યાપાર છે તે વ્યાપાર મનુષ્યસ્વભાવને કંઇક વિકૃત અંશ સાથે અથવા યોગ્ય પ્રમાણથી ઉલટાઇ ગયેલા અંશ સાથે દર્શાવે છે, અને એવા દર્શનથી તત્કાલ રમુજ ઉપજે છે. એ વૃત્તિ કલ્પનાશીલ હોવી જોઇએ, એ વૃત્તિ મનુષ્યસ્વભાવના દૃઢ પાયાએ જઇ અડકવી જોઇએ, તેનાથી વિનોદની ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ, ક્રોધની કે તિરસ્કારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઇએ ' (સ્ટડીઝ ઇન અર્લી વિક્ટોરીઅન લિટરેચર)

કલ્પનાના આ પ્રાધાન્યથી હાસ્યપ્રસંગોની નવીનતા જળવાય છે, અને, હાસ્યરસ અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થઇ શકે છે જુની મશ્કરીઓ વાસી અને લુખી લાગે છે તે હકીકત નવીનતાની જરૂર બતાવે છે.

રસમાત્રમાં રમણીયતા માટે જે નવીનતાની આવશ્યકતા છે તેને હાસ્યરસમા વિશેષે કરી આગળ પડતી કરવાનુ સામર્થ્ય કલ્પનાથી સાધ્ય થાય છે. હાસ્યપ્રસગોના આ બાહુલ્યને લીધે હાસ્યરસની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ થઇ પડે છે એમ દા બૅરો ધારે છે, અને તે કહે છે, 'વક્તવ્ય વસ્તુ તે શી છે અને આ વિનોદમયત્વનો અર્થ શો છે એમ પ્રશ્ન કરવામા આવે તો માણસની વ્યાખ્યા પુછનારને ડીમોક્રિટસે કહ્યુ હતુ તેમ હુ કહુ કે "આપણે સહુ જોઇએ છીએ અને જાણીએ છીએ તે એ છે " હુ વ્યાખ્યા કરૂ તેના કરતા પરિચયથી એ વસ્તુ વધારે સારી રીતે સમજાય તેવી છે. ખરેખર, એ વસ્તુ એવી પરિવર્તન પામનારી અને અનેક રૂપની છે, તે એવા વિવિધ આકારે, એવા વિવિધ ડોળે, એવા વિવિધ વેષે દેખા દે છે, જુદી જુદી નજરે અને જુદી જુદી બુદ્ધિએ તે એવી એવી જુદી જુદી જાતની માલમ પડે છે કે તેનુ સ્પષ્ટ અને ચોકસ સ્વરૂપ નક્કી કરવુ તે ઘડી ઘડી આકૃતિ બદલતા પ્રોટીઅસની છબી કહાડવા જેવું કે ઝડપથી વહી જતા વાયુની આકૃતિની વ્યાખ્યા કરવા જેવુ કઠિન છે કોઈ વેળા ખરા જોગ વખતે જાણીતી વાર્તાના ઉલ્લેખમા એ વસ્તુ (હાસ્ય) રહેલી હોય છે. અથવા નજીવી ઉક્તિ પ્રસગાનુસાર લાગુ પડવાથી તે (વસ્તુ) થાય છે, અથવા નવી વાત સમયોચિત જોડી કહાડવાથી થાય છે, કોઇ વેળા દ્વિઅર્થીપણાનો કે અવાજના સરખાપણાનો લાભ લઇ ત શબ્દોના અને પદાવલીઓના ખેલ કરે છે, કોઇ વેળા સુપ્રકાશિત વાક્યનો પોશાક તેને વિટલાયેલો હોય છે, કોઇ વેળા વિચિત્ર ઉપમા પાછળ તે સતાયેલી હોય છે, કોઇ વેળા તે વચનાવાળા પ્રશ્નમાં ગોઠવાયેલી હોય છે, કોઇ વેળા ચતુર માર્મિક ઉત્તરમા કે ઉડાઉ કારણુમા કે સૂક્ષ્મમતિવાળા ઇશારામા કે પેચથી વાંધો કહાડી નાખવામા કે ખબરદારીથી વાધો પાછો ઉપસ્થિત કરવામા તે સમાયેલી હોય છે, કોઇ વેળા બોલી જવાના વચન હિમ્મતથી ઘડી કહાડવાની યોજનામા તેનો નિવાસ હોય છે, કોઇ વેળા તીવ્ર કટાક્ષમા, કે આડબરભરેલી અતિશયોક્તિમા કે અજાયબીથી ચમકાવે એવા રૂપકમા, કે વિરોધના સમાધાન માટે રજુ કરેલા ઉપર ઉપરથી ખરા દેખાય એવા ખુલાસામા કે કેવળ અર્થહીન પ્રલાપમા તેનુ સ્થાન હોય છે. કોઇ વેળા માણસોનો કે પદાર્થોનો દેખાવ કરી બતાવવાથી તેનો પ્રસગ આવે છે, કે તરકટી બોલીથી કે નકલી શિકલથી અથવા ચેષ્ટાથી તેનો અવસર આવે છે કોઇ વેળા સાદાઇના ઢોંગથી, કોઇ વેળા ગુમાનીભરેલી તોછડાઇથી તેનો ઉદ્ભવ થાય છે કોઇ વેળા ફક્ત વિલક્ષણ વાત " સુભાગ્યે

ચોટ લાગી જવાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, કોઇ વળા ચોખ્ખી બાબતને પ્રસ્તુત પ્રયોજન સારૂ કુટિલતાથી મરડવાથી તેનો ઉદય થાય છે ઘણી વેળા તો તેનો સમાવેશ શેમા થયો છે તેની ખબર નથી પડતી 'અને તે શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે કહી શકાતું નથી તેના પ્રકાર અચિન્ત્ય અને અકથ્ય છે, કલ્પનાનરંગના અસખ્ય ભ્રમણ અને વાણીના અસંખ્ય ચક્રને અનુસાર એ પ્રસગ હોય છે.' (સર્મન્સ) દા બૅરોએ કહેલા આ અનેક પ્રકાર તે હાસ્યના જુદા જુદા અશ નથી. કલ્પનાના અશમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે, અને કલ્પના કેવા ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે પ્રકટ થઇ નવીન તાની સિદ્ધિ કરે છે તેનું એ વર્ણનથી દર્શન થાય છે

ઉપર ગણાવેલા પ્રકારમાથી થોડાનાં ઉદાહરણ શોધી કહાડી તે ઉપર દષ્ટિ ફરીશુ તો હાસ્યરસમા કલ્પના કેવી સહાયભૂત થાય છે તે વધારે પ્રત્યક્ષ થશે

'(દુષ્ટરાય-) "ઠીક છે ત્યારે. જોજો આજ બદાના પરાક્રમ પણ તમે યાદ રાખજો હો ।"

"હા હા" કરી નરભેરામ મનમા બોલ્યો 'અડચણ પડે તો મને કહેજો હું હાથીને શિયાળવે કહ્યું હતું તેમ કહીશ,–भगवन् मम पुच्छका वलंबनं कुरु—બાધ, પૂંછડું પકડો મ્હારૂ"

સરસ્વતીચદ્ર, ભાગ ૧

અહીં હાથીને છેતરી કાદવમા નાખનાર શિયાળની વાતનો પ્રસગો-પાત્ત ઉલ્લેખ કરી દુષ્ટરાય ફસાયા પછી તેની હાથી સરખી અસહાયતા નરભેરામ પોતાના મનમા કલ્પે છે અને તેની એવી દશાના દર્શનથી વિનોદ પ્રાપ્ત કરે છે

'લેઉઆ કુળ ઊજળા, કંકુવર્ણાં ગાત્ર,
જેની ફુંકે ઉંટ ઉડે, માનવિ કોણ જ માત્ર'

પટેલપોથી

લેઉઆ પાટીદારોની ફુંકથી ઉંટ ઉડી જાય એમ કહેવામા તેમની કાંઇ સ્તુતિ નથી, અને આ ઉટગ અલકારથી કલ્પના અજાયબીથી ચમકાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે

'ભોળાભટ–(માર વાગતા) ઓ મારા બાપલારે ! અરરર ! ઓ

મારા દાદા ! ખોદાને માટે જવાદોરે ! ઓરે ! મિયા સાહેબ, હુ વૈદ છુ,–જોશી છુ–ગાંધી છુ–ગવડર છુ–હજામ છુ–કલેકટર છુ–મોચી છુ—જે કહો તે છુ"

ભટનું ભોપાળુ.

ભોળાભટ વૈદ નહિ છતા વૈદ હોવાનુ કબુલ કરે તે સારૂ તેને માર પડે છે ત્યારે 'ખોટું કહેવડાવવુ હોય તો સૌ 'જે કહો તે છુ' એમ સૂચવી એવી કબુલતની હાસ્યપાત્રતા દર્શાવવા માટે 'ગાંધી,' 'ગવડર,' હજામ' વગેરે જાતજાતની પાયરીઓ બોલી જવાની હિમ્મતથી ઘડી કહાડેલી યોજના કલ્પનાનો પ્રભાવ બતાવે છે

'સિદ્ધરાજ–પ્રધાનજી, સેના સજ કરો, સોરઠ જઇએ

રગલો–કુંભારની ઝુંપડીમા તારી સેના કેમ માશે ! ઘોડાનો ત્યા ખપ નથી

સિદ્ધરાજ—કેમ ઘોડાનો ખપ નથી, અલ્યા રગલા ?

રગલો—કુંભારને ઘેર ગધેડા ઘણા છે, તે પર સ્વારી કરજો, તારી એ નવી રાણી તો બેસતા શીખી હશે'

ભવાઇસગ્રહ.

ગણુકદેવીને પોતાની રાણી બનાવવા આતુર થયેલા સિદ્ધરાજને, કુંભારને ઘેર જતા, ગધેડાનો ઉપયોગ કરનાર કુટુબનો પરિચય થશે એવી તીવ્ર કરડાકી ગધેડા પર બેસતી રાણકદેવીની કલ્પના કરી રગલો પ્રકટ કરે છે અને એ રીતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે

'બાદશાહ—(ગુસ્સે થઇને) લઉઆ ! તારા અને ગધેડા વચ્ચે કેટલુ છેટુ ?

લઉઓ—(પોતાની અને બાદશાહની વચ્ચેનુ અન્તર વેંતથી માપીને) જહાંપનાહ ! ચાર વેતનું'

અહીં સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્દિષ્ટ કરેલા બુદ્ધિના અન્તરને દિશાના અન્તરના અર્થમા કુટિલતાથી મરડવાની કલ્પનાથી અને અન્તર માપવાની નકલી ચેષ્ટા કરવાની કલ્પનાથી હાસ્યનો ઉદ્‌ભવ થાય છે

'સરસમા સરસ જમણમા છે વેઢમી,
ઇઝ ઇટ ધિસ ડૉગ ઑર ધૅટ કૅટ ટેલ મી'

દલપતરામ

'વેઢમી' સાથે 'ટેલ મી' નો પ્રાસ મેળવવા સારૂ વેઢમીની વાનીના વખાણ સાથે હાવર્ડ્ફ્રેન પ્રાઇમરમાનુ ' Is it this dog or that

cat tell me ' એ વાક્ય ગોઠવ્યાથી કેવળ અર્થહીન પ્રલાપ થાય છે અને એવી અર્થહીનતા આણવાની કલ્પના હાસ્યને પ્રદીપ્ત કરે છે

'द्रष्टुं चित्रविचित्रितां तरुलतां बन्दा मया वागम.'
'अल्लातालामसादेन सर्वकार्यं फतेहवत्.'

આવી ભાષાઓની ભેળસેળ વાણીના ચક્ર ફેરવવાની કલ્પનાથી રચાય છે, અને, એ ચક્ર ફરવાની સાથે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે

કલ્પનાના પ્રભાવને સીમા નથી, અને, કલ્પના કેવા કેવા હાસ્યપ્રયોગો રચી શકે તેમ છે તેની સંપૂર્ણ ગણના થઇ શકે તેમ નથી પરંતુ, આ નમુના ઉપરથી આ વિષયના કલ્પનાવ્યાપારનું સ્વરૂપ કળી શકાશે અલબત્ત, એ નમુનામાં હાસ્યના બીજા અંશો પણ વિદ્યમાન છે, કેમકે, એકલા કલ્પનાવ્યાપારથી હાસ્યનો ઉદ્‌ભવ થતો નથી, પણ, તેની સાથે વિષમતા, આશ્ચર્ય વગેરે ઉપર કહેલા અંશની પ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યારે તેનો ઉદ્‌ભવ થાય છે.

પ્રો. હેન્રી બર્ગસને "લાફ્ટર એન એસે ઑન ધ મિનિંગ ઑફ ધ કૉમિક" (ફ્રેન્ચ ઉપરથી ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર કરનાર ક્લાઉડસ્લી બ્રેરટન અને ફ્રેડ રૉથવેલ, સને ૧૯૧૧,) નામના પુસ્તકમાં દર્શાવેલા કેટલાક વિચાર ઉપરના નિરૂપણથી કેટલીક રીતે જુદા પડે છે, અને, આગળ વધતા પહેલા તે વિશે અહીં કેટલુંક વિવેચન કરીશું પ્રથમ તો, પ્રો બર્ગસન કહે છે કે જ્યાં માનવ અંશ ન હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોઇ શકતો નથી અર્થાત્ માણસ સિવાય બીજા કોઇ વિશે હાસ્ય ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી કુદરતનો કોઇ દેખાવ સુન્દર હોય, ઉન્નત હોય, કદરૂપો હોય, પણ હસવા સરખો હોઇ શકે નહિ કોઇ પશુને જોઈ આપણને હસવું આવે તો માણસના સરખી કોઇ અંગસ્થિતિ કે મુખમુદ્રા તે પશુમાં દેખાઈ હોવી જોઇએ. કોઈ પાઘડી જોઇ હસવું આવે તો તેમાંના વસ્ત્રથી રમુજ થતી નથી, પણ, માણસે તેની કેવી આકૃતિ કરી છે અને માણસનો કેવો તુરંગ તે આકૃતિથી પ્રકટ થાય છે એ જોઇ રમુજ થાય છે આ કારણથી, પ્રો બર્ગસન કહે છે કે જેમ ' હસતું પ્રાણી તે મનુષ્ય ' એવી વ્યાખ્યા થાય છે તેમ ' હાસ્યપાત્ર પ્રાણી તે મનુષ્ય ' (' man is an animal which is laughed at ') એવી વ્યાખ્યા પણ થઈ શકે હાસ્યરસમાં માનવ અંશ જોઇએ એ ખરૂં છે, પરંતુ, પ્રો બર્ગસનનું તાત્પર્ય એમ હોય કે એકલા હાસ્યરસમાં જ માનવ અંશ આવશ્ય

છે તો તે ખરૂં નથી. શૃંગારરસમાં પણ માનવ અંશ એવી જ રીતે આવશ્યક છે. સ્ત્રી પુરુષ સિવાય શૃંગારરસ હોઈ શકતો નથી. સારસ, મોર, કબુતર વગેરે પક્ષીઓના વૃત્તાન્તમાં શૃંગારરસ હોવાની કલ્પના થાય છે તે માત્ર મનુષ્યના ભાવનું આરોપણ હોય છે. એ પક્ષીઓમાં નરમાદા વચ્ચે પ્રેમ હોવો જોઇએ એમ અનુમાન થઇ શકે છે. તેમના મન કે લાગણીઓ ખરેખરી રીતે જાણવાના સાધન મનુષ્યને હાથ લાગ્યા નથી, તોપણ એ અનુમાન ખરૂં લાગે છે. તથાપિ, તેમના ચિત્તમાં રતિ સરખો સ્થાયીભાવ છે અને તેઓ કવિત્વમય શૃંગારરસનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ માનવાનું કાંઇ કારણ નથી. તેમના પ્રેમરંગમાં કલ્પાતો શૃંગારરસ તે માત્ર તેમના પ્રેમ ઉપર રચાયેલા મનુષ્યભાવનું ચિત્ર હોય છે. સમુદ્ર અને નદી વચ્ચે કાન્ત-કાન્તાનો સબન્ધ કલ્પાય છે તે તો પ્રેમના અસ્તિત્વ રૂપી પાયા વગરનું માત્ર રૂપક જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે કરુણરસ, વીરરસ, રૌદ્રરસ વગેરેનું અધિષ્ઠાન પણ મનુષ્યમાં જ હોઇ શકે છે. માણસો જ શોક કરતા, ઉત્સાહથી પરાક્રમ કરતા કે ક્રોધ કરતા હોઈ શકે છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે અદ્‌ભુતરસ તથા ભયાનકરસ માનવ અંશ વિના ઉદ્‌ભૂત થઇ શકે છે, કેમકે જડ પ્રકૃતિમાં પણ એ રસના સ્થાયીભાવ વિસ્મય અને ભયના સ્થાન જોવામાં આવે છે. સાગરનો વિસ્તાર કે પર્વતની ઉંચાઇ જોઇ વિસ્મય લાગે છે, અને, પર્વતના કોતર કે જંગલનો દવ જોઇ ભય લાગે છે, એ ખરૂં છે. પરંતુ, વિસ્મય અને ભય માણસને જ હોઈ શકે છે, સાગરને કે પર્વતને કે જંગલને એ ચિત્તવૃત્તિઓ હોઇ શકતી નથી. વૃત્તિઓ અનુભવનાર માણસ ન હોય તો પ્રકૃતિના એ પદાર્થોમાં પોતાનામાં વિસ્મય કે ભય વસેલા છે એમ કલ્પી શકાતું નથી. તેથી, માનવતાનો આ અંશ હાસ્યરસની વ્યાખ્યા કરવામાં સહાયભૂત થતો નથી.

પ્રો. બર્ગસન બીજો અંશ એ દર્શાવે છે કે હાસ્યને પ્રસંગે લાગણીનો અભાવ હોવો જોઇએ. તેઓ કહે છે કે માણસનું ચિત્ત જ્યારે સર્વશઃ શાન્ત અને અક્ષુબ્ધ હોય ત્યારે જ હાસ્યરૂપી વિકૃતિ થઇ શકે છે. તેમના મનનો ભાવાર્થ એ છે કે હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય તરફ આપણને સમભાવ ન હોય, તેની લાગણી સરખી આપણી લાગણી ન હોય અને તેના તરફ આપણે બેદરકાર હોઇએ ત્યારે જ આપણને તેને સબંધે હાસ્યની વૃત્તિ થઇ શકે.

લાગણીના અભાવનું ઉદાહરણ પ્રો. બર્ગસન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે: જનસમાજના અમુક મંડળમાં જે જે વચનો બોલાતાં હોય અને જે જે કૃતિઓ થતી હોય તેમાં આપણું મન આપણે પરોવીએ તો મંડળમાંના

જે મનુષ્યો કૃતિઓ (કાર્યો) કરતા હોય તેમની સાથે પ્રવૃત્તિ કરી આપણે પણ તે કૃતિઓ કરીએ છીએ એમ આપણા મનમા કલ્પીએ, અને તે મંડળમાના જે મનુષ્યોને લાગણીઓ થતી હોય તેમની સાથે દિલસોજી ધરાની આપણે પણ તે લાગણીઓ અનુભવ એ આવી સ્થિતિમા આવતા તે મંડળમાની દરેક વાત આપણને મહત્ત્વની લાગશે, છેક નજીવી વાત પણ ધ્યાન આપવા લાયક જણાશે, બધે ખેદભરેલી ચિંતાનુ આવરણ પસરેલુ લાગશે, અને મંડળમાનુ કાઇ પણ હસવા સરખુ નહિ લાગે ત્યારબાદ, હવે આપણી કલ્પના બદલી એ સમભાવની વૃત્તિમાથી આપણે ખસી જઇએ લાગણીઓ અનુભવ્યા વિના માત્ર આઘા ઉભા ઉભા આપણે એ મંડળના વૃત્તાન્તનુ નિરીક્ષણ કરીએ એવી સ્થિતિમા આવતા, એ મંડળમાના ઘણા બનાવો આપણને ક્ષુલ્લક અને હસવા સરખા લાગશે લાગણી હતી ત્યારે એનીએ વસ્તુઓ આપણે ગભીર વૃત્તિથી જોતા હતા, અને લાગણીને અભાવે આપણને એ વસ્તુઓ તરફ હાસ્યવૃત્તિ થાય છે

બીજુ ઉદાહરણ તેઓ નૃત્યનુ આપે છે સંગીત થતું હોય અને તેના તાલ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષો નૃત્ય કરતા હોય તેવે પ્રસગે કાન બધ કરી આપણે પોતાને સગીતનુ શ્રવણ થવા ન દઇએ તો નૃત્ય કરતાર સર્વ જનો આપણને હાસ્યપાત્ર ભાસશે એમ તેઓ કહે છે

આ ઉપરથી પ્રો. બર્ગસન એ અનુમાન ફલિત કરે છે કે હૃદય ક્ષણભર બહેર મારી ગયુ હોય એવી સ્થિતિ (anesthesia) થઈ હોય ત્યારે જ હાસ્યનો ઉદ્ભવ થઇ શકે છે, અને હાસ્ય તે કેવળ બુદ્ધિનો વિષય છે, લાગણીનો વિષય નથી

અહી પ્રો બર્ગસન ભાવ અને સમભાવ વચ્ચેના-લાગણી, અને દિલસોજીની લાગણી વચ્ચેના-ભેદની અવગણના કરે છે અને તેથી આવુ ભૂલભરેલુ અનુમાન બાધે છે. આપણા હૃદયમા હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય તરફ સમભાવ ન હોય ત્યારે બીજા ભાવ હૃદયમા હોઇ શકે છે, તેના તરફ દિલસોજીની લાગણી ન હોય ત્યારે બીજી લાગણી હોઈ શકે છે સમભાવનો અભાવ તે ભાવમાત્રનો અભાવ નથી દિલસોજીની લાગણી તે ઘણી લાગણીઓમાંની એક લાગણી છે પરતુ, પ્રો બર્ગસન એમ કલ્પે છે કે જેને વિશે હસવુ આવે તેના તરફ આપણને સમભાવ ન હોય ત્યારે આપણુ હૃદય ભાવશૂન્ય હોવુ જોઇએ, તેની લાગણીની આપણને કદર ન હોય ત્યારે આપણુ હૃદય લાગણી વગરનુ અને બહેર મારી ગયેલુ હોવુ જોઇએ. આ કલ્પના નિરાધાર છે હસવા સરખી સ્થિતિમા આવી જનાર માણસ

તરફ આપણને સમભાવ હોય, દિલસોજી હોય, તો આપણને હાસ્યની વૃત્તિ ન થાય એ ઉપર પ્રથમ કહ્યું છે તેથી, હાસ્યની વૃત્તિ થવા સારૂ સમભાવનો–દિલસોજીનો–અભાવ આવશ્યક છે એ ખરૂ છે પરંતુ, હાસ્યની વૃત્તિ એ જાતે જ એક ભાવ છે. સ્થાયીભાવરૂપે ચિત્તમા વસેલી હાસવૃત્તિને અનુકૂળ પ્રસંગ મળતા તે વડે હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ થાય છે એ વિશે પ્રથમ વિવેચન કર્યું છે તે પરથી સમજાશે કે એ સમયની સ્થિતિ ભાવહીન નહિ પણ ભાવમય હોય છે. હાસ્યનુ પૃથક્કરણ કરતા અમુક પ્રકારના ભાવનું સંચલન એ જ કારણભૂત જણાય છે બીજી કોઇ રીતે હાસ્યનો ખુલાસો થતો નથી હાસ્ય જો રસ છે તો તેમા ભાવ હોવો જ જોઇએ. લાગણી વગર રસની નિષ્પત્તિ થઇ શકતી નથી. સંઘટન, ચઢિયાતાપણુ, આશ્ચર્ય, તાત્કાલિકતા, એ વગેરે અંશો ઉપર વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવના અસ્તિત્વની સાક્ષી પુરે છે, એ સહુ હૃદયમા થઇ આવેલી લાગણીની હકીકત બતાવે છે હાસ્ય જો લાગણીનો વિષય ન હોય અને બુદ્ધિનો વિષય હોય તો ક્યારે હસવુ અને ક્યારે ન હસવુ તેનો આધાર આપણી ખુશી પર હોય, હસવુ કે ન હસવુ એ આપણે વિચાર કરીને નક્કી કરી શકીએ, અને હાસ્ય તે ગંભીર મનનને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય પરંતુ, માણસ માત્રનો અનુભવ તેથી ઉલટો છે આપણે જાણીએ છીએ કે હસવુ ન હસવુ એ આપણી ખુશીની વાત નથી આપણે હસીએ છીએ ત્યારે હાસ્યરસને વશ હોઇએ છીએ, લાગણી થતા ચિત્તક્ષોભ થાય છે તે દાબી રાખી શકાતો નથી અને તેને પરિણામે આપણે હસીએ છીએ આ હસવા જેવુ છે કે નહિ એવો વિચાર કરીને હસી શકાતું નથી, અને જે વિચારમા પડી જાય છે તે હાસ્યવિમુખ થઇ જાય છે જેના હૃદય ઉપર અસર થાય, જેને લાગણી થાય, તે જ હાસ્યનો અનુભવ કરી શકે છે

પ્રો. બર્ગસને આપેલા ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરીશુ તોપણ આ જ અનુમાન નિકળશે અમુક જનમંડળમાની લાગણીઓ અને કૃતિઓ સાથે આપણી દિલસોજી હોય ત્યા સુધી તેમા રહેલી હાસ્યતા આપણને ન સમજાય એ ખરૂ છે. ઘોડીઆમા સુતેલી છોકરીઓને ફુલના દડા સાથે પરણાવીને પછી તે દડાને કુવામા નાખી એવી છોકરીઓને વિધવા થયેલી ગણવાનો કડવા કણબીઓનો રીવાજ હસવા સરખો છે એમ જેઓ કડવા કણબી ન હોય તેમને જ લાગે છે, અથવા જે કડવા કણબીઓનું દિલ એ રીવાજ ઉપરથી ઉઠી ગયુ હોય તેમને જ લાગે છે. બાકીના કડવા કણબીઓને એ રીવાજ અભિમાનથી સાચવી રાખવા જેવો લાગે છે 'પોમલી જણે ને

પોમલો સુવાવડ ખાય' એ રીવાજની હાસ્યતા એ મડળ બહારનાને જ સમજાય છે માથા પગની ચોટલીઓ દોરડા પેઠે વળ દઈને લાંબી ગુથવાથી આબરૂ છે એમ ચીનાઓને લાગતું હતું એ વિચાર અને દેખાવ હસવા સરખા છે એમ બીજી પ્રજાઓને લાગતું હતું, તેમ તેમને લાગતુ નહોતું પણ, મચુ રાજકુટુંબ તરફનો પૂજ્યભાવ ઉઠી જતા ચીનાઓએ પોતે જ એવી ગુથેલી ચોટલીઓ કાપી નાખવા માડી છે આ રૂઢિઓ આપણને હસવા સરખી લાગે ત્યારે આપણું હૃદય બહેર મારી ગયેલુ હોય એમ આપણે કદી કબુલ કરી શકીશુ નહિ હૃદયને ખુશાલીની મઝા સમજાય એવી સ્થિતિમા આપણે છીએ, હૃદય લાગણીથી પિગળે અને રમુજ મેળવી શકે એવી વૃત્તિમા આપણે છીએ, તેથી આપણને હાસ્યની કદર થાય છે, એમ આપણને લાગે છે કદાચ, એમ કહેવામાં આવશે કે બુદ્ધિથી વિચારું કરતાં એ રૂઢિઓને આપણે અનિષ્ટ ગણીએ છીએ માટે તેને હસીએ છીએ, પરતુ, વાસ્તવિક રીતે હાસ્યતાનો આધાર અનિષ્ટ પર રહેલો નથી ચીનાઓની ચોટલીઓમા અનિષ્ટતા કઈ નથી, એથા માથાને નુકસાન થાય છે એવુ આપણે જાણતા નથી કે માનતા નથી માત્ર એવી ચોટલીઓના આકારની વિલક્ષણતા અને એવી ચોટલીઓ માટેના આદરની વિચિત્રતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે પોમલા સુવાવડ ખાય તેથી તેમને કાંઈ હાનિ થતી નથી, અને પ્રસૂતિ પછી તરત બહાર ફરી શકે અને કામ કરી શકે એવા શરીરબળવાળી પોમલીઓને કાંઇ હાનિ થતી હોય એમ લાગતું નથી માત્ર જન્મેલા બાળકની માવજત માને બદલે બાપ કરે અને સુવાવડમા શરીર-રક્ષણ માટે ઘેર સુપ્ત રહેવાનો મા માટેનો નિયમ વિના કારણ બાપ પાળે એ ઉલટસુલટપણુ હાસ્યજનક થાય છે બાર વર્ષે એક વાર લગ્ન કરવાનો કડવા કણબીઓનો રીવાજ ઘણો અનિષ્ટ છે અને એ રીવાજને લીધે ફુલના દડા સાથે લગ્ન કરવાની રીત નિ ળી છે એ ખરૂ છે, પરતુ, હાસ્યતા ફુલના દડાને વર ગણવામા અને તેનુ મરણ થયેલુ માનવામા રહેલી છે. આવા લગ્નથી પરિણામે સસારમા ઉપજતી અનિષ્ટતા વિશેના વિચારથી તો ખેદ થાય છે, હાસ્ય થતું નથી

વૃત્તિનું પ્રો બર્ગસને જે ઉદાહરણ આપ્યુ છે તેના સરખુ બીજુ ઉદાહરણ કલ્પીશુ ઇનસાફની અદાલતમા કે મહત્ત્વના વિષયપર વિચાર કરવા મળેલી જાહેર સભામાં સામસામા ભાષણ થતા હોય અને મનુષ્યોને થતી જુદી જુદી વૃત્તિઓ અને લાગણીઓ પ્રમાણે તેમની મુખમુદ્રા અને ચેષ્ટા બદલાતી હોય, તે વેળા અદાલતના કે સભાનાં બારીબારણા બધી

તન્મયથી બધ હોય અને કાઇ પણ અવાજ બહાર સભળાતો નહોય, તેવે પ્રસંગે આ બધો વ્યવહાર શાનો છે તે ન જાણનાર કોઇ અજાણ્યો માણસ એકાએક આવી ચઢે અને બહારથી બારીબારણાના કાચમાથી એ દેખાવ જુએ તો અદરના માણસો મૂર્ખાઇ ભરેલા ચાળા કરે છે એમ તેને લાગે અને એ મૂક અભિનય જોઇ તેને હસવુ આવે અદરના માણસોની લાગણીઓ તે નથી અનુભવતો તેથી તેને હસવુ આવે છે એ ખરૂ છે તેમ જ, નૃત્યના ઉદાહરણમા વર્ણવેલી સ્થિતિમા સગીતથી સૂચવાતા ભાવના અનુભવથી રહિત હોવાથી આપણે એ નૃત્ય કારણ વિનાનું અને હાસ્યપાત્ર ધારીએ છીએ એ ખરૂ છે એ ઉદાહરણોમા વર્ણવેલા માણસોની લાગણીઓ જેઓ જાણતા હોય, તેમની સાથે તેમના જેવી લાગણીઓ જેઓ અનુભવતા હોય અને તેમની પેઠે એ લાગણીઓથી જેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય, તેમને હસવાનું કારણ ન જણાય એ પણ ખરૂ છે. પરતુ, એ લાગણીઓથી અજાણ્યા હોઇ જેઓ અર્થહીન ચેષ્ટાને હસે છે તેઓ યોગી સરખી અક્ષુબ્ધ ભાવહીન સ્થિતિમા હોતા નથી. આશ્ચર્યથી એકાએક ચકિત થઇ તેઓ ક્ષુબ્ધ થયેલા હોય છે, હાસ્યની લાગણીથી તેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય છે એ મનુષ્યો આવી ચેષ્ટા શા માટે કરતા હશે એવો વિચાર જે કરવા માડે તેનુ ચિત્ત એ ચેષ્ટાનુ કારણ ખોળવામા ગુથાય અને તેવી સ્થિતિમા હાસ્યની લાગણી લુપ્ત થઇ જાય ખરેખરી રીતે જોતા, આવે પ્રસગે વિચારવત સ્થિતિ હોય તો હસવું આવે જ નહિ, કેમકે માણસો નિષ્પ્રયોજન ચેષ્ટા કરે નહિ એવો ખ્યાલ એવી સ્થિતિમા આવે. જેમણે કોઇવાર સગીત સાથે થતું નૃત્ય જોયેલુ હોય અથવા ઇનસાફની અદાલતમાં કે જાહેર સભામા જઇ ત્યાના સભાપણ સાભળેલા હોય અને હકીકત જોયેલી હોય તેમને તો મૂક ચેષ્ટા જોઇ તરત તે બનાવોનુ સ્મરણ થાય અને હાસ્યની લાગણી થાય નહિ જેઓ આમાના કોઇ પ્રકારે વિચારપરાયણ ન થાય તેમને જ હાસ્યની વૃત્તિ થાય. આમ સર્વ રીતે હાસ્ય બુદ્ધિનો વિષય નથી, પણ, લાગણીનો વિષય છે, વિચાર (thought)-ને પરિણામે હાસ્ય થતું નથી, પણ વિકાર (emotion) ને પરિણામે હાસ્ય થાય છે

પ્રો બર્ગસન ત્રીજો અશ એ બતાવે છે કે હાસ્યવૃત્તિમા સામાજિક સબધ આવશ્યક છે, અર્થાત્ જેને હાસ્ય થાય તે પોતાને અમુક જનસમાજમાંનો કે મડળમાંનો માનતો હોય એ જરૂરનુ છે તેની એવી માન્યતા હોય ત્યારે જ તેને હાસ્ય થાય છે ‘ હુ અને મારા સમાજ

મંડળમાંના બીજાઓ અમુક વૃત્તિવાળા છીએ અને અમને બધાને આ પ્રસંગે હસવું આવે કે હાસ્યતા લાગે એમ છે,' એવી ચિત્તવૃત્તિ એ પ્રસંગે હમેશ હોય છે બીજાઓથી જુદા પડી ગયેલા માણસને હાસ્યની વૃત્તિ થતી નથી આનું કારણ પ્રો બર્ગસન એ દર્શાવે છે કે મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે હાસ્ય વખતે પડઘાની જરૂર લાગે છે, હસનારને હાસ્યના પ્રસારની અપેક્ષા રહે છે, બીજાઓ પણ આ વેળા હસી રહ્યા છે એવી ધારણા પોતાના હાસ્યના આધાર માટે તેનું ચિત્ત સ્વીકારી લે છે ઉદાહરણાર્થે તેઓ કહે છે કે કોઇ માણસો આગગાડીમાં મુસાફરી કરતાં વાતો કરી હસતા હોય તે વેળા તેમનાથી દૂર બેઠેલા મુસાફરને હસવું ન આવે, પણ, તેમનામાં જઇને તે ભળે તો તેને એ વાતોથી હસવું આવે. તેમ જ, નાટકશાળામાં જેમ શ્રોતામંડળનો જમાવ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે નિરંકુશ થઇ પ્રવર્તે છે

હાસ્યપ્રસંગમાં આવો સામાજિક સંબંધ હોય છે એ પ્રો બર્ગસનનો મત સ્વીકારવા યોગ્ય છે એવે પ્રસંગે સામસામી આવેલી સ્થિતિઓની વિષમતા વિશે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેથી એ સામાજિક સંબંધનું કારણ સમજાશે સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ એનાએ વિષયની છતાં તેમાંની એક સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય છે અને બીજી વિલક્ષણ તથા તરેહવાર છે એમ હસનારને લાગે છે, અને, તે સાથે પોતે એમાંની સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી શકે તથા સાચવી શકે તેમ છે અને તે કારણથી સામી સ્થિતિવાળા કરતાં પોતાનામાં એટલું ચઢિયાતાપણું છે એમ તેને લાગે છે આ સ્વાભાવિકતાની તથા યથાયોગ્યતાની પુષ્ટિ માટે, આ ચઢિયાતાપણાની પુષ્ટિ માટે, તેને બીજાઓની જરૂર લાગે છે બે સ્થિતિઓમાંની પોતાની સ્થિતિ સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય છે એ અનુભવ પાકો કરવા માટે તેને એવી કલ્પના કરવી પડે છે કે બીજાઓ પણ એ જ સ્થિતિમાં છે અને હાસ્યપાત્ર માણસ એકલો જ વિલક્ષણ તથા તરેહવાર સ્થિતિમાં છે એવી મદદની કલ્પના વિના તેને ચઢિયાતાપણું પાકા પાયાનું લાગતું નથી હાસ્યપાત્ર માણસની પેઠે તે પોતે પણ પોતાની સ્થિતિમાં એકલો હોય તો તેની પોતાના સ્થિતિ જ વખતે વિષમ હોય એવો સંશય તેને ગમતો નથી, અને તેથી, તેના મનને બીજાઓની સામેલગીરી જરૂરની લાગે છે તેથી, સાથે હસનાર મંડળ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે જોરથી પ્રવર્તે છે અને વધારે લાંબા વખત સુધી ચાલે છે તે આવી સામેલગીરીને લીધે થાય છે પરંતુ, એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે એવી સામેલગીરી

વાસ્તવિક હોય તેમ કલ્પિત પણ હોઇ શકે, અર્થાત્, માણસ એકલો હોય ત્યારે પણ હાસ્યપ્રસંગ જોઈ હસી શકે અને મારા સરખા બીજાઓ હાજર હોય તો તેઓ પણ હસે એમ કલ્પના કરી તે સામેલગીરીનો ટેકો મેળવી શકે. પ્રો બર્ગસને દર્શાવેલુ આગગાડીની મુસાફરીનુ ઉદાહરણ લેતા એમ બની શકે કે હસનાર મંડળથી દૂર બેઠેલો મુસાફર પણ તે મંડળની વાતો સાભળી તેમની વૃત્તિ સાથે એકદિલ થાય તો તે દૂર બેઠો બેઠો પણ હસી શકે અલબત્ત, એકલા બેસી હસનારને બીજાઓ વિના કારણે અથવા ખોટા કારણે હસતો ધારી મૂર્ખ ગણે એવો સંભવ છે, અને તેથી તે મ્હો નીચુ અથવા આડુ કરી હસે છે, અને, કોઈ તેને જુએ છે ત્યારે તે હસવુ બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા તો જોનારને પોતાનુ હાસ્યકારણ કહી બતાવી તેને હાસ્યમા સામેલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે આ હકીકત પણ સામેલગીરીની આવશ્યકતા બતાવે છે

હાસ્યપાત્ર મનુષ્યનું જે લક્ષણ હાસ્ય ઉપજાવે છે તેનુ સ્વરૂપ શુ છે એ વિશે વિવેચન કરી પ્રો. બર્ગસન એ સિદ્ધાંત બાધે છે કે એ લક્ષણ તે mechanical inelasticity (જડ યંત્ર સરખી વિશેષ પ્રસંગને અનુકૂળ થવાની અશક્તિ) છે ઉદાહરણાર્થે તેઓ કહે છે કે રસ્તામા દોડતો માણસ પથ્થરની ઠોકર વાગવાથી ગબડી પડે છે ત્યારે તે જોઇ બીજાઓને હસવુ આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે તે ધ્યાન વગર દોડયો ગયો અને વચમા પથ્થર આવ્યો તે વિશેષ પ્રસંગાનુસાર પોતાની ગતિ ન બદલતા તેણે એકધારી ગતિથી દોડવુ ચાલુ રાખ્યુ કુચી દીધાથી ચાલતા જડ પુતળા પેઠે તે વર્ત્યો, તેના શરીરમા જડ વસ્તુ સરખી હઠીલાઇ માલમ પડી, સચેતન પ્રાણી એવે પ્રસંગે સાવધ થઈ પોતાની ગતિ બદલે તેમ તેણે કર્યું નહિં એ ધ્યાન વગરની સ્થિતિ (absent-mindedness) નું કઢંગાપણુ હાસ્યનુ કારણ બને છે તેમ જ, કોઇ માણસને રોજના કામકાજની ઝીણી ઝીણી બાબતો ગોઠવી મુકેલી ગણતરી પ્રમાણે કરવાની ટેવ હોય, તેના ઉપયોગની વસ્તુઓ કોઈ તોફાન ખાતર ફેરવી નાખે, તે ખડીઆમાં કલમ બોળે ત્યા કલમ કાદવવાળી થઈ બહાર આવે, ને ખુરશી પર બેસવા જાય ત્યા ખાલી જગાએ બેસવા જતા ભોંય પર પડી જાય એવા વૃત્તાતમા ટેવને વશ થઈ ગયેલા માણસની અસાવધતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે રોજ વર્તતો હોય તે જ પ્રમાણે તે વર્તવા જાય છે, જડ યન્ત્ર પેઠે ગોઠવેલી જ કૃતિઓ કરી શકે છે, પણ, આવી પડેલા અવસર પ્રમાણે તે નવુ વર્તન કરી શકતો નથી.

ઘડીમા ખુધો અને ઘડીમા ખુધ વગરનો સીધો દેખાવાનો ડોળ કરતો હોય તો એ elasticity જ બે સ્થિતિઓને પાસે પાસે આણી તેમની વિષમતા દર્શાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે રગભૂમિ ઉપર ઘડીમા મૂર્ખાઇ ભરેલું અને ઘડીમા ડહાપણ ભરેલુ આચરણ કરનાર, ઘડીમા જૂઠું બોલનાર અને ઘડીમા સાચુ બોલનાર પાત્ર પણ એ જ પ્રમાણે elasticityથી વિષમતા ઉત્પન્ન કરી હાસ્યકારણ ઉપજાવી શકે છે

આશ્ચર્ય પણ ગૌણ અશ નથી 'enelasticity આશ્ચર્ય,, આગળ ગૌણ છે enelasticityના દર્શનથી આશ્ચર્ય થતું ન હોય તો એ દર્શન હાસ્યરસ માટે નકામુ છે છોકરો નિશાળમા હીસાબ ગણતા સરવાળામાં એક આકડો ભૂલી જાય, તે પ્રો બર્ગસનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે મનની inelasticity છે, પણ, તેથી હાસ્ય થતુ નથી પરતુ પોતાની મડળીની કુલ સખ્યા ગણવામા કોઈ માણસ પોતાને ગણવો ભુલી જાય તો એ inelasticity હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે બન્ને પ્રસગમા સરવાળાની ભૂલ હોય છે, બન્ને પ્રસગમા મનનુ બેભાનપણું હોય છે, બન્ને પ્રસગમાં મનની જડતા હોય છે, બન્ને પ્રસગમા મનની યથાયોગ્ય ગોઠવવાની અશક્તિ હોય છે, બન્ને પ્રસગમા inelasticity હોય છે, પણ, પહેલા પ્રસગમા આશ્ચર્યનો અશ નથી અને બીજા પ્રસગમા આશ્ચર્યનો અશ છે તેથી ફેર પડે છે. તેથી, આશ્ચર્ય એ આવશ્યક અશ છે અને તેનો આધાર inelasticity ઉપર નથી.

આટલુ પર્યાલોચન કરી હાસ્યરસના વિવેચનમા હવે આગળ વધીશુ. "હાસ્ય" શબ્દ હસવાની શારીરિક ક્રિયા માટે તેમ જ હાસ્યરસ માટે વપરાય છે, અને વળી, હાસ્યરસના નિરૂપણમા હસવાની શારીરિક ક્રિયા ક્યારે થાય છે એ ઘણી વેળા દર્શાવવામા આવે છે આ બે હકીકત પરથી કદી કદી એવો ખ્યાલ થાય છે કે હસવાની શારીરિક ક્રિયા ન હોય ત્યા હાસ્યરસ હોય નહિ પરતુ, આ વિવેચનના આરભમા કહ્યુ છે તેમ એ શારીરિક ક્રિયાનો અને હાસ્યરસનો સમવાયસબધ નથી એ શારીરિક ક્રિયા ન થતી હોય ત્યા પણ હાસ્યરસ હોય છે, અને તે ઉંચા પ્રકારનો હોય છે આ વસ્તુસ્થિતિ સમજવા માટે હાસ્યરસના પ્રદેશો ઉપર દૃષ્ટિ કરીશુ *

ઇગ્રેજ વિવેચકો હાસ્યરસના Wit અને Humour એવા બે ભાગ

* આ લેખકે ગુજરાત સાહિત્ય સભા સમક્ષ તા ૧૨ નવેમ્બર ૧૯૦૪ ના રોજ 'ગુજરાતી સાહિત્યમાનો હાસ્યરસ' એ વિષય ઉપર ભાષણ કરેલું તેનો સુધારા વધારા સાથે આ પછીના વિવેચનમા સમાવેશ કર્યો છે

પાડે છે રવ. નવલરામે wit નો અર્થ 'મર્માળા કટાક્ષવચન' એ પદથી કર્યો છે અને Humour નો અર્થ 'ટાવકું હાસ્ય' એ પદથી કર્યો છે. 'નર્મયુક્તવાક્ચાતુર્ય' અને 'સમર્મ હાસ્યરસ' એવી શબ્દયોજના અનુક્રમે કરીશુ તો તે કદાચ વધારે યોગ્ય થશે. witમા નર્મ હોય છે, Humourમા મર્મ હોય છે. નર્મ એટલે મજાક, મશ્કરીનુ છકુ વચન. મર્મ એટલે રહસ્ય, ઉંડો હાસ્યાનુભવ. નર્મ હોય છે ત્યા વિલક્ષણ વાક્યરચનાથી હાસ્યરસ થાય છે, અને મર્મ હોય છે ત્યાં વિલક્ષણ વસ્તુસ્થિતિ ખુલ્લી પાડવાથી હાસ્યરસ થાય છે.

wit ('વિટ') અને Humour ('હ્યુમર')મા, નર્મના અને મર્મના હાસ્યરસમા, પ્રાણપ્રદ અંશ એનો એ જ હોય છે. બન્નેનુ સ્વરૂપ એ હોય છે કે તેમા બે વિચારો કે બે ભાવો કે બે સ્વભાવો કે બે વૃત્તિઓ કે બે વલણો કે બે પ્રસંગો વિરોધી છતા એકાએક એવા સંયોગમા આવી જઈ અથડાય છે કે તેમનો યોગ વિચિત્ર લાગે છે, તોપણ કોઈ રીતે સંતોષકારક લાગે છે અને તેથી રમુજ થાય છે. પરંતુ, એ વિરોધી સંયોગવાળી વિચિત્રતા દર્શાવવાના તે બન્નેના પ્રકાર જુદા હોય છે. તેમજ, તે બેમા હાસ્યરસનુ ઉંડાણ સરખુ હોતુ નથી. જ્યા બે ઉક્તિઓ કે વચનો એવી વાક્યરચનામા ગોઠવવામા આવે કે તેમની વચ્ચે રહેલો વિરોધ પ્રથમ દર્શને જ પ્રકટ થાય અને બેમાથી એકને નીચે ઉતારી પાડવામા વિનોદમય વિચિત્રતા જણાય ત્યા નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય ('વિટ') હોય છે. જ્યા અમુક સ્થિતિ કે પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામા આવે કે એ જ વિષયના સાધારણ સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ સાથે સરખામણી સૂચિત થાય, અને, સરખામણીને પરિણામે જણાતા વિરોધને લીધે વર્ણવેલી સ્થિતિ કે પ્રસંગમા વિચિત્ર ખામી વસેલી અને દમેલી લાગે, તથા તેથી વિનોદ થાય, ત્યા સમર્મ હાસ્યરસ ('હ્યુમર') હોય છે. બન્નેમા ઉત્કર્ષ—અપકર્ષના દર્શનથી વિનોદ થાય છે, પણ 'વિટ'માનો અપકર્ષ કોઈ વાતને તે ઘડીએ ઉતારી પાડવાથી થયેલો લાગે છે, અને, 'હ્યુમર'માનો અપકર્ષ ઘણા વખતથી ચાલ્યો આવેલો હોઈ તે વખતે ખુલ્લો પાડેલો લાગે છે. 'વિટ'મા અમુક વિશેષ બિનાની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે, અને, 'હ્યુમર'મા અમુક સામાન્ય સ્થિતિની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે. 'વિટ'નો હાસ્યરસ પ્રથમ દર્શનનો અને ઉપરની સપાટીનો હોય છે, અને 'હ્યુમર'નો હાસ્યરસ ઉંડા અને અન્તરમા ઉતરેલા અનુભવનો હોય છે. રમુજી ટુચકા, હાજરજવાબ

વસ્તુ જાતે જેવી હોય તેવી વર્ણવવી તે 'હ્યુમર' છે બીજા કથા સાથે તેની સરખામણી કરી કે તેનો વિરોધ દર્શાવી તે વસ્તુને પ્રકટ કરવી તે "વિટ"છે "હ્યુમર" તે જાણે કે કુદરત અને અકસ્માતથી ઉપજે છે "વિટ" તે કલા અને તરંગમય કલ્પનાથી ઉપજે છે પુસ્તકોમા "હ્યુમર"નું જે દર્શન થાય છે તે માણસજાતમાં કુદરતી રીતે આવેલી કે ટેવ બંધાયાથી આવેલી મૂર્ખાઇઓનુ અનુકરણ હોય છે, અથવા તો, અમુક આકસ્મિક પ્રસંગમાં, અમુક સ્થિતિમા કે અમુક ચારિત્ર્યમા જે હાસ્યજનક હોય તેનુ એ અનુકરણ હોય છે બે વસ્તુઓ વચ્ચેની અણધારી સરખામણીથી કે વિરોધથી એ મૂર્ખાઇનો ભાવ વધારે પ્રબળ કરી દર્શાવવો તે "વિટ" છે, અને તેથી જે ગુણની આપણે મશ્કરી કરીએ છીએ કે જે ગુણને આપણે ધિક્કારીએ છીએ તે વિશેષ તિરસ્કારપાત્ર અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રેખાવાળો થઇ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. * * * * * વિનોદ કે પીડાના વિષયોમા "વિટ" હલકા અને નજીવા ભાવની સીમા આસપાસ ફર્યા કરે છે, ગભીર વસ્તુનુ ગભીર વર્ણન થાય ત્યાથી "વિટ" લુપ્ત થાય છે અને તેની બીજા રૂપમા સક્રાન્તિ થાય છે *** ઇસપ કદરૂપો ગુલામ હતો પણ તેણે મનુષ્યસ્વભાવ તરફ તિરછી દૃષ્ટિ નાખી હતી તેણે માણસ જાતની નબળાઇઓ અને ભૂલોનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને, તે બીજી જાતને નામે ચઢાવી. દુર્ગુણ અને સદ્ગુણ તે તેને ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થો જેવા સ્પષ્ટ દેખાતા હતા માણસ તે બોલબોલ કરતું, મૂર્ખાઇ ભરેલુ, હઠીલુ, મગરૂર અને ક્રોધી પ્રાણી છે એમ તેને જણાયુ, અને, તેણે આ ગુણો જુદા પાડી તે સાથે પાખો કે ચાચ કે પુછડી કે પજા કે લાબા કાનવાળુ શરીર જોડયુ, અને એ રીતે પશુઓના એ અગમા ચિત્રરૂપ અક્ષરોએ લખાયેલી ભાષા ઉકેલી તેનું નીતિશાસ્ત્ર તે પ્રાણિવિજ્ઞાન છે. તે ગધેડા પાસે ડહાપણ ભુકાવે છે અને ફેડકા પાસે દયાળુતા આચરાવે છે તેની રચનામા નીતિવિષયના સત્યનો જે ખજાનો છે અને એ સત્ય સદાકાળ ટકનારા રૂપમા દર્શાવવાની કલ્પનાશક્તિનો જે ભડાર છે, એ રૂપનો જે સુગ્રાહ્ય અને સુગમ પ્રકાર છે, એ રૂપ આબાલવૃદ્ધ સર્વને બધા જમાનામા અને બધી પ્રજાઓમા જે પ્રકારે આનદ આપે છે, તે અદ્ભુત ચમત્કારમય છે નીતિમય સાર દર્શાવવા સારૂ પશુપક્ષીઓની અસભવિત વાત (Fable) જોડી કહાડવી એ મનુષ્યના બુદ્ધિપ્રભાવની એવી અનુપમ શક્તિ છે કે તે મેળવવાની આપણને બહુ આકાક્ષા થાય એમ હુ ધારૂ છુ જે સત્યની કુચી બીજી કોઇ રીતે હાથમા આવતી નથી,

કેદી ભુલાતું નથી યુક્લિડની ભૂમિતિનો કર્તા થવાને બદલે ઈસપની વાર્તાઓનો કર્તા થવાનું હું વધારે પસંદ કરૂં' (લેક્ચર્સ ઑાન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ) હાસ્યજનક વસ્તુઓનું મૂળ સ્વરૂપ આકસ્મિક પ્રસંગો દ્વારા બહાર પાડવાની 'હ્યુમર'ની શક્તિને અહીં કુદરતથી કે બંધાયેલી ટેવથી ઉત્પન્ન થતી કહી છે તે સ્વભાવની ખાસીઅત છે, અને, એ સ્વરૂપને લઘુભાર સરખામણી કે વિરોધથી પ્રકટ કરવાની શક્તિને 'વિટ' કહી છે તે વાક્ચાતુર્ય છે

મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી નિર્બળના અને વિલક્ષણતાને પ્રકાશિત કરી એ રીતે નીતિતત્ત્વ સ્થાપિત કરવાની 'હ્યુમર'મા રહેલી અવનવી શક્તિનુ દર્શન ઈસપનીતિ સરખા ગ્રન્થો દ્વારા કેવી રીતે થાય છે તે હેઝલિટે યથાર્થ રીતે વર્ણવ્યુ છે. મનુષ્યસ્વભાવમાની વિલક્ષણતાઓમા સત્યનુ દ્વાર રહેલુ છે, અને, હાસ્યરસના મર્મની પરીક્ષા વિના તે દ્વાર દેખાતું નથી, પરીક્ષા સાધારણ દૃષ્ટિબિન્દુથી થતી નથી, પણ, સામા ઉભા રહેવાને બદલે આડા ઉભા રહી વસ્તુના અન્તરમા દૃષ્ટિ નાખ્યાથી થાય છે. એ દર્શન જેને થાય છે તેના ચિત્તમા વિશેષ સામર્થ્ય રહેલુ હોય છે બીજાને ગુચવાવી નાખે, મૂર્ખાઇમા નાખે, તેવે વખતે જેનુ મન એ મુશ્કેલીથી ચઢતી પદવીમા રહી પરાજય ન પામે અને વસ્તુસ્થિતિનો ચતુરાઇથી અનુભવ કરી શકે તેને હાસ્યરસનો આસ્વાદ થાય છે.

હેઝલિટની ઉપરની વ્યાખ્યાને ડેવિડ હેને ખામી ભરેલી ગણે છે તે કહે છે 'સરખામણીથી 'વિટ' થાય છે એમ હેઝલિટ કહે છે, પણ, 'હ્યુમર' અને 'વિટ' બન્ને માટે સરખામણીની જરૂર છે પરંતુ, એ બે શબ્દોના અર્થમા કેવો વિકાસ થયો તે હેઝલિટની વ્યાખ્યા દર્શાવે છે ગોલ્ડસ્મિથે એવી વ્યાખ્યા કરી હતી કે "વિટ" મનુષ્યસ્વભાવને તેની સાધારણ સપાટી કરતા ઉચે લઇ જાય છે, "હ્યુમર" તેથી ઉલટુ કાર્ય કરે છે, અને મનુષ્યસ્વભાવને નીચે લઇ જાય છે "હ્યુમર"મા ઉન્નતિની ધારણા કરવી એ શબ્દવિરોધ છે "હ્યુમર" નો વિષય અપકૃષ્ટ હોવો જોઇએ' (ધ પ્રેઝન્ટ સ્ટેટ ઑફ પોલાઇટ લર્નિંગ)' ગોલ્ડસ્મિથે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'હ્યુમર'મા માણસને પોતાના ઉત્કર્ષથી ખુશી થાય છે, પણ, હેઝલિટ એ લક્ષણ 'વિટ'નુ છે એમ કહે છે વળી, 'હ્યુમર'મા સમભાવ હોવો જોઇએ એ હેઝલિટે કહ્યુ નથી 'હ્યુમર' તે નિરીક્ષકના મનમા નહિ પણ વસ્તુમાં કે ...માં રહેલો ગુણ છે એ મતની હેઝલીટ અવગણના કરે છે ક્રિયાઓનો

ને માણસોનો પ્રકાર હલકો જ હોવો જોઇએ એવું 'હ્યુમર'મા આવશ્યક થી. હેઝલિટે કર્યો છે તેવો ભેદ ઍડિસને cheerfulness (ખુશમિજાજ) ને mirth (મશ્કરી) વચ્ચે કર્યો છે તે કહે છે, 'હુ મશ્કરી કરતા શમિજાજને હમેશ વધારે પસદ કરૂ છુ, મશ્કરી તે ક્રિયા છે, અને શમિજાજ તે મનની ટેવ છે એમ હુ ગણુ છુ મશ્કરી અલ્પ અને ણિક હોય છે ખુશમિજાજ દૃઢ અને કાયમ હોય છે' (સ્પેક્ટેટર, અક ૩૧.) આ વ્યાખ્યામા 'ખુશમિજાજ'ને ઠેકાણે 'હ્યુમર' શબ્દ મુકીએ ને 'મશ્કરી'ને ઠેકાણે 'વિટ' શબ્દ મુકીએ તો એ એની વ્યાખ્યા ોબર થઈ રહે હાસ્યજનક વસ્તુની દૃઢ અને કાયમ રહેનારી પરીક્ષા તે હ્યુમર' છે અને તે ટુકા તથા ક્ષણિક વચનમા પ્રકટ કરવામા આવે તે વિટ' છે જ્યોર્જ મેરેડિથ 'હ્યુમર'ની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે 'હાસ્યપાત્ર ાણસની ચારે તરફ ફરીને તમે હસો, તેને ઢોળી પાડો, તેને ગબ વો, તેને તમાચો મારો, તેના પર આસુ પાડો, તે તમારા જેવો છે ને તમે તમારા પડોશી જેવા છો એમ કહો, તમે તેનાથી આઘા પણ રહો અને તેનો કેડો પણ ન મુકો, તેને બનાવો એટલી જ તેની દયા પાઓ તો તમે હાસ્યરસથી પ્રવૃત્ત થાઓ છો . . ઉતરતી પક્તિનો હાસ્ય-અવેત્તા કલ્પવિનોદ થાય એવી રીતે હસનાર હોય છે, તે લાગણીઓમાં દુસ્પતા આણે છે અને કેટલીક વખતે લાગણીઓના જોરથી પરાભવ ામી જાય છે. પરતુ, ઉચી પક્તિનો હાસ્યરસવેત્તા વિરોધીને પોતાની ોટીમા લે છે, અને માત્ર મશ્કરીઓના કાવ્ય રચનારમા એ અશ હોતો નથી.,' (એસે ઑન કૉમેડી ઍન્ડ ધિ યુસિસ ઑફ ધ કૉમિક સ્પિરિટ) અહી મેરેડિથે કહેલી પહેલી વાતમા આ વિરોધનો અશ ઉમેરવાની જરૂર છે. 'હ્યુમર' જ્યા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે હોય છે ત્યા ટોળી પાડવાનુ, ગબડાવવાનુ, તમાચા મારવાનુ અને બનાવવાનુ, એ બધુ અપ્રાસગિક હોય છે. કેવળ 'વિટ' થી અને જાડી મશ્કરીઓથી 'હ્યુમર'નો જે અશને લીધે ભેદ પડે છે તેનુ પ્રાધાન્ય મેરેડિથે દર્શાવ્યુ છે ડૉન ક્વિક્ઝૉટની બેવકુફીઓ, સૅન્કો પાન્ઝાની ઉચ્ચતત્વહીન મૂર્ખાઇઓ, અને ફૉલસ્ટાફની મોકળી ચચળતા, એ સર્વને વિરોધીની કોટીમા સમભાવથી, ગુણજ્ઞતાથી અને સ્નેહથી દાખલ કરવામાં આવે છે, અને મશ્કરીઓના કાવ્ય રચનાર કવિઓથી એ કાર્ય થઇ શકતુ નથી (એનસાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, ૧૧ મી આવૃત્તિ, હ્યુમર વિશે લેખ, લેખક ડેવિડ હૅને)

આ વિવેચનમા ડેવિડ હૅને 'વિટ' અને 'હ્યુમર'ની ઉપર પ્ર

વ્યાખ્યાઓ જ આખરે સ્વીકારે છે અને એ વ્યાખ્યાઓમાં કહેલો તે બે વચ્ચેનો ભેદ કબુલ રાખે છે પરન્તુ, હેઝલિટની વ્યાખ્યા વિશે તેણે જે ટીકા કરી છે તેની કાંઇક પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે એ કાર્ય યથાર્થ રીતે થઈ શકે તે માટે પ્રથમ 'વિટ' અને 'હ્યુમર'ના કેટલાક ઉદાહરણ તરફ નજર કરીશુ બન્નેના ઉદાહરણ જુદા જુદા આપીશુ, પરન્તુ, 'હ્યુમર'ની સમર્મ હાસ્યરસવાળી રચનામા પણ 'વિટ'ના ચતુરાઇભરેલા નર્મ વાક્યો કોઇકિ કોઇક હોય છે તેવી આ બે પ્રકારના જુદા જુદા ઉદાહરણો આપવાની કાંઇક મુશ્કેલી છે, તોપણ, ઉદાહરણ આપી એ બેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશુ.

૧. નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય ('વિટ') ના ઉદાહરણ—

(૧) ' રાસભધર્મપત્ની ' (રસગંગાધર.)

(૨) ' મીર—(સારંગી કહાડીને ગાય છે)
"બાલમ રેન થોડી રે,
સુતી મને કયુ ન જગાઈ રે બાલમ૦"

* * * *

' હોડીઆ—વા ભા વા ! વા વા બાવા ! ગાય તીઆરે
અમને સંભળાવજે

મીર—તો આ શુ કરૂ છુ ?

મોટાભા—મે તો જાણ્યુ પરસીનું પાડુ રેકે છે '

રાજા દેવમ—ભવાઇસંગ્રહ.,

(૩) હજામના છોકરાને પુછયુ કે તુ રાજા થાય તો શુ કરે ત્યારે તે બોલ્યો,
' સોનાનો સજાયો ને સલાડીએ સોનાની કરૂ,
ચાંદીનો તો ચીપિયો કરાવીને વતા કરૂ.'

દલપતકાવ્ય.

(૪) અજાણ્યો ગામડીઓ—(મહોટા શહેરમા તાર લખી આપનારની ઓફીસમા બેઠેલા માણુસને પુછે છે.)
આ દુકાને શુ વેચાય છે ?
તાર લખી આપનાર—અનાડીઓ વેચાય છે
ગામડીઓ—તમે એકલા જ વેચવાના બાકી છો ?

(૫) છોકરો—(વાંકી વળીને ચાલતી ડોશીને) ડોશીમા ! શું પડી ગયુ તે ખોળો છો ?

ડોશી—તારૂ કાળજુ.

૨. સમર્મ હાસ્યરસ ('હ્યુમર')ના ઉદાહરણ.—

'હ્યુમર' છુટક વચનો વડે કે ફકરાઓ વડે પ્રકટ થતો નથી. આખી વાર્તાઓમા કે આખા વર્ણનોમા તેનો સમાવેશ થાય છે. અને, એકંદર તાત્પર્ય રૂપે તે પ્રકટ થાય છે અહી ફક્ત એવા લેખના નામ અને વિષય કહી બતાવીશુ

(૧) પચતત્રમાની વાદરા અને સુઘરીની વાત વરસાદમા વાદરાને ધ્રુજતો જોઇ સુઘરીએ શિખામણ દીધી કે તારે હાથપગ છે અને તુ ઘર કેમ બાધતો નથી ? વાદરાએ કહ્યુ કે મને ઘર બાધતા તો નથી આવડતું, પણ, ઘર ભાગતા આવડે છે એમ કહી વાદરાએ સુઘરીનો માળો પીંખીને તોડી નાખ્યો

(૨) ઇસપનીતિમાની વહેળે પાણી પીતા વરૂ અને ઘેટાના બચ્ચાની વાત. વરૂએ કહ્યુ કે ' મારા તરફ આવતું પાણી તું કેમ બગાડે છે ? ' એ વાત ખોટી પડી ત્યારે વરૂએ કહ્યુ કે ' ૭ મહિના પર તે મને ગાળ કેમ દીધેલી ?' એ વાત ખોટી પડી ત્યારે વરૂએ કહ્યુ કે ' તે નહિ તો તારા બાપે ગાળ દીધેલી ' એમ કહી વરૂએ ઘેટાના બચ્ચાને ફાડી ખાધુ

(૩) ડૉન ક્વિગ્ઝોટની કથા ' શિવલરી 'ના આવેશથી ઉશ્કેરાઇ, જ્યાં કોઇ જુલમથી પીડાતુ નજરે પડે ત્યા તેને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી ડૉન ક્વિગ્ઝોટ ભમતો 'નાઇટ' થઇ નિકળી પડે છે રસ્તામા પવનચક્કી જોઇ એ રાક્ષસ છે એમ ધારી તેની સામે લડવા જાય છે. ઘેટાના ટોળા આવતા જોઇ લશ્કર સામુ આવે છે એમ ધારી યુદ્ધ માટે સજ્જ થાય છે વીસી ('ઇન')મા જઇ તે કિલ્લો છે એમ ધારી ત્યા રાતે હથિયારબધ પહેરો ભરે છે ઇત્યાદિ

(૪) મામેરૂ (પ્રેમાનંદકૃત) નિર્ધનતાને લીધે નરસિહ મહેતા ' જૂની વેલ્ય ને ધુસરા વાકી ' એવા રથમા ' તિલક અને તુલસીમાળ '-ની સામગ્રી લઇ પોતાની પુત્રી કુવરબાઇનુ મોસાળુ કરવા ગયા તે કુવરબાઇની વડસાસુએ ' લખેશ્વરીથી પૂરી ન પડે ' એવી

કરેલી, માગણી નાગરસ્ત્રીઓનાં છબીલી વહુ, કોડ વહુ, છેલ વહુ, પાન વહુ, લાછા વહુ, લાલ વહુ, એવા ગણાવેલાં નામ

(૫) મિથ્યાભિમાન નાટક. (દલપતરામકૃત) જીવરામ ભટ્ટ રતાંધળા હોવા છતા પોતે રાતે દેખે છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે રાતે જે કોઇ તેમનો હાથ ઝાલી દોરવા જાય તેના પર ગુસ્સે થાય છે તેમને કોઇએ રતાંધળા કહેવા નહિ, એટલુ જ નહિ પણ, રતાંધળા ધારવા પણ નહિ એમ તે ઇચ્છે છે સાસરે જઇ રાતે જમવા બેસતા અવળે મહોએ પાટલે બેસે છે સાસુ પીરસતી હતી ત્યારે પાડી થાળીમાંથી ખાઇ જાય છે એમ ધારી લાત મારે છે પોતાને ખાટલે જતા સાસુને ખાટલે જઇ અથડાય છે એટલે ચોર આવ્યો એમ ધારી ઘરનં માણસો એકઠા થઇ જાય છે અને માર મારે છે. ઇત્યાદિ

આ બે પ્રકારના ઉદાહરણોની સરખામણી કરતા પ્રથમ એ લક્ષમા લેવાનુ છે કે 'વિટ' ના આવિર્ભાવ માટે વિસ્તારી પ્રસંગની કે લાંબી વાર્તાની આવશ્યકતા હોતી નથી. ગ્રન્થમાંનો આસપાસનો સબંધ જાણ્યા વિના 'વિટ'ના વચનોનો વિનોદ સમજી શકાય છે ઘણી વાર એવા વચનોને આસપાસનો સબધ હોતો જ નથી 'વિટ'ના વચનો કોઇ ગ્રન્થના સંદર્ભની અંદર ગુંથાયા વિનાના છુટા હોઇ શકે છે 'હ્યુમર' આખી વાર્તામા કે આખા વર્ણનમા ઉદ્દેશરૂપે ગર્ભિત રહેલો હોય છે એ ઉદ્દેશ સફલ કરવા સારૂ લેખમા વિસ્તારની જરૂર પડે છે. અને, સમસ્ત લેખનો સંદર્ભ સમજાય તથા તેના જુદા જુદા અંગનો પરસ્પર સબધ ધ્યાનમા ઉતરે ત્યારે 'હ્યુમર'નો આવિર્ભાવ થાય છે

ઉપર આપેલા 'વિટ' ના પાંચે ઉદાહરણો તરફ નજર કરતા માલમ પડશે કે દરેકમાનો પ્રસગ બહુ જ ટુકો છે, અને, એકે બીજાને કેવો કહ્યો કે એકે બીજાને શુ કહ્યુ એ વચન કે ઉક્તિ જાણવાથી જ વિનોદ થાય છે (૧) લા ઉદાહરણમાં ગધેડીને 'રાસભધર્મપત્ની' કહી છે એ વચનની ગોઠવણમા જ વિરોધ રહેલો છે ગધેડાને ધર્મ હોતા નથી અને ગધેડાને પત્ની હોતી નથી એ રીતે ' ગધેડો ' અને 'ધર્મપત્ની' એ બે વિચારો વચ્ચેનો (અને તે વિચારો દર્શાવનારા પદો વચ્ચેનો) વિરોધ 'રાસભધર્મપત્ની' પદની ભણના ભેગે જ એકદમ પ્રકટ થાય છે ગધેડીને 'રાસભધર્મપત્ની' કહેનાર જેવા આપણે મૂર્ખ નથી એવુ ઉત્કર્ષ-અપકર્ષનુ ભાન આપણને થાય છે. રસગંગાધરમા એ પદ વાપરનાર મનુષ્યનો પ્રસગ વર્ણવેલો છે,

૧ રહેલો ગુણ છે અ ...

અને, તે મનુષ્ય અપકૃષ્ટ અને હાસ્યપાત્ર થાય છે પરંતુ, એવા પ્રસંગના વર્ણનની જરૂર નથી. કોઈ અમુક મનુષ્યે 'ગર્દભધર્મપત્ની' પદ ગંભીરપણે ખરેખર વાપર્યું છે એ હકીકતની અપેક્ષા રહેતી નથી એ પદ જ વિનોદ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, કારણ કે, આપણે પોતે એ પદ હાસ્ય માટે જોડી કહાડીએ ત્યાં પણ એવું પદ કોઈ ખરેખરી રીતે વાપરે અને તેનાથી આપણે ચઢીઆતા થઈએ એ કલ્પના વડે આપણે ઉત્કર્ષ—અપકર્ષનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ રીતે, પ્રસંગ કે વાર્તા વિના આ મશ્કરીનાણું વાક્ચાતુર્ય વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જ વળી, એવું ભાન થતું નથી કે ગધેડીને ગર્દભધર્મપત્ની માનવાની કે કહેવાની કોઈ પ્રકારના મનુષ્યોને ટેવ બંધાયેલી છે અથવા કોઈ પ્રકારના મનુષ્યોની એવી સાધારણ ખાસીઅત છે પરંતુ, એવી મૂર્ખાઈ કરનાર કોઈ પૃથક્ મનુષ્ય એ જ ઘડીએ નિકળી આવ્યો છે અને એ જ ઘડીએ તેને અપકર્ષમાં ઉતારી પાડ્યો છે એવી સ્થિતિનું ભાન થાય છે 'વિટ'ને બદલે 'હ્યુમર'નો પ્રસંગ હોત તો મનુષ્યસ્વભાવની નિર્બળતાને પરિણામે અમુક પ્રકારના મનુષ્યોને બંધાયેલી ટેવને લીધે બનેલો પ્રસંગ વર્ણવી તે દ્વારા વિનોદ ઉત્પન્ન કર્યો હોત કેમકે 'હ્યુમર'ના સ્વભાવ કે કુદરત ઉપરાંત જે અકસ્માતની જરૂર હોવા વિષે કહે છે તે મૂર્ખતામય નિર્બળતાવાળો સ્વભાવ બંધાયા પછી તે સ્વભાવ પ્રકટ થવાનો પ્રસંગ આવી બને તેવો અકસ્માત છે ઘર તોડી પાડવાનો વાણિયા સરખો સ્વભાવ બંધાયા પછી તે પ્રાદુર્ભૂત થવાનો સુવરીનો પ્રસંગ તે અકસ્માત છે 'વિટ'માં તેવો સ્વભાવ બંધાયેલો પ્રકટ થતો નથી, પણ કમના ગમે તે વચન બોલવાની કે કૃત્ય કરવાની મૂર્ખાઈ કોઈથી એકાએક થઈ જાય છે, અને તેથી, 'વિટ'થી થતું હાસ્ય જનસ્વભાવનું ઊંડું ભાન કરાવતું નથી, પણ મૂર્ખાઈની એકાદ લહેરનું ઉપરછલ્લું ભાન કરાવે છે ઊંડાણની વૃત્તિ ન હોવાથી 'વિટ'ના હાસ્યનો ખડખડાટ ઘણો હોય છે, અને, તેમાં કાનડ પણ હોતું નથી ઉપરઉપરથી તરત જ દેખાય તે જ તેનો વિષય હોવાથી તેનું મૂળ ચહોટતું નથી અને તે ચિરસ્થાયી થતું નથી

'વિટ'ના (૨) જા ઉદાહરણમાં, ગવૈયાનું ગાયન ચાલતું હોય તે વેળા 'ગાય ત્યારે અમને સંભળાવજે' એવું વાક્ય કોઈ પાસે કહેવડાવવાનું વાક્ચાતુર્ય સંગીતની રસજ્ઞતા અને સંગીતના અજ્ઞાન વચ્ચેનો વિરોધ પ્રકટ કરે છે અને અજ્ઞાન મનુષ્યના અપકર્ષથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે એ અજ્ઞાન પ્રકટ થવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો એ વિગતવાર હકીકત જાણવાની જરૂર પડતી નથી, અને, તે જાણ્યા વિના [illegible] થઈ શકે છે

એ વાક્ય બોલનારનું સંગીતનું અજ્ઞાન તત્કાલનું નહિ પણ જુનું હતું, પરંતુ, એ અજ્ઞાન તે અમુક જાતની ટેવ કે સ્વભાવ નથી ગાયન ચાલતી વેળાએ શું ચાલે છે તે સમજ્યા વિના ગાયન થાય ત્યારે તે સાંભળવાની ઇંતેજારી દર્શાવનારૂં વાક્ય બોલવાની મૂર્ખાઈ તો તે જ વડીએ એકાએક થઈ ગઈ છે, અને તેથી તે જ વડીએ તે બોલનારનો અપકર્ષ થયો છે આ પ્રસંગનો બીજો અર્થ એવો લઈએ કે ગાનારનું ગાયન નમાલું હતું અને તે માટે ઉપરનું વાક્ય કહેવામાં આવ્યું અને 'પાડું રેકે છે' એવો ભ્રમ થયેલો દર્શાવવામાં આવ્યો, તો ઉપર કહેલો વિરોધ સાંભળનારને બદલે ગાનારની વર્તણુંક સંબંધે ઉપસ્થિત થાય છે, પણ, વિરોધથી થતા વિનોદની તકરાર એની એ રહે છે

(૩) જે ઉદાહરણમાં, હજામ રાજા થાય તોપણ હજામનો ધંધો ચાલુ રાખે એ વિરોધ 'સોનાનો અસ્ત્રો,' 'સોનાની પથરી' અને 'રૂપાનો ચીપીઓ' એવા વચનો ચાતુર્યથી મુખ્યત્વે પ્રકટ થાય છે, અને, રાજાની ઉન્નત પદવી શી રીતે ધારણ કરાય એ કલ્પનાની હજામના છોકરાની અશક્તિથી તેનો અપકર્ષ થાય છે તથા તેથી વિનોદ થાય છે આ અશક્તિ તે ઓછા બુદ્ધિવ્યાપાર વગરનો ધંધો કરનાર વર્ગની સામાન્ય ખામી છે, અને, એ વિલક્ષણ સ્થિતિનું વર્ણન થયું છે, એટલે અંશે આમાં 'હ્યુમર' પણ છે પરંતુ, મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્ય મળેલી હજામના આજાર સોનારૂપાના કરવાનો મૂર્ખાઈ ભરેલો તરંગ દર્શાવવાનો છે, અને, એ તરંગમાં રહેલો અપકર્ષ હજામના છોકરાને તે જ વડીએ પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે લાંબા વખતનો જુનો નથી ડૉન ક્વિક્ઝોટની કથામાં પણ કલ્પનાની અશક્તિનું ચિત્ર છે. પરંતુ, એ અશક્તિ જુદા જ પ્રકારની છે ખોટી બાબતની બહાદુરીના આવેશથી તણાઈ જઈ મનુષ્યો કલ્પનાવિહીન બની જે હસવા સરખી મૂર્ખાઈઓ કરે છે તે ડૉન ક્વિક્ઝોટનું ચરિત્ર બતાવે છે કલ્પનાની અશક્તિથી તે આ સ્થાને 'ચિરલ્ગી' (ચીગના) દર્શાવવા જાય છે, અને, તેમાં ગંભીરતા માની લે છે, તેથી, તેના તરંગો હાસ્યજનક થાય છે તેના તરંગો 'સોનાનો અસ્ત્રો' જેવા વાક્ચાતુર્યથી પ્રકટ થતા નથી, તેમ જ હજામ જેવા મામુલી માણસ એવી કોઈ વિશેષ ખિના તેના તરંગોમાં દર્શાવેલી નથી તેમ જ, કંઈ હજામનો કાંઈ એવો સ્વભાવ હોતો નથી અથવા હજામોને કાંઈ એવી ટેવ પડેલી નથી હોતી કે પોતે મહોટા માણસ થાય તો શું કરે એ વિશે ખ્યાલ કર્યા કરે હજામના છોકરાની આ વાત માત્ર એકાએક બનેલી છુટક બીનાની છે પરંતુ, 'ચિરલ્ગી'નાં પતન વાંચવાથી અને એ સ્થાનો વિચાર

કર્યા કર્યાથી 'ડૉન ક્વિક્ઝૉટ' સરખા મનુષ્યોને વીરત્વના પ્રસંગ વિના જ્યાં ત્યાં વીરતા દર્શાવવાની અસંબદ્ધ-ઘેલી વૃત્તિ થાય છે, અને, તેમના સ્વભાવમાં બંધાયેલી ખામીનું એ પરિણામ વિનોદ પમાડે છે.

'વિટ'ના (૮) મા ઉદાહરણમાં વિરોધના બે પ્રસંગ છે. પ્રથમ તો, તાર લખી આપવાની ઑફિસનું ખરું સ્વરૂપ અને ગામડીઆનું તે વિશેનું અજ્ઞાન, એ બે વચ્ચેનો વિરોધ દર્શાવ્યો છે. ગામડીઓ એ ઑફિસ કોઈ વસ્તુઓ વેચવાની દુકાન છે એમ ધારે છે અને તે પાસે જઈ પુછે છે કે 'આ દુકાને શું વેચાય છે?' આ વાક્ય ગામડીઆના મુખમાં મુકવાની ચતુરાઈ જ એ વિરોધ તત્કાળ પ્રકટ કરે છે, અને, ગામડીઆના અપકર્ષથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપર (૨) જા ઉદાહરણ સબંધે સંગીતના અજ્ઞાન વિશે કહ્યું તેમ અહીં પણ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે ઑફિસ ઇત્યાદિ વિશેનું અજ્ઞાન એ ગામડીઆઓની સામાન્ય સ્થિતિ છતાં એ સ્વભાવ કે ટેવ નથી તેથી અહીં 'હ્યુમર' નથી. 'શું વેચાય છે' એમ પુછવાનું અવિચારીપણું તે જ ઘડીએ ઉત્પન્ન થયું છે અને એમાં માત્ર કૌતુક બનાવવાની-મુખોક્ત-નિરસ રચવાની-વિલક્ષણતા છે. જનસ્વભાવનું એમાં દર્શન નથી. એ રીતે અહીં 'વિટ' છે. તે પછી, આ ઉદાહરણમાં બીજો વિરોધ તાર લખી આપનારે ગામડીઆની મશ્કરી કરવાના કરેલા પ્રયત્ન તથા તેણે એ પ્રયત્ન માટે આપેલા ઉત્તરનો લાભ લઈ ગામડીઆએ તેની કરેલી મશ્કરી વચ્ચેનો છે. એ બે મશ્કરીઓના વિરોધ વચનોની ચતુરાઈથી થયો છે. 'શું વેચાય છે' એમ ગામડીઆનો પ્રશ્ન હતો ત્યાં 'કંઈ વેચાતું નથી પણ તાર લખી આપવામાં આવે છે' એમ ઉત્તર દેવાને બદલે, 'વેચાય છે' એ પદનો લાભ લઈ 'અનાડીઓ વેચાય છે' એવો ઉત્તર આપતાં તાર લખી આપનાર ઑફિસમાં અનાડી માણસો પણ જડ વસ્તુ તરીકે વેચાય છે એમ કહી ગામડીઆના અનાડીપણાનો ઉદ્દેશ કરે છે. પોતાની મશ્કરી થાય છે એમ સમજતાં ગામડીઓ અનાડીઓની કલ્પના ઝીલી લે છે અને તાર લખી આપનાર વેચવાની જગાએ બેઠા છે માટે તે અનાડી છે અને અનાડીઓના પણ એવા નિર્માલ્ય છે કે બીજાઓ વેચાઈ ગયા છતાં તે હજી વેચાયો નથી એમ સામી મશ્કરી કરે છે. 'વેચાવા' વિશેનું વચન ચતુરાઈથી વાપર્યાથી તાર લખી આપનારનો થયેલો અપકર્ષ વિનોદમય બને છે. અહીં પણ સ્વભાવની કે ટેવની કોઈ સામાન્ય સ્થિતિનો ઉદ્દેશ નથી તેથી 'હ્યુમર' નથી. કૌતુક બનાવવાની-મનાવવાનો પ્રયત્ન કરનારને સામો બનાવવાની-વિલક્ષણતા અહીં 'વિટ' ઉપસ્થિત કરે છે.

(૫) આ ઉદાહરણમાં પણ બે મશ્કરીઓ વચ્ચેનો વિરોધ છે ઘડપણથી વાંકી વળેલી ડોશીને મશ્કરી ખાતર છોકરો પૂછે છે કે શું પડી ગયું તે–ખોળવા વાંકાં વળ્યાં છો? પડી ગયેલી ચીજ ખોળવા માટે વાંકા વળવાની કલ્પના ડોશી ઝીલી લે છે અને છોકરાને કહે છે કે તારું કાળજું પડી ગયું છે તે ખોળું છું. ડોશીને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર છોકરાને ડોશી સામો બનાવે છે, અને, એ વિરોધ 'પડી ગયેલું ખોળવા' વિશેનું વચનચતુરાઈથી તાત્પર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, તથા, મશ્કરી કરવામાં નિષ્ફળ થનાર છોકરાના અપકર્ષથી વિનોદનો પ્રસંગ આણે છે એ અપકર્ષ જુના વખતનો નથી, તેમ જ, તે સ્વભાવની કે ટેવની કોઈ ખામીથી થયો જ નથી બનાવવા જતાં સામા બનવાથી તે જ ઘડીએ એ અપકર્ષ થયેલો છે તેથી, અહીં 'વિટ' છે, 'હ્યુમર' નથી પ્રેમાનંદે મામેરામાં કુંવરબાઈની વડસાસુનું જે વર્તન વર્ણવ્યું છે તેમાં આવી એકાએક ઉપડી આવેલી મશ્કરી નથી એ ડોશીએ તાત્કાલિક વાક્ચાતુર્ય વાપર્યું નથી, પણ, ભક્તિને અભાવે ઘડાયેલા કૃપણ સ્વભાવને લીધે તેણે વહુને તથા વહેવાઈને હેરાન કરવા માટે ઘણી ભારે પહેરામણીની માગણી કરી છે અને એ રીતે 'ડોશીએ ડાટ વાળ્યો' છે ઘરડી ડોશીઓ કેવી હોય છે અને વહુવારુના પિયેરીઆ તરફ કેવી રીતે વર્તે છે એ સામાન્ય સ્થિતિનું ત્યાં વિનોદમય વર્ણન છે તેથી, એ 'હ્યુમર'નો પ્રસંગ છે ડોશીએ કેવી વાક્યરચનાથી નરસિંહ મહેતાની મશ્કરી કરી એ ત્યાં જોવાનું નથી, પણ, કેવી વસ્તુઓની માગણી કરી નરસિંહ મહેતાની નિર્ધનતાને હાસ્યપાત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ ત્યાં જોવાનું છે

'હ્યુમર'ના ઉપર આપેલા પાંચે ઉદાહરણો વાંચતાં અનુભવ થશે કે એમાંના દરેક પ્રસંગની વાર્તા કે વર્ણન પુરેપુરું વાંચવામાં આવે તો જ તેમાં રહેલા વિનોદનો બરાબર ખ્યાલ આવે કયા વચન દ્વારા અમુક હકીકત કહેવાની વિલક્ષણતા થાય છે એ ત્યાં મહત્ત્વનું નથી, પણ, અમુક હકીકત કયા પ્રકારની હોવાની વિલક્ષણતા થાય છે એ ત્યાં મહત્ત્વનું છે (૧) લા ઉદાહરણમાં, સુગરીની શિખામણ સાંભળી સુગરીનો માળો તોડી નાખનાર વાંદરાનો પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે એવે વખતે શિખામણ સાંભળી ઉપકારબુદ્ધિથી વર્તનાર મનુષ્ય સાથે વાંદરા પેઠે અપકારબુદ્ધિથી વર્તનાર મનુષ્યની સરખામણી સૂચિત થાય છે (અને, એ સરખામણીમાં અંતર્ભૂત રહેલી–સારાં કામ કરવાની અશક્તિ માટે દિલગીર થનાર મનુષ્ય સાથે ખોટાં કામ કરવાની શક્તિ માટે મગરૂર થનાર મનુષ્યની–સરખામણી સૂચિત થાય છે) આ સરખામણીને પરિણામે એ બે પ્રકારના મનુષ્યો વચ્ચે

જે વિરોધ પ્રકટ થાય છે તે એમ પ્રદર્શિત કરે છે કે અપકારબુદ્ધિના (અને અપકૃત્ય કરનાર) મનુષ્યમાં કોઈ વિચિત્ર ખામી વસેલી હોય છે જ્યાં ઉપકારબુદ્ધિ સાલસ પડવી જોઈએ ત્યાં આ ખામીને લીધે પ્રાદુર્ભૂત થતી અપકારબુદ્ધિ વિલક્ષણતાથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે મનુષ્યાકૃતિમાં કોઈ ઠાર વાંકાપણ દેખાય ત્યાં જેમ હાસ્યમયતા જણાય છે તેમ, મનુષ્યસ્વભાવના કોઈ ભાગમાં રહેલું આ અપકારબુદ્ધિરૂપ વાંકાપણું હાસ્યમય જણાય છે, મનુષ્યસ્વભાવના એક વિચિત્ર અંગની આ ઉઘાડી પડેલી ઝીક ઝીણું હાસ્ય ઉપજાવે છે એ ઝીણું હાસ્ય મનના ઊંડાણમાં અનુભવવાનો આનંદ એવો હોય છે કે ખડખડાટ હસીને એ આનંદ બગાડવાની વૃત્તિ જ થતી નથી વાર્તામાં કહેલો વાઘરના સરખી અપકારબુદ્ધિથી થતો અપકર્ષ વાર્તાના પ્રસંગની ઘડીએ જ રચાયો નથી, પણ, બંધાયેલા સ્વભાવમાં એ અપકર્ષ ચાલ્યો આવતો હતો તે આ વાર્તાના પ્રસંગથી ઉઘાડો પડ્યો છે આ પ્રસંગમાં 'રામમધર્મપત્ની' જેવી કે 'અનાડીઓ વેચાવા' જેવી પદરચનાની કે વાક્યરચનાની ચતુરાઈ નથી અહીં 'વિટ' સરખા મશ્કરીના વચન નથી. 'વિટ' પેઠે 'સોનાનો સરજ્યો' વાપરવાની કલ્પના જેવી 'ચુટક' મિના કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, અમુક પ્રકારના મનુષ્યોની સામાન્ય સ્થિતિમાં રહેલું કઠણાપણું દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે, અને એ રીતે 'હ્યુમર'નો પ્રસંગ છે

(૨) જા ઉદાહરણમાંની વરૂ અને ઘેટાની વાત એવી રીતે કહેવામાં આવી છે કે તે વાંચતા અનર્થ કરવાના હેતુની લુચ્ચાઈ કરવાનું બહાનું શોધનારના જુલમ સાથે બીજાઓ જોડેના વ્યવહારમાંની ખરી હકીકત કબુલ કરનારના સાચાપણાની સરખામણી સૂચિત થાય છે. સારી વૃત્તિવાળા જનો વરૂ પેઠે આવી ખોટી લડાઈ ન શોધે એ સાધારણ હકીકત સૂચિત થાય છે એ સરખામણી મન આગળ આવવાથી આ વિષયની સુવૃત્તિ અને દુર્વૃત્તિનો વિરોધ સ્પષ્ટ જણાય છે, અને તેથી, ભાન થાય છે કે આ દુર્વૃત્તિમાં કોઈ પ્રકારની તરેહવાર ખોડ બંધાયેલી છે અને તે ખોડને લીધે મનુષ્યો સવળાને ઠેકાણે અવળો ભાવ ધારણ કરે છે દુર્વૃત્તિ સામાન્યરૂપે ચિતરવાને બદલે આવા પૃથક્કરણથી વરૂની ખોડના રૂપમાં ચિતરવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે આ ખોડનો અપકર્ષ એવી દુર્વૃત્તિવાળા મનુષ્યોમાં ઘણા વખતથી ચાલતો આવેલો હોય છે સભ્યપણાની ચાલાકીથી તેમને આવે પ્રસંગે ઉઘાડી પાડવામાં આવતા નથી. વરૂનો આવો દુષ્ટ સ્વભાવ બંધાયેલો હતો તે આ વખતે બહાર પડ્યો એવું આ વાર્તા આપણને લાગે છે સામાએ કોઈ અમુક વર્તન વાપર્યાથી કે:

અમુક મૂર્ખાઈ ભરેલા વચન બોલાઈ જવાથી તેની મશ્કરી થઈ નથી, પણ, તેના સ્વભાવનું સ્વરૂપ હાસ્યપાત્ર રૂપે બહાર પડ્યાથી હાસ્યમયતા પ્રગટ થઈ છે, એમ આપણને લાગે છે ગાનારના સંગીતને સાંભળનારે 'પાડાના રેંકવા' સરખું કહ્યું એવી ચેષ્ટાએ વરની મશ્કરી કરી નથી, તેમ જ સંગીત ચાલતું હતું ત્યારે આ સંગીત થાય છે એમ ન સમજાયાથી સાંભળનારે 'ગાય ત્યારે અમને સંભળાવજે' એમ કહી પોતાનું અજ્ઞાન દર્શાવનારૂં વાક્ય કહી હાસી ઉત્પન્ન કરેલી એવી ભૂલ વરૂથી થઈ નથી એવી કોઈ વિશેષ બિના ઉપર અહીં હાસ્યનો આધાર નથી, પણ, દૃષ્ટતાની સામાન્ય સ્થિતિના દર્શન ઉપર અહીં હાસ્યનો આધાર છે અહીં એકાએક થઈ ગયેલા અપકર્ષનું ચિત્ર નથી, પણ, સ્વભાવમાં કાયમ રહેલા અપકર્ષનું ચિત્ર છે તેથી, આ પ્રસંગમાં 'હ્યુમર' છે, 'વિટ' નથી

(૩) જો ઉદાહરણની ડૉન ક્વિક્ઝૉટની કથા વિશે ઉપર કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે એ કથાનું સમસ્ત આખ્યાન એવું છે કે તે વાંચનારના ચિત્ત આગળ 'શિવલરી'ની ભાવના સાધારણ સુવ્યવસ્થિત વૃત્તિવી ધારણ કરનાર તથા 'શિવલરી'ની ભાવનાને નામે વગર સમજે ગાંડા કહાડનાર વચ્ચેની સરખામણી ઉભી કરે છે અને પરિણામે ખરી અને ખોટી 'શિવલરી' વચ્ચેનો વિરોધ પ્રકટ થાય છે, અને, એ વિરોધ સમજાતાં 'શિવલરી'માં રહેલું વીરતાનું તત્ત્વ સમજ્યા વિના 'શિવલરી'નો વ્યવહાર કરવા નીકળી પડનારની ટેવમાં બુદ્ધિની એવી વિલક્ષણ ખામી જણાય છે કે તેથી વિનોદ થાય છે ડૉન ક્વિક્ઝૉટ સરખા વીરશુર (પોતાને ખોટી રીતે વીર કહેવડાવનાર) નો અપકર્ષ તેમના ચિત્તમાં લાંબા વખતથી ડરેલી મૂર્ખાઈની-તેમની ખસેલી ડાગળીથી થાય છે, તેમણે કહેલાં છુટાછવાયા વાક્યોથી એકાએક થતો નથી અલબત્ત, ડૉન ક્વિક્ઝૉટની કથામાં તેણે કહેલા વાક્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે, અને, એ વાક્યોમાં પ્રસંગોપાત્ત 'વિટ' આવી જાય છે, પરંતુ, ઉદ્દિષ્ટ 'હ્યુમર' આખી વાર્તાના સારમાં રહેલો છે 'હું રાજા થાઉં તો સોનાનો અસ્ત્રો ને રૂપાનો ચીપીઓ કરાવીને લોકોની હજામત કરૂં' એમ કહેનાર હજામની વાતમાં ફક્ત વાક્યની રમુજ છે અને તે એ વાક્યથી પુરી થાય છે પરંતુ, ડૉન ક્વિક્ઝૉટની કથામાં તેના આખા ચરિત્રથી રમુજ થાય છે તેણે શું કહ્યું તે જાણવાથી નહિ પણ તે કેવી રીતે વર્ત્યો તે જાણવાથી રમુજ થાય છે તેના વચનો પણ તેની ટેવ દર્શાવનાર સાધન તરીકે કથામાં ગુંથાયેલા છે તેમ જ, ડૉન ક્વિક્ઝૉટ-

ચરિત્રમાંની કોઈ એકાદ વિશેષ બિના કેવી વિચિત્ર હતી એ બતાવવાનો

કથાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, કૃત્રિમ 'ગિલ્લરો'થી વીરતાને હાસ્યમય બના વનાર જનોની વિચિત્રતા સામાન્ય રીતે કેવી હોય છે એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે ડૉન ક્વિગ્ઝૉટની અમુક પ્રસંગે કેવી મજાક થઈ એવો ઉપરની સપાટીનો હાસ્યરસ કથા દર્શાવતી નથી, પણ વીરતાને કદર્થિત કરી નાખી તે કેવું હાસ્યપાત્ર ચિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે એ ઉંડા અનુભવનો હાસ્યરસ એ કથા દર્શાવે છે એ રીતે, એ કથાનો 'હ્યુમર' તે 'વિટ'થી જુદો પડે છે

(૪) આ ઉદાહરણમાં કહેલા સામેળના પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામા આવ્યા છે કે તેથી ભક્તિનો પરમ આનન્દ અનુભવી નિર્ધનતામા સતોષ માનનાર ભક્તની વૃત્તિ અને ભક્તિનો આનન્દ ન જાણનાર તથા નિર્ધન પણ સતુષ્ટ ભક્તોનો ઉપહાસ કરનાર અભક્તની વૃત્તિ વચ્ચેની સરખામણી સૂચિત થાય છે નિર્ધનતામા માનેલો સતોષ એ ઇષ્ટ અને સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિ છે, અને, નિર્ધનતાનો કે સતોષનો ઉપહાસ એ અનિષ્ટ અને વિષમ સ્થિતિ છે એ બેની સરખામણીથી એ બે વચ્ચેનો વિરોધ પ્રદર્શિત થાય છે, અને તેથી, નિર્ધનતામા સતોષ માનનાર ભક્તનો ઉપહાસ કરનાર અ-ભક્તના હૃદયમા કેવી વિકૃતિવાળી ખામી વસેલી છે, એ ખામી અભક્તોને કેવા નીચા પાડે છે, એ અનુભવનો વિનોદ થાય છે. અભક્તને કોઈ અમુક વચન કહી ઉતારી પાડતુ નથી, પણ, પોતાનામા રહેલી ભક્તિહીનતાથી તેનો અપકર્ષ ઘડાયો હોય છે અને તે આવે પ્રસંગે પ્રકટ થઈ હાસ્યપાત્ર થાય છે નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત સબંધે એક વખતે એક છુટક વિ-શેષ બિના બની ગઈ એમ કહી તેમાની વિચિત્રતા દર્શાવવાનો સામેરાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, એવા ભક્તનો ઉપહાસ કરવા જતા અભક્ત જનો કેવા હાસ્યપાત્ર થાય છે એ સામાન્ય સ્થિતિ દર્શાવવાનો સામેરાનો ઉદ્દેશ છે એ વર્ણનથી ફલિત થતો હાસ્યરસ માત્ર 'વિટ'ની મશ્કરીઓ પેઠે ઉપર ઉપરથી હસાવતો નથી, પણ, અભક્તિના કઢંગા સ્વરૂપની હાસ્ય-પાત્રતા અન્તરમા ઉતારી 'હ્યુમર'નુ ઝીણુ અને ઊંડુ હાસ્ય ઉપજાવે છે પ્રેમાનન્દે નાગર સ્ત્રીઓના છબીલી વહુ, કોડ વહુ, છેલ વહુ, વગેરે નામ ગણાવ્યા છે એ એક પછી એક એકસરખા આવતા નામોની ત્વરિત પર-પરામાં વાક્ચાતુર્ય હોઈ 'વિટ' છે, પણ, એ રીતે કોડને મહત્ત્વવાળો કરવાના નાગર સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ દર્શાવી પ્રેમાનન્દ 'હ્યુમર' ઉત્પન્ન કરે છે.

(૫) આ ઉદાહરણનુ મિથ્યાભિમાન નાટક રતાંધળા જીવરામ ભટ્ટનુ ચરિત્ર એવી રીતે વર્ણવે છે કે તેથી પોતાની ખામી જેવી

નુ લગ્ન બીજી શાખામા ઉતરેલી મશ્કરી સાથે થયુ અને તેની સતતિ રૂપે 'હ્યુમર'નો જન્મ થયો. આ નામાંકિત કુટુબમા સહુથી નાનો 'હ્યુમર' છે, અને આવી જુદી જુદી પ્રકૃતિના માબાપની પેઢીથી તે ઉતરેલો હોવાથી તેનો સ્વભાવ એકસરખો રહેતો નથી કોઈ વખત તેનો દેખાવ ગભીર હોય છે અને તેનો પહેરવેશ ભારેખમ હોય છે કોઈવખત તેની વર્તણુક રગીલી હોય છે અને તેનો પોશાક તુરગી હોય છે કોઈ વખત તે ન્યાયાધીશ સરખુ ગૌરવ ધારણ કરે છે, કોઈ વખત તે મશ્કરા જેવો ખુશમિજાજી હોય છે પરતુ તેની માતાનો અશ તેનામા ઘણો ઉતરેલો છે તેથી તે ગમે તે સ્થિતિમા હોય તોપણ તે શ્રોતાજનોને હસાવ્યા વિના રહેતો નથી પરતુ, એક વેશધારી ઠગારો નિકળેલો છે તે આ જુવાન ગૃહસ્થનુ નામ ધારણ કરે છે અને દુનિયામા એ ગૃહસ્થ તરીકે ઓળખાવા ચ્હાહે છે, તેથી, આ ઠગારાથી છેતરાવાય નહિ માટે હુ વાચકોને વિનતિ કરૂ છુ કે એ મળે ત્યારે એના પેઢીનામાની બારીકાઈથી તપાસ કરવી અને તેના પૂર્વજોમા સત્ય અને સુવિવેક ન આવતા હોય તો તે જુઠો ને ઠગારો છે એમ સમજવુ વળી, તેને પારખવાનુ બીજુ લક્ષણ એ છે કે તે મશ્કરીથી બેહદ હસે છે, અને તેના શ્રોતાજનો તેની જોડે હસવામા ભાગ્યેજ સામેલ થાય છે કારણ કે, ખરો 'હ્યુમર' સાધારણ રીતે ગભીર દેખાય છે અને તેની આસપાસના સહુ કોઈ હસે છે, પણ ખોટો 'હ્યુમર' હમેશ હસતો હોય છે અને તેની આસપાસના સહુ ગભીર દેખાય છે જે 'હ્યુમર'મા માતા અને પિતા બન્નેના અશ ન હોય તેને અર્થાત જેમા 'વિટ' અને મશ્કરી બન્નેના અશ ન હોય તેને ખોટો સમજવો એ વેશધારી ઠગારો સગા અસત્યતા નામે સ્ત્રીના વશમા ઉતરેલો છે અસત્યતાને અસબદ્ધ કથા નામે પુત્રી થઈ, તેને ઉન્માદ નામે દીકરો અવતર્યો ઉન્માદનુ લગ્ન હાસ્યક્રિયા નામે મૂર્ખતાની એક દીકરી સાથે થયુ અને તેને પેટે આ બહુસુરત ઠગારા નો જન્મ થયેલો છે આ બન્ને પેઢીનામા નીચે પ્રમાણે ગોઠવી બનાવ્યાથી તેમાના સબધોનો સારો ખ્યાલ આવશે.

(૧)

અસત્યતા

|

અસબદ્ધ કથા

|

ઉન્માદ=હાસ્યક્રિયા

|

ખોટો 'હ્યુમર'

કરવામાં આવે છે ત્યાં અર્થની વધી સ્પષ્ટતા થાય છે તે સાથે કેટલીક અપ્રસ્તુત વાતને પણ પરાણે બંધબેસતી કરવી પડે છે એમ હમેશ બને છે તેમ અહીં પણ બન્યું છે હાસ્યને આધારે બુદ્ધિવિવેકની મર્યાદા હોવી જોઈએ અને જ્યાં કેવળ ગાંડાઈ હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોઈ શકતો નથી એ એડિસનનું કહેવું ખરું છે

"હાકોર—હે રગલા અમે તો ચુંરે જઈને તરવાર તાણીને ઊભા ને કહ્યું નારીના કાન વધાવું, તારા પર ચડ્યું હતું તે ક્યાં ગયું?"

કજોડાનો વેશ, ભવાઈસંગ્રહ

હાકોરને ભુખ લાગી હતી પણ ટંકશાળાની નાના હોઈ તેમનાથી બીતા હતા માટે તેમની પાસે ખાવાનું માગી શક્યા નહિ એ સ્થિતિ હાસ્યમય છે. પણ, તેને પ્રસંગે હાકોર ચુલાને પુછે અને ચુલા પર તરવાર તાણી ગેરૂ બજાને એ તો ગાંડાઈ છે, અને, એવી ગાંડાઈના દર્શનથી હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થતો નથી

તેમ જ, તોફાનમાં અને બદમાશીમાં હાસ્યરસ નથી એ એડિસનનું કહેવું ખરું છે એડિસન બારીઓના કાચ તોડવાનું ઉદાહરણ આપે છે તે સાથે આ દેશના હોળીના તોફાનનું ઉદાહરણ આપીશું કોઈને પીડા કરવી એમાં દયાહીનતા છે, અને, દયાહીનતા હોય ત્યાં હાસ્યરસ કે બીજો કોઈ રસ હોઈ શકતો નથી એ ઉપર કહ્યું છે મશ્કરી અને તોફાન વચ્ચેનો ફેર કેટલીક વાર ભુલી જવામાં આવે છે માટે હાસ્યરસમાં પીડાકારકતા ન હોવી જોઈએ એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે મ૰ નવલરામ કહે છે તેમ "અનુપદ્રવ કરનારા અદ્ભુત બનાવથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે (તેજ ઉપદ્રવ કરતા થાય ત્યારે ભયાનક રસ ત્યારે અદ્ભુત રસનો સ્થાયિ ભાવ રહ્યો? તેના અદ્ભુતપણામાં પણ નિરુપદ્રવતા હોવી જ જોઈએ—નહિ તો તે ભયાનક થઈ જાય" ("હાસ્યરસ વિષે" એ નામનો લેખ) પોતાને રમુજ મેળવવા જ્યાં કોઈ બીજાને ઉપદ્રવ કરે ત્યાં તો ભયાનક રસ કે કોઈ પણ રસની નિષ્પત્તિ ન થાય પણ રસભંગ થાય અને કંટાળો ઉપજે. આ કારણથી પ્રહસનોમાં અને નાટકોમાંના હાસ્યપ્રસંગોમાં પાત્રોની મારામારી અનુચિત લાગે છે. શાકુન્તલના છઠ્ઠા અંકમાં દુષ્યન્તનું વૈક્લવ્ય દૂર કરવા માટે માતલિ વિદૂષકને પકડીને ઉંધે માથે લટકાવીને મારે છે ત્યાં એ સર્વ વૃત્તાન્ત નેપથ્યમાં જ બને છે, વિદૂષકને પડતો માર રંગભૂમિ પર દેખાતો નથી, પણ માત્ર તેની બુમો સંભળાય છે તેથી જ તેની ખબર પડે છે, એ રીતે

કેટલાક કલાવિધાને ઉપદ્રવને અદૃશ્ય ગણ્યો છે. ઉપદ્રવ દૃશ્ય કે અદૃશ્ય હોય પણ ક્ષણિક હોય, અથવા વાસ્તવિક રીતે ઉપદ્રવ થતો જ ન હોય અને માત્ર ઉપદ્રવ થાય છે એવો ભ્રમ થતો હોય, અથવા કોઈ પ્રકારની ભૂલથી ઉપદ્રવ થતો હોય અને તે થોડા વખતમાં દૂર થઈ જવાનો હોય, ત્યાં જ હાસ્યરસમાં ઉપદ્રવનું ઔચિત્ય હોઈ શકે છે.

પરંતુ, ગાંડાઈ, તોફાન અને ઉપદ્રવની પંક્તિમાં હાસ્યક્રિયાને એડિસન ગર્ભિત રીતે મૂકે છે, અને, હાસ્યક્રિયાને ખોટા 'ગુમાન'ની જનની ઠરાવે છે તે યથાર્થ નથી. કારણ વિના હસવું, દાંતીઆં કાઢી હસવું, બીજાને ઉપદ્રવ કરી કે બીજાનો ઉપદ્રવ જોઈ હસવું, એ ગાંડાઈ અને મૂર્ખાઈ છે, અને તેમાં હાસ્યરસ નથી એ ખરું છે. પરંતુ, હાસ્યરસના અનુભવમાં પણ (બીજી રીતે થતી) હસવાની ક્રિયા હોય છે એ ઉપર બતાવ્યું. વળી, હાસ્યનો પ્રસંગ વર્ણવનારે હસવું જોઈએ નહિ અને બીજાઓને હસાવતાં એને ઠાવકું મહોં રાખવું જોઈએ, એ હસાવવાની કુશળતાનો નિયમ છે. પરંતુ, જ્યાં શ્રોતા હસે ત્યાં ખરું હાસ્ય અને જ્યાં વક્તા હસે ત્યાં ખોટું હાસ્ય, એવો એકસરખો નિયમ એડિસન કરે છે તે વાસ્તવિક નથી. જ્યાં ખરેખરી રીતે હાસ્યરસ હોય ત્યાં વક્તા હસે તો હસાવવાની તેની કુશળતા ઓછી એમ કહેવાય, પણ, તેથી ઉક્તિમાંનો હાસ્યરસ નષ્ટ થતો નથી. પોતાની ઉક્તિમાં હાસ્યરસ ન હોવા છતાં વક્તા માત્ર પોતે હસી હાસ્ય ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરે તેવે પ્રસંગે શ્રોતાઓમાં હાસ્ય ન પ્રવર્તે એ હાસ્યરસના અભાવનું ચિહ્ન ગણાય, એટલે આ રીતે એડિસનનો આ નિયમ લાગુ પડે. હાસ્યપ્રસંગના વર્ણનને સમયે વક્તાનું ગાંભીર્ય શ્રોતામાં હાસ્યનું વિશેષ ઉદ્દીપન કરે છે એ કુશળતાના નિયમ ઉપરાંત, હસતી વખતે હસનારની આકૃતિ વિકૃત થાય છે તથા તે વિકૃતિ જોતાં હસનાર તરફ માનની વૃત્તિ ઓછી થાય છે એ કારણથી પણ કદાચ હાસ્યરસની કૃતિઓ રચનારજનો ઓછું હસતા હશે. પરંતુ, જેઓ કોઈ પણ વેળા સમાણું હસતા જ ન હોય તેઓ હસવાને અશક્ત હોવા જોઈએ અને તેમનાથી હાસ્યરસની કૃતિઓ રચી શકાય નહિ. *એડિસન બીજે પ્રસંગે એક નિયમ સ્થાપે છે તે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તે કહે છે, 'દુનિયામાંના આનંદી લોક યોગ્ય ઋતુમાં અને

* પ્રખ્યાત હાસ્યરસલેખક સ્વિફ્ટ જન્મગાંઠના દિવસે હમેશાં જ રડતો એમ કહેવાય છે. પરંતુ, સ્વિફ્ટને હમેશ એવો ભય રહેતો કે મારા કુટુંબમાંનું ગાંડપણ મારામાં પ્રકટ થશે, અને, આખરે તે ગાંડો થઈને મરી ગયો. એ તેના ખાસ હકીકત સાધારણ સ્થિતિથી જુદી પડે છે.

રએ પ્રસંગે વાતચિત દ્વારા ખુશમિજાજ રેલાવે છે ત્યારે આપણને તેઓ રુચિકર લાગે છે, પણ, જ્યારે તેઓ દરેક બાબતના મભાવણને ભોળી મશ્કરીથી ગ્રાસ્તાયક કરે છે અને જે વિષયમા ઉપહાસ ઘટે નહિ તેને પણ ઉપહાસપાત્ર બનાવે છે ત્યારે એવા લોકો જનસમાજને ઘણી હેરાનગતિ કરનાર થઈ પડે છે કારણ કે, ફિલસૂફો હાસ્યક્રિયાને તર્કનો વિષય ગણે છે તોપણ હદપારની હાસ્યક્રિયા તે હમેશ મૂર્ખતાનુ ચિહ્ન ગણાય છે' (સ્પેક્ટેટર, અંક ૫૯૮)

એડિસને કલ્પેલા પેઢીનામાથી હાસ્યમા કયા કયા અંશો ન હોવા જોઈએ એ સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે પરંતુ, તેમા કહેલા ક્રમનો કંઈ અર્થ નથી હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ સત્યમાથી અને સુવિવેકમાથી થાય છે એમ કહેવાને બદલે માત્ર એટલુ જ કહી શકાય કે હાસ્યરસનો પરોક્ષ હેતુ કોઈક પ્રકારનુ સત્ય દર્શાવવાનો હોવો જોઈએ અને હાસ્યરસ સુવિવેકથી વિરુદ્ધ હોવો જોઈએ નહિ સત્યમા અને સુવિવેકમા હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી નથી તેમ જ 'હ્યુમર' તે 'વિટ' અને મશ્કરી (Mirth)-માથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ શી રીતે કહેવાય તે સમજાતુ નથી મશ્કરી 'વિટ' અને 'હ્યુમર' બન્નેમા હોય છે ચિત્તના હાસ્યરસના સસ્કાર ઘડાતા પ્રથમ 'વિટ'નો અનુભવ થાય છે અને પછી 'હ્યુમર' નો અનુભવ થાય છે, અને, 'વિટ'ની ખુબી સમજાવા માડયા પછી ચિત્તનો 'હ્યુમર'ના દ્વારમા પ્રવેશ થાય છે, એમ કદાચ કહી શકાશે તે જ પ્રમાણે, ઉન્માદ સાથે હાસ્યક્રિયા જોડાય ત્યા ખોટો 'હ્યુમર' ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થાય અને તેમા અસત્યતા અને અસબદ્ધ કથાના અંશો હોય એ ખરુ છે, પણ, એ છેલ્લા બે અંશોમા ખોટો 'હ્યુમર' ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી નથી અને સત્ય (Truth), સુવિવેક (Good Sense), 'વિટ' 'હ્યુમર' અને 'ઉન્માદ (Frenzy), એ ના મારે પુરુષો, તથા અસત્યતા (Falsehood), અસબદ્ધ કથા (Nonsense), હાસ્યક્રિયા (Laughter), અને મશ્કરી (Mirth), એ શા માટે સ્ત્રીઓ તે પણ કળી શકાતુ નથી

ખરા અને ખોટા 'હ્યુમર'ના લક્ષણ એડિસને ગણાવ્યા છે તે યથાર્થ છે વાસ્તવિક હાસ્યરસમા કઇક નવીનતા, કઇક રંગીલાપણુ અને કઇક તુરંગીપણુ હોય છે, અને, જ્યાં અભ્યાસે કરેલા અટકચાળા હોય છે તથા ગુણદોષ જોયા વિના નકલી ચાળા કરેલા હોય છે ત્યા હાસ્યરસની ક્ષતિ થાય છે એ એડિસને સારી રીતે દર્શાવ્યુ છે હાસ્યનો ઉદ્દેશ અમુક દુર્ગુણી મનુષ્યોનો ઉપહાસ કરવાનો ન હોવો જોઈએ પણ અમુ

દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરવાનો હોવો જોઈએ એ પણ તેનુ કહેવુ ખરૂ છે અમૂર્ત ગુણો માટે ઉપહાસની કથા કરવી ફાવતી નથી તેથી હાસ્યપાત્ર મૂર્ત વ્યક્તિઓ કલ્પવી પડે છે, પરન્તુ, તે કોઈ છુટક વ્યક્તિના ચિત્રરૂપ હોતી નથી પણ અમુક જાતના નમુના (types) ના ચિત્રરૂપ હોય છે, એ વિશે આગળ જતાં વિવેચન કરીશુ

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં હાસ્યક્રિયાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તેનુ વિવેચન અહીં પ્રાસંગિક થશે

“હાસ્યના આત્મસ્થ અને પરસ્થ એવા બે ભેદ કહ્યા છે આત્મસ્થ (હાસ્ય) (તે) માત્ર વિભાવ (હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર કારણ) જોઈ દ્રષ્ટાને ઉત્પન્ન થાય છે બીજાને હસતો જોઈને જે વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે હાસ્યરસને પંડિતોએ પરસ્થ કહ્યો છે વળી, એ (હાસ્ય) ઉત્તમ જનોને, મધ્યમ જનોને અને નીચ જનોને થાય (તેથી) તેના (એ રીતે) ત્રણ પ્રકાર છે તેમ જ બીજી રીતે છ ભેદ છે ઉત્તમ પુરુષમાં સ્મિત અને હસિત હોય એમ પંડિતોએ કહ્યું છે મધ્યમ નરમાં વિહસિત અને ઉપહસિત હોય નીચમાં અપહસિત અને અતિહસિત (હોય એમ) કહ્યુ છે ગાલ સહેજ ફુલે, કટાક્ષો પણ બહુ પ્રકટ ન થાય, (અને) દાંત દેખાય નહિ, એવો મધુર હાસ (તે) સ્મિત કહેવાય છે મ્હો, આંખ અને ગાલ જો પૂરેપુરા ફુલેલા જણાય અને દાંત કાંઈક જણાય તો (તે) હસિત કહેવાય. શબ્દ કરતુ, મધુર કાલગત (સરખા કાળને અન્તરે થતુ) (અથવા કાયગત=શરીરમાં કમ્પવાં પ્રસરતુ), મ્હો ઉપર રંગ આવ્યો હોય તેવુ, સંકોચાયેલી આંખોવાળુ અને ખડખડ થતું (તે) વિહસિત (એમ) પંડિતો કહે છે ખભા અને માથુ નીચા થાય, આંખોથી વાંકુ જોવાય, (અને) નસકોરાં પૂરેપૂરાં ફુલે, એવા હાસનુ ઉપહસિત નામ કહ્યુ છે અસ્થાને થયેલા, આંખોમા આંસુવાળા, કંપતા ખભા અને કેશવાળા હાસનુ નામ શાર્ઙ્ગદેવે અપહસિત કહ્યુ છે જ્યાં જાડો અને કાનને કડવો લાગે એવો અવાજ થતો હોય, આંસુના પૂરથી આંખો ભરાઈ ગઈ હોય અને પાસા ઉપર હાથ કરી રહેતા હોય, એવા હાસને અતિહસિત કહ્યુ છે ”* (રસગંગાધર)

* મિલ્ટનનુ અટ્ટહાસ્ય આમાંથી ક્યા પ્રકારનુ છે તે જણાવવામાં નથી, પણ, શેતાનને હાસ્ય અતિપ્રિય છે એવી એ અટ્ટહાસ્યમાં રહેલી કલ્પના હાસ્યરસની પદવીને ઉન્નત કરે છે એડિસન કહે છે કે રોમન કેથોલિક ધર્મના એક સાધુએ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે એડમે પ્રલોભનને વશ થઈ પાપ કર્યું તેને પરિણામે હાસ્ય થયુ અને એ અધઃપાત પહેલાં એડમ હસી શકતો નહિ, (સ્પેક્ટેટર, અંક ૨૪૯), એવુ હાસ્યનુ ગામ્ભીર્ય સ્વરૂપ તો સ્વીકાર્યે ન જ થાય

હસનારની પાત્રતા પ્રમાણે હાસ્યના પાડેલા આ પ્રકાર સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જેમ હાસ્યક્રિયા મન્દ તેમ હાસ્યને ઉચ્ચ પ્રકારનું ગણ્યું છે. સ્મિત તે 'હ્યુમર'નું 'હાર્ટ' હાસ્ય છે અને તેને પ્રથમ પંક્તિએ મૂક્યું છે તે યથાર્થ છે. તે જ પ્રમાણે 'વિટ'ના ખડખડાટ હાસ્યને મધ્યમ પંક્તિના હસનારમાં વસતું કહ્યું છે ને 'વિટ'નું ઉતરતાપણું પણ એ રીતે દર્શાવે છે. અસ્થાને થતું હાસ્ય હસનારની નીચતા દર્શાવે છે અને દર્શનથી તેમ જ શબ્દથી અપ્રિય લાગે એવું હોય છે, એ વર્ણન એડિસને કહેલા ખોટા 'હ્યુમર'ને તથા ગાંડાઘેલા અને હેરાનગતિ કરનારા હાસ્યને વાજબી રીતે લાગુ પડે છે. આ શ્રેણીમાં જેમ હાસ્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું તેમ તે ઉચ્ચ પ્રકારના હાસ્યરસની વધારે ને વધારે નિકટ હોય એ સ્પષ્ટ છે. વળી, જોરથી લાંબા વખત સુધી ખડખડાટ હસતા જણાયેલા અને કઢંગ એવો અવાજ કહાડનારા અને જમીન પર આળોટી પડનારા જનો હાસ્યરસનો અનુભવ કરતા નથી પણ કોઈ પ્રકારના ઉન્માદને વશ થયેલા હોય છે એમ એવા હાસ્યના દેખાવ ઉપરથી જ પ્રતીતિ થાય છે.

નર્મદાશંકરે 'ભટના ભોપાળા'માં અસંભવિતપણાનો દોષ મૂકી એમાં હાસ્યરસ છે જ નહિ એમ કહ્યું હતું તે ઉપરથી સ્વ. નવલરામે તે પ્રસંગે પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે હાસ્યરસમાં અસંભવ એ દોષ નથી પણ 'અસંભવના પ્રમાણમાં જ હાસ્યરસની ખુબી છે,' અને, એ મતના સમર્થનમાં ઘણા દૃષ્ટાન્તો આપ્યા હતા. એ પ્રતિપાદનનો સાર એ નિબંધમાં લખ્યો છે.

રસિક કૃતિઓની રચનામાં અનુકરણનું સ્થાન છે કે કલ્પનાનું સ્થાન છે, એ સામાન્ય પ્રશ્ન આ વિષયમાં પણ અન્તર્ભૂત રહેલો છે. એ સામાન્ય પ્રશ્ન વિશે અમે બીજે પ્રસંગે વિવેચન કર્યું છે, અને, અહીં એ સંબંધે એટલું જ કહીશું કે સાહિત્યની મનસૃષ્ટિમાં અનુકરણ અને કલ્પના એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, વાસ્તવિકતાના અનુકરણની પણ જરૂર છે અને નવીનતાની કલ્પનાની પણ જરૂર છે, વાસ્તવિક રીતે કોઈ દિવસ હોઈ શકે જ નહિ એવી સ્થિતિની કલ્પના રસને પુષ્ટ કરતી નથી, તેમ જ, નિત્ય સાધારણ રીતે જોવામાં આવે એવી બિનાઓનું અનુકરણ મનનું રંજન કરતું નથી. વાસ્તવિકતાનું ધોરણ લક્ષમાં રાખી નવી અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ ઉપજાવવી એ કલાવિધાયકનું કામ છે. ના. વિલિયમ અર્નેસ્ટ હેનલી કહે છે તેમ, 'રસિક કલામાં કુદરત નહિ પણ કુદરતનો સાર આવે છે,' 'વાસ્તવિકતામાં જે સ્થૂલ અને અપ્રસ્તુત અંશો હોય તે કહાડી નાખી જે અસરકારક હોય તે પસંદ કરી અને એકઠું કરી પ્રકટ કરવું જોઈએ.' જેનો કુદરતમાં સંભવજ ન હોય તેમાં આ હાર્દ હોઈ શકે નહિ તથા ચિત્ત તે કબુલ કરે નહિ, અને, જે કુદરતના બાહ્ય સ્થૂલ આકાર ઉપરથી માત્ર નકલ કરી ઉતારી લીધેલું હોય તેમાં પણ એ હાર્દ હોય નહિ અને ચમત્કાર હોય નહિ. કલાવિધાયકે કલ્પનાને સૃષ્ટિમાં ફેરવી રસિક અંશો એકઠા કરી તે વડે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, સંભવની શક્યતા જાળવી અપૂર્વ અને અદ્ભુત કૃતિ ઉદ્ભૂત કરવી જોઈએ.

તેથી, 'આવું કોઈ દિવસ બન્યું નથી,' એ વાંધો હાસ્યરસવાળી કૃતિ પાસે લઈ શકાય નહિ. 'એવું બની શકે તેમ હોય' તો બસ છે. મૂર્ખોની સભા કોઈ ઠેકાણે મળી ન હોય તો હરકત નથી, પણ, પંડિતો પેઠે મૂર્ખોની સભા મળે એ શક્ય છે, અને, મૂર્ખો જેવા વિચાર કરે અને જેવી પ્રવૃત્તિ કરે તેવા વિચાર અને પ્રવૃત્તિ એ સભાના વર્ણનમાં દાખલ કરેલા હોય તો સંભવની શક્યતા જળવાય છે. સાધારણ માણસો હમેશના વ્યવહારમાં જે બોલે છે, ચાલે છે તેના વર્ણનમાં હાસ્યરસ હોતો નથી, પણ હમેશ ન બને એવું તરેહવારપણું હોય ત્યારે જ હાસ્યરસ જન્મ પામે છે

આ જ અર્થમાં ગ૨ નવલરામ કહે છે કે 'અસંભવના પ્રમાણમાં જ હાસ્યરસની ખુબી છે' 'સાધારણ રીતે ન બને તે' એટલો જ એ વાક્યમાં 'અસંભવ'નો અર્થ છે સાધારણ રીતે જોવામાં ન આવતી તે છતાં જન સ્વભાવમાં વસતી,—એવી વિલક્ષણતાને મૂર્ત રૂપ આપી આગળ પડતી કરવાથી અને સાધારણ લક્ષણ સાથેનો તેનો વિરોધ દર્શાવવાથી સંઘટ્ટન થઈ હાસ્યમયતા પ્રકટ થાય છે.

'મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે વાગીદા વાળી મેલ,
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે સાવરણી બાળી મેલ
મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે પાણી ભરી મેલ,
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે બેડાં ફોડી મેલ
મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે ગંધણાં ગધી મેલ,
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે ચુનો ખોદી મેલ
મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે ગાયો દોહી મેલ,
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે ગાયો છોડી મેલ
મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે ટોડમાં દીવો મેલ,
મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે મોડમાં દીવો મેલ.'

ગદેલ (રન્નાદેવી) ના ગીત

શક્ય છે. તે જ પ્રમાણે, 'ભેંસ' કહ્યું હોય ત્યાં 'ઢોડી' સમજાય અને 'દોડ' કહ્યું હોય ત્યાં 'ભોડ' સમજાય એ બનવાજોગ છે, અને, સમજાયેલી ભોળી વહુઓ એ પ્રમાણે સમજાયેલા વચનનો અમલ કરે એ બનવાજોગ છે એના ભોળપણ અને ગભરાટનું સ્વરૂપ વધતાં તે એવું પણ થાય કે માનુએ શું કહ્યું તે વહુ સાંભળે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે સમજે પણ નહિ, અને, પાણીનાં વાસણ તરફ કે રાંધવાની જગા તરફ આંગળી કરી સાસુએ ગુસ્સામાં કહ્યું હોય તે ફોડી નાખવાનું જ કે ખોટી નાખવાનું જ કહ્યું હોય એમ માની લઈ ઉપર કહી તેવી વૃત્તિથી વધારે વિચાર ન કરતાં એકદમ તેનો અમલ કરે એ શક્ય છે આ પ્રકારમાં સભવને ખેંચીને અસભવના રૂપમાં મુકવાની કલાથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થાય છે

અસભવ સરખું રૂપાન્તર પામેલી આ સભવની શક્યતાનું પ્રો બર્ગસને નિરૂપણ કર્યું છે તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. તેઓ કહે છે હાસ્યપાત્ર લક્ષણોમાં અને અગોમાં ખાસ જાતની તર્કવ્યવસ્થા (logic) હોય છે. એ તર્કવ્યવસ્થા વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે અને તેમાં કેટલીક વખતે અયુક્તતા (absurdity)નો સમાવેશ થયેલો હોય છે કેટલાકનો મત એવો છે કે હાસ્યમયતા છેક છેગ પર જાય છે ત્યારે તેમાં અયુક્ત તર્કવ્યવસ્થા હોય છે, અને અયુક્તતાને નિમિત્ત થયેલી જોઈ દેખાઈ આવે એવી અયુક્તતા જોઈ-આપણને હસવું આવે છે, કેટલાકનો મત એવો છે કે એવે પ્રસગે આપણે તાત્કાલિક અયુક્ત વાત કબુલ કરી લઈએ છીએ અને પછી તરત જ ભૂલ સુધારી દઈએ છીએ, કેટલાકનો મત એવો છે કે એવી વાત એક દૃષ્ટિબિન્દુથી અયુક્ત જણાય છે, પણ, બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી તેનો ખુલાસો થઈ શકે તેમ હોય છે આ બધા મતમાં કંઈક સત્ય હશે પરતુ, એ બધા મત કેટલાક બહાર દેખાતા હાસ્યમય પરિણામને જ લાગુ પડે છે, અને, એવા પ્રસગમાં હાસ્યમયતાનું જે લક્ષણ હોય છે તેનો એ મતથી ખુલાસો થતો નથી અર્થાત, હાસ્યમયતમાં અયુક્તતા કેવી હોય છે ત્યારે તે કયી જાતની અયુક્તતા હોય છે તેનો એ મતથી ખુલાસો થતો નથી આની તાત્કાલિક આવીતી એ જ કે એ મતને પ્રકારે અયુક્ત વાતોમાંના ઉદાહરણો લઈને જોઈશું તો માલમ પડશે કે એમાંથી ઘણાંમાં કાંઈ હાસ્યજનક હોતું નથી આથી જણાય છે કે હાસ્યમયતામાં જ્યારે અયુક્તતા રહેલી હોય ત્યારે તે સામાન્ય અયુક્તતા નથી હોતી, પણ, અમુક જાતની અયુક્તતા હોય છે એ અયુક્તતાથી હાસ્યમયતા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ, ઉલટું હાસ્યમયતા પોતાનો વિશેષ અંશ એ અયુક્તતામાં રેલાવે છે અયુક્તતા જે

વિચાર કરવાને બદલે આપણે જેનો વિચાર કરતા હોઈએ છીએ તે આપણી આગળ આવેલુ જોઈએ છીએ બુદ્ધિ વાપરીએ તો તો આપણી સ્મૃતિના જે વસ્તુઓ રહેલી છે તેને પોતપોતાને ઠેકાણે આપણે રહેવા દઈએ, એમ હોય ત્યારે, પ્રસગાનુસાર ઘટતી વસ્તુ સ્મૃતિમાથી આવી બોલાવેલી હાજર થશે અને જેનો પ્રસગ હશે તેના અર્થ સમજાવવાનુ જ કાર્ય કરશે પણ ડૉન કિવૅૉટને તો એથી ઉલટુ એવુ છે કે તેની સ્મૃતિમાની એક વગની વસ્તુઓ બીજી બધી પર અમલ ચલાવે છે અને સ્વભાવ ઉપર પણ અધિકાર ચલાવે છે તેથી, કલ્પનાને તાબે થવાની વાસ્તવિકતાને ફરજ પડે છે, અને, મનના તરંગ સારૂ નિર્મિત આકૃતિ પુરી પાડવી એટલુ જ કામ વાસ્તવિકતાને કરવાનુ રહે છે ભ્રમ એક વાર ઉત્પન્ન થયા પછી ડૉન કિવૅૉટ તેનો વિસ્તાર કર્યાનુસાર કરી પરિણામો ઉપજાવે છે ઉંઘમાં ફરવાની ટેવ હોય તેવો માણસ પોતાના સ્વપ્ન પ્રમાણે આચરણ કરે છે તેની પેઠે ડૉન કિવૅૉટ ભ્રમમા પણ દરેક કામ ખરા પ્રમાણે ચોકસાઈથી અને રીતસર કરે છે ભ્રમનો ઉદ્‌ભવ આ પ્રમાણે થાય છે. અને, વિશેષ જાતની અયુક્તતાનુ નિયત્રણ આ વિશેષ જાતની તર્કવ્યવસ્થાથી થાય છે

આ તર્કવ્યવસ્થા ડૉન કિવૅૉટની એકલાની નથી પણ, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યોના મનનુ એવુ વલણ બધાઈ જાય છે કે સાભળ્યા વિના અને જોયા વિના તેઓ એક ભૂલભરેલે રસ્તે ચાલ્યા જાય છે, અને પોતાને જે જોવુ હોય તે જ દેખાય છે એમ તેઓ ધારે છે, તથા પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ બધી ઘટના છે એમ તેઓ માને છે સાધારણ સમજની આવી વિપરીતતા દીવાનાપણામા જોવામા આવે છે, પણ, દીવાના માણસનું આચરણ જોવામા આવે છે ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થતુ નથી પણ દયા ઉત્પન્ન થાય છે જો કોઈ જાતનુ દીવાનાપણુ હસવા સરખુ હોય તો તે મનની સાધારણ સ્વસ્થતાવાળુ હોવુ જોઈએ, ગાડો ન હોય તેનુ જ દીવાનાપણુ હસવા સરખુ થાય આવુ દીવાનાપણુ સ્વપ્નાવસ્થામા હોય છે સ્વપ્નાવસ્થામા આવેલો માણસ ગાડો નથી હોતો તેની તર્કવ્યવસ્થા આવી જ જાતની હોય છે આ રીતે, એવો સિદ્ધાન્ત થઈ શકશે કે હસવા સરખી અયુક્તતા સ્વપ્નના પ્રકારની હોય છે (લાફ્ટર, ઍન ઍસે ઑન ધ મિનિંગ ઑફ ધ કૉમિક)

'અસભવ'મા રહેલી આ હાસ્યજનક અયુક્તતા (comic absurdity) સ્વપ્નની અયુક્તતાને શી રીતે મળતી હોય છે તે પ્ર

ગધેડાને ઊભેલો જોઈ 'આ બાન્ધવ છે' એમ એકદમ માની લે, એ સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. એ ન બને એવી અયુક્તતા નથી પણ ફક્ત સરખી અયુક્તતા છે જગી આકૃતિ જોઈ એ કઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ તે નક્કી કરવા સાધારણ મનુષ્યો પોતે પ્રથમ જોયેલી ઉંચા કદની વસ્તુઓ યાદ લાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ, ડૉન ક્વિક્ઝૉટ સરખા મનુષ્યોના મનમાં રાક્ષસો એવા રમી રહ્યા હોય છે કે બીજી કોઈ વસ્તુઓ યાદ લાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતા તેઓ પોતાને મનગમતી રાક્ષસની કલ્પના જ યાદ લાવે છે અને પછી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાથી 'આ રાક્ષસ છે' એમ અનુમાન કરે છે શ્મશાનમાં ગધેડાને ઊભેલો જોઈ સાધારણ મનુષ્યો પોતે પ્રથમ જોયેલી લાંબા કાનવાળી, મ્હોંના લાંબા નાળચાવાળી, ધોળા રંગવાળી, લટકતી પુંછડીવાળી ગધેડાની આકૃતિ યાદ કરી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા વડે 'આ ગધેડો છે' એમ અનુમાન કરે છે. પણ, અક્ષરાર્થને વળગી રહેનાર મૂર્ખ એવું કોઈ યાદ લાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતા **श्मशाने यस्तिष्ठति स बान्धवः** એ વાક્ય જ યાદ કરે છે, અને, તેથી એ જ સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા વડે 'આ બાન્ધવ છે' એમ અનુમાન કરે છે

રીતે, આ મનની વિલક્ષણતાને લીધે બધી કલ્પનાઓનું સમતોલન ન રહેતાં એકાદ કલ્પના આગળ પડતી થઈ સર્વ અનુભવોને પોતાની રૂપના કરવા મથે છે, ત્યા મન શ્રમને વશ થાય છે અને તેથી મન આગળ આવતી વસ્તુઓ એવી મગડાઈ જાય છે, એવી વાંકી થઈ જાય છે, કે તે. પર ચલાવેલો તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પરિણામો જ ઉભાં કરે છે તેથી, તેઓ કહે છે કે હાસ્યમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of the laughable) અને સ્વપ્નમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of dreams) એકસરખી હોય છે; બન્નેમા મનના તરેહવાર વલણ પર તર્કવ્યાપાર રચાય છે, અને એ રીતે આરભમા વક્રતા હોનાથી બધી ઘટના અયુક્ત બને છે તથા આરભની વક્રતામા સમાયેલુ હાસ્યમયતાનુ બીજ એ અયુક્ત ઘટનાને હાસ્યમય બનાવે છે.

આ નિરૂપણથી એ ફલિત થાય છે કે જેમના મનમા વિલક્ષણતા હોય છે તેમના તર્કવ્યાપાર હાસ્યમય થાય છે એવા તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પણ થાય છે, પરંતુ, અયુક્તતાથી હાસ્ય થતુ નથી પણ જે વિલક્ષણતાથી હાસ્ય થાય છે તે જ વિલક્ષણતા અયુક્તતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી, એવી અયુક્તતા હાસ્યથી રંગાય છે એ વિલક્ષણતા વાસ્તવિક હોય છે, અને, સાધારણ રીતે થઈ શકે એવો તર્કવ્યાપાર તે વિલક્ષણતા ઉપર પ્રવૃત્ત કરતાં એવી અયુક્તતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી, એમા અસભવનો દોષ હોતો નથી. આમ કલા સબધે 'અસભવ'ની ઉપર કરેલી વ્યાખ્યા પ્રો. બર્ગસનના આ નિરૂપણ સાથે એકાર્થ થાય છે મૂળની વિલક્ષણતા તે 'સભવ' છે; અને તેને તર્કવ્યાપારમા ખેચી અયુક્તતાના અર્થાત્ અસભવના રૂપમાં મુકવાની કલાથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થાય છે

સ્વિફ્ટની 'ગલિવર્સ ટ્રાવેલ્સ' સરખી કૃતિઓમા જે અસભવના અગ હોય છે તે વાર્તાનો વિષય હોય છે, હાસ્યરસનો વિષય નથી હોતો એવા અમાનુષ વૃત્તાન્તની વાર્તાઓને આધારે હાસ્યરસની કૃતિઓ થાય છે તેમ જ વીરરસ, શૃગારરસ વગેરે રસની કૃતિઓ પણ થાય છે સ્વિફ્ટે એ ગ્રન્થમા અમાનુષ પ્રાણીઓ કલ્પી તેમનામા મનુષ્યોના લક્ષણ આરોપિત કર્યા છે, અને, એ આરોપણમા મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી વિલક્ષણતાને આગળ પડતી કરી તેમાની હાસ્યમયતા દર્શાવી છે એ હાસ્યમયતા મનુષ્યના લક્ષણની છે અને સભવે તેવી છે, જેવા પ્રાણીઓ હોઈ શકે નહિ તેવા પ્રાણીઓના અસ્તિત્વ પર હાસ્યમયતાનો આધાર નથી, અર્થાત્, અસભવ ઉપર હાસ્યમયતાનો આધાર નથી સ્વિફ્ટે એ પ્રાણીઓને સૂક્ષ્મ વસ્તુને મ્હોટી આકૃતિમા દેખાડનાર અગર મ્હોટી વસ્તુને સૂક્ષ્મ આકૃતિમા દે

જેવા કલ્પ્યા છે એ કાચથી થતી નાની મ્હોટી આકૃતિમાં હાસ્ય સમાયું નથી, પણ, એ કાચથી જણાઈ આવતા મૂળ વસ્તુના તરેહવાર લક્ષણોના દર્શનમાં હાસ્ય સમાયું છે

હાસ્યરસના કલાવિધાનમાં જેમ સંભવની શક્યતા સચવાવી જોઇએ તેમ એ સંભવ તે ઘણી વાર નજરે પડે એવા પ્રસંગોનો સંભવ હોવો જોઇએ, કોઈ એકાદ વખત જ જોવામાં આવે એવા પ્રસંગનો એ સંભવ હોવો જોઇએ નહિ. અર્થાત્, મનુષ્યસ્વભાવની જે વિલક્ષણતાના ચિત્રથી હાસ્યરસ ઉપજાવવાનો હોય તે વિલક્ષણતાવાળા માણસો વખતોવખત જોવામાં આવે છે એવો આપણો સાધારણ અનુભવ હોવો જોઇએ, એવું વિલક્ષણ માણસ કોઈ એક જ થઈ ગયું અને એવા પ્રકારના બીજા માણસો જોવામાં ન આવે, એમ હોય તો, એવો સંભવ હાસ્યરસ માટે પુરતો નથી. હાસ્યરસના સ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ કરીશું તો વિલક્ષણતાના આ વિસ્તારની આવશ્યકતાનું કારણ જણાઈ આવશે જે સંઘટ્ટનથી હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે તે સંઘટ્ટન બરાબર જામે એટલા માટે સામસામી અથડાતી બન્ને વસ્તુઓ પ્હોળી હોવી જોઇએ હાસ્યરસમાં ઘણાખરા મનુષ્યોના સામાન્ય લક્ષણો સાથે કેટલાક મનુષ્યોના વિચિત્ર લક્ષણો અથડાય છે ત્યાં એ સામાન્ય લક્ષણો-(જેને 'સુલક્ષણો' કહીએ તો ચાલે તે) ની બાજુ તો ઘણી વિસ્તારી હોય છે, પણ, સામી બાજુએ વિચિત્ર લક્ષણનું એક બિન્દુ જ હોય તો સંઘટ્ટન જોઇએ તેવું થાય નહિ. સુલક્ષણો તે મનુષ્યોના મ્હોટા સમૂહના હોઈ તેનો પટ પ્હોળો હોય છે, વિચિત્ર લક્ષણોનો પટ એવો પ્હોળો તો હોઈ શકે નહિ, પણ, સંઘટ્ટનથી ધ્રુજારો અને અથડાઅથડીનો સંક્ષોભ કરી શકે એટલો તો તેનો પટ પ્હોળો હોવો જોઇએ, એક બે બિન્દુ જેટલી પ્હોળાઈ વિસ્તીર્ણ પટ સામે અથડાય તેથી એ કાર્ય થઇ શકે નહિ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યોના સામાન્ય લક્ષણોની સામે જે વિચિત્ર લક્ષણો રજુ કરવામાં આવે તે જવલ્લે માલમ પડતા એક કે બે મનુષ્યના નહિ પણ કંઈ કંઈ વાર માલમ પડે એવા મનુષ્યોના લક્ષણો હોવા જોઇએ, અર્થાત્ એવા વિચિત્ર લક્ષણવાળા મનુષ્યોનો કોઈ વર્ગ હોવો જોઇએ

પરિચયમાં આવ્યા છે અને આવે તેમ છે એ ભાનથી આપણે એ પાત્રો તરફ આકર્ષાઈએ છીએ, અને, તેમની વિલક્ષણતા સામે આપણી સુલક્ષણતા ધરી એ બેના સંઘર્ષનો અનુભવ કરીએ છીએ એવા મનુષ્યો પોતાના વર્ગના નમુના રૂપ ન હોય અને માત્ર છુટીછવાઈ વ્યક્તિઓ જ હોય તો આપણને તેમની વિચિત્રતા કુતૂહલ ભરેલી ન લાગે અને તેથી વિનોદ ન થાય મિથ્યાભિમાની મનુષ્યો જે જાતના હોય છે તેવા જીવરામભટ્ટ છે એ સાક્ષાત્કાર થવાથી આપણને તેની મૂર્ખાઈઓ હસવા સરખી લાગે છે. જીવરામભટ્ટ જેવા વર્ણવેલા છે તેવા ખરેખરા થઈ ગયા હોય, પણ, એવા એ એક જ થયા હોય, અને, એવા મનુષ્યો બીજા કોઈ જ જોવામાં આવતા ન હોય, તો, આપણે એવા સ્વભાવને કુદરતનો આકસ્મિક કાટો ગણીએ, અને, આપણને તેની મૂર્ખાઈ રમભરી ન લાગે તથા તે જોઈ મઝૂ ન આવે. અડવાને ગત્રે વગડામા ભીલોએ લુટ્યો અને તેની પામેના રૂપીઆ લઈ લીધા ત્યારે ભીલોમાથી એકે કહ્યુ, 'જુવોને ત્રાંબાના રૂપીઆ તો નથી ' તે સાભળી અડવો બોલ્યો, 'અમે શાહુકાર ત્રાબાના ના રાખીએ; પતીજ ન પડે તો પેલા ઝાડ પર સોની બેઠો છે તેની પાસે પરખાવો ' એ રીતે અડવાએ ઝાડ પર સતાઈ બેઠેલા સોનીને બતાવી દીધો અને ભીલોને હાથ સોપી દીધો, એ મૂર્ખાઈ આપણને હાસ્યજનક લાગે છે, કેમકે એ પ્રકારે પોતાનુ ડહાપણ બતાવવા જનારા મૂર્ખાઓ આપણે વખતોવખત જોઈએ છીએ પણ, મહમદ તવલખે પોતાના પડી ગયેલા દાતને દબદબા સાથે દટાવી તે ઉપર મહોટો ગેત્ને બધાવ્યો એ વર્તનમા મૂર્ખાઈ કરતાં ગાડાઈ વધારે હતી, અને, એવો ગાંડો તો મહમદ તવલખ જ હતો, એ સ્થિતિને લીધે એ પ્રસગ આપણને ઝાઝો હાસ્યોત્પાદક નથી લાગતો અલબત્ત, હાસ્યરસનો કોઈ કુશળ આલેખક બીજા અશો ઉમેરી એ પ્રસગને હાસ્યમય બનાવી શકે, પણ, છે તેવો તો એ પ્રસગ એવો એક વ્યક્તિનુ જ અસાધારણ લક્ષણ બતાવનારો છે કે આપણી હાસ્યવૃત્તિ તે તરફ આકર્ષાતી નથી શરીરના કઢગાપણા સબધે પણ એ જ અનુભવ જોવામાં આવે છે ખુધા માણસો ઘણી વેળા મળી આવે છે તેથી તેમની આકૃતિ (દયાનો પ્રસગ ન હોય ત્યા) હાસ્યપાત્ર થાય છે, પણ, બે છોકરાં શરીરે સધાઈ ગયેલા કવચિત્ આપણને દેખાડવામા આવે છે તો તેથી હાસ્ય થતુ નથી પણ ત્રાસ જ થાય છે હાસ્યની વૃત્તિ જ એ પ્રકારની છે કે તેના ઉલ્લાસ માટે વિલક્ષણતાના વિસ્તારની આવશ્યકતા છે, પ્રદર્શિત થતી વિલક્ષણતા માત્ર એક મનુષ્યની નથી પણ અમુક ચિત્તવૃત્તિવાળા

મનુષ્યોની છે, અને, જે મનુષ્યનું ચિત્ર રજુ થયું છે તે એવા મનુષ્યોનો નમુનો છે, એવો અનુભવ થાય ત્યાં જ હાસ્ય ઉલ્લાસ પામે છે

ઉપર બીજા વિવેચન સંબંધે કહ્યું હતું કે ઉપહાસની કથા કોઈ છુટક વ્યક્તિ (individual) ના ચિત્રરૂપ હોતી નથી પણ અમુક જાતના નમુના (types) ના ચિત્રરૂપ હોય છે, તેનો ભાવાર્થ આ ઉપરથી સમજાશે જ્યાં કોઈ કથા નામની જ જોડી કહાડેલી હોય છે, પણ, તેમાં કોઈ અમુક ખરેખરી વ્યક્તિનું નામ બદલી તેનું જ આચરણ વર્ણવ્યું હોય છે, અને તે વર્ણન પણ એવું હોય છે કે હાસ્યરસને કોઈ રીતે પુષ્ટ ન કરનારી તેની ખામીઓ વીગતવાર દર્શાવી હોય છે તથા તેની હાસ્યજનક ખાસીઅતો કોઈ વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાય એવી રીતે ચિતરેલી હોતી નથી, ત્યાં રચના કેવળ અકુશળ લાગે છે હાસ્યને બદલે દ્વેષ દ્રષ્ટિ જણાય છે, અને હસવા સરખા અંશ પણ કથળાવી નાખેલા જણાય છે, તેનું આ જ કારણ છે હાસ્યરસને નમુનાની અપેક્ષા હોય છે અને વ્યક્તિઓનો તે નમુના તરીકે જ સ્વીકાર કરે છે. વિચિત્ર સ્વભાવવાળા તરેહવાર મનુષ્ય માટે 'એ પણ એક નમુનો છે' એમ સાધારણ વાતચિતમાં કહેવામાં આવે છે તે ઉક્તિમાં આ તત્ત્વ કેટલેક અંશે ગર્ભિત રહેલું છે.

હાસ્યરસમય કથાઓનાં પાત્રો બધા અંશોમાં કોઈ અમુક વ્યક્તિ જેવાં હોતા નથી, પણ, તેમની વિલક્ષણતા જુદી જુદી વ્યક્તિઓની વિલક્ષણતાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને તે છતાં એ બધી વિલક્ષણતા એક વ્યક્તિમાં એકઠી થયેલી હોય એ સંભવ શક્ય જણાય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે એ પાત્રો નમુના દર્શાવવા ચિતરેલા હોય છે, કોઈનું જીવનચરિત વર્ણવવા ચિતરેલા હોતા નથી છુટક વ્યક્તિના જીવનમાં બધા પ્રસંગો હાસ્યમય નથી હોતા, હાસ્યમય નહિ એવા ઘણા પ્રસંગો પણ તેમાં હોય છે તેથી, હાસ્યમય કથા તે જીવનચરિતથી જુદી જ જાતની રચના હોય છે. મનુષ્યોના જીવનમાં જુદે જુદે પ્રસંગે બનતા હાસ્યમય પ્રસંગો એક બીજા સાથે સંધાય તેવી રીતે એકઠા કરી મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી વિલક્ષણતા દર્શાવવી એ હાસ્યમય કથાનો ઉદ્દેશ હોય છે, અને, તે માટે હાસ્યમય નમુના જ ઉપયોગી થાય છે, વચમાં વચમાં હાસ્યમયતા આવે એવાં જીવનચરિત ઉપયોગી થતાં નથી

હાસ્યરસના પાત્રો આ રીતે નમુના હોવા જોઈએ એમ કહેતાં એ લક્ષ રાખવાનું છે કે એ નમુના તે નમુનેદાર માણસો હોવા જોઈએ, એટલે, મા રહેલા ગુણ છ

। ।५। जाता । थाम तार पर भारतीय पालक 'वेर वलगैरिस' ।व (Var Vulgaris) के अतर्गत आते हैं ।

નમુના તરીકે ગણી શકાય તેવાં માણસો હાસ્યરસના પાત્ર હોવા જોઇએ. ખરેખરા અને જીવતા માણસો જ હાસ્યપાત્ર થઈ શકે છે માણસોના સ્વભાવની ઘટનામા અમુક કારણોથી જે વિલક્ષણ અશ દેખા દે છે તેનો હાસ્યમય સાક્ષાત્કાર માણસોની મૂર્તિના દર્શન વિના થતો નથી. મનુષ્ય-સ્વભાવના અમૂર્ત વર્ણનમાં એવું અસ્પૃસ્ય તત્ત્વચિતન રહેલું હોય છે, કે તે સઘટ્ટનને કે તાત્કાલિક આશ્ચર્યને પ્રતિકૂળ થઈ પડે છે. આંખ, નાક ને હાથ પગવાળો મૂર્તિમત મનુષ્ય ચિતરાયો હોય ત્યાં જ તેની વિલક્ષણતા હાસ્યનો પ્રસગ આણી શકે છે. જીવરામ ભટ્ટને ઠેકાણે 'મિથ્યાભિમાન,' અડવાને ઠેકાણે 'બેવકૂફી,' અને ડૉન કિવઝૉટને ઠેકાણે 'મગજનો પવન,' એવા અમૂર્ત પાત્ર કલ્પી કથા રચી હોય તો તે કદી હાસ્યમય થાય નહિ અમૂર્ત ભાવના મુખમાં ગમે તેવી મનુષ્યવાણી મુકી હોય કે તેને ગમે તેવાં મનુષ્યકૃત્ય કરતો દર્શાવ્યો હોય પણ તેવી કદી ભાવવાળો મનુષ્ય બોલે છે કે કૃત્ય કરે છે એવો રસિક સાક્ષાત્કાર થાય નહિ રસિક વિષયોમા અમૂર્ત પાત્ર માટે સ્થાન જ નથી હોતું એ વિષયોમાં મૂર્તિમત પાત્રનું એટલુ મહત્ત્વ હોય છે કે 'જીવરામ ભટ્ટ'ને ઠેકાણે 'મિથ્યાભિમાનશકર' નામ કલ્પ્યુ હોય તો તેથી પણ વાસ્તવિકતામા ઊનતા થઈ રસની ક્ષતિ થાય છે આ માટે, પ્રથમ સૂચવ્યુ છે તેમ દુર્ગુણના વર્ણનથી દુર્ગુણનો ઉપહાસ થઈ શકતો નથી. દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરવા સારૂ કોઈ દુર્ગુણી મનુષ્યની કથા કલ્પવી પડે છે અલબત્ત, એ દુર્ગુણી મનુષ્ય તે કોઈ અમુક દુર્ગુણી મનુષ્ય નહિ, પણ, હાસ્યપાત્ર લક્ષણવાળા દુર્ગુણી મનુષ્યોના નમુનારૂપ મનુષ્ય હોવો જોઈએ.

હાસ્યરસના પાત્ર શા માટે નમુનારૂપ હોય છે તેનાં પ્રો બર્ગસન કઈ જુદા પ્રકારના કારણ બતાવે છે. તેઓ કહે છે જ્યા કોઈ માણસનું લક્ષણ એવી રીતે બધાય કે તે ફરે નહિ અને બધાયુ હોય તેવુ ને તેવુ જ રહે, ત્યા તેમાં હાસ્યમયતાનો અંશ દાખલ થાય છે. આ રીતે કોઈ કથાના કે નાટકમાંના પ્રખ્યાત નાયકનું નામ કોઈ આપણા ઓળખીતાને આપણે આપીએ તો તે પણ હાસ્યમય લાગે છે, કેમકે, એ નાયકનું લક્ષણ હાસ્યમય ન હોવા છતા તૈયાર કરી મુકેલા બધારણ તરીકે તેના સ્વરૂપનો ઉપયોગ નકલી-પણાથી કરવામા આવે છે આથી, કોઈ પણ નમુનાને મળતા હોવામા નકલનો અંશ આવવાથી તેમા હાસ્યમયતા જણાય છે, અને તે જ રીતે, દરેક હાસ્યપાત્ર માણસ તે નમુનો જ હોય છે આમ હોવાથી, ઉંચા પ્રકાર-ના હાસ્યરસની કથાઓ અને નાટકોનો ઉદ્દેશ સ્થિર બધાઈ ગયેલાં

લક્ષણોનું અર્થાત્ સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો હોય છે. બીજા કોઈ રસની રચનામાં એવા સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી આનું કારણ એ છે કે રસિક કલાનો ઉદ્દેશ જો હોય છે કે આપણી બહારની વસ્તુઓનું અને આપણા અન્તરાત્માની પ્રવૃત્તિઓનું ખરું સ્વરૂપ દર્શાવવું. હમેશના જીવનવ્યવહારમાં તો આપણે ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર કરીએ છીએ, એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઓળખવામાં અને વાપરવામાં કામ આવે એવા એમના એક બે બાહ્ય અંશ લઈ એટલેથી જ આપણે અટકીએ છીએ, અને, એવા એક બે અંશ લઈ એવી ઘણી વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓને સામાન્ય વર્ગમાં મુકી સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ આવા ઉપયોગપ્રધાન વ્યવહારમાં આપણે એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓના અન્તઃસ્વરૂપ જોતા નથી, એ દરેક વસ્તુ અને એ દરેક પ્રવૃત્તિ કેવી વિશેષતાવાળી છે, દરેકનું કેવું પૃથક્ લક્ષણ (individuality) છે તે આપણે વિચારતા નથી. રસિક કલા, આ અન્તઃસ્વરૂપ, આ વિશેષતા, આ પૃથક્ લક્ષણ સુધી પહોચી તેને પ્રકટ કરે છે આ રીતે, રાજ્યલોભ કે કર્મભીરુતા સરખા સામાન્ય ભાવ વર્ણવવાને બદલે નાટકની રસિક કલા મેકબેથ કે હેમલેટ સરખા પોતાની વિશેષતાથી અને પૃથક્ લક્ષણથી એ ભાવ ધારણ કરનારા મૂર્તિમંત પાત્રો ચિતરે છે, અને, એ દરેક પાત્રનું અન્તઃસ્વરૂપ એવી રીતે પ્રદર્શિત કરે છે કે રાજ્યલોભ અને કર્મભીરુતા સરખા સામાન્યભાવનું અસ્તિત્વ જાણવા ઉપરાંત ઉંડા ઉતરી તે તે પાત્રમાં શી શી વિશેષતા સાથે એ ભાવ સંકળાયેલા છે અને તે તે પાત્રનું એકંદરે કેવું પૃથક્ લક્ષણ બંધાયેલું છે તે આપણને સમજાય છે કવિ એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલો કોઈ વિશેષ પૃથક્ ભાવ પ્રકટ કરે છે, ચિત્રકાર એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલું કોઈ વિશેષ પૃથક્ રૂપ પ્રકટ કરે છે, સંગીતવિધાયક એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલો કોઈ વિશેષ પૃથક્ સંવાદ પ્રકટ કરે છે હાસ્યરસની કલા આથી જુદા જ પ્રકારની હોય છે તે પૃથક્ વિશેષ લક્ષણ દર્શાવતી નથી, પણ, સામાન્ય લક્ષણ દર્શાવે છે, અન્તઃસ્વરૂપમાં ઉંડી ઉતરતી નથી, પણ, બાહ્ય સ્વરૂપ દર્શાવે છે કોઈ માણસ પોતાના લક્ષણને હાસ્યમય કલ્પતું નથી, અને તેથી, હાસ્યમયતાનું નિરીક્ષણ સામાન્યભાવ (generality) વાળું થાય છે, બીજાના સ્વભાવની પરીક્ષા કરતાં ઉપર ઉપરના અંગો જ ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી મનુષ્યો એકબીજાને મળતા જણાય એટલે સુધી જ તેમના લક્ષણ

રહેલો ગુણ છ…

[illegible] । ग्राम [illegible] पर भारतीय पालक 'वेर वलगैरिस'
(Var Vulgaris) के अन्तर्गत आते हैं ।

તે નિરીક્ષણને પ્રાપ્ત થાય છે એ નિરીક્ષણ એથી વધારે ઉંડુ ઉતરતું નથી, અને, ઉંડુ ઉતરતા જાય તો મનુષ્યોના પૃથક્ વ્યક્તિત્વ સુધી જઈ પહોંચે, તથા બહારના પરિણામ અને અન્દરના કારણનો સબંધ હાથ લાગતાં હાસ્યમયતા લુપ્ત થઈ જાય. આ રીતે, વિલક્ષણ સ્વભાવનાં અનેક માણસોનો સરેરાશ અંશ હાસ્યનુ ઉપાદાન બને છે. વળી, દૂષણ સુધારવુ એ હાસ્યનો હેતુ હોય છે તેથી જેમ બને તેમ વધારે માણસોને લાગુ પડે એવી હાસ્યની વૃત્તિ હોય છે આ કારણથી હાસ્યમય દર્શન વ્યક્તિમાંથી નહિ પણ જાતિમાથી ઉદ્‌ભૂત થાય છે એક જ વ્યક્તિમા સ્થપાઈ ગયેલા હોય એવા લક્ષણો નહિ પણ અનેક વ્યક્તિઓમા પ્રકટ થઈ શકે એવા લક્ષણો હાસ્યમય દૃષ્ટિ પસંદ કરે છે. હાસ્યરસનુ આવુ દર્શન નાટકની રંગભૂમિ પર પ્રકટ કરતા બીજા રસની પેઠે તેનુ પ્રધાન પ્રયોજન આનંદ આપવાનુ હોય છે, પણ, બીજા રસથી હાસ્યરસ એ બાબતમા ભિન્ન હોય છે કે હાસ્યરસમા સામાન્યભાવ હોય છે અને દૂષણો સુધારવાનુ તથા બોધ દેવાનું પ્રયોજન પણ આગળ પડતુ હોય છે. તેથી, હાસ્યમય રચનાનુ સ્થાન કલા અને જીવનવ્યવહારની મધ્યમા આવેલુ છે એ રચનામા શુદ્ધ કલા પેઠે વ્યવહાર અને ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિન્દુનો કેવળ અભાવ હોતો નથી. (લાફ્ટર; ઍન એસે ઑન ધ મીનિંગ ઑફ ધ કૉમિક)

બીજા રસના પ્રમાણમા હાસ્યરસમા ભાવનાની ન્યૂનતા હોય છે, અને તેથી, કલાના પ્રદેશમા પણ હાસ્યરસનુ સ્થાન બહુ ઉંચી પંક્તિનુ હોતું નથી, એ પ્રો બર્ગસનનુ કહેવુ ખરૂ છે અને, જ્યાં ભાવના ઓછી હોય ત્યા વિરલતા ઓછી હોય અને સાધારણતા વધારે હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે પરંતુ, હાસ્ય સિવાયના રસમા પાત્રોના લક્ષણમાં કાંઈ જ સામાન્ય ભાવ ન હોય એમ બનતુ નથી, અને, પ્રો બર્ગસનનુ એમ કહેવુ પણ જણાતુ નથી. હરકોઈ રસની સૃષ્ટિમાં કલ્પેલા પાત્રો એવા લક્ષણનુ દર્શન કરાવે છે કે જે મનુષ્યોમાં ઓછા વધતા વિસ્તારથી વ્યાપેલા જોવામા આવે છે અમુક નાટક કે કથામાના પાત્રો એક બીજાથી જુદાં પડે એવા લક્ષણના હોવા જોઈએ એ ખરૂ છે, પરંતુ, દરેક પાત્રમાં દુનિયાના માણસો સાથે મળતો આવતો એટલે સામાન્ય અંશ હોવો જોઈએ કે જેથી એવા પાત્રો હોય છે એવા સંભવની પ્રતીતિ થાય, અને, એવા પાત્રોના ચિત્ર મનોહર અને બોધદાયક થાય પરંતુ, બીજા રસ અને હાસ્યરસમા એટલો ફેર હોય છે કે હાસ્યમય પાત્રોનો સામાન્ય ભાવ બહુ જ વિસ્તારવાળો હોય છે અને એ પાત્રોમાં એ સામાન્ય ભાવનુ જ પ્રાધાન્ય હોય છે, અને,

સામાન્ય અંશ સાથે એવી વિશેષતા સંકળાયેલી હોય છે કે દરેક પાત્રનું એકંદરે જણાતું સ્વરૂપ કંઈ તેનું પોતાનું જ છે એમ જણાય છે, અને, વિશેષ સ્વરૂપના બંધારણમાં સમાયેલો સામાન્ય ભાવ એ વિશેષ સ્વરૂપને કેવું પુષ્ટ કરે છે તે દેખાડનારી રચના પ્રધાનપણું પામે છે 'જીવરામભટ્ટના' ચરિત્રમાં મિથ્યાભિમાની મનુષ્યો સાથે મળતો આવતો જીવરામભટ્ટનો સ્વભાવ આકર્ષક થાય છે, પણ, મેકબેથ કે હેમલેટના ચરિત્રમાં રાજ્યલોભી કે કર્મભીરુ મનુષ્યો સાથે મળતો આવતો તે પાત્રનો સ્વભાવ તેના એકંદર સ્વરૂપને કેવું વિશેષ જાતનું બનાવે છે અને તે તે પાત્ર અનેક બળોના સંજોગમાં આવી કેવી પૃથક્ વ્યક્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે એ આકર્ષણનો વિષય થાય છે હાસ્યરસમાં ભાવના બહુ ઓછી હોવાનું આ પરિણામ છે. બીજા રસમાં અપકૃષ્ટ પાત્રના ચિત્રથી ભાવના પુષ્ટ થાય છે, લોભના દર્શનથી ઉદારતા જાગૃત થાય છે, કાયરપણાના દર્શનથી વીરત્વ જાગૃત થાય છે. પરંતુ, હાસ્યરસમાં તેનો અવકાશ નથી, મૂર્ખતાના દર્શનથી સાધારણ સમજ (common sense) નું ભાન થાય છે એ ખરું છે, પણ, સાધારણ સમજ તે (ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ હોવા છતાં) ભાવના નથી.

બીજા રસના નાટક કે કથામાં એકાએક સ્વભાવવાળાં અનેક પાત્રો હોતાં નથી, પણ, હાસ્યરસના નાટક કે કથામાં હાસ્યપાત્ર સ્વભાવવાળાં અનેક પાત્રો હોય છે, તે હાસ્યરસમાં આવતા આ સામાન્ય ભાવને લીધે જ છે, એમ પ્રો બર્ગસન કહે છે તેઓ કહે છે કે હાસ્યરસનો આલેખક હાસ્યમયતાના અંશવડે મુખ્ય પાત્રના સ્વરૂપની પરિપૂર્ણ કલ્પના કરી રહે છે તે પછી એ જ ઉપાદાનવડે તે ઉપપાત્રો કલ્પે છે, તેમને ગ્રહ આસપાસ ફરતા ઉપગ્રહ જેવા બનાવે છે, અને, એ રીતે હાસ્યમયતા એ કેવો સામાન્ય ગુણ છે તે દર્શાવે છે, એક જ જાતની વિલક્ષણતાવાળા મનુષ્યો કોઈ અજ્ઞાત આકર્ષણને બળે ખેંચાઈને એકબીજાના સંગમાં આવે છે એ માનસવિકારશાસ્ત્રના નિયમની ઝાંખી કદાચ હાસ્યરસના આલેખકોને થતી હશે પ્રો બર્ગસને કહેલા આ કારણ ઉપરાંત એ કારણ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે પદવી, પ્રતિષ્ઠા, પાંડિત્ય, ધન, વગેરે સાધનમાં ઓછે વધતે દરજ્જે આવેલા મનુષ્યો એક સરખી રીતે મૂર્ખતાનું લક્ષણ ધારણ કરનારા હોય છે એ હકીકત તેમના એ દરજ્જાના વિરોધવડે બહુ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી શકાય છે, એથી, હાસ્યરસના આલેખકો એવી રીતે જુદા જુદા દરજ્જાના પણ સમાન મૂર્ખતાવાળાં પાત્રો એકઠાં કરે

। जाता । आम तौर पर भारतीय पालक 'वेर वलगैरिस' Var Vulgaris) के अंतर्गत आते हैं ।

પણ એ જ છે કે એક કરતાં વધારે પાત્રોમાં વિલક્ષણતાનુ દર્શન થવાથી હાસ્યમયતા વિશુદ્ધ થાય છે.

એનાએ વિચિત્ર ગુણ અનેક પાત્રોમા વધતા ઓછા પ્રમાણમા દર્શાવવાની આ પદ્ધતિ હાસ્યરસની કલાનો એક બીજો નિયમ પણ પ્રકટ કરે છે. આખી વાર્તામાં એકલા નાયકનુ જ હાસ્યમય વૃત્તાન્ત વર્ણવેલુ હોય તો એનાએ ચિત્રથી કંટાળો ઉપજે, એટલુ જ નહિ, પણ, હાસ્યમયતાનો સખત ભાર અરુચિકર થઈ પડે. ઉપર કહ્યુ તેમ હાસ્યરસ વ્યક્તિની પૃથક્તામા ઉંડો ઉતરતો નથી, અને, વ્યક્તિની વિશેષતા કેવા કેવા અંશોવાળી હોઈ સંકુલ બનેલી છે એ હાસ્યરસમા દર્શાવવાનુ હોતું નથી. તેથી, જ્યા આખી વાર્તા હાસ્યમય જ હોય ત્યાં હાસ્યમયતાની એકે એક વિગતનો સંચય એક પાત્રમા જ કરવાથી ચિત્ર સંકુલ થઈ જાય છે અને હાસ્યમયતા બોજારૂપ થઇ પડે છે, મૂર્ખતા એ એક વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાવાને બદલે એક પાત્રના લક્ષણ તરીકે જણાઈ વિરોધના ભાસમા ક્ષતિ થાય છે 'રંગના તો ટુચકા હોય, કુંડા ન હોય' એ સામાન્ય ઉક્તિમા પણ એ જ આશય રહેલો છે હાસ્યરસ કદી ઘેરો ચિતરવો ન જોઇએ. તેનો રંગ હમેશ આછો અને ખુલ્લો હોવો જોઇએ. હાસ્યના રંગનો જેટલો જથો હોય તેટલો બધો એક પાત્રની વિલક્ષણતામા ભરી દેવાથી અતિશયોક્તિ થઇ જાય છે એ જથો એક કરતા વધારે પાત્રોની વિલક્ષણતા ચિતરવામા વાપર્યાથી ઘેરાશ ઓછી થાય છે, અને, એનાએ રંગવાળા મૂર્ખ મંડળનો દેખાવ પણ હાસ્યમય થાય છે, એકસરખી મૂર્ખતાવાળા ઘણા છે એ જાણી વિશેષ હાસ્ય થાય છે.

પાત્રમા હાસ્યમયતા ઠાસી ઠાંસીને ભરવી ન જોઇએ, પણ, હલકે હાથે અને ઘટ્ટ ન થઈ જાય તેમ ભરવી જોઇએ, એ કલાવિધાન ગાઢ હાસ્યમય વાર્તામા પાત્રોને ઠેર ઠેર ફરતા અને મુસાફરી કરતા વર્ણવેલા હોય છે હાસ્યાસ્પદ પાત્ર જુદી જુદી જાતના સંબંધમા આવે ત્યારે જ સંઘટ્ટનના જુદા જુદા પ્રસંગ આવી શકે છે તેવા પાત્ર એક જ ઠેકાણે કે એક જ જાતના સંબંધમાં આખી વાર્તા દરમ્યાન રહેલા હોય તો થોડા વિસ્તારમા ઘણી હાસ્યમયતા ભરી દેવી પડે, અને, હાસ્યમય કથા તે અકુશલતાથી લખેલા જીવનચરિત જેવી થઈ પડે ડૉન ક્વિક્ઝૉટ, સર હુડિબ્રાસ, જિલ બ્લાસ, પિકવિક, વગેરે હાસ્યાસ્પદ નાયકોના વૃત્તાન્તમા તેમનો પ્રવાસ વર્ણવ્યો છે અને તેમની વિલક્ષણતાથી જુદા જુદા પ્રસંગોમાં જુદી જુદી રીતે હાસ્યમયતા ઉત્પન્ન થતી પ્રકટ કરી છે તે આ જ નિયમ દર્શાવે છે એવા પ્રવાસને લીધે હાસ્યનો

કોઈ અમુક પ્રસંગ બહુ જ લબાતો નથી અને હાસ્યોત્પત્તિનાં જુદાં જુદાં કારણ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે આ રીતે હાસ્યમયતા ગાઢ થતી અટકે છે અને પમરાય છે. નાયકની સાથે જ ફરતા ઉપનાયકો તેમના પ્રવાસમા સાથી હોય છે તેમ હાસ્યમયતામા પણ સાથી થાય છે, અને, નાયકને માથે આવતો હાસ્યપાત્રતાનો ભાર ઉપાડવામા સામીલ થાય છે, દરેક પાત્રના માથાનો ભાર હલકો કરે છે.

બીજા રસોમા જેમ ઉદાત્તતા હોવી આવશ્યક છે તેમ તે હાસ્યરસમા પણ આવશ્યક છે. આ ઉદાત્તતા માટે શુદ્ધતા આવશ્યક છે રસ અને કલા બન્નેને મનની સ્વચ્છતાની અપેક્ષા છે અશ્લીલતા અને બીભત્સતાથી જેમ શૃગારરસ કદર્થિત થાય છે તેમ હાસ્યરસ પણ કદર્થિત થાય છે અશ્લીલતા અને બીભત્સતાને સ્વાભાવિક યથાર્થતા સામે મુકવાથી વિરોધના પ્રસગ થઈ શકે છે તે ખરૂ છે, પણ, એવે પ્રસગે સઘટ્ટનની સાથે જ મલિનતાનું ભાન થાય છે અને રસની હાનિ થાય છે ચાર્લ્સ ડિકન્સના હાસ્યરસમાની શુદ્ધતા વર્ણવતા ફ્રેડરિક હેરિસન કહે છે 'એની કથાઓમા વાસ્તવિક જીવન-વ્યવહાર ખરેખર વર્ણવેલા છે લન્ડન શહેરમા વસતાં છેક હલકી સ્થિતિનાં માણસો તેણે બહુ બારીક નિરીક્ષણ કરીને ચિતર્યા છે સર્વથા પતિત થઈ જનસમાજથી દૂર થઈ ગયેલા કગાલો, કેવળ અત્યાચારમા પડેલા સ્ત્રીપુરષો, એવા કચરા સરખા પાત્રો તેણે વર્ણવ્યા છે, દુર્વિકાર, વિષયલાલસા, પ્રલોભન, લપટતા, ઇત્યાદિ પ્રસગોના ત્રાસદાયક વર્ણન તેણે કર્યા છે, પરતુ તેના ચાળીસથી વધારે ગ્રન્થોમા એક એવુ પાનુ નહિ જડે કે જે વાચવાની મા પોતાની સમજણી પુત્રીને ના કહેશે' (સ્ટડીઝ ઇન અર્લિ વિક્ટોરિઅન લિટરેચર) બીજા રસ પેઠે હાસ્યરસમા મલિન પાત્રોના ચિત્રનો અવકાશ છે, પણ, તે ચિત્ર મલિન હોવા ન જોઈએ મલિન પાત્રોની મલિનતા કેવી હાસ્યમય હોય છે તે હાસ્યરસની ઉદાત્તતા જળવાય એવી વિશુદ્ધ રીતે દર્શાવવુ જોઈએ મલિન પાત્રોની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવા સારૂ મલિન ભાષાની જરૂર હોતી નથી

'નાયક—બાવાજી, દરવાજા ખોલો ઓરત લોક દરસન કરનેકુ આઈ.

બાવો—કિતને બરસકી હે ?

નાયક—વરસ સાઠેકની ડોશી છે.

બાવો—જાઓ, પીછે આવ અભી ભાંગ પીતે હે.

નાયક—દરવાજા ખોલો, બાવાજી, દુસરી આઈ.

બાવો—કિતને બરસકી હે ?

નાયક—ચાળીસ વરસની છે.

બાવો—ઐસી પીછે આવ. અભી ગાંજા ફુકતે હૈં.

નાયક—બારણાં ઉઘાડો. બાવાજી, બીજી બાઈ આવી.

બાવો—કિતને બરસકી હે ?

નાયક—સોળ વરસની.

બાવો (કુદીને)—આને દો, આને દો. (બારણાં ઉઘાડીને) મૈયા આવ, મૈયા આવ, લાલજીકા દરસન કરો. ભેટ ધરો, હમકું પગે લગો વે માલા કંઠી ગલે ડાલો. આવ, આવ, મેં મારે હાથસે તેરે ગલેમે કંઠી બાંધુ તેરા નામ કીયા બાઈ ?

રાગડી—બળ્યું મારૂં નામ મહારાજ. હું તો દુખણી છુ. મારો ધણી સિત્તેર વરસનો ડોસો છે. તેને જુવાન કરો. તેના દાંત પડી ગયા છે તે પાછા ઉગાડો.

બાવો—ઠાકોરજી સબ કરેગા. તુમ સોળ બરસકી ભરજુવાન ઓરત, તેરા ધણી ઐસા કીયું ?

રાગડી—મારાં ભુવાં ગામાપે ગોકાણું વાળા, ફુળ જોયુ, પૈસો જોયો ને મને ગરદન મારી. મને ઢગ્ગા ડોસાને પરણાવી.

બાવો—પૈસા ખુબ મિલા હોયગા, સો લાયને અપને દો ખાપીકર મોજ મારેંગે. ડોસા જીતા હૈ કે મર ગયા ?'

બાવાનો વેશ ભવાઈસંગ્રહ.

આમાં એક પણ અપશબ્દ વાપર્યાવિના બાવાઓની લંપટતામાં રહેલી હાસ્યમયતા દર્શાવવામાં આવી છે. બાવાઓના મુખમાંથી નિકળતા અશ્લીલ શબ્દોનો આ સ્થળે ઉપયોગ થયો હોત તો ચિત્ર દૂષિત થાત અને અસભ્યતાના અંશ દાખલ થવાથી હાસ્યના મર્મનું દર્શન કરવામાં અવરોધ થાત. જ્યાં ચિત્તને અસભ્યતા સ્વીકારવી પડે છે ત્યાં ચિત્તની જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઓછી થાય છે; અને, હાસ્યનું મર્મ ગ્રહણ કરવામાં પણ અસભ્યતા આ રીતે ચિત્તની શક્તિને ક્ષીણ કરનારી થઈ પડે છે.

હાસ્યરસના કલાવિધાનમાં આ રીતે શુદ્ધતા સચવાવી જોઈએ. પરંતુ શુદ્ધતા ખાતર બોધવચનો દાખલ કરવાની જરૂર હોતી નથી. પ્રત્ય

હાસ્યમયતા ગૌણ થઈ જાય છે આ સબંધમા ટેઇન કહે છે, 'બોધ દેવાનો હેતુ જાણીજોઈ આગળ કરવામાં આવે છે ત્યાં નવલકથા અને નવલકથાકાર બન્ને બગડે છે. * * * પાછા નિશાળે જવાનુ આપણને પસંદ પડતું નથી, એવી ચોપડી આપણે બધ કરીએ છીએ અને ઔષધ હોય તેમ તેનો ઉપયોગ કરવાની આપણા નાના ભાંડુને શિખામણ દઈએ છીએ * * * નવલકથામા આપણને ધમકાવવામા આવે તે આપણને પસદ પડતું નથી. આવી રીતે નવલકથાકાર પંતોજીપણુ ધારણ કરી આપણા ઉપર ચઢાઈ કરે તેથી આપણે અપ્રસન્ન થઈએ છીએ ' (હિસ્ટરી ઑફ ઈગ્લિશ લિટરેચર) ચેકરિકૃત 'હેત્રિ એસ્મન્ડ' ની નવલકથા હાસ્યમય છતાં તેનું સ્વરૂપ બોધપરાયણ નથી એ દર્શાવતા ટેઇનિ કહે છે '(એ પુસ્તક વાંચતાં) આપણે ખરેખરી દુનિયામા પ્રવેશ કરીએ છીએ 'કલ્પનાએ કરેલા' આભાસથી આપણે ખુશીથી દોરાઈએ છીએ; જાત જાતના ચિત્ર બોધનો હેતુ બતાવ્યા વિના ધીમે ધીમે પ્રકટ થાય છે તે જોઈ આપણને આનંદ થાય છે. આપણને શિક્ષાવચનો કહી કોઈ હેરાન કરતું નથી '

હાસ્યરસની કૃતિનો એક પ્રકાર એવો છે કે તેમા ઉપહાસ સાથે આક્ષેપનો અશ હોય છે, મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર વગેરે દોષને હાસ્યમય રૂપે ચિતરી તે ઉપર તેમા પ્રહાર કરેલો હોય છે એવી કૃતિમા અમુક નમુનાનાં માણસો, અમુક રીતરીવાજો અથવા અમુક કૃત્યો એવી વક્રોક્તિથી વર્ણવેલા હોય છે કે તે હસવા સરખા છે એવુ ભાન થાય છે, તે ઉપરાત તે અનિષ્ટ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવી રચનાને ઇગ્રેજીમા satire કહે છે, અને, આપણી ભાષામા તેને 'કટાક્ષકથન' કહીએ તો ચાલે એ રચનાનું કલાવિધાન લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે

જનસમાજમાં પ્રવર્તતી અનિષ્ટતા સુધારવાનો હેતુ હોય ત્યાં જ આવી રીતે ઉપહાસ કરી પ્રહાર કરવામા યોગ્યતા રહેલી હોય છે, તે વિના ઉપહાસમાં ક્રૂરતા આવી જાય છે અને પ્રહારમાં દ્વેષ તથા ક્રોધ આવી જાય છે, તેમ જ, આવી કૃતિમા ઉપદેશવાળા 'ચાબખા' ન જોઈએ, પણ, કથાના મર્મમાંથી હાસ્યાસ્પદતા આપોઆપ ઉદ્ભૂત થઈ વચનોની મૃદુતામા જ તીક્ષ્ણતા રહેલી દેખાવી જોઇએ, સ્તુતિમા જ આક્ષેપ રહેલો દેખાવો જોઈએ, સાધારણતામા જ વિલક્ષણતા રહેલી દેખાવી જોઈએ બાવાને રગભૂમિ ઉપર ઉભો રાખી તેની સામે આગળી કરી પ્રેક્ષકોને કહેવું કે .

'જોઈ લો જગતના બાવારે, જોઈ લો જગતના બાવા,
ધર્યો ભેખ ધુતીને બાવારે, જોઈ લો જગતના બાવા
ઘણી પ્રેમદા પાણી ભરે, ત્યા જાય બાવો નાહાવા,
રાંડી રાડના ઘરમા પેશીને, બાવો બેસે ગાવા જોઈ લો૦
ગૃહસ્થનાં છોકરા તેડી રમાડે, પગણે પ્રીતડી થાવા,
ગૃહસ્થની નારી રીસાય ત્યારે, બાવો જાય મનાવા. જોઈ લો૦
ધુપ કરે ને ધ્યાન ધંગવે, ભોળા લોકને ભમાવા,
ભોજો ભગત કહે ભવસાગર મેલી, જમપુરીમા જાવા જોઈ લો૦'

ગુનેહગારને જાહેરમાં ફટકા મારવાની રીત છે, પણ, એ રસિકતાની રીત નથી. હાસ્ય સાથે રસ ઉપજાવવા માટે તો,

'પરણ્યો લાવે પાલખી, ને બાવો લાવે વહેલ,
પાલખીએ બેસુ તો ઢળી પડુ, મને ગમી બાવાની વહેલ.
તા થઈ તા થઈ.
પરણ્યો લાવે ટોપરાં, ને બાવો લાવે ગોળ,
ટોપરાના તો કુચા પડે, મને ગળ્યો લાગે તારે ગોળ.
તા થઈ તા થઈ
અમદાવાદથી ગાડા જોતર્યા, ને માહે ભર્યા છે હીર,
બાવો હોય તો મૂલવે, માગં કાટી ગયા છે ચીર
તા થઈ તા થઈ.'

ભવાઈસંગ્રહ.

એવા કટાક્ષકથનના પ્રહાર આવશ્યક છે

કટાક્ષકથન તે 'હિઅએ' બોલાવવાથી અને અંગત હુમલા કરવાથી સિદ્ધ થતું નથી, પણ, રસિક સાહિત્યની પદ્ધતિએ સિદ્ધ થાય છે, એ દર્શાવવા ડૉ ગારનેટ કહે છે, 'સાહિત્યના વિષય તરીકે કટાક્ષકથનની એવી વ્યાખ્યા થઈ શકે, કે જે હસવા સરખુ કે અણગમતું હોય તેનાથી ઉત્તેજિત થતી વિનોદની કે કટાળાની લાગણીનો યથાર્થ શબ્દોમા થતો આવિર્ભાવ તે કટાક્ષકથન છે, પરંતુ, તેમા સમર્મ હાસ્યરસનો અંશ સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડતો હોવો જોઈએ, અને, વાક્યરચનાનુ સ્વરૂપ એવું હોવુ જોઈએ કે તેનો સાહિત્યમા સમાવેશ થઈ શકે સમર્મ હાસ્યરસ વિના કટાક્ષકથન તે માત્ર નિન્દા હોય છે સાહિત્યના સ્વરૂપ વિના કટાક્ષકથન તે માત્ર

જંગલી અને અસભ્ય ટેકડી હોય છે કટાક્ષકથનની છાયા સાહિત્યમાં પ્રદર્શિત થતા જુદા જુદા ભાવમાં એવી ફેલાય છે કે આટલે સુધી કટાક્ષકથન કહેવાય અને આટલેથી બીજી જાતનું સાહિત્ય કહેવાય એવી મર્યાદા બાંધવી એ અઘરૂં છે એક છેડે જોનસન અને કાર્લાઈલ સરખા લેખકોના ઉચ્ચ નીતિમય ભાવવાળા કટાક્ષકથન આવે છે, અને, બીજે છેડે સ્વીફ્ટ સરખા લેખકના કટુતાવાળા કે સુશીલતાવાળા અને ઉપાલભયુક્ત વાક્ચાતુર્યથી ભરેલા કટાક્ષકથન આવે છે, પરંતુ, કટાક્ષકથનના લેખકના ઉદ્દેશ ગમે તેટલા ઉન્નત હોય અગર તેનો સ્વભાવ ગમે તેટલો સૌજન્યવાળો હોય તોપણુ તેના કલાવિધાનના પાયારૂપે તિરસ્કારની કે અણગમાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે આ વૃત્તિ માનવ વ્યક્તિના દોષ સબધે ઉત્પન્ન થતી હોવાને બદલે માનવ જાતિની નિર્બળતા અને અપૂર્ણતાને સંબધે ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ છતા, ગ્રન્થરચનામા કટાક્ષકથનનુ રૂપ જળવાય, એમ બને, પણ, તિરસ્કાર કે ઉપાલભનો અશ કેવળ લુપ્ત થઈ જાય તો એવી રચના તે માત્ર ઉપદેશનુ વ્યાખ્યાન બની રહે ' (સેટાયર વિષે લેખ એનસાઈક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, નવમી આવૃત્તિ) 'સાહિત્યમા કટાક્ષકથનનો પહેલો પ્રયોગ બેલાશક ગ્રામ્ય તથા તોફાની સ્વરૂપનો થયેલો તેમા વ્યક્તિઓની અગત ખોડખાપણોની મશ્કરી થયેલી હોવી જોઈએ * * - સાહિત્યની કલા ઘણો ઉત્કર્ષ પામી ત્યારે કટાક્ષકથનની રચનામા એવો વિકાસ થયો કે તેને નીતિના સાધનનુ અથવા કવિતાના અનુપગીનુ ઉન્નત રૂપ પ્રાપ્ત થયુ ' (સેટાયર વિષે લેખ એનસાઈક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ)

સાહિત્યના આરભકાળમા હાસ્યરસનો પ્રયોગ બહુ ઓછો હોય છે તેનું કારણુ એ છે કે આનન્દમય કલ્પનામા અને ઉંડા તત્ત્વચિંતનમા ગુથાયેલા મનને હાસ્ય સાથે ગંભીરતા સાચવવી કઠણ પડે છે લખકોની કલમ જેમ ધીમે ધીમે કસાય છે અને લેખનકલા જેમ ક્રમશ સામર્થ્ય પામે છે તેમ હાસ્યરસ લેખકોના કાબુમાં આવે છે, અને, ગભીરતા સાચવી હાસ્યરસને સાહિત્યમા ઉતારવાનો પ્રયોગ સાધ્ય થાય છે સાહિત્યની ગભીરતા અને પ્રૌઢતાના ભાન વિના હાસ્યરસની અજમાયેશ કરવા જતા ગ્રામ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને, એવા લેખને સાહિત્યમા કાયમની પદવી મળતી નથી. સાહિત્યમા હાસ્યરસની કલા સુસ્થિત થયા પછી પણ કટાક્ષકથનનો વિકાસ કેટલેક કાળે થાય છે જે મનુષ્ય હાસ્યપાત્ર ન હોય તેને ભાડચાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેમ જ જે મનુષ્ય હાસ્યપાત્ર હોય તેની અગત

અતો વર્ણવ્યાથી નહિ, પણ, તેની જાતના મનુષ્યોની સામાન્ય ખાસીઅતો વર્ણવ્યાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને, કટાક્ષકથનના પ્રહાર તે જનસમાજમાનો સડો દૂર કરવાના હેતુથી જ કરવા યોગ્ય છે, તે વ્યક્તિઓ પર નહિ પણ નમુનાઓ પર જ થવા જોઈએ, તથા, તેની રચનામાં પરુષતા હોવી ન જોઇએ, એ નિયમો ગ્રહણ થતા વાર લાગે છે અને તેમ થતાં સુધી કટાક્ષકથનના પ્રયત્નમા નિન્દાવ્યાપાર જ પ્રવર્તે છે, અને, કટાક્ષકથનનુ સાહિત્ય બધાતું નથી સાહિત્યમા, રસમા અને કલામા રુક્ષતાનો અને અશિષ્ટતાનો કદી સ્વીકાર થતો નથી

ઇંગ્લાડમા કટાક્ષકથનની કલા સત્તરમા સૈકામા વિકાસ પામી તે વેળા પણ એ કલા ન જાણનારા અને એ કલાને નામે નિન્દાવ્યાપાર કરનારા લેખકો ઘણા હતા તેમના લખાણ વિશે ડ્રાઇડન કહે છે, ' કટાક્ષકથનનો જે પ્રકાર ઇંગ્લાડમા lampoon ('ભડલેખ') ને નામે ઓળખાય છે તે જોખમભરેલુ હથીઆર છે અને બહુધા અન્યાય્ય છે બીજા મનુષ્યોની આબરૂ પર હુમલો કરવાનો આપણને નીતિનિયમથી કંઈ હક નથી એવો હુમલો કરી આપણે તેમની પાસેથી જે છીનવી લઇએ છીએ તે પાછુ વાળવાનુ આપણાથી બની શકતુ નથી "લેમ્પૂન"ના લેખ લખવાની છુટ બે કારણથી જ મળી શકે, અને એ કારણોથી પણ એવા લેખમા હમેશ વાજબીપણુ હોય એમ હુ ખાતરીથી કહેતો નથી પહેલુ કારણ તે વેર છે, અર્થાત્, એ જ પ્રકારે આપણુ અપમાન થયુ હોય અથવા આપણી જાહેરાતે એવી નિન્દા થઈ હોય કે બીજી કોઈ રીતે આપણે ઇનસાફ મેળવી શકીએ તેમ ન હોય ત્યારે એવા લેખ લખવાની આપણને છુટ મળે અને, તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે ખ્રિસ્તી ધર્માનુસરણમા ઉદારતાનુ એવુ વિધાન છે કે બધા અપરાધોની ક્ષમા કરવી જોઈએ, અને સર્વ શક્તિમાન્ પરમેશ્વર વિરુદ્ધ આપણે અહર્નિશ જે અપરાધ કરીએ છીએ તેની ક્ષમાની આપણે જેમ આશા રાખીએ છીએ તેમ આપણી સામેના અપરાધોની પણ આપણે ક્ષમા કરવી જોઈએ * * કવિ કોઈ અમુક માણસની સામે લખાણ કરે તે વાજબી ગણાવાનુ બીજું કારણ એ છે તે માણસ જનસમાજને પીડા (nuisance) રૂપ થઈ પડયો હોય છે. હૉરેસ, પરસીઅસ અને જુવેનલના કટાક્ષકથનમાં જેમને અધમતાની છાપ સાથે ગણાવ્યા છે તે બધા સર્વથા આ જાતના મનુષ્યો છે દુર્ગુણી મનુષ્યોને દાખલા રૂપે શિક્ષા કરવી એ સદ્ગુણનુ કાર્ય છે એવા મનુષ્યોને તેમના અપરાધ માટે અને તેમની દુર્મતિ માટે ઠપકો દઈ શકાય અને દેવો જોઈએ, કે તેથી, તેમને

દુષ્ટતા અસાધ્ય થઈ ગઈ ન હોય તો તેઓ સુધરી શકે, અને, બીજાઓ ભય પામે તથા અત્યાચાર માટે સખત શિક્ષા થતી જોઈ પોતે તેવા આચરણ કરતા અટકે ઉપર પહેલુ જે કારણ કહ્યું તે તો માત્ર વેર લેવાનું બહાનુ છે, પણ, આ બીજુ કારણ એવુ છે કે તેને અનુસરી કવિએ પ્રવૃત્તિ કરવી એ આવશ્યક છે પણ આ કર્તવ્ય બજાવી શકે તેવી શક્તિવાળા 'લેમ્પૂન' લખનાર કેટલા થોડા હાલ વિદ્યમાન છે ? એમનાં લખાણ હાથમા આવે છે ત્યારે કેટલીક વાર તે વાચ્યા વિના રહેવાતું નથી, પણ, ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતા, જે મનુષ્યો યોગ્ય રીતે કટાક્ષકથનને પાત્ર છે તેમને પસદ ન કરતા તેઓ કેવા જુદા જ મડળ પર ઉતરી પડે છે ! અને એ અન્યાયાચરણમાં તેમનુ બુદ્ધિચાતુર્ય કેટલુ થોડુ હોય છે ! એ લેખકો ઘણું ખરૂ અબલાઓ વિશે લખે છે, અને જે અબલાઓ ઘણી સુશીલ અને ઘણી સુન્દર હોય તેમના પર તેઓ ઘણા સખત હુમલા કરે છે. પુરુષોમા જેઓ અન્યાયી હોય પણ સમૃદ્ધિમાન્ હોય તેમની એ લેખકો સ્તુતિ કરે છે, પણ, જે સદ્ગુણી પુરુષો દુખી હોય તેમના પર ઉદ્ધતતાથી તેઓ હરેક પ્રકારના દ્વેષભર્યા આક્ષેપ કરે છે તેઓ કોઈ રીતની સભ્યતા પાળતા નથી, કોઈ રીતની ખુશામત કરવી ભૂલતા નથી, તેમની મન્દ બુદ્ધિથી બને તેટલુ ઝેર વાપરવામા તેઓ ચુકતા નથી, કારણ કે તેમનામાં બુદ્ધિચાતુર્યની હમેશની ખામી હોય છે, અને, તેમનામા વિવેકશક્તિની અને વિનોદવૃત્તિની વધ્યતા હોય છે વાચકોની અવગણનાથી આવી જાતના નિર્માલ્ય લખાણ બધ પડશે જ્યાં બુદ્ધિચાતુર્ય ન હોય ત્યા વિનોદ હોઈ શકતો નથી; જ્યા સત્યનો પાયો ન હોય ત્યા કાઈ અસર થઈ શકતી નથી "

ડ્રાઇડિનના સમયના આ નિર્માલ્ય લેખો ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાથી લુપ્ત થઈ ગયા છે, અને, ડ્રાઇડિન, સેમ્યુઅલ બટલર તથા પોપ સરખા કુશળ લેખકોના રસિક કટાક્ષકથન જળવાઈ રહ્યા છે, એ હકીકત હાસ્યરસની ઉદાત્તતાની અને કલાવિધાનના સામર્થ્યની સાક્ષી પુરે છે તેમ જ, ઉત્તમ પક્તિના કટાક્ષકથનો એ જાતના સાહિત્યની યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે કેટલીક વાર એવી શકા કરવામા આવે છે કે કોઈ લેખકે પોતાના મનુષ્યબન્ધુઓના દોષ પર કટાક્ષ કરવો અને પોતે બીજાઓ કરતા ચઢિયાતો છે એવો દાવો કરવો એ યોગ્ય કેમ કહેવાય ? આવી શકાનો માર્ક પૅટિસન એ ઉત્તર આપે છે કે, 'પેગબર કે અવતારી પુરુષ ઉપદેશ દ્વારા પાપનો દડ કરે છે તે પોતાના નામથી નહિં પણ જગતના [illegible] કરનાર [

તરફથી કરે છે, તે જ પ્રમાણે, કટાક્ષકથનનો લેખક પોતાના શાસન પ્રકટ કરતો નથી, પણ, જનસમાજના શાસન પ્રકટ કરે છે જનસમાજ આ શી રીતે વર્તવુ અથવા સાહિત્યના વિષયમા રસિકતા શી રીતે જાળવવી એ બાબતના જે નિયમો રાજ્યના કાયદાથી પળાવી શકાતા નથી તેનો અમલ કટાક્ષકથનનો લેખક કરાવે છે જનસમાજના અભિપ્રાય ફલીભૂત કરવાનુ સાધન થઈ તે આ કર્તવ્ય કરે છે. કટાક્ષકથનની અસર ફક્ત એટલી જ નથી કે તેથી દુર્ગુણ પાછો પડે, આવા શસ્ત્રથી સબદ્ધ થતા સદ્ગુણને પોતાના બળ પરનો વિશ્વાસ વધે છે, અને દુર્ગુણને જાહેર રીતે હલકો પાડેલો જોવાથી સદ્ગુણને પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને અભિમાન પુષ્ટ થયેલા લાગે છે. એ નક્કી છે કે પોપના કટાક્ષકથનના બાણ વાક્ચાતુર્યની તીક્ષ્ણ અણીવાળા થઈ તથા કવિતાની પાંખથી ગતિવાળા થઈ એવા ઘણાએકને વાગ્યા કે જેમના નઠોર હૃદય પર અપકીર્તિ સિવાય બીજા કશાથી અસર થાય તેમ નહોતુ, અને આ રીતે તેણે જે અમુક માણસોને તિરસ્કારપાત્ર કર્યા તેમના પર જ અમર થઈ એમ નહિ, પણ, દરેક જમાનામા જેમને જેમને એ વર્ણન પોતાને લાગુ પડતા જણાય અથવા પોતાને એ વર્ણન બીજાઓ લાગુ પાડશે એવી જેમને જેમને બીક લાગે તે સહુ પર એ અસર થવાની.' (પોપ મેટાયર્સ એન્ડ એપિગ્રમ્સ ઇન્ટ્રોડક્શન) તાત્પર્ય એ છે કે જે દોષ, દુર્ગુણ કે મૂર્ખતા જનસમાજને કષ્ટરૂપ થઈ પડે છે તેને તિરસ્કારપાત્ર બનાવવા, જે જાતના માણસોમા એવા અનિષ્ટ અંશ હોય તેમને હાસ્યપાત્ર બનાવી તેમના પર કટાક્ષકથનના પ્રહાર કરવા, એ જનસમાજની સેવા છે જનસમાજના બંધારણમા જ્યા એવા અનિષ્ટ અંશને દડ કરવાની બીજી વ્યવસ્થા નથી હોતી. ત્યા માત્ર સાહિત્યથી જ એ કાર્ય થઈ શકે છે એવા અનિષ્ટ અંશવાળા મનુષ્યો પર જનસમાજને જેમ અણગમો થાય છે, તેમ જનસમાજના વિચારોના પ્રતિનિધિરૂપ સાહિત્યમાં પણ એ અણગમો પ્રકટ થાય છે, જનસમાજના હિતાર્થે સાહિત્ય એવા મનુષ્યો પર ઉપાલભનો પ્રહાર કરે છે આ કારણથી, ઋગ્વેદના મત્રોમા પણ કજુસ અને લોભીને સ્થાન મળેલુ છે એવા મનુષ્યો સબધે પૂષન્‌ને પ્રાર્થના કરવામા આવી છે કે

अर्दित्संतं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय
पणेश्चिद्वि म्रदा मन ॥
परि तृंधि पणीनामारया हृदया कवे ।

अथेमस्मभ्यं रंधय ॥
वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियं ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥
आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥

मं० ६ । सू ५३। ३–५–६–७.

'હે દીપ્તિવાળા પૂષન્! દાન કરવાની ઇચ્છા વગરના (પુરુષ)ને દાન કરવાની પ્રેરણા કર, લોભીનુ મન પણ નરમ કર.'

'હે કવિ (ડાહ્યા પૂષન્)! લોભીઓના હૃદય આરા (પરોણા) વડે ચીર, પછી એમને અમારે વશ કર'

'હે પૂષન્! આગ (પરોણા) વડે લોભીનુ હૃદય ચીર, તેના હૃદયમા (અમારૂ) પ્રિય ઇચ્છ, પછી એમને અમારે વશ કર.'

'હે કવિ (ડાહ્યા પૂષન્)! લોભીઓનાં હૃદય કોતરી ચૂરા કર, પછી એમને અમારે વશ કર'

'કજુસ અને લોભીના હૃદય નરમ કરવાની, તેમના હૃદયમા પરોણા ભોકીને તેના કકડા કરવાની આ ઉત્કંઠા તેમના તેમ જ જનસમાજના હિત ખાતર ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા મનુષ્યોના હૃદય ચીરાય, તેમા સદ્ભાવ પેસે અને તેઓ જનસમાજનુ પ્રિય કરવા તરફ વળે, તેથી તેમને લાભ છે–તેમના હૃદય 'ઉન્નતિ' પામે તેમ છે, તેમ જ જનસમાજને પણ લાભ છે–એવા મનુષ્યો જનસમાજને વશ (અનુકૂળ) થાય તો જનસમાજને નડતા કટક દૂર થઈ જાય તેમ છે એવા મનુષ્યોના હૃદય એવા મખત થઈ ગયેલા હોય છે કે પરોણા ભોક્યા વિના અને ચીરા પાડ્યા વિના તેમના ઉપર અસર થતી નથી, તેથી, એવા પ્રહારની જરૂર પડે છે સાહિત્યનુ સ્વરૂપ બદલાયુ અને દેવોની પ્રાર્થનાના મન્ત્રને બદલે વૃત્તાન્ત અને વર્ણન રચાયા ત્યારે આ પ્રહારનુ કામ દેવોને સોપવાને બદલે કવિઓએ પોતે કરવા માડ્યુ. કટકરૂપ મનુષ્યોના હાસ્યપાત્ર વૃત્તાન્ત વર્ણવી કવિઓએ કટાક્ષકથનના પરોણા ભોકવા માડ્યા આ રીતે ઐતરેય બ્રાહ્મણમા 'ભૂખથી ઘેરાયેલા' સૌવયસિ અજીગર્તનો લોભ વર્ણવી તેને હાસ્યપાત્ર કર્યો છે તે સો (દામ) માટે પોતાના પુત્ર શુનઃશેપને યજ્ઞમા વ[illegible] વેચા[illegible]ાપે

છે. તે પછી શુનશેપને બાંધનાર કોઈ મળતુ નથી તો અજીગર્ત કહે છે કે 'મને બીજા સો આપો તો એને હું બાંધુ'. તે પછી શુનશેપનો વધ કરનાર કોઈ નથી મળતું તો અજીગર્ત કહે છે કે, 'મને બીજા સો આપો તો એનો હું વધ કરૂં' આ કટાક્ષકથન દારિદ્રથી થતા લોભ અને લોભથી થતી નિષ્ઠુરતાને હાસ્યપાત્ર બનાવી એવી અનિષ્ટતાને ત્યાજ્ય કરવાનો પ્રયાસ કરે છે

કટાક્ષકથન આ રીતે હૃદય ચીરનારૂં છે તેથી જે હૃદય ચીરવા જેવા હોય તેના પર જ તેના બાણ છુટવા જોઈએ જ્યા દોષ ન હોય ત્યાં દોષનો મિથ્યા આરોપ કરવામાં માત્ર દ્વેષ હોય છે, અને, દ્વેષથી જનસમાજની સેવા થતી નથી. તેમ જ, જ્યા દોષ હોય ત્યા તે દોષથી જનસમાજનુ અહિત થાય છે એવી જેને ગભીર પ્રતીતિ થઈ હોય તે જ કટાક્ષકથનને સાહિત્યની ઉંચી પંક્તિમા આણી શકે છે. માત્ર વેર વાળવાની વૃત્તિથી રચાયેલા કટાક્ષકથન ઉન્નતિહીન હોય છે, અને, સાહિત્યમા એવા લેખને સ્થાન મળતું નથી વળી, કટાક્ષકથનનો પ્રહાર જેમ હાસ્યરસથી નમ્ર થાય છે, તેમ હાસ્યપાત્ર ન હોય તેવા અંશનો કટાક્ષકથનમા સમાવેશ થઈ શકતો નથી અમુક દોષ માટે હાસ્યપાત્ર થયેલા મનુષ્યોમાં કોઈ સારા અંશ પણ હોય, પરંતુ, તેનુ વર્ણન કટાક્ષકથનમા દાખલ થઈ શકતું નથી. એ અંશ વર્ણવવામા આવે તો હાસ્યરસ ખંડિત થાય અને જીવનચરિત્ર તથા ઇતિહાસના અંશ અસ્થાને મિશ્રિત થવાથી કટાક્ષકથન કદર્થિત થાય તે સાથે એ પણ લક્ષમાં રાખવાનુ છે કે વાસ્તવિકતાનો નાશ કરી અસંભવ દાખલ કર્યાથી બીજા રસ પેઠે હાસ્યરસમા પણ ક્ષતિ થાય છે, તે માટે, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યને એકેએક દોષથી ભરેલો વર્ણવવો ન જોઈએ એવો મનુષ્ય કોઈ હોતો નથી ગમે તેવો દુષ્ટ મનુષ્ય પણ કેટલાક દોષથી મુક્ત હોય છે તેથી, મનુષ્યના સ્વભાવનુ બંધારણ લક્ષમા લેતા, જે જાતના મનુષ્યમા જેવા દોષ સંભવે તે જાતનો નમુનો માત્ર તેવા દોષ માટે જ હાસ્યપાત્ર થતો ચિતરવો જોઈએ.

તેમ જ વળી, બીજો એક નિયમ એ છે કે જે વિષય દીર્ઘ કાળ સુધી જનસમાજના લક્ષમા આવે એવા હોય તે તરફ જ કટાક્ષકથનની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ વર્તમાન સમયની જે જુજ બાબતો થોડા વખતમા ભૂલાઈ જાય તેવી હોય તેનો સાહિત્યમા સંગ્રહ થઈ શકતો નથી, અને, કટાક્ષકથનમા પણ એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે. માર્ક પેટિસન કહે છે તેમ

'બધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમા ક્ષુદ્ર કલહ જેવુ ક્ષુદ્ર બીજુ કાંઈ હોતું નથી.' વ્યક્તિઓ વચ્ચેના ક્ષુદ્ર કલહથી કટાક્ષકથનનું સાહિત્ય રચી શકાતું નથી.

જનસમાજના ઇતિહાસમા લાંબી મુદત સુધી પહોચતા વિષયોમાંના દોષ તરફ કટાક્ષકથન ઉપર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી, એવી લાબી મુદત દરમ્યાન એવા દોષને વળગી ગયેલા વિચારો અને લાગણીઓ ઉપર પણ કટાક્ષકથન પ્રહાર કરે છે. કાટાવાળો કે ઝેરી છોડ જમીનમા ઉગ્યા પછી લાબી મુદત ટકે છે ત્યારે તેના મૂળ સાથે જમીનમાનો કેટલોક ભાગ સજ્જડ વળગે છે અને તે છોડ કહાડી નાખતા જમીનમાના એવા ભાગની પણ ઉથલપાથલ કરવી પડે છે, તે પ્રમાણે, અમુક પ્રકારની મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનસમાજમા લાબી મુદત સુધી વસવાથી તેને કેટલાક આવરણ સજ્જડ વળગે છે, અને એ આવરણનો વિચ્છેદ થોડા ઘણા કષ્ટ વિના થઈ શકતો નથી તેમ જ વળી, લાબા પરિચયવી એ મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનસમાજના નહાના કે મ્હોટા ભાગને પ્રિય થઈ પડેલા હોય છે અને એ પ્રીતિ તોડાવ્યા વિના છુટકો હોતો નથી તેવી, જે વિચારો, લાગણીઓ, સસ્થાઓ કે વસ્તુઓ જનસમાજને લાબા પરિચયવી પ્રિય થઈ પડી હોય તે ઉપર કટાક્ષકથનના પ્રહાર ન કરવા એવો નિયમ થઈ શકતો નથી એ વિષયોમા દોષ હોય તો તેના પર કટાક્ષકથનનો પ્રહાર આવશ્યક થાય છે, કેમકે, તેવી એ દોષ ઉપર જનસમાજનુ ધ્યાન બહુ સબળ રીતે ખેચાય છે. અપાત્ર ઉપર પ્રીતિ થઈ હોય ત્યા એ પ્રીતિ મુકાવવા માટે તે અપાત્રની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવી એના જેવો બીજો ઉપાય હોતો નથી સ્પેનમા 'શિવલરી' (વીરતા) ને નામે ગાડા કહાડવાનો પ્રચાર બહુ વધી ગયો હતો અને જનસમાજના મ્હોટા ભાગની એ મૂર્ખતા ઉપર રુચિ બધાઈ હતી તેવી ડૉન ક્વિક્ઝોટની કથા રચી સર્વેન્ટિસે એ પ્રચાર અને રુચિ ઉપર કટાક્ષકથનના પ્રહાર કર્યા હતા. રોમન કેથોલિક પથમા જેસ્યુઇટ મડળે અસદાચારનો બચાવ કરનાર મિથ્યાવાદ (casuistry) બહુ ફેલાવ્યાથી અને તે ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા બેઠેલી હોવાવી પાસ્કલે 'પ્રોવિન્શિલ લેટર્સ' લખી એ મિથ્યાવાદના કલ્પિત નમુના રચી કટાક્ષકથનની પદ્ધતિએ એ વાદનો ઉપહાસ કર્યો હતો જે ભ્રમ બહુ વિસ્તાર પામ્યો હોય અને લોકોના પક્ષપાતને પાત્ર થયો હોય તે એ કારણથી હાસ્યાસ્પદતામાથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, પણ, તે ભ્રમ દૂર કરવા માટે તેની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવાની ખાસ જરૂર પડે છે. અલબત્ત, જેમા હોતો તેમા હાસ્યાસ્પદતા નથી હોતી. એવી વસ્તુનો ઉપહાસ

વ્યર્થ જાય છે, અને, તેને હાસ્યાસ્પદતામાંથી બચાવવાનો નિયમ કરનાની જરૂર રહેતી નથી, હેઝ્લિટ કહે છે કે Ridicule is the test of truth ('ઉપહાસ એ સત્યની કસોટી છે') એ ઉક્તિ એવા અર્થમાં ખરી છે કે સત્યનો કટાક્ષકથનથી ઉપહાસ કરવા જતાં એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે તથા તેમાં હસવા સરખું શું છે તે પણ સ્પષ્ટ થતું નથી, અને, એ રીતે સત્યની સત્યતા સાબીત થાય છે.

આ નિયમ લાંબો કાળ ટકતી સંસ્થાઓને લાગુ પડે છે તેમ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને પણ લાગુ પડે છે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના લક્ષણમાં કાંઈ હાસ્યાસ્પદ અંશ હોય તો હાસ્યપાત્ર નમુના કલ્પવામાં એવા અંશ ઉપાદાન તરીકે વાપરી શકાય છે ઉદાત્તતા અને સાધુતાને માટે ઇતિહાસમાં મસ્મરણીય થયેલી વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રમાં હાસ્યપાત્ર લક્ષણો હોતાં નથી પરંતુ, કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે તેમનામાં કેટલાક મ્હોટા ગુણ હોવા છતાં લોભ કે ક્રોધ કે ઇર્ષ્યા કે અભિમાન કે એવો કોઈ અવગુણ હોય છે અથવા સ્વભાવનું કોઈ જાતનું કઢંગાપણું હોય છે, અને, એવા અંશ હાસ્યપાત્ર થાય છે એ વ્યક્તિઓ ઇતિહાસમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી હોય છે એ હકીકતથી તેમના એ અંશની હાસ્યપાત્રતા જતી રહેતી નથી આ રીતે, હાથી અને શિયાળની વાતમાં, રાજ્યલોભને વશ થતા શિયાળથી દોરાઈ તેણે બતાવેલે માર્ગે દોડનાર અને એ રીતે આખરે કાદવમાં પડનાર હાથી કર્પૂરતિલક તે કોઈ સામાન્ય મનુષ્યનો નમુનો નથી, પણ, કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ અને રાજાઓનો નમુનો છે રાજ્યલોભ મ્હોટી પદવીના મનુષ્યોમાં ઉદ્ભૂત થાય છે તે દર્શાવવા કર્પૂરતિલકને હાથી કલ્પ્યો છે, અને, એવા મનુષ્યો હલકા અને લુચ્ચા મતલબીઓની બુદ્ધિએ ચાલી ઠગાય છે, એ દર્શાવવા તેને દોરી જનારને શિયાળ કલ્પ્યું છે મ્હોટા માણસોના દોષ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કે અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોતા નથી, પણ, ત્યાજ્ય કરવા માટે ધડો લેવા યોગ્ય હોય છે, એ વાત જનસમાજના લક્ષ આગળ રાખવાની જરૂર હોય છે

જનસમાજમાં પ્રવર્તતા અનિષ્ટ અંશ સુધારવા માટે જ કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેથી, કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ કરનારના અન્તઃકરણમાં એવા સુધારા માટે ખરેખરી ઉત્કંઠા હોવી જોઈએ, જનસમાજનો અપરાધ કરનારને જનસમાજ તરફથી એવી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સામાજિક સુધારણાની ખરેખરી તીવ્ર ઇચ્છા ધારણ કરનારને જ મળે છે એવી ઉત્કંઠા

અને તીવ્ર ઇચ્છાથી જનસમાજમાંના અનિષ્ટ અંશના સ્વરૂપ વિશે ચિત્તમાં વિમર્શન થાય છે, અને, તેને પરિણામે એ સ્વરૂપ પર સખ્ત અરુચિ ઉત્પન્ન થતા જનસમાજની સખ્ત અરુચિને એકઠી કરી એ સ્વરૂપ તરફ વાળવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે આ પ્રવૃત્તિથી કટાક્ષકથનનો ઉદ્‌ભવ થાય છે. ટેઇન કહે છે, 'કોઈ મનોવ્યાપાર વિમર્શન કરતા કટાક્ષકથનને વધારે અનુકૂલ નથી વિમર્શન એટલે ધ્યાનની એકાગ્રતા, અને, ધ્યાનની એકાગ્રતા અન્તર્ભાવના વેગ તથા સ્થાયીપણાને સોગણા વધારે છે. દુર્ગુણ વિશે ચિંતન કરવામા જે મગ્ન થાય છે તેને દુર્ગુણ તરફ ધિક્કાર આવે છે અને, તેનુ ચિંતન જેમ વધારે ઉગ્ર તેમ તેનો ધિક્કાર વધારે ઉગ્ર હોય છે. આવી સ્થિતિ હોય છે ત્યારે ગભીર વક્રોક્તિનુ શસ્ત્ર સહુથી વધારે સ્વાભાવિક થઈ પડે છે, કારણ કે, એકાગ્ર થયેલા ધિક્કારની તે સાક્ષી પુરે છે જે એવી વક્રોક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે પોતાની પ્રથમ પ્રવૃત્તિને દાબી રાખે છે; પોતાની સામે પોતે ભાષણ કરતો હોય એવો તે ડોળ કરે છે, અને, પોતાને પોતાના વિરોધીનો વેશ ભજવવાની ફરજ પાડે છે બીજી તરફથી જોતાં માલમ પડે છે કે આ દુઃખભરી સ્થિતિનો જાણી જોઈ કરેલો અંગીકાર તે ચિત્તમાંનો અત્યન્ત તિરસ્કાર સૂચવે છે, વિરોધીને આપેલુ શરણ તે તેનું સહુથી સખ્ત અપમાન હોય છે.' (હિસ્ટરી ઑફ ઇંગ્લિશ લિટરેચર.) હાસ્યના પાત્રમા ખરેખરા દોષ હોય ત્યારે જ આ તિરસ્કાર અને અપમાન યથાર્થ થાય છે હેઝલિટ કહે છે તેમ 'સહુથી ભારે બદનક્ષી સત્યથી થાય છે અને વાક્‌ચાતુર્યના શલ્ય ખચકા (કર્ણ) વાળા થાય છે તે સત્યથી થાય છે' (લેક્ચર્સ ઑન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ)

કટાક્ષકથનનો એક ઉપપ્રકાર એવો છે કે તેમા હાસ્યપાત્ર વસ્તુનાં કેટલાક અંગ કે કેટલીક ખાશીઅતો પરસ્પર પ્રમાણ સાચવ્યા વગર એવી રીતે વધારી દેવામા આવે છે કે તેથી સમસ્ત વસ્તુના સ્વરૂપને મળતાપણું કાયમ રહે છે, પણ, એકંદર દેખાવ અસંગત અને હસવા સરખો થાય છે. હાસ્યપાત્ર વસ્તુની કેટલીક રેખાઓ આમ મ્હોટી થઈ જવાથી તે રેખાઓમા રહેલુ મૂળ તરેહવારપણુ ખાસ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, એ રેખાઓમાં વસતી હાસ્યાસ્પદતા સ્પષ્ટ રીતે બહાર પડે છે, અને તેથી, કેટલીક રેખાઓની વિકૃતિ થયા છતા તથા બીજી રેખાઓ અસલ પ્રમાણે એમની એમ રહ્યા છતા વસ્તુનું એકંદર સ્વરૂપ વધારે સારી રીતે નજર આગળ આવે છે. અમુક નમુનાના મનુષ્યોમા કે તેમણે પ્રિય માનેલી સસ્થાઓમા રહેલી મૂર્ખતાની, અનિષ્ઠતાની કે દુષ્ટતાની રેખાઓ આ રીતે મ્હોટા અને અનિયમિત

પ્રમાણમાં વધારવાથી અને તેમના સ્વરૂપની બાકીની રેખાઓ મૂળ પ્રમાણમાં રહેવા દીધાથી જે વિરૂપતા થાય છે તે ચિત્તને હાસ્યાનુકૂલ વૃત્તિમાં આણીને અને સ્વરૂપમાં રહેલી હાસ્યમયતાને વિરોધદ્વારા આગળ પાડીને હાસ્યરસને વિશેષ રીતે પુષ્ટ કરે છે આ ઉપપ્રકારને ઇંગ્રેજીમાં caricature કહે છે. આપણી ભાષામાં તેને માટે યથાર્થ શબ્દ યોજવો કઠણ છે. કદાચ 'અતિકથા,' 'અતિચિત્ર' 'અતિરેખ વર્ણન' કે એવો કોઈ શબ્દ ખાસ લક્ષણા કરીને યોજી શકાય 'ઢોંગસોંગ' શબ્દ આવી નવી લક્ષણાથી વાપરવો એ વધારે ઘટતું લાગે છે, અને, એમાં શબ્દાર્થ તથા વ્યાકરણનો અનાદર થતો હોય તો બીજો એવો કોઈ સૂચક શબ્દ નક્કી કરવો જોઈએ કે જેથી અર્થનો પ્રકાશ સારો થાય.

આ ઉપપ્રકારના સંક્ષિપ્ત ઉદાહરણ આપવા મુશ્કેલ છે, કેમકે, આખું વર્ણન વાંચ્યા પછી જ વધારી દીધેલી રેખાઓની વિકૃતિ ધ્યાનમાં આવે છે. કદાચ નીચેના ઉદાહરણમાં એવી વિકૃતિ દૃષ્ટિગોચર થશે.

'બંદીવાનો દાદળા ગામના રહીશ છે એમાં કેટલાક ગરાશીઆ છે, કેટલાક વાણીઆ છે, કેટલાક બ્રાહ્મણ છે, કેટલાક કણબી વગેરે છે એમના ગામમાં ધાડ પડી તે વારે એ સર્વે બાયલા, કાયર થઈ રડવા લાગ્યા, કોઈ સંતાઈ ગયા, કોઈ નાશી ગયા તેથી ચોર સુખે ચોરી કરી ચાલ્યા ગયા કેદીઓ કહે, "મહારાજ! એમાં અમારો શો અપરાધ છે? અમે લૂટાયા, અમારો માલ ગયો ચોરને બદલે અમને ઝાલી આણ્યા છે" રાજા કહે, "મેં કાયદો કર્યો છે કે મારા મૂલકમાં જે કાયર માલૂમ પડે તેને સજા કરવી તમારા ગામમાં બચાવ તમે નહિ કરો તો કોણ કરશે? શું ગામે ગામ ફોજ રાખું?" ગરાશીઆ નીચું જોવા લાગ્યા, પણ બ્રાહ્મણ વાણીઆદિને આ વચન નચાઈના લાગ્યા તે નિર્લજ્જો કહે, "તો શું અમારો દંડ લીધે અમે શૂરા થવાના છીએ!" વનરાજ કહે, "હું તમને દંડ નહિ કરૂં, ને કેદે નહિ બેસાડું, તમને ચૂડા પહેરાવી બે વરસ બાઈડીને વેશે રહેવાની સજા કરીશ- મંત્રી! ચૂડા મંગાવો" રજપૂતોની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. વાણીઆ બે હાથે સલામો કરતા કહે, "મહારાજ! આ ગરાશીઆ તો ઘરમાં બે વરસ ભરાઈ બેઠા ગરાશવડે પેટ ભરશે એમને ખેતરા છે તેનો દાણો આવે છે પણ અમારે તો હાટ માંડી બેસવું, ગુજરીમાં જવું, માલ ખરીદવો ને વેચવો તેથી બાઇડીને વેશે ને ચૂડાવાળે હાથે અમારી બહુ ફજેતી થસે, લોક હસશે ને છોકરા તાળીઓ પાડશે!" બ્રાહ્મણો કહે, "મહારાજ! અમે

પણ ભિક્ષાવૃત્તિ તેવી ફરવા જવું, વળી સગવવા જવુ, હોમ કગવવા, અમારે તો એ મજાથી લાડુ મગ્નાનુ થશે!" કણબીઓ કહે, "મહારાજ! અમે બાયડીના લુગડા ને ચૂડા પહેરી ખેતી કેમ કરીશુ? ગાડા ભરી ધાન વેચવા કેમ જઈશુ? અમે મૂછોવાળા બાયડીના ઘાઘરા સાડવા ને ચૂડા પહેરવાથી બહુ કદગા દેખાઇશુ! આટલો ગુનોહ માફ કરો બાપજી!" વનરાજ કહે, "તો હવે હિમ્મત પકડી લડશો?" બદીવાનો કહે, "બાપજી! છાભથી તો લડીએ, ને જો એવો બદોબસ્ત કરો કે સામાવાળા અમને ના મારે તો વળી હથીઆરથી જગ આજમાશ કરીએ."'

વનરાજ ચાવડો.

'બગલુ ઓ આવે ઓ જાયરે, બગલુ ફોકટ કેરા ખાયરે,
બગલુ કયી વહુને લઈ જાયરે? પાછળ ક્યા ભાઈ દોડયા જાયરે?
બગલુ મોતીવહુને લઈ જાયરે, પાછળ દીનાભાઈ દોડયા જાયરે.
ઓ મારી બઈરીને લઈ જાયરે, મારૂ પણુતર ફોકટ થાયરે;
ઓ મારા પૈસા ગરગળ જાયરે, (મારો મનખો વાઢો થાયરે.)
ઓ હુ તો પરણ્યો તે થયુ ફોકરે, મારા નાણાં બેડા ગેડરે'

ગદેલ (રત્નાદેવી) ના ગીત

પહેલા ઉદાહરણમા, બીકણ કાયર માણસો પોતાનો સાધારણ ધધો કરતા હોય તે વેળા તેમના કાયરપણાની રેખાઓ અતિશય વધારે કરીને દેખાડી હોય તો એકદર ચિત્ર કેવુ હાસ્યજનક થાય તે દર્શાવ્યુ છે, તેમ જ, એવા મનુષ્યો કેવા નિર્લજ્જ થઈ પોતાના કાયરપણાને ઠેઠ સુધી વળગી રહે છે તે પણ એવા સ્વભાવની રેખાઓનો વિસ્તાર કરીને દર્શાવ્યુ છે. બીજા ઉદાહરણમા કન્યા શોધી કહાડવામા પડતી મહેનતથી અને લગ્નમાં થતા ખર્ચથી વહુની કિમત કરનાર અને તે કારણથી વહુની સલામતી માટે અધીરો થઈ ફરનાર માણસ વહુ ખોવાઈ જાય ત્યારે કેવો ઘેલો અને બહેબાકળો થઈ જાય છે તે તેના એ સ્વભાવની રેખાઓ બહુ મહોટા પ્રમાણમા વધારીને દર્શાવ્યુ છે અને એ રીતે એ સ્વભાવમા રહેલી હાસ્યપાત્રતા પ્રકટ કરી છે

આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરતા એક વાત એ લક્ષમા આવશે કે આવી રીતે કલ્પેલા હાસ્યમય પ્રસગો વિચારમા લેતા ચિત્ત આગળ તેમનું મૂર્તિમન્ત ચિત્ર ઉભુ થાય છે અને તે ચિત્રમા પ્રમાણ ઉપરાત વધી ગયેલી

રેખાઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે રેખાઓના વિસ્તાર અને પ્રમાણની વિષમતા આવો પ્રસંગને ખાસ કરી ચિત્રયોગ્ય બનાવે છે પહેલા ઉદાહરણમાંનુ વર્ણન વાચતા મૂછો દેખાતા છતા સાલ્લા ઘાઘરા અને ચૂડા પહેરી દુકાને ખોળતા તથા બજારમા સોદો કરતા વાણીઆ, શેરીઓમા ઝોળી લઈ ફરતા તથા નદી કિનારે ક્રિયા કરાવતા બ્રાહ્મણો, અને હળ ફેરવતા તથા ગાડા હાંકતા કણબીઓના ચિત્ર નજર આગળ આવે છે, તેમ જ એક તરફ યુદ્ધના હિમત ધરી લડવાની આજ્ઞા કરતો વનરાજ અને બીજી તરફ 'અમને માબાપાળા ના મારે તો હથિઆર અજમાવીએ' એવુ કહેતા બદીવાનો એમ સામસામા ઉભેલાનુ ચિત્ર નજર આગળ આવે છે બીજા ઉદાહરણમા, સ્ત્રીને ઉપાડીને લઈ જતુ બગલુ (=સ્ત્રીનો કોઈ અગમ્ય રીતે વિનાશ થઈ જશે એવી બીક બતેલી કલ્પના) અને, તેની પાછળ 'ઓ મારી બઈરીને લઈ જાયરે, મારૂ પરણેતર ફોકટ થાય રે' એવી બુમ પાડી દોડયો જતો મનુષ્ય-એવુ ચિત્ર નજર આગળ આવે છે એ રીતે 'કેરિકેચર'નુ કલાવિધાન ચિત્ર-રચનાને ઘણુ અનુકૂળ છે, અને તેથી, એ વિધાનની વ્યાખ્યામા ચિત્રરચના-નો પણ સમાવેશ કરવામા આવે છે 'કેરિકેચર તે કટાક્ષકથનના પ્રયોજન માટે કઢંગી રચનાનો ઉપયોગ કરવાની કળા છે તેમાં ચિત્ર ચિતરીને કે મૂર્તિ ઘડીને હાસ્યમય રેખાઓ પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે" (કેરિકેચર વિશે લેખ એનસાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ)

'કેરિકેચર'મા રહેલી આ ચિત્રયોગ્યતાને લીધે કેટલીક વાર એ શબ્દથી માત્ર 'ચિત્રદ્વારા પ્રકટ કરેલુ કટાક્ષકથન' એટલો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ કરવામા આવે છે ઇગ્લાડમા એવા ચિત્રનો પ્રથમ વિધાયક હોગાર્થ નામે ચિત્રકાર ઇસવી સનના અઢારમા સૈકામા થઈ ગયો તેણે જનસમાજમા પ્રવર્તતી મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાનો ચિત્રો દ્વારા ઉપહાસ કર્યો છે, અર્થાત્ અમુક પ્રસગોમા આવેલા મૂર્ખ અને દુષ્ટ મનુષ્યોના કલ્પિત ચિત્ર ચિતરી એવા નમુના પર કટાક્ષ કર્યા છે એવા મનુષ્યોના ચરિત્રમા એક પછી એક આવતા વિવિધ પ્રસગોમા જુદા જુદા ચિત્ર ચિતરી તે સમસ્ત વડે તેણે ચિત્રમય નાટક રચ્યા છે, અને તેમા હાસ્યરસનુ દર્શન કરાવ્યુ છે

'કેરિકેચર'ના ચિત્રનો (cartoon) 'કાર્ટૂન' નામે પેટા પ્રકાર વર્તમાન સમયમા ઉત્પન્ન થયો છે લોકોના મનમાં રમી રહેલા ચાલતા વિષયોનો એવા ચિત્રમા ઉદ્દેશ કરવામા આવે છે. એ ચિત્રોમા બહુધા રાજકીય બાબતો સબંધે હાસ્યમય ટીકા કરવામા આવે છે એમા જાણીતા

પ્રસગો ચિતરવામાં આવે છે, તેથી, નમુનારૂપ વ્યક્તિઓ નહિ પણ ખરેખરી વ્યક્તિઓ ચિતરવામા આવે છે. એક વેળા એવાં ચિત્રવડે બહુ દ્વેષભર્યા હુમલા કરવામા આવતા, પરંતુ, હવે એવો ડંખ એ ચિત્રોમાથી નિકળી ગયો છે ઇંગ્લાંડમા હાસ્યરસના ચિત્રદ્વાગ જાહેર સવાલોની ચર્ચા કરનારાં અનેક વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેમા રાજકાર્યોના અગ્રેસરોને અમુક કલ્પિત પ્રસંગમા આવેલા અને સભાષણ કરતા ચિતરી તે પ્રસગ દ્વારા તેમની કૃતિઓ તથા વિચારોનો મંદ ઉપહાસ કરવામા આવે છે, અને, એ ઉપહાસવડે તે કૃતિઓ તથા વિચારોની યોગ્યાયોગ્યતાની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. 'એ સર્વમાન્ય છે કે "કાર્ટૂન"નો કાંઈક ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ભાવાર્થ રૂપે રહેલા વિચારનુ તેમા સ્પષ્ટ રીતે દર્શન થવુ જોઈએ, અને બને તો, તે દર્શનથી હાસ્ય ઉપજવુ જોઈએ, અને એ રીતે વિચાર દર્શાવતાં ગમે તેટલી મર્યાદા કે અકુશ રાખ્યા હોય તોપણ, અને તેમા પ્રસગોપાત્ત પ્રોત્સાહક કાવ્ય સરખી ભાવના હોય તોપણ, વર્તમાનપત્રમાં વિવેચનનો મુખ્ય લેખ (leading article) ચિત્રમય બનાવ્યો હોય એવુ તેનું સ્વરૂપ હોવુ જોઈએ ' (એનસાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ, કાર્ટૂન વિશે લેખ.) આવા ચિત્રમાં વ્યક્તિઓ ખરેખરી લેવામા આવે છે, પણ, તે વ્યક્તિઓએ કરેલા કાર્ય કલ્પિત પ્રસગોના રૂપમા મુકવામા આવે છે. આ કલ્પિત પ્રસગો સાધારણ વ્યવહારમાં બનતા અથવા ઐતિહાસિક પ્રસગોમા કે વાર્તાઓમાં આવેલા બનાવોના હોય છે ખરી વ્યક્તિઓને તે પ્રસગને અનુકૂળ વેશમાં ચિતરવામાં આવે છે, અને તેથી તેમ જ તેના મુખમા મુકેલાં વચનથી, ચિત્ર હાસ્યમય થાય છે ઇસપનીતિમાંના તથા તેના જેવી બીજી વાર્તાઓમાના પ્રસગ લઈ ખરી વ્યક્તિઓને પશુરૂપે પણ ચિતરવામા આવે છે. લન્ડનમા નિકળતું 'પચ' પત્ર આ પ્રકારનાં ચિત્રદ્વાગ ચર્ચા કરનાર વર્તમાનપત્રોમા મુખ્ય છે

વિલક્ષણ રેખાઓ વધારવાથી થતા 'ફિગ્યુર'ને ચિત્રનું રૂપ આપી શકાય છે તે પ્રમાણે વાણી વડે કે અગ વડે અનુકરણ કરીને પણ એ કાર્ય થઈ શકે છે કેટલાક મનુષ્યોની ધાટી કહાડવાની પદ્ધતિમા કે વાક્યરચનાની રીતમાં તેમના સ્વભાવનું તરેહવારપણું રહેલુ હોય છે, અને, તેની નકલ વધારેલા રૂપમા કરી એ તરેહવારપણામાં રહેલી હાસ્યમયતા દર્શાવવામાં આવે છે. તેમ જ, સ્વભાવનું એવુ તરેહવારપણું આખ, મહો, કે [illegible] કઢગી ચેષ્ટા કરવાની ટેવમા હોય ત્યારે તેવી ચેષ્ટા મહોટા રૂપમા

હાસ્યમયતા દર્શાવવામા આવે છે. ફકત 'ચાળા પાડવાથી' આ કાર્ય થઈ શકતુ નથી.

અલબત્ત, આ રીતે મનુષ્યના સ્વભાવની કઢંગી રેખાઓ વધારી દઈને પ્રકટ કરવામા એવા સ્વભાવનુ યથાર્થ સ્વરૂપ દરેક રીતે જળવાય એમ હમેશ બનતુ નથી. કોઈક વેળા કેટલીક રેખાઓ હોય તેના કરતા વધારે હાસ્યપાત્ર ચિતરાય છે, અને, કોઈક વેળા કેટલીક રેખાઓ હોય તેના કરતા ઓછી હાસ્યપાત્ર ચિતરાય છે આ પ્રકાર જ એવો છે કે તેમા સમતા બરાબર જળવાતી નથી. પ્રો. બર્ગસન કહે છે તેમ હાસ્યરસ દ્વારા મનુષ્યોના દોષ માટે દંડ કરતા યથાર્થતા ઝીણવટથી સાચવી શકાતી નથી, પણ, એકંદર પરિણામમા સરેરાશ ઇનસાફ ("average of justice") થાય છે.

હાસ્યમય કૃતિનો બીજો એક પ્રકાર તે parody ('પરિહાસમય અનુકરણ') છે. એ પ્રકાર એવો છે કે ગભીર વિષયના કોઈ લેખકના વચનો કે શૈલીની નકલ હલકા વિષયના વર્ણનમા કરવામા આવે છે, અને, એ રીતે ગભીરતા તથા લઘુતાને પાસે પાસે મુકીને તે બેના વિરોધવડે હાસ્ય ઉપજાવવામા આવે છે આ રીતે,

(અસલ)

જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમા ઘડી ન રાખે ભાઈ,
બાપ કહે છે બેટો અમારો, માતા મગળ ગાઈ,
બેની કહે છે બધવ અમારો, ભીડ પડે ત્યારે ભાઈ રે;
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમા ઘડી ન રાખે ભાઈ,
લિપ્યુ ને ગુપ્યુ આગણું ને કાઢ્યારે વેળા થઈ,
અડશો મા તમે અભડાશો એમ લોક કરે ચતુરાઈ રે;
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમા ઘડી ન રાખે ભાઈ.

(નકલ.)

લાડુને દાળતણી સગાઈ, મુખમા ઘડી ન થાય જુદાઈ;
જીભ કહે છે લાગ અમારો, દાત ગ્યા મલકાઈ,
પેટ કહે ભક્ષ અમારો, ફુડ વધે ત્યારે મોટાઈ રે,
લાડુને દાળ તણી સગાઈ, મુખમા ઘડી ન થાય જુદાઈ.
રેડ્યું ને ઢોળ્યુ ઘી ઘણુ, ને ચાખ્યારે વેળા થઈ,
બોલશો મા તમે ચૂકી જાશો, એમ ભૂખ કરે ચતુરાઈ રે,
લાડુને દાળતણી સગાઈ મુખમાં ઘડી ન થાય જુદાઈ.

અહીં મૃત્યુના ગભીર વિષય માટે વાપરેલી શબ્દરચના અને શૈલીની નકલ મિષ્ટાન્નભોજનનો સ્થૂલ વિષય વર્ણવવામા લાગુ પાડતા, એનો વિરોધ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે નકલના વચનો વાચતા અસલનુ સ્મરણ થતું ન હોય તો વિષયોના વિરોધનુ ભાન ન થાય, અને, નકલ જાતે હાસ્યમય હોય તોપણ અસલની સરખામણીથી થતી વિરોધની તીવ્રતાની ખામી રહે.

વિરોધની આવી તીવ્રતા આ પ્રકારમા આવશ્યક છે તે ઉપરથી લી હન્ટ ' કહે છે કે ' "પેરડી"થી અસલ પર કટાક્ષ થતો નથી, પણ, ઉલટુ અસલમા ગુણોત્કર્ષ છે એમ પ્રદર્શિત થાય છે, અસલની "પેરડી" થઈ શકે છે એ તેનો ગુણોત્કર્ષ સિદ્ધ કરવાની કસોટી છે' (વિટ એન્ડ હ્યુમર.) લી હન્ટના કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે "પેરડી"મા અસલ અને નકલ વચ્ચે એવો તીવ્ર વિરોધ હોવો જોઈએ, અસલ ગુણવન્ત અને નકલ ગુણહીન એમ બે વચ્ચે એવો લાબો તફાવત હોવો જોઈએ કે ગુણહીન નકલ થઈ શકે છે એટલા જ પરથી જણાઈ આવે કે અસલ ગુણવન્ત જ હોવું જોઈએ લી હન્ટનો આ મત એટલે સુધી ખરો છે કે ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પેઠે જ્યા માત્ર વિનોદ માટે નકલ કરવામા આવી હોય ત્યા નકલ સાથે સરખામણીમા અસલનુ ચઢિયાતાપણું જ નજર આગળ આવે છે પરતુ, અસલ અને નકલ વચ્ચે જે વિરોધ છે તે ગુણવત્તા અને ગુણહીનતા વચ્ચેનો નથી, પણ, ગભીરતા અને લઘુતા વચ્ચેનો છે. વિનોદ માટે કરેલી નકલ કરતા અસલનુ જે ચઢિયાતાપણુ દેખાય છે તે તેની ગંભીરતાનું હોય છે. જ્યા અસલમા કોઈ વિષય ગભીરતાથી ચર્ચેલો હોય તે છતા તેમા પ્રકટ કરેલા વિચારમાં દોષ હોય અને તે દોષ ઉપર કટાક્ષ કરવા સારુ તેની "પેરડી" કરવામા આવે ત્યા અસલમા ગભીરતા છતા તેના દોષને લીધે તેનુ ઉતરતાપણું જણાય છે અને, નકલ ગમે તેટલી લઘુ છતાં એ દોષ ઉઘાડા પાડનાર તરીકે તે ચઢિયાતી જણાય છે. જેમકે,

(અસલ)

કલમ ધરીછ હાતમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
દવા છે દાબડીમા, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
તો કેમ કરૂ જુદાઈના દુખનો એલાજ,
કવિતા ! કાહ ભરાઈ બેઠી છે આજ ?

(નકલ.)

કલમ ધરીછ હાતમાં, પણ ચાલતી તે નહિ;
દવા છે દાબડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
તો કેમ કરૂ જુદાઇના દુખનો એલાજ,
શાહી ! કાહ ભરાઈ બેઠી છે આજ ?

અહીં, અસલ લખાણનો ઉદ્દેશ ગંભીર છે પણ તે લખાણમાં કાંઇ કાવ્યત્વ નથી, અને તેથી, નકલ કરતી વેળા અસલમાંનુ બીજુ બધુ કાયમ રાખી ફક્ત ચોથી લીટીમા 'કવિતા' ને ઠેકાણે 'શાહી' શબ્દ મુકી 'પેરડી' કરવાથી એ અર્થ ફલિત થાય છે કે શાહી અને કલમ હોય તો આવા લખાણ ગમે તેટલા જથાબધ લખી શકાય છે, અને એવા લખાણ માટે જોઇતી 'દાબડીમાની દવા' તે કવિત્વ નહિ પણ શાહી જ છે અસલ લખાણ કવિતાને એવુ પ્રતિકૂલ છે કે ફક્ત એક શબ્દ બદલવાથી તે આખુ લખાણ ખડીઓ ન ઉઘડવાથી લખવાની ક્રિયા અટકી પડવાના સાધારણ પ્રસગને લાગુ પડતુ થઈ જાય છે નકલમા વિચારની વિશેષતા કંઈ નથી, ખડીઓ ઉઘડતો નથી તેથી લખાતુ નથી એમા કવિતા લખવા જેવુ કાંઈ નથી; પણ, અસલ પેઠે નકલમા ઉચા વિષયનો નીરસ વચનો સાથે કઢગો સયોગ કરેલો નથી, નકલમા વિષય પણ નીરસ અને વચનો પણ નીરસ છે એટલી નકલની દોષરહિતતા છે એ રીતે, નકલ અસલનુ કઢગાપણું બહાર પાડે છે, તથા, નીરસ વચનો વડે ઉચો વિષય વર્ણવવાના પ્રયત્નથી અસલમા જે દોષ આવ્યો છે તે નકલ દર્શાવી આપે છે આવા પ્રસંગમાં 'પેરડી' ની શક્યતાથી અસલનો ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદન થતો નથી

'પેરડી' વિચારની થઈ શકે છે તેમ જ શૈલીની પણ થઈ શકે છે. ઉપર આપેલા બન્ને ઉદાહરણમા અસલની ઇબારતનુ ખોખુ કાયમ રાખી અર્થ ફેરવી નાખવા જેટલા શબ્દ બદલી નકલ કરવામાં આવી છે તેથી અસલના વિચાર સાથે અસલની શૈલીની પણ 'પેરડી' થઈ છે. એકલી શૈલીની જ 'પેરડી' કરવાની હોય ત્યા અસલમાના કોઈ વાક્ય લેવામાં આવતાં નથી, અને, અસલમાના કોઈ શબ્દ બદલી નકલ બનાવવામાં આવતી નથી, પણ, અસલની શૈલીનુ અનુકરણ કરી નવાં જ વાક્ય જોડવામા આવે છે. 'માહરી મજેહ' ની શૈલીની 'પેરડી'

'આહા ! આ દેખાયછ કેવુ સારૂ,
જાણે કરી લઉં બધુ મારૂ !' *

* કવિતા અને સાહિત્ય ... અને ... પૃષ્ઠ ...

એવી નકલ જોડી કહાડીને કરતા અસલમાના કોઈ વાન્ય કે વિચારનો આશ્રય લેવો પડતો નથી શૈલીની 'પેરડી' પણ વિનોદ માટે થઈ શકે, તેમ જ, અસલમાના દોષ દર્શાવવા માટે થઈ શકે.

યુરોપમાં પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના સમયથી 'પેરડી'નો પ્રચાર જોવામાં આવે છે અર્વાચીન સમયમા 'પેરડી'નો વિશિષ્ટ લેખ તે Rejected Addresses ('નાપસદ થયેલા મગલાચરણ') નામે ગ્રન્થ છે અને ૧૮૧૨ મા લન્ડનમા 'ડ્રુરી લેઇન થીએટર' નામે નાટકગૃહનુ વાસ્તુ કરવાનુ હતું ત્યારે એ સસ્થાના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેર ખબર છપાવી હતી કે એ પ્રસગે વાંચવા માટે સહુથી સારૂ 'એડ્રેસ' (મગલાચરણ) લખી મોકલનારને ઇનામ આપવામા આવને આ ઉપરથી જેમ્સ સ્મિથ અને હોરેસ સ્મિથ નામે બે ભાઈઓએ 'રીજેક્ટેડ એડ્રેસિસ' નામે એક કાવ્યસગ્રહ બહાર પાડ્યો. તેમા વર્ડ્સ્વર્થ, સધી, કૉલેરિજ, સ્કૉટ, ક્રેબ, વગેરે તે સમયના વર્તમાન કવિઓની શૈલીમા એ પ્રસગના જુદાં જુદા મંગલાચરણ રચેલા હતા, અને, એ સર્વ ઇનામની હરિફાઈમા નાપસદ થયા છે એમ જણાવ્યુ હતુ અલબત્ત, એ બધા કાવ્ય એ બે ભાઈઓએ પોતે જ રચ્યા હતાં, પણ, એ કવિઓની શૈલીનુ તેમણે એવું આબાદ અનુકરણ કર્યું હતુ કે એ કૃતિ હાસ્યનિમિત્ત કરેલી છે એમ જેઓ સમજ્યા નહિ તેમણે એ કાવ્યો ખરેખર એ કવિઓનાં લખેલાં છે એમ માન્યુ અને આ બધા કાવ્ય શા માટે નાપસદ થયા એમ કેટલાકે આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન પણ કર્યો

Mock-heroic ('વ્યાજવીર') નામે હાસ્યમય કૃતિનો પ્રકાર છે. તે 'પેરડી'ને એટલે અંગે મળતો આવે છે કે તેમા પણ અનુકરણ હોય છે પરતુ, એ અનુકરણ કોઈ અમુક લેખના કે લેખકના વચનોનુ કે શૈલીનુ હોતુ નથી, પણ, વીરરસના અનુકરણથી વ્યાજવીરરસ બને છે. વીરરસને ઉચિત નહિ એવા સામાન્ય કે ક્ષુદ્ર પ્રસગમા વીરત્વનો ઉત્સાહ દાખલ કરવાનો આડંબર કરવાથી અને તે પ્રસગને વીરરસની ગભીર શૈલીથી વર્ણવવાથી આ કૃતિ હાસ્યમય થાય છે. આ રીતે, જે વિષયમાં કવિત્વનો ઉત્કર્ષ ન હોય તે વિષયને વીરરસના રૂપમા ગોઠવી તેમા ઉત્કર્ષનો પરિહાસમય આરોપ કરવાથી આ પ્રકારની કૃતિ થાય છે, તેથી, લી હન્ટ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે 'મોક-હીરોઈક તે એક પ્રકારની વ્યાજોક્તિ છે અને તેમાં કવિત્વમય ઉત્કર્ષને રૂપે પરિહાસ કરવામા આવે છે.' (વિટ એન્ડ હ્યુમર.) જુના અલંકારો, જુની અતિશયોક્તિઓ, અને

ઉગે પ્રભાતે રવિકાન્તિ જેવી
સમુદ્રપીઠે, ઝળકતિ તેવી
રૂપેરિ સ્રોતે અધિરૂઢ નાવે
પ્રભાતને સુન્દરિ તે દિપાવે.
લીલાભરેલી ગતિ તેનિ સવ,
માધુર્ય એવુ નહિ લેશ ગર્વ,
કો સ્રીત્વનો દોષ કદી જણાય,
તો વક્ત્ર જોતા ભુલિ તે જવાય.

આ અપ્સરાએ લટ બે અનેરી
મનુષ્યનાશાર્થ હતી ધરેલી,
લાવણ્યથી તે ગુચળા વળેલી,
બે બાજુ પૂઠે લટકી રહેલી.
શોભા પુરે ઉજ્જવલ કુન્તલો તે
કે ગૌરવર્ણી મૃદુ સ્નિગ્ધ ડોકે
એ વાંકિચુકી ગલિમાંહિ ભૂલ્યા
છે કામદેવે કઈ કેદિ પૂર્યા,
પ્રતાપિ વીરો અતિશક્તિમાન
બાંધ્યા ઝિણી બેડિથિ બદિમાન.
સુકેશ જેવી બહુ ઝીણિ જાળે
પક્ષી અને મીન ફસાય કાળે,
મનુષ્યકેરી અતિભવ્ય જાતિ
સુકેશપાશે સઘળી ફસાતિ
સૌન્દર્યમધ્યે બળ શુ સમાય,
કે એક કેશે પુરુષો તણાય !

માહસિક અમીરે તે લટ જોઈ પ્રભામય,
પામ્યો માનદ આશ્ચર્ય, આકાંક્ષા તેહની થઈ.
કર્યો મકલ્પ લેવાનો, ચિત્તે ઉપાય ચિન્તવ્યા,
લેવી કાતો બલાત્કારે અથવા છલ યોજના
પ્રયત્નો કરતા જ્યારે સાફલ્ય પ્રેમિને મળે,
પૂછતુ નથિ કોઈ કે છળે મેળવ્યુ કે બળે.

પ્રભાતે ઉઠિને કીધી પ્રાર્થના દેવ સર્વની,
મદદ સહુની માગી વિશેષે કામદેવની
ક્રમ માટે રચી વેદિ તેની આગધના કરી;
અર્પી પ્રેમકથા બાર મેખલા ત્રણ ત્યાં ધરી.
મૃદુ મન્મથ લેખેથી ચેતવ્યા પછિ ઇન્ધન,
નિસાસા ત્રણ નાંખીને પ્રગટાવ્યો હુતાશન.
સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા પ્રણામ બહુ ભાવથી;
સતૃષ્ણ લોચને માગી લટ તે અવિલંબથી.

આકાશગામી ગણના અધીશે
વિશેષ ચિન્તા ઉરમા ધરી છે,
બોલાવિને ત્યા અનુયાયિ સંઘ,
આજ્ઞા સુણાવી સહુને અલંધ્ય
'અનિષ્ટ એવા શુકનો જણાય,
બીન્દને સંકટ તેથિ થાય,
આપત્તિ કિંવા અપમાન થાશે,
કિંવા બલાત્કાર કંઈ જણાશે.
અગમ્ય એ સંકટનો પ્રકાર,
અદમ્ય છે એ વિધિનો પ્રહાર;
શું કોઈ દેવી કુંડુ પાડશે કે ?
ચીરા થશે કો બરણી વિશે કે?
કે શું થશે લાંછિત ડાઘ લાગી
કાં આબરૂ કે નવિ તેનિ સાડી ?
ખોશે શું તે ઉત્સવને પ્રસંગે
કાં હૈયું કે ભૂષણ ધાર્યું અંગે ?
જાઓ ત્વરાથી રહિ જાગરૂક
રક્ષા કરો તે અબલાનિ ખૂબ.
કો સાચવો કુંડલ, કંકુ કોઈ,
ને કોઈ બેસો લટ સામું જોઈ.'

આલા ને ચમચા કરી શોભા ત્યાં બનિ છે ખ
કડકડ સુન્દના દાણા થાય છે ધરિ જ્યાં ફરે.

રમેલી વેદિઓ માંહે ભભુકે અગ્નિ ઉજ્જવલ,
રૂપાના નાળચામાથી વહે છે રસ મંજુલ
પ્યાલા અનેક પૂરાયા સુગંધ પસરી જહી,
સુમાર ના કશાનો ત્યા, મિજ્બાની ખિલી રહી.
સુન્દરીની બધી બાજુ હવાઈ ભૂત ત્યા ફરે;
કેશ પર ભમે કોઈ સાડીની ચોટિ કો કરે
રાજ્યના મંત્રિઓ કેરી જે કાવો બુદ્ધિ ખીલવે,
અર્ધ મીચેલિ આંખોમા સર્વનુ તત્ત્વ દાખવે
તે કાવાના ચઢ્યા ધૂમ મગજે તે અમીરના,
યુક્તિઓ લટ લેવાની ધૂમે નવીન ધૂમમા.

રણે ચઢે કો ભડવીર જ્યારે,
સ્ત્રીઓ સજાવે હથિયાર ત્યારે,
તેવી ઉભી કો સહકારિ નારી,
બે પાનનુ શસ્ત્ર સ્વહસ્ત ધારી.
સ્વીકારિ તે આદરથી અમીરે,
તે યત્ર ન્હાનુ લિધુ આગળીએ,
જ્યા સુન્દરી કનાથ પિતી નમીને,
ઉભો પછાડી ફળ બે ધરીને
સહસ્ર ભૂતો તહિ દોડિ આવે,
પાંખો હલાવી લટને હઠાવે,
ચેષ્ટા કરે ભૂત અદૃસ્ય રીતે,
તથાપિ ના ચેતતિ સુન્દરી તે
કાનેથિ ખેચ્યુ ત્રણ વાર મોતી,
ને તે પછાડી ત્રણ વાર જોતી,
સમીપ આવી રિપુ દૂર જાય,
એવી રિતે ત્યા ત્રણ વાર થાય
ભૂતેશ ચિન્તા ધરિને નિહાળે
તે સુન્દરીના મનમા શુ ચાલે,
એવે સમે કો પુરષાર્થ પ્રીતિ
નિગૂઢ તેના ઉરમાહિ દીઠિ
આશ્ચર્યથી વ્યાકુલ તે બને છે,

સ્વશક્તિ ટેગ લય તે જુવે છે.
નિશ્વાસ મૂક્યો નહિ જ્યાં ઉપાય,*
ભૂતેશ થાતો નહિયી વિદાય

અમીર લ્યા કાતર ને ઉઘાડે,
ને ઘેરવાને લટ તેહ આડે,
બે તીક્ષ્ણ ધાર મળિ તેનિ પૂર્વે
કો ભૂત પેઠો બનિ મૂર્ખ વચ્ચે

ગયો કપાઈ ક્ષણમા દ્વિધા તે
સંધાઈ પાછો પછિ ત્યાંથિ નાસે.
ધારા મળી ને લટ તે કપાઈ,
થઈ સદાની શિરથી જુદાઈ.

નિસ્તેજ આંખો થઈ સુન્દરીની,
આક્રંદ જોરે નભ નાખ્યુ ચીરી,
એવી ચિસો માત્ર ક્વચિત્ સુણાય,
દયાર્દ્ર દેવો પણ જેથિ થાય,
વિરુદ્ધ થાતા ધણિ જેહ વેળા,
કે પક્ષિઓ ને પશુઓ હળેલા,
કે પાત્ર ચીનાઈ વિદીર્ણ થાય,
ત્યારે જ એવી ચિસ સંભળાય

નર વિજયિ વદે છે, 'પ્હેરૂ હું પુષ્પમાળ,
ધન યશથિ ભર્યુ આ મ્હારૂ છે સર્વ કાળ,
જહિ સુધિ જલઓને મીનનુ હોય ધામ,
જગતમહિ રહેશે ત્યાં સુધી મ્હારૂ નામ

જહિં સુધિ મહિલાઓ મ્હાલશે લગ્નગાળે,
ઘુતિ ભરિ વસુધામા ભૂષણો ને મશાલે.
જહિં સુધિ અબળાનિ ઉરમાં પૂર્ણ હામ,
જગતમહિં રહેશે ત્યા સુધી મ્હારૂ નામ'

* ધારેશે તે સુન્દરીને સ્વપ્ન દીધુ હતુ કે કોઈ પુરુષ માટે
મોટી હાનિ છે.

પોપ કવિએ કેવા ચતુર અને રમણીય કલાવિધાનથી વીરરસના ઉત્સાહ માટે ઉત્પન્ન કરેલી મનોવૃત્તિ આગળ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓના વર્ણન રજુ કર્યાં છે, અને, એ રીતે ઉદાત્ત તથા પ્રાકૃત તત્ત્વોના વિરોધથી હાસ્યરસ ઉપજાવ્યો છે તેનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર કરાવવા સારૂ આ ભાષાન્તર આટલા વિસ્તારથી કર્યું છે કેશની લટ કાપવાની નજીવી બનાવને આપેલું મહાકાવ્યનુ સ્વરૂપ mock (હાસ્યત્વ) અને heroic (વીરત્વ) નો વિરોધ પરિપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરે છે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રેમપ્રસંગથી થયેલા ઉત્પાતની ઐતિહાસિક કથા કહેવાની હોય એવી રીતે મહાકાવ્યની શૈલીથી આરંભ કરવામા આવ્યો છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના ભેદ સમજાવવા સરસ્વતીનુ આવાહન કરવામા આવ્યુ છે શૈલીનો પ્રવાહ ગભીરતાથી વધતો જાય છે, તે છતાં, વચમા વચમા 'સ્ત્રીજાતિના દોષ વક્ત્ર જોતા ભુલિ જવાય,' 'કેશની લટ મનુષ્યનાશાર્થ ધરેલી હતી,' 'પુરુષો એક કેશથી તણાય છે,' એવાં લઘુવૃત્તિના વચનો મુકી પ્રૌઢતાના પ્રવાહને સ્ખલિત કર્યો છે કેશના સૌન્દર્યથી પુરુષોને મોહિત કરવાની કામદેવની શક્તિનુ વર્ણન જેવું લાલિત્યવાળુ છે તેવુ જ હાસ્યકર છે કામની આરાધના માટે કરેલી પ્રક્રિયાની વિગતો જેવી નકામી છે તેવી જ હાસ્યોત્પાદક છે આવતી આપત્તિના સ્વરૂપ વિશે કરેલી કલ્પનાઓમા દેવીને કુકુ પડશે કે પરણીમા ચીરો પડશે કે આબરૂને ડાઘ લાગશે કે નવી સાડીને ડાઘ લાગશે એવી કેટલીક ખરી આપત્તિઓ અને કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતો એક પંક્તિમાં મુકી તેમના વિરોધની તીવ્રતા દર્શાવી છે, તેમ જ, સ્ત્રીઓ કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતોને મ્હોટું રૂપ આપી દે છે તે ઉપર ટકોર કરી છે કાફી પીવાના પ્રસંગનુ વર્ણન પણ નિરર્થક વિસ્તારવાળુ હોઈ હાસ્ય ઉપજાવે છે અને રાજના મંત્રીઓના મોજશોખ પર કટાક્ષ કરે છે. લટ કાપવાનો છેવટનો પ્રસંગ રસુસપ્રામની ઉપમાથી શરૂ થઈ, અમીરે કાતર શી રીતે લીધી, તેમા આમળા શી રીતે મુક્યા, તે શી રીતે ધરી, તે શી રીતે ઉઘાડી, તે શી રીતે બંધ કરી, એવી એવી ક્ષુદ્ર વિગતોના વર્ણનથી અને હવાઈ ભૂતોએ લટના રક્ષણ માટે કરેલા વ્યર્થ પ્રયાસના વર્ણનથી હાસ્યરસ બહુ ખુબી સાથે ચીતરાયો છે લટ કપાયા પછીનો આક્રોશ વર્ણવતા સ્ત્રીના ધણીના મરણ વખતની ચીસોને પાળેલા જનાવરના મરણ વખતની તથા ચીનાઈ માટીના વાસણ ભાગવા વખતની ચીસોના જેવી ગણાવી સ્ત્રીઓની ચીસો પ્રસંગની ભયકરતાના પ્રમાણમા નથી હોતી એવો આક્ષેપ કર્યો છે. નાયકના વિજયદર્શક વચનોમાં પણ 'यावच्चन्द्रदिवाकरौ' જેવી ઉક્તિને બદલે

ગાંભીર્ય અને હાસ્ય બન્ને જુદે જુદે પ્રમગે પ્રવર્તે છે; પરંતુ, એ બે ભિન્ન અંશથી લેખમાં વિસંવાદ પ્રવર્તતો નથી. બેના મિશ્રણથી સમગ્ર લેખ એકાકાર બની રહે છે. સમગ્ર લેખમાં રહેલું વક્તવ્ય યથાર્થ રીતે પ્રકટ કરવા સારૂ ગાંભીર્યની પણ જરૂર હતી અને હાસ્યની પણ જરૂર હતી, ઉદ્દિષ્ટ વિષયના સ્વરૂપમાં જ ગાંભીર્ય અને હાસ્ય અન્તર્ભૂત રહેલાં છે, અને, તે બેમાંથી એકનું જ વર્ણન કર્યું હોત તો વિષયનો નિર્દેશ અપૂર્ણ રહેત, એવી પ્રતીતિ આખો લેખ વાચતાં થાય છે. 'મૉક–હીરૉઇક'માં વીર-રસના સ્વરૂપનું અને શૈલીનું અનુકરણ હોય છે તેમ 'સીરિઓ–કૉમિક'-માં ગાંભીર્યનું અનુકરણ નથી હોતું, ગાંભીર્યના પ્રસંગમાં ખરેખરૂં ગાંભીર્ય હોય છે, અને, હાસ્યરસનો પ્રસંગ ગંભીર ભાષામાં વર્ણવેલો નથી હોતો. અલંકારશાસ્ત્રની સંસ્કૃત પરિભાષાનો ઉપયોગ કરતાં એમ કહી શકાય કે 'મૉક–હીરૉઇક'માં બે પ્રકારનો એકબીજા સાથે અંગાંગીભાવ હોય છે, એક અનુગ્રાહ્ય હોય છે, બીજો અનુગ્રાહક હોય છે, તેથી, તેમાં બે પ્રકારો-નો 'સંકર' હોય છે, 'સીરિઓ–કૉમિક'માં અન્યોન્યની નિરપેક્ષા હોય છે અને માત્ર બન્નેનો એક જ અર્થમાં સમવાય હોય છે તેથી તેમાં બે પ્રકારોની 'સંસૃષ્ટિ' હોય છે

એકલા હાસ્યરસવાળી કૃતિ કરતાં આ ગાંભીર્ય અને હાસ્યના મિશ્રણ-વાળી કૃતિમાં વિશેષતા એ હોય છે કે હાસ્યરસના પોતાના પ્રદેશની અંદર વિરોધી અંશોનું જે સંઘટ્ટન હોય છે તે ઉપરાંત આવા મિશ્રણ-વાળી કૃતિમાં સમસ્ત હાસ્યરસનું ગાંભીર્ય સાથે સંઘટ્ટન થાય છે, માનવ સંસારમાં તેમ જ મનુષ્યવ્યક્તિના ચિત્તમાં એકલું ગાંભીર્ય વ્યાપી રહેલું નથી હોતું, અને એકલું હાસ્ય વ્યાપી રહેલું નથી હોતું, પરંતુ, એ બન્ને વૃત્તિ-ઓનાં મૂળ હોય છે, અને એ બન્ને વૃત્તિઓ ઉગી નિકળવાના પ્રસંગ આવે છે એ હકીકત લક્ષમાં લેતાં માલમ પડે છે કે ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું આ મિશ્રણ મનુષ્ય જીવનના એક અંશનું યથાર્થ ચિત્ર દર્શાવવામાં મહાય-ભૂત થાય છે.

કવિ દલપતરામકૃત 'વેનચરિત્ર'માં આ પ્રકારનું ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું મિશ્રણ રુચિકર રીતે થયેલું છે વિધવાવિવાહ અને બીજા સંસારસુધારાના પ્રશ્નોના ગંભીર વિવેચનમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિએ હાસ્યના પ્રસંગો ગોઠવ્યા છે. ગજકુંવર વેનના કહેવાથી ગજગુરુ વિધવાવિવાહ કરનાર નાતોમાં જઈ કહે છે કે 'હવે પછી વિધવાઓના પુનર્લગ્ન કરવાં નહિ' તે ઉપરથી એ નાતોમાં થયેલા ક્ષોભનું વર્ણન હાસ્યરસથી ભરેલું છે.

'ગુરુને દેખી કસુંબણું સહુને, રીસ રૂદેમાં વ્યાપીજી,
કહે ગોર તે રાજકુંવરને, ઉંધી મત્ય કેમ આપીજી
ચોટલાવાળી ચતુરાને માથે, કરવા બેઠો મુંડાજી,
આ શું સૂઝયું ને તે આ શો, ગજબ કર્યો ગોર ભુંડાજી.'

"આ શો ગજબ કર્યો ગોર ભુંડા, કર્યા અંતરના ઘા ઉંડા, આ શો૦
ઘેર અમે ઘરધણીને કહેતા, એને દક્ષણા આપો,
આજે તું અમને દેવા બેઠો, બળમળતો રંડાપો આ શો૦
જમડા ચૂડો ભાગે તો, અમે નવો પહેરતા ચૂડો,
તે તો આખા ભવનો ભાગ્યો, ભાઈ તું જમથી ભૂંડો. આ શો૦

* * * * * *

ગોર પધારે ધન્ય જાણતા, કરતા કંસાર કલવા,
અપશકના તું હવે આવજે, મડદા મોક્ષ મોકલવા. આ શો૦
રાજકુંવરને જઈ તું કહેજે, લેજે નામ અમારૂં;
અબળાના અંતર બાળીશ તો, ઉજડ વળશે તારૂં. આ શો૦'

'વસ્તીના લોકે વિપ્ર સાથે પાડયો વાંધો,
કહે કોઈ દ્વિજનું કામ ન કરવું બધી એની બાંધો રે. વસ્તી૦
ઘર ઘરથી ભેળા થઈને સહુ, મુખથી બોલ્યા મળી,
પુષ્પ પત્ર દ્વિજને નહિ દઈએ, અમે ગાંઠ એ વાળી રે. વસ્તી૦
કહે સુતાર અમે કોપ્યા તો, ભોગ ભટોના મળશે,
ઘંટીનો ખીલડો ભાગે તો, દાણા શેણે દળશે રે વસ્તી૦
ઘાંચી કહે અમે નહિ દઈએ, દીવેલ દીવા આડ,
દીવા વિના ઘર દેખાશે જેમ, અપાશરે અંધારૂં રે. વસ્તી૦

* * * * *

મોચી કહે અમે કોપ્યા તો, ઉડશે એના આટા,
ખરે બપોરે જવું પડે તો, પગે બાઘરો પાટા રે વસ્તી૦
કહે હજામ હવે બ્રાહ્મણના, કદીએ વાળ ન લેવા,
ડાઢી વધવાથી દેખાશે, બધાય બકરા જેવા રે વસ્તી૦
કહે લુવાર કરૂં એવું કે, તરતજ તેઓ થાકે,
સોઢી કે કડછી નહિ દેવી, છો પછી આટો કાઢે રે વસ્તી૦
કહે ભરવાડ હવે બ્રાહ્મણના, નહિ ચારીએ ઢોર,
ભણવું ગણવું ભૂલી ગાયો, ચરાવશે જઈ ગોર રે.

કહે કુંભાર ન દેના વાસણ, તેથી તરત અકળાશે,
હાથે હાલ્લા ઘડશે તો, બ્રાહ્મણ ઓઝા કહેવાશે વસ્તી॰
ઘર ચણવા માટીના ગુણા, દીધાની વાત હવે શી,
માટીખાણે માટી લેવા, જશે ગધેડે બેશી રે વસ્તી॰
ધોબી કહે છે વસ્ત્ર ન ધોવા, પછી કકળશે કેવા;
ગોર બધા મેલા ગધાશે, જતી ઢુઢિયા જેવા રે. વસ્તી॰'

'વેનચરિત્ર'મા હાસ્યના બીજા પણ પ્રસગ છે. કન્યા ન મળવાથી નિરાશ થયેલો વાઢો નવરંગી પોતાનુ વૃત્તાન્ત વર્ણવે છે કે,

' પનઘટ ઉપર પ્રભાતમા જઈ, બગની પેરે બેસુ,
વિધવિધના વિચાર કરૂ પણ, એથી અર્થ સરે શુ.
રસ્તે જાતી રામાઓના, ટોળેટોળા દેખુ,
નિરખીને નીસાસા નાખુ, અભાગ્ય મારા લેખુ.
પછી ઘેર જઈ પોતાને હાથે, નીર ઉકાળી નાહાવુ,
બળ્યા જળ્યા ભાખરા બનાવી, ખાત વિનાનુ ખાવુ.
સ્મશાન સરખુ ઘર ભાસે ને, ચિતા સળગતી સજ્યા;
અધિક અંતરની વાત ઉચરતા, લાગે છે મને લજ્યા.
'વાસણની ઉતરેવડને એક, ગતુ વસ્ત્ર ઓઢાડુ,
ઉભા છો વહુ એમ કહી, મારા મનને હુ રમાડુ
એની જોડે ઉભો રહીને, એમ વિચારૂ આપ,
આ જેવડી કન્યા આવે તો વળતી શા સતાપ.'
'એક દોરડુ લઈ તેની, વરમાળા બેશ બનાવી,
મારા ને ઉતરેવડના મે કઠ વિષે પહેરાવી
કહ્યુ ચાલો વહુ ચોરીમાં, તમને આપીશ સુખ માગ્યું;
ખેચાયાથી ખસી પડી, વાસામાં મુજને વાગ્યુ.'

'વેનચરિત્ર'ની સમગ્ર કૃતિ હાસ્યપરાયણ નથી, અને, તેમાં ઘણો ભાગ ગભીર વૃત્તિનો છે. પુસ્તકમાં

' બાલપણમાં બાળના, નવ કરવાં લગન,
જો કરીએ જાણી જોઈને, વહુ ઉપજે વિઘન. બાળ॰
* * * * *
માબાપની મુરખાઈનો, એ તો છે આડો આંક;
વાકુ થએ પછી વેવલા, કાઢે કર્મનો વાંક. બાળ॰

ઢહાવો લેવાની લાલચે, કંઈક લાજને કાજ,
આંખો મિચીને ઉંડે કુવે, પડો કરી પતરાજ બાળ૦'

' વિપતી વેલાએ,
ધીરજ અંતર ધરીએ,
કોટી પ્રકારે કષ્ટ પડે પણ,
મુઝાઈ નવ મરીએ રે'

આવા કોઈ પણ હાસ્યમય અંશ વિનાના અને કેવળ ગંભીર ભાવવાળા પદોના સમૂહમાં વચ્ચે વચ્ચે ઉપર કહ્યું તેમ હાસ્યના પ્રસંગો ગુંથ્યા છે એકંદર પુસ્તક વાચતાં ગાંભીર્યથી હાસ્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી લાગતી નથી અને હાસ્યથી ગાંભીર્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી લાગતી નથી; પરંતુ, એ પ્રતીતિ થાય છે કે જીવનમાં ગાંભીર્ય અને હાસ્યની સંસૃષ્ટિ હોય છે.

ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું મિશ્રણ કરવાનું પ્રાવીણ્ય પ્રેમાનન્દની કૃતિઓમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે ગંભીર પ્રસંગો વર્ણવતાં હાસ્યરસની તેને વિસ્મૃતિ થતી નથી—તેનાં કાવ્યો પ્રતીતિ કરાવે છે કે ગાંભીર્ય અને હાસ્ય વચ્ચે એવું અન્તર નથી કે એક આખ્યાનમાં એ બન્નેનો પ્રાદુર્ભાવ ન હોઈ શકે. 'મામેરૂં' અને 'હુંડી' એ બન્ને અનન્યભક્તિનું મહત્ત્વ દર્શાવવાના ગંભીર ઉદ્દેશવાળાં હોવા છતાં લગભગ સરખે ભાગે હાસ્યમય અને ગાંભીર્યમય છે. દમયન્તીના સ્વયંવરનો 'નગરી અમરા' સરખો ભભકો વર્ણવતાં 'બોલે દુંદુભીના બહુ ડંક, અડળામણનો વાગ્યો અંક' એવી ઉત્તેજિત વૃત્તિમાં આવ્યા પછી પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બલતાની હાસ્યપાત્રતા દર્શાવવાનું તેને અપ્રાસંગિક લાગતું નથી

' વર થઈ બેઠા પ્રાણી માત્ર, સમા કર્યા છે વરવા ગાત્ર
શરીર ક્ષુદ્ર ટાટના ખોડ, તેને દમયંતી પરણ્યાના કોડ
બાળક યૌવન ને વળી વૃદ્ધ, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા.
કો તો મોટા ઘરના કુંઅર, કો કહે આવ અમારૂં ઘર
આશા અભિમાને ભર્યા નર, વાંકા મુગટ ધર્યા શિરપર
ઘરડા થયા નાહાના વર, વતા કરાવતા વાગા છર.
તન મન કન્યાને અરપણ, આગળથી નહીં ટાળે દરપણ
કેટલા કરે તિલકના લેપ, કેટલા કરે માંગેમાંડે દ્વેષ
કેટલા કરે પૂછાપૂછ. હું કેહેવો કહી મરડે મૂછ.

જેના મુખ માંહે નહીં દંત, તેને પરણવાનું ચંત
કેવળ વૃદ્ધ ડાચા ગયા મળી, તે બેઠા હુપાતી પળી
જોશીની પ્રણીપત્ય કરી, દેખાડે હાથ ને જન્મોતરી.

એ રીતે સ્વયંવર સરખા હિસ્ય પ્રોત્સાહનના પ્રસંગમાં પણ પ્રેમાનન્દ જ્યાં હાસ્યમયતા ભેળે છે ત્યાં બન્ને ભાવ યથાસ્થિત છે એમ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એક જ વર્ણનમાં ઘડીમાં ગાંભીર્ય અને ઘડીમાં હાસ્ય દર્શાવનારી રચનાનો નમુનો 'સુદામાચરિત્ર' માંથી લઈએ. કૃષ્ણને મળવા આવેલો સુદામો બારણે ઉભો રહી ખબર કહેવડાવે છે તે વેળા

'સુતા રાજાયે, શ્રી અવિનાશ રે, અષ્ટ પટરાણિયો છે એ પાસ રે.
રૂકમણી તળાસે પાય રે, મિત્રવંદા ઢોળે છે વાય રે
ધર્યું દર્પણ ભદ્રા નારી રે, જાબુવતિયે ગ્રહી જળઝારી રે.

*　　*　　*　　*

ચંગ ઉપંગ મૃદંગ ઘણાં ગાજે રે, શ્રીમંડળ વેણા વાજે રે.
ગાંધર્વી કળા કોઈ કરતી રે, શુભ વાયક મુખ ઊચરતી રે.
ચતુરા નવ ચુકે તાળી રે, બોલે મર્મ વચન મરમાળી રે
જેથી રીઝે પ્રાણઆધાર રે, એમ થઈ રહ્યો થેઈથેઈકાર રે.
એવે દાસી ધાતી આવી રે, જોઈ નાથે પાસે બોલાવી રે
બોલી સાહેલી શિર નામી રે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામી રે.
નહોય નારદ અગ્યમેવ રે, નહીં વસિષ્ઠ ને વામદેવ રે
ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત રે, મે તો ઋષિ જોયા છે સમસ્ત રે.
નથી વિશ્વામિત્ર કે અત્રી રે, નથી લાવ્યો ચીઠી કે પત્રી રે.
દુખી દરિદ્ર સરખો ભાસે રે, એક તુબીપાત્ર છે પાસે રે
પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયો રે, ક્ષુધા રૂપી નારીને વરિયો રે.
શેરિયે શેરિયે ચોકાચોક રે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોક
તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામ રે, મારૂં વિપ્ર સુદામો છે નામ રે
એમ દાસી કહે કર જોડ રે, ખરો ખરો કહે રણછોડ રે.
મારો બાળ સ્નેહી સુદામો રે, હું દુખિયાનો વિસામો રે
ઉઠી ધાયા જાદવરાય રે, નવ પહેર્યાં મોજાં પાય રે
પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે, રાણિ રૂકમણિ ઉંચા સાય રે.

અતિ આનંદે ફુલી કાય રે, હરિ દ્રોડે ને શ્વાસે ભરાય રે.
પડે આખડે બેઠા થાય રે, એક પળ તે જુગ જેવી જાય રે.
સ્ત્રિયોને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજા થાળ કરો સાવધાન રે.
હુ જે ભોગવુ રાજ્યાસન રે, તે તો એ બ્રાહ્મણનુ પુન્ય રે.'

કડવુ દ્વારકાધીશના શયનગૃહના વૈભવના વિલાસમય વર્ણનથી શરૂ થાય છે, અને, તેનુ વર્ણન થઈ રહે છે ત્યા સુદામાના હસવા લાયક દીદારનું વર્ણન આવે છે, એ હાસ્યમય વર્ણન પુરૂ થાય છે ત્યા સુદામાના આગમનથી કૃષ્ણને ઉત્પન્ન થયેલી સ્નેહોર્મિનુ હૃદયસ્પર્શી વર્ણન આવે છે, તે વર્ણનમાથી કૃષ્ણના ક્ષોભની કાંઇક હાસ્યમય વર્ણનમા સંક્રાન્તિ થાય છે, અને તે પછી સુદામા તરફના કૃષ્ણના પૂજ્યભાવનું ગભીર વર્ણન આવે છે. એ રીતની ગાભીર્ય અને હાસ્યની ફુલગુથણી ચિત્રને મનોરમ કરે છે, એટલુ જ નહિં પણ, ગાભીર્ય અને હાસ્યનુ નિકટપણુ બતાવે છે, અને, તે બન્ને સ્રોત આખરે એક જ મૂળમાથી નિકળે છે એ વસ્તુસ્થિતિની પ્રતીતિ કરાવે છે. વર્ણનમા જ્યા ગાભીર્ય છે ત્યા તે વ્યાજરૂપે નથી, હાસ્ય ઉપજાવવા માટે ગભીરતાનો ત્યા ડોળ કરેલો નથી, પણ, ખરેખરી ગંભીર વૃત્તિને લીધે ગાભીર્ય ઉદ્દિષ્ટ થયુ છે, અને, જ્યા હાસ્ય છે ત્યા તે ખોટા આભાસ રૂપે નથી પણ ખરેખરૂ વિવક્ષિત છે.

ગાભીર્યમા કરુણરસનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી, tragi-comic (કરુણ-હાસ્યમય) લેખ તે serio-comic નો એક ઉપપ્રકાર જ છે. પરતુ, કરુણરસના મહત્ત્વને લીધે આ ઉપપ્રકારને જુદા નામથી ઓળખવામા આવે છે. કરુણ અને હાસ્યનો તીવ્ર વિરોધ છતા તે બન્નેનો એક જ રચનામાં સમાવેશ શી રીતે થાય એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ શકા થાય, પરતુ, મનુષ્યજીવનના પ્રસગો એવા હોય છે કે તે બન્નેનો એક જ સમયે અવકાશ હોઈ શકે છે શેક્સપીઅરના કરુણરસ નાટકોમા આવતો હાસ્યનો અગ આ સ્થિતિની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેમ જ, હાસ્યરસના સહવર્તનથી કરુણરસની ગાઢતાનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે એ વાત દર્શાવે છે. મનુષ્યજીવનમાની આ વિષમતાને લીધે જ 'વેનચરિત્ર'મા ઉપર કહેલા હાસ્યરસના પ્રસગો બાળવિધવાઓના દુ ખની કથા સાથે સ્થાન પામે છે

જ્યા કથાનુ પાત્ર પોતાની વિચિત્ર મૂર્ખતાને લીધે વિપત્તિમાં આવે છે ત્યા પ્રથમ કહ્યું છે તેમ અનુકપાનો અવકાશ ન હોય તો કરુણરસને બદલે હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે આવા પ્રસગ કદિ એવા પણ હોય છે કે

પ્રથમ કરુણરસનો ઉદ્‌ભવ થાય છે અને તે શમ્યા પછી કારણભૂત મૂર્ખતાનું દર્શન થતા હાસ્યરસનો ઉદ્‌ભવ થાય છે.

હાસ્યરસપ્રધાન નાટકને ઇંગ્રેજીમા comedy કહે છે એ પ્રકારની રચનામા અમુક જાતના મનુષ્યોના દોષ અને મૂર્ખતાનુ, જનસમાજમાં ચાલતી રૂઢિઓમાના અવગુણનુ, અને જીવનમા આવતા પ્રસગો તથા અકસ્માતોની વિચિત્રતાનું હાસ્યમય ચિત્ર પ્રકટ કરવામા આવે છે પરન્તુ, 'કૉમેડી' શબ્દ હમેશ આ અર્થમા વાપરવામા આવતો નથી જે નાટકમાં કરુણરસ ન હોય અને કથાનું પરિણામ સુખમય હોય તેને પણ કેટલીક વાર 'કૉમેડી' કહેવામા આવે છે 'કૉમેડી'મા હાસ્યરસનુ પ્રાબલ્ય કેટલુ હોવું જોઈએ એ વિશે જુદા જુદા જમાનામા વિધવિધ મત પ્રવર્ત્યાથી 'કૉમેડી'નુ સ્વરૂપ વખતોવખત બદલાયુ છે, તોપણ, 'કૉમેડી'મા વિનોદનો કંઈક અશ હોવો જોઈએ એ મત કાયમ રહ્યો છે, અને ઉપર કહેલી સુખમય પરિણામવાળી રચનામા પણ વિનોદનો કોઈક પ્રકારનો અશ આવ્યા વિના રહેતો નથી 'કૉમેડી' નો ઉદ્‌ભવ મૂળ ગ્રીક સાહિત્યમાં થયેલો છે. પ્રાચીન ગ્રીસમા અમુક ઉત્સવોના પ્રસગોએ ગામડામા મદ્યપાનના તોફાન સાથે હાસ્યવાળા ગીત ગાવાનો રીવાજ હતો, અને, તેને પરિણામે ગામડા (kōmē) ના અથવા પાનોત્સવ (kōmos)ના ગીત (ōdē) ઉપરથી ક્રમશ 'કૉમેડી'ની રચના ઉદ્‌ભવ પામી છે. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમા એ રચનાના રૂપાન્તર થયા છે, તેમ જ, અર્વાચીન યુરોપીઅન સાહિત્યમા પણ તેનાં રૂપાન્તર થયા છે ફ્રાન્સમાં 'કૉમેડી'મા અમુક જાતના મનુષ્યોની વિલક્ષણતાનો અશ પ્રધાનતા પામ્યો છે, અને, ઇંગ્લાડમા 'કૉમેડી'મા વસ્તુરચનાની વિચિત્રતાનો અશ પ્રધાનતા પામ્યો છે. ઇંગ્લાડની 'કૉમેડી'માં એ અશ સ્પેઇનની ?'માથી ઉતર્યો હતો શેક્સપીઅરની કૃતિઓથી 'કૉમેડી'નું ઉચ્ચ બંધાયું હતું, પરન્તુ, તે પછી 'રિસ્ટોરેશન' ના સમયે પ્રવર્તેલી તથી તે કાળે 'કૉમેડી'નુ સ્વરૂપ પણ અનીતિમયબની ગયુ હતું.

હાસ્યના ઉદ્દેશથી રચાયેલુ નાટક જ્યારે સુવ્યવસ્થા તથા સુઘટના વગરનું હોય છે, અને, તેમાંના હસવા સરખા અંશ ઘણા હલકા પ્રકારના હોય છે ત્યારે એવી રચનાને farce ('ફાર્સ') નુ નામ આપવામાં આવે છે. 'ફાર્સ'મા ખરો હાસ્યરસ જામતો નથી અને આખી કૃતિ દમ વગરની તથા મૂલ્ય વગરની હોય છે, મનુષ્યસ્વભાવની વિલક્ષણતાનુ કે સંસાર

વ્યવહારની વિચિત્રતાનું યથાર્થ ચિત્ર 'ફાર્સ'મા પ્રદર્શિત થતું નથી. 'ફાર્સ' રચનાર અને ભજવનારનું અજ્ઞાન જ ઘણી વાર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારૂ થઈ પડે છે.

હલકી ઠઠ્ઠાબાજી (buffoonery) થી પણ હાસ્યરસ જામતો નથી. તમાશામા પોતાના ગાલ ફુલાવી પછી તે પર તમાચા મારી એકાએક અવાજ કરનારનું નામ "બફૂન' પડેલું,' અને તે પરથી, હલકી જાતનું ઠેળીઆપણું કરનાર માટ એ શબ્દ ઇંગ્રેજીમાં રૂઢ થયો છે. અંગના ગાડાઇ ભરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હલકી ઠઠ્ઠાબાજી થાય છે, તે જ પ્રમાણે, વાણીના ગાડાઈ ભરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પણ હલકી ઠઠ્ઠાબાજી થાય છે વાણીના એવા ચાળા વિદૂષકના કે ઉંગલાના મુખમા મુકેલા વચનોથી પ્રકટ કરવામા આવે છે અથવા તો લેખકના પોતાના ઉદ્‌ગારરૂપ વચનોથી પ્રકટ કરવામા આવે છે. આવી રચનામા હાસ્યની રસિકતા હોતી નથી, અને, લેખક 'બફૂન' ની પદવીમા આવી પોતાની અશક્તિ અને અજ્ઞાન દર્શાવી પોતે હાસ્યપાત્ર બને છે એવી રચનામા લેખક પોતાની તરફના વચન કહે છે ત્યારે કેટલીક વાર પોતાને માટે 'બંદા' કે 'સેવક' કે એવા ઉપનામ જે પ્રકારે કલ્પે છે તે પોતે વિદૂષક બન્યાનુ તેને ભાન થયા દર્શાવી આપે છે

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમા 'નાટક' વગેરે દસ પ્રકારના 'રૂપક' (પાત્રના સ્વરૂપ નટદ્વારા દર્શાવનાર દૃશ્ય કાવ્ય) ગણાવ્યા છે તેમા એક પ્રકારનું નામ 'પ્રહસન' છે પ્રહસનમા હાસ્યરસ પ્રધાન હોય છે તેમા નિંદ્ય જનોના કલ્પિત વૃત્તાન્ત, લોકરૂઢ વાર્તાઓ અને દંભયુક્તિઓ આવે છે. એવી કૃતિમા તપસ્વી, સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ વર્ગના ધૃષ્ટ નાયક હોય છે, અને, સાથે નીચ પુરુષો સામેલ હોય છે તથા પરિહાસવાળા ભાષણ હોય છે, અથવા તો, વેશ્યાઓ, દાસદાસીઓ હિજડા, લુચ્ચાઓ, લંપટ પુરુષો, અધમ સ્ત્રીઓ ઇત્યાદિ પાત્ર હોય છે, અને, તેમને ઘટે તેવા વેશ, વાચા, ચેષ્ટા વગેરે યોજેલાં હોય છે. પ્રહસનનુ સ્વરૂપ સંસ્કૃત ગ્રન્થોની આ વ્યાખ્યાથી વધારે વિસ્તારવાળું થઈ શકે છે, અને, પાત્રો સંબંધમાં અમુક વર્ણ, આશ્રમ, ધંધો કે પ્રવૃત્તિના નિયમની આવશ્યકતા નથી અલબત, કેટલીક કોમના કે કેટલાક ધંધાના માણસોને હાસ્યરસ માટે ખાસ પસંદ કરવાનો રીવાજ વાર્તાઓ અને નાટકોમા હાલ પણ પ્રવર્તે છે પરંતુ, સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રોમા ગણાવેલી નાતો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત બીજી નાતો (કોમો) અને

પ્રવૃત્તિઓ પણ હાસ્યરસ માટે પાત્ર પુરા પાડે છે જેમ હાસ્યરસ વધારે કેળવાય છે અને હાસ્યરસના લેખકવર્ગની શક્તિ વધારે ઉલ્લાસ પામે છે તેમ મનુષ્યજીવનમાથી હાસ્યરસનાં મૂળ વધારે ને વધારે જડી આવે છે.

હાસ્યરસની કૃતિઓના ઉપર કહેલા પ્રકાર સિવાય વાર્તા, સવાદ, પ્રસંગવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન, દેશવર્ણન સરખી રચનાઓ હાસ્યમય થઈ શકે છે. નિબંધ (essay) ની રચના ગભીરતાવાળી હોય છે, પરન્તુ, તેમા જ્યા જ્યાં માનવ અશ આવતો હોય અર્થાત્ મનુષ્યના સ્વભાવ, અનુભવ કે વૃત્તાન્તનુ કોઈ પ્રકારનુ કથન આવતુ હોય ત્યાં ત્યા હાસ્યરસનો અવકાશ હોઈ શકે છે. પર્વત કે સમુદ્રના કુદરતી સ્વરૂપ વિશેના નિબધમા હાસ્યરસનુ સ્થાન ન હોય, પણ, મનુષ્યવર્તન સાથે સરખામણી કરવાનો કોઈ પ્રસગ આવે કે મનુષ્યના વિચાર અથવા કૃત્યના ઉદાહરણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તો એવા નિબધમા પણ હાસ્યરસનુ સ્થાન ઉદ્‌ભૂત થઈ શકે છે.

હાસ્યમય કૃતિ માટે ગદ્ય પેઠે પદ્યનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે એવી કૃતિઓના ઉપર જે ઉદાહરણો આપ્યા છે તેમા કેટલાકમા ગદ્યરચના છે, અને, કેટલાંકમા પદ્યરચના છે. પદ્યમા ગદ્ય કરતા શૈલીની વિશેષ નિયમિતતા હોય છે, અને, પદ્ય કવિતાનુ વાહક હોવાથી પદ્યમા ભાવની ઉચ્ચતા તથા સૌન્દર્ય પ્રદર્શિત કરવાનુ સામર્થ્ય રહેલુ હોય છે. હાસ્યરસમા શૈલીની એવી નિયમિતતાની જરૂર હોતી નથી, તેમ જ, ભાવની ઉચ્ચતા કે સૌન્દર્યનુ સ્થાન હોતુ નથી પરતુ, એ જ કારણથી પદ્ય હાસ્ય પ્રકટ કરવામાં કેટલીક વાર વિશેષે કરી ઉપયોગી થઈ પડે છે 'આકૃતિ અને વસ્તુ વચ્ચેનો—શૈલી અને વક્તવ્ય વચ્ચેનો—વિરોધ પદ્યમય હાસ્યકથનમા સમાય છે, અને, એ વિરોધ હાસ્યમા રહેલા વિરોધને વધારે તીવ્ર કરે છે

કવિતાના સ્વરૂપનો ડોળ હાસ્યરસમા આ રીતે મનોરજક થાય છે પરતુ, એ જ વસ્તુસ્થિતિને લીધે કવિતાના પ્રદેશમા હાસ્યરસનુ સ્થાન બહુ ઉતરતુ હોય છે હાસ એ સ્થાયી ભાવ છે અને તેના સાક્ષાત્કારથી હાસ્ય રસ નિષ્પન્ન થાય છે, એ ઉપર કહ્યુ છે, અને, એટલે અશે હાસ્યરસ કવિતાના મડલમા આવે છે પરતુ, કવિતાના બીજા રસમા ભાવની ઉચ્ચતાનુ અને સૌન્દર્યનુ જે દર્શન થાય છે તે હાસ્યરસમાં થતું નથી, અને, છન્દથી બીજા રસમા કવિતાનુ જે રુચિકર રૂપ થાય છે તે હાસ્યરસમા થતુ નથી. ... કહે છે 'નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય (wit) તે અતિશય અનિયત્રિત

રૂપનો તરંગ (fancy) છે અને ખરી રીતે જોતા એવા તરંગમા કવિત્વનો અંશ સહુથી ઓછો હોય છે, અર્થાત્ વિચારોના જે અર્થ સાધારણ વ્યવહારમા હોય છે તે ઉપરાંતનો કોઈ અર્થ "વિટ"મા ગ્રહણ થતો નથી, એ વિચારોનુ તત્ત્વ "વિટ"મા ગ્રહણ થતુ નથી, પરંતુ, એ વિચારોને એકઠા કરી માત્ર ચતુરાઈ દર્શાવવાનો હેતુ " વિટ "માં હોય છે. કવિતામા એ વિચારસંયોગ દાખલ થાય, પરંતુ, કવિતામા એ વિચારસંયોગ ઉન્નતિ પામે છે, તેનુ અનિયંત્રિતપણુ જતુ રહે છે, અને તેનુ રૂપ બદલાઈ જઈ કંઈ શ્રેષ્ઠતાનુ દર્શન થાય છે' (વિટ એન્ડ હ્યુમર) કવિતા અને હાસ્ય વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતા હેઝલિટ કહે છે, 'કવિતા અથવા કલ્પનાના અન્તઃસ્વરૂપમા વાક્ચાતુર્ય ("વિટ") કરતા ચઢિયાતાપણુ રહેલુ છે તેની એક સાબીતી એ છે કે કવિતા અથવા કલ્પનામાં માત્ર શબ્દોના સંયોગને સ્થાન મળતુ નથી એવા સંયોગ કવિતા અથવા કલ્પનામા જ્યા જ્યાં આવે ત્યા ત્યાં સદૈવ તે દોષરૂપ હોય છે સાનન્દ આશ્ચર્યની કે ઉત્કટ ભાવની ઉત્પત્તિ માટે શબ્દસંયોગ કરતાં ઘણુ વધારે સસાર અને તત્ત્વમય વસ્તુની જરૂર હોય છે કલ્પનાની એવી વ્યાખ્યા કરી શકાય કે જે વસ્તુઓ સાધારણ રીતે સરખા સ્વરૂપની હોય અથવા જે વસ્તુઓને આધારે સાધારણ રીતે સરખી લાગણીઓ થતી હોય તે વસ્તુઓમા રહેલુ સામાન્ય તત્ત્વ કલ્પના શોધી કહાડે છે, પરન્તુ, "વિટ"નો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હોય છે કે જે વસ્તુઓમાં સામાન્ય તત્ત્વ રહેલુ હોવાની ધારણા જ થઈ ન હોય અર્થાત્ જે વસ્તુઓ એક બીજાથી તદ્દન ઉલટી હોય તે વસ્તુઓ વચ્ચે સરખાપણાનો આભાસ શોધી કહાડવો, અથવા ક્ષણ વાર સરખાપણાની રચના ઉભી કરવી નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય ("વિટ") તથા સમર્મ હાસ્યરસ ("હ્યુમર")ની કવિતા સાથે સરખામણી કરતા અને બન્ને પક્ષના છેક છેડે ગયેલાં સ્વરૂપ લેતાં એમ કહી શકાય કે "વિટ" અને "હ્યુમર"નો આધાર આપણા આળસ, આપણા અભિમાન, આપણી નિર્બળતા અને આપણી મૂર્ખતા ઉપર રહેલો છે પરંતુ, ગંભીર અને ભાવપૂર્ણ કવિતાનો આધાર આપણા સામર્થ્ય, આપણા ચિત્તની ઉદારતા, આપણા સદ્ગુણ અને આપણી ભૂતાનુકંપા ઉપર રહેલો છે ' (લેક્ચર્સ ઑન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ)

પ્રાસ (rhyme), અનુપ્રાસ (alliteration), ઝડઝમક, શ્લેષ (pun), ઇત્યાદિ યુક્તિઓ પણ હાસ્યમય રચનાઓમા ઉપયોગી થાય છે.

'બેસો ઘેસો પેસો જુઓ આજ બેલમા ઉભેલો,
ગોદડે ગુવેલો એવો આવે હનુમાનજી,*
કાળા હાથ દારૂવાળા દાઢી મોઢુ દીસે કાળુ,
પાઘડીનો પલ્લો પુઠે પૂછડા સમાનજી,
લોક નાસાનાસ કરે ત્રાસ પામી તેને ઠામે,
એને નાવે આચ જેના રામજી જમાનજી,
ઠેકી ઠામ ઠામ આગ લગાડીને આઘો ખસે,
હશે હનુમાનજી કે મુલ્લાં સુલેમાનજી.'

દલપત કાવ્ય.

વિચિત્ર વેશે દોડતા અને દારૂખાનુ સળગાવતા હોરાની લંકામાં આગ લગાડતા હનુમાનની સાથે કરેલી આ સરખામણીની હાસ્યજનકતામા અનુપ્રાસથી અને ઝડઝમકથી ઉમેરો થાય છે, અને, 'હનુમાનજી' 'સમાનજી' અને 'જમાનજી' સાથે પ્રાસ આણવા સારૂ હોરાનુ નામ 'સુલેમાનજી' હોવાની કરેલી અટકળ એ સહુને છેડે આવતા રચનાની હાસ્યમયતા તીવ્ર થઈ ઘણી રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

દ્વિઅર્થી શબ્દો ગોઠવી શ્લેષ કરવો એ લેખનકળામા ભૂષણરૂપ હોતું નથી શ્લેષ એ માત્ર હિકમત છે, અને, જ્યા વિચારની ઉન્નતિ હોય કે ભાવની ઉંડાઈ હોય ત્યા હિકમત દાખલ થતી નથી આ કારણથી, ગભીર વિચારના ગદ્યલેખમા કે રસમય કવિતામા શ્લેષને સ્થાન મળી નાકતું નથી કવિતામા વાચ્ય અર્થ ઉપરાત વ્યગ્ય અર્થ કાંઈ ગૂઢ રહેલો હોય ત્યારે કવિતા ખુબીવાળી હોય છે, તે ઉપરથી, કેટલાક લેખકો એનાએ શબ્દના બે વાચ્ય અર્થ હોય તો ખુબી આવે એમ ભ્રાન્તિથી માની લઈ શ્લેષની રચના કરે છે પરતુ, શ્લેષથી થતો બીજો અર્થ તે વ્યગ્ય અર્થ હોતો નથી, અને શ્લેષથી કવિતામા અપકર્ષ જ થાય છે સત્યના અને સૌન્દર્યના દર્શનમા ગુથાયેલુ ચિત્ત દ્વિઅર્થીપણાની જાદુગીરી તરફ વળતું નથી શેક્સપીઅરના

* 'એવો આવે હનુમાનજી'ને ઠેકાણે 'એવુ આવે અનુમાનજી' એવો પાઠ પ્રથમ હોવાનુ આ લખનારને સાભરે છે, પણ, તે વિષે ખાતરી નથી. છેલ્લી લીટીમા 'એ હનુમાનજી હશે કે મુલ્લા સુલેમાનજી હશે' એવો સદેહ મુકયાથી જે ખુબી આવે છે તે 'એવો આવે હનુમાનજી' એવુ નિશ્ચયાર્થ રૂપક અહી મુકવાથી ઘટી જાય છે રૂપક અલકારથી અભેદ દર્શાવ્યા પછી સદેહ અલકાર શોભતો નથી. 'એવુ આવે અનુમાનજી' એવો પાઠ હોય તો સદેહની એ ખુબી જળવાય

સમયમા ઇંગ્રેજી સાહિત્યમા શ્લેષનો પ્રચાર હતો તેને લીધે શેક્સપીઅરના ગ્રન્થોમાં પણ શ્લેષ દાખલ થયેલા નજરે પડે છે પરંતુ, એ સમયે જર્વા-ઇનમ કહે છે, ' (શેક્સપીઅરે નિર્મેલા પાત્રોમા) માત્ર અમુક જાતનાં માણસો જ વાક્ચાતુર્ય અને શ્લેષનો વ્યવહાર કરે છે, અને, જો એમ કહેવામાં આવતું હોય કે શ્લેષ તે મૃગતૃષ્ણિકા છે અને તેની પાછળ જનાર કવિને તે રેતીના ખાડામા જ ઉતારે છે તો એ સ્થિતિ એવા શ્લેષ કરનાર પાત્રોની છે, પણ, શેક્સપીઅરની નથી શેક્સપીઅર તો કહે છે કે "વસ્તુની અવગણના કરી શબ્દની હિકમત કરનારા મૂર્ખ હોય છે," અને એ મતનો સ્વીકાર કરનાર કોઈએ મૃગતૃષ્ણિકાથી ભુલાવામાં પડે તેમ નથી.' (શેક્સપીઅર કોમેનટરીઝ)

વિચારની ગંભીરતાના અને રસની ગાઢતાના પ્રસંગો હોય ત્યા શ્લેષનો અવકાશ હોતો નથી, પણ, લઘુભાર (light) મનોવૃત્તિનો પ્રસંગ હોય ત્યા શ્લેષનો અવકાશ હોઈ શકે છે, તેથી, હાસ્યરસમા શ્લેષને સ્થાન મળે છે. શ્લેષથી માત્ર વાક્ચાતુર્યનો વ્યવહાર થઈ શકે છે, એક શબ્દના થતા બે અર્થની ભેળમેળ અને ભુલભુલામણી થઈ શકે છે, પણ, કોઈ અવસ્થામાં ઉંડુ રહેલુ હાસ્યમય અર્થ દર્શાવવાનુ કાર્ય શ્લેષથી થઈ શકતુ નથી તેથી, શ્લેષનો ઉપયોગ 'વિટ'મા થઈ શકે છે. 'હ્યુમર'મા થઈ શકતો નથી શ્લેષનું વાક્ચાતુર્ય પણ સાધારણ પ્રકારનુ હોય છે, વાક્ચાતુર્ય યોજનાર શબ્દનું દ્વિઅર્થીપણુ નવુ બનાવતો નથી, તે માત્ર દ્વિઅર્થીપણાનો પ્રસંગ આણે છે, અને, શબ્દના અર્થોનો વિરોધ વસ્તુસ્થિતિઓના વિરોધ જેટલો લાંબો ટકતો નથી તેથી દ્વિઅર્થીપણાના વિરોધથી થયેલુ આશ્ચર્ય થોડી વારમા શમી જાય છે. એક શબ્દના બે અર્થ હોવાથી ખરી રીતે બે જુદા જુદા અર્થવાળા જુદા જુદા પદાર્થ છે એ ભાન થતા વિરોધનો ચમત્કાર જતો રહે છે શ્લેષનુ ચાતુર્ય આવુ સાધારણ હોવાથી એડિસન શ્લેષને false wit ('ખોટું વાક્ચાતુર્ય') કહે છે, અને, તે એવો નિયમ સૂચવે છે કે અમુક 'વિટ'વાળી ઉક્તિની પરીક્ષા કરવા સારૂ તે ઉક્તિનો બીજી ભાષામા તરજુમો કરવો, અને, જો તરજુમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાંનુ ચાતુર્ય કાયમ રહે તો તેમા ખરૂ 'વિટ' છે એમ સમજવુ, પણ, તરજુમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાનુ ચાતુર્ય જતુ રહેલુ માલમ પડે તો તેમા માત્ર શ્લેષ છે એમ સમજવું (સ્પેક્ટેટર, અંક ૬૧) શબ્દનુ દ્વિઅર્થીપણુ નિત્યના વ્યવહારમાં અને વાતચિતમાં જાણીતુ થયેલુ ન હોય પણ કંઇક અપરિચિત હોઈ એકાએક દૃષ્ટિ આગળ આવે અને વિચિત્રતાથી આશ્ચર્ય પમાડે ત્યારે

ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. નાના છોકરા રમત રમતાં કહે છે કે 'આપણે ઉજાણી ગયા ત્યાં પવન આવ્યો ને બધું ઉડી ગયું; તેમાં માર મરચાં ગયાં ને તારા મરી ગયા,' એમાં 'મરી' શબ્દથી થતો શ્લેષ ("નાગ મરી ઉડી ગયા" અને "તારાં સગાવ્હાલાં મરી ગયા") એટલો પ્રાકૃત અને સાધારણ છે કે તેથી વાક્ચાતુર્યનો વિનોદ ઉત્પન્ન થતો નથી પરંતુ,

'જળદ જગતમાં મેઘ છે, ફળદ બાગનો ફાલ,
પણ નિર્બળ નર નારનો, બળદ ભોજ ભૂપાળ'

દલપત કાવ્ય

એ ઉક્તિમાં 'બળદ' શબ્દનો શ્લેષ ("બળ આપનાર" અને "બળદ જનાવર") રહેલો છે તે ગોઠવવાનું વાક્ચાતુર્ય સમજાતાં વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે.

વસ્તુઓ, સ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમાં રહેલી વિલક્ષણતા બહાર આણી હાસ્ય ઉપજાવવાનો મનોવ્યાપાર તે તર્કવ્યાપાર (judgment) નથી. મનોરંજનના એ પ્રયાસમાં લઘુભાર (light) ભાવવ્યાપાર રહેલો છે દલીલ અને અનુમાનનો તેમાં સમાવેશ થતો નથી હેઝલિટ કહે છે કે હૉબ્સ અને લૉક સરખાપણાના નિરીક્ષણને 'વિટ' કહે છે તથા ભિન્નતાના નિરીક્ષણને તર્કવ્યાપાર કહે છે તે ભૂલ છે 'વિટ'માં પણ સરખાપણું તથા ભિન્નતા બન્ને સાથેનો વ્યવહાર હોય છે 'હ્યુમ'ના કર્તા હેગિમે દર્શાવ્યું છે કે "લૉકની આ વ્યાખ્યા ખરી હોય તો કાટખુણાવાળા ત્રિકોણના ત્રણ ખુણા બે કાટખુણાની બરોબર હોય છે એ સાબીત કરવું તે તર્કવ્યાપાર કે બુદ્ધિવ્યાપાર નહિ પણ 'વિટ' કહેવાય, અને, યુક્લિડનો ભૂમિતિનો ગ્રન્થ તે વાક્ચાતુર્યસંગ્રહ કહેવાય" યુક્તિ અથવા દલીલ અને 'વિટ' વચ્ચે ફેર એ છે કે 'વિટ' વસ્તુઓમાંથી એવો આકસ્મિક અને એકપક્ષી સંજોગ શોધી કહાડે કે તેને વસ્તુઓના સ્વરૂપ સાથે સંબંધ હોતો નથી, અથવા બીજું કંઈ નહિ તો, એવા સંજોગનો વસ્તુઓના સ્વરૂપ સાથે આવશ્યક સંબંધ પ્રસ્તુત હોતો નથી, અને શ્લેષ, સમસ્યા, અનુપ્રાસ વગેરે સરખા શબ્દોની રમતથી અથવા અપ્રાસંગિક તરંગથી વસ્તુઓ વચ્ચે દેખાઈતું સરખાપણું 'વિટ' બલાત્કારે ઉભું કરે છે આવા બધા પ્રસંગમાં હાસ્યમય સામ્યથી વિનોદ થાય છે. (લેક્ચર્સ ઑન ધિ ઈંગ્લિશ કૉમિક રાઇટર્સ.) ઉપર કહ્યું છે તેમ અંગ્રેજી ભાષામાં 'વિટ' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'બુદ્ધિ' હોવાથી તે વ્યુત્પત્તિની રેખાઓ 'વિટ'ના વર્તમાન અર્થની વ્યાખ્યામાં પણ દાખલ થાય છે. હૉબ્સ અને લૉકની વ્યાખ્યાઓમાં જે વાંધા ભરેલો અર્થ

મન એવી સ્થિતિમા માની લે છે પ્લેટો જેને "જીવનનુ આખુ કરુણ રસમય અને હાસ્યરસમય નાટક" કહે છે તે જોવાની શક્તિ–તેના એ બે અંગ એક બીજામા ઓતપ્રોત થયેલા જોવાની શક્તિ–તે "હ્યુમર" છે (ધ કૉનફ્લિક્ટ ઑફ રિલિજીઅન્મ ઇન ધ રોમન એમ્પાયર–એ ગ્રન્થમાનું જીસસ ઑફ નેઝેરથ વિશેનુ પ્રકરણ) નાટકની રંગભૂમિ ઉપર પ્રકટ થતા કરુણરસમા, તેમ જ, મનુષ્યજીવનમા પ્રકટ થતા કરુણરસમાં પણ હાસ્યરસનુ મર્મ રહેલુ છે એ સાક્ષાત્કારથી કરુણનુ કરુણત્વ જતું રહેતું નથી, પણ, કરુણથી પડતી ગુંચ છોડવવાની કુંચી એ સાક્ષાત્કારથી જડે છે બીજા બધા રસમા પણ જ્યા ગુંચ પડે છે ત્યાં હાસ્યનુ મર્મ હાથ આવતા એ ગુંચ છોડવવાની કુંચી હાથ આવે છે

હાસ્યરસની આ પ્રમાણે મીમાસા કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર કરી જોઇશુ કે તેમા હાસ્યરસ પ્રકટ થયેલો છે કે કેમ. એ દૃષ્ટિપાતને પરિણામે કબુલ કરવુ પડશે કે ગુજરાતના સાહિત્યમા હાસ્યરસ બહુ જ થોડો છે, લગભગ નહિ જેટલો છે અલબત્ત, એનુ એક કારણ એ છે કે ગુજરાતના અર્થાત્ પાધરુ ગુજરાતના–ચુવાળથી લાટ દેશ સુધીના ગુજરાતના– લોકો વિચક્ષણ, વ્યવહારકુશળ, ડાહ્યા અને વેપારમા સાહસિક છે, પણ, હાસ્યવૃત્તિમાં કંઇક મોળા છે કાઠીઆવાડીઓ "ઑય માળોઓઓઅ" જે લહેકાથી કહે છે તેટલુ હાસ્યભર્યું વાક્ચાતુર્ય પણ તળ ગુજરાતીઓની વાણીમા નજરે પડતું નથી તેમનુ સાહિત્ય તેમની વૃત્તિઓ પ્રમાણે હોય એ સ્વાભાવિક છે

જુના ગુજરાતી સાહિત્યમા હાસ્યરસનુ સેવન ફક્ત પ્રેમાનન્દે કર્યું છે પ્રેમાનન્દનુ હાસ્ય હલકુ હતુ તેની કૃતિઓ વાક્ચાતુર્યથી ઉછળતી નથી. વિનોદમય પ્રસંગો આવતા હાસ્યમર્મ શોધી કાઢી તે ધીરે ધીરે પ્રદર્શિત કરવું એ તેની શૈલી છે. સાધારણ દૃષ્ટિએ ગંભીર જણાતા પ્રસંગોમાથી પણ તેને હાસ્યમૂલ જડી આવે છે સ્ત્રીઓની હાસ્યશક્તિ તેણે ઘણી વાર મનોહર રીતે દર્શાવી છે 'મામેરા'મા પ્રેમાનન્દે નાગર સ્ત્રીઓને નરસિંહ મહેતાના દારિદ્ર્યની ટોળ કરતી વર્ણવી છે 'માધાતાખ્યાન'મા તપોવનની યજ્ઞશાળામાંનુ અભિમન્ત્રિત જળ ભ્રમમા પીતા ગર્ભવંત થયેલા યુવનાશ્વ રાજાનુ વૃત્તાન્ત વર્ણવતા પ્રેમાનન્દે રાણીઓને અને નગરની નારીઓને રાજાના ગર્ભની મશ્કરી કરતી વર્ણવી છે.

જુના સમયમા બીજા કોઈ લેખકો હાસ્યસેવી થયા નથી હાસ્યરસ-

વાળા નાટ્યપ્રસંગો 'ભવાઈ-સંગ્રહ' મા જોવામાં આવે છે, તેના કર્તા કોણ હતા તે જડી શકે તેમ નથી, પણ, એ સાહિત્ય ભવાઈઓની રંગભૂમિ ઉપર જ ઉત્પન્ન થયું હતું અને વિદ્વાન્ ગ્રન્થકારોનો તેમા કાંઈ હાથ નહોતો એ નિઃસદેહ છે એ કારણથી, હાસ્યરસનુ એ સાહિત્ય શિષ્ટતા વગરનુ રહ્યું છે, અને, તેની અસર સામાન્ય સાહિત્ય પર થઈ નથી હાસ્યરસ ખીલવનારની પણ નાત થઈ ગઈ ભાંડ ભવૈયા સિવાય બીજા હાસ્યરસનો વ્યવહાર કરનારા ન રહ્યા, અને તેથી, તેનો વિસ્તાર કે વિકાસ થયો નહિ.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા હાસ્યરસના આલેખનનો આરંભ કરનાર કવિ દલપતરામ છે. તેમની કૃતિઓમાં નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય છે તેમ જ સમર્થ હાસ્યરસ છે તેમણે પ્રદર્શિત કરેલો સમર્થ હાસ્યરસ ઘણો ખરો છુટક પ્રસગોમાં છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના કે જનસમાજના મહોટા પ્રશ્નોનું પૃથક્કરણ કરી તેમાથી હાસ્યરસ શોધી કહાડવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો નથી. તોપણ, ગુજરાતી ભાષામા તેમણે ખીલવેલો હાસ્યરસ હમેશ રુચિકર રહેશે તેમના લેખમાથી કેટલાક ઉદાહરણ ઉપર આપ્યા છે.

કવિ નર્મદાશંકરની કૃતિમાં હાસ્યરસ છે જ નહિ. તેમને હાસ્યરસની પરીક્ષા બિલકુલ હતી નહિ તેમના નિકટના મિત્ર રા નવલરામને તેમની કલ્પનાશક્તિનો પૂર્ણ પરિચય હતો, અને, નવલરામે રચેલા 'ભટના ભોપાળા'માં અસંભવિતપણાનો દોષ છે અને હાસ્યરસ છે જ નહિ એવો અભિપ્રાય નર્મદાશંકરે દર્શાવ્યો ત્યારે, નવલરામે તેમને કહ્યુ હતુ કે 'કવિ, તમે હાસ્યરસનુ શાસ્ત્ર સમજતા નથી' ('હાસ્યરસ વિષે' નિબંધ)

રા નવલરામને હાસ્યરસની કુશળ પરીક્ષા હતી તેમણે રચેલુ 'ભટનુ ભોપાળુ' મોલિયરના 'મૉક ડૉક્ટર' નામના ગ્રન્થનો અનુવાદ છે, તોપણ, તેમા તેમની સ્વતંત્રકલ્પિત હાસ્યરચના ઘણી છે.

આ સિવાય રા રા મહીપતરામ કૃત 'સાસુ વહુની લડાઈ,' 'વનરાજ ચાવડો' અને 'સધરા જેસંગ', રા બ. હરગોવિંદદાસ કૃત 'અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન,' મિ જહાંગીર અરદેશર તાલેયારખા કૃત 'સુદ્રા અને કુલીન,' (અપ્રસિદ્ધ લેખક કૃત) 'પટેલ પોથી,' એ ગ્રન્થોમા હાસ્યરસનું પ્રસંગોપાત્ત આલેખન છે 'દેશીમિત્ર'ના મર્હુમ અધિપતિ રા. મંછારામ ઘેલાભાઈ કૃત 'મૂર્ખો' અને 'ચતુરસિંહ' એ બે કથાઓ હાસ્યના પ્રસંગોથી બનેલી છે, પરંતુ તેમા ખામી એ છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે હાસ્યરસ ખુટયો છે અને ; દાખલ થઈ છે

રા. ગણેશજી જેઠાભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'કૌતકમાળા અને બોધવચન' નામના વાર્તાસંગ્રહમાં ઠેકાણે ઠેકાણે હાસ્યરસના પ્રસંગો છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભ પછી કેટલાક સમય સુધી નાટકો લખાતાં ત્યારે નાટકમાં આવતા વિદૂષકના મુખમાં હાસ્યવચનો મુકવાનો પ્રયત્ન થતો, પણ એવી કોઈ કૃતિમાં હાસ્યરસ જામ્યો નથી. સંસ્કૃત નાટકોમાંના વિદૂષક અને ભવાઈઓમાંના રંગલા દ્વારા હાસ્યરસની પ્રથા જળવાઈ છે એટલો લાભ હાસ્યરસ માટે એક જુદું પાત્ર નક્કી કરવાથી થયો છે. પરંતુ, એ પાત્ર સિવાય અન્યત્ર પણ હાસ્યરસનો અવકાશ છે એ વાત લક્ષમાં ન રાખ્યાથી હાસ્યરસનો વિકાસ થતો અટકે છે, તેમ જ, એ પાત્રને હલકી ઠઠ્ઠાબાજી માટે ઉપયોગમાં લીધાથી હાસ્યરસના ઉત્કર્ષને હાનિ થઈ છે.

રા. નવલરામે ઉપર કહેલા નિબંધમાં 'રમુજે દિલપસંદ' અને 'લાલ-ગુલજંગ' નામે બે પુસ્તકો ગણાવ્યા છે તે હવે પ્રચારમાં રહ્યા નથી, ફારસી કે ઉરદુપરથી તે ભાષાન્તર રૂપે થયેલા હશે એમ લાગે છે. એ નિબંધમાં બીરબલની વાતો અને લૈયાની મજાકોનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને, એ પ્રસંગોના સંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ પુસ્તકોમાં વાક્ચાતુર્ય [illegible]ર્ન કરાયેલું છે. અલબત, બીરબલને વિદૂષક રૂપે અને અકબરને ભૂપ રૂપે વર્ણવનારી વાતોમાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું નથી.

પારસી લેખકોએ હાસ્યરસનું સાહિત્ય વધારવામાં કિંમતી મદદ કરી છે. અલબત્ત, તેમના એ વિષયના પુસ્તકો 'વિટ'ના છે, 'હ્યુમર'ના નથી, તોપણ, તેમણે ઉત્પન્ન કરેલું એ સાહિત્ય મનોરંજક છે અને તેનો જથ્થો વધતો જાય છે. મિ. જહાંગીર બહેરામજી મર્ઝબાને રચેલા 'કૌતુક' સંગ્રહ', 'ખુશ દર્પણ' અને 'ટાચકા સંગ્રહ' ના પુસ્તકો રમુજ અને વિનોદથી ભરેલા [illegible] ચાર્લ્સ ડિકન્સ કૃત પ્રખ્યાત 'પિકવિક પેપર્સ' નો અનુવાદ 'અક્કલના [illegible]'ના નામથી તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. 'મોદીખાનેથી માર્સેલ્સ'ના [illegible] તેમણે પોતાની યુરોપની મુસાફરીનો હેવાલ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં [illegible]મર'ની છાયા વખતોવખત નજરે પડે છે. તેમણે 'ગપ-સપ' નામે હાસ્યના ઉદ્દેશવાળું પત્ર કહાડવું શરૂ કરેલું તે બહોળો પ્રચાર પામ્યું છે. હાલ તે પત્ર તેમના પુત્ર મિ. પિરોજશાહ ચલાવે છે તે દર પખવાડીએ નિકળે છે. હિંદુ લેખકો તરફથી ગુજરાતીમાં એવું એકે પત્ર નિકળતું નથી.

કેટલાક સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રોમાં હાસ્યરસને નામે ફકરા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે એવા હાસ્યરસશૂન્ય હોય છે કે તેનો પ્રચાર અ[illegible]

હાસ્યરસની કદરને નુકસાન કરે છે. તેમાં માત્ર ઉપર કહ્યા તેવા 'વાણીના ગાડાં ભરેલા ગાળા' હોય છે, અને તોછડાઈ, ધૃષ્ટતા, નિંદા, અસત્યકથન, વગેરે કલંકોથી એવા લેખ જેમ જાહેર પત્રોની સંસ્થાને વગોવે છે તેમ હાસ્યની રસિકતાને વગોવે છે. હાસ્યરસનો છોડ સ્વચ્છ હવામાં વિકાસ પામી શકે તે સારૂ આવા ઝેરી અને ઉપદ્રવકારક ઝાંખરાં જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાની જરૂર છે.

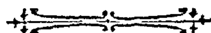
ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે બીજા અંશોની સાથે હાસ્યરસના ઉદ્ભવની પણ આવશ્યકતા છે. મનુષ્યના ચારિત્ર્યના ઉલ્લાસ માટે જેમ હાસ્યરસની જરૂર છે તેમ મનુષ્યોના વાઙ્મયના ઉલ્લાસ માટે પણ હાસ્યરસની જરૂર છે. શેક્સપીઅર વિશેનું યથાર્થ જ્ઞાન તેના હાસ્યરસના જ્ઞાન વિના અપૂર્ણ રહે છે એ દર્શાવતાં એડવર્ડ ડાઉડન કહે છે, 'જે માણસમાં હાસ્યરસની દૃષ્ટિએ દુનિયાનું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે તેનું ચારિત્ર્ય અને તેના આધ્યાત્મિક જીવનનો ઇતિહાસ, જે માણસનો સ્વભાવ એવી ભાવનાઓથી બંધાયો હોય છે કે પ્રસન્નતાથી ઉપજતા હાસ્યની લહેરો તે પર કદી પથરાતી નથી, તેનાથી પ્રત્યેક અંશે અને સર્વથા જુદો હોવો જ જોઈએ' (શેક્સપીઅર, હિઝ માઇન્ડ એન્ડ આર્ટ.) સાહિત્યમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. હાસ્યરસ વગરનું સાહિત્ય સૃષ્ટિના અભ્યાસમાં ન્યૂન રહે છે, અને મનુષ્યચિત્તનો પરિપૂર્ણ વિકાસ પ્રકટ કરી શકતું નથી. કેટલાક હાસ્યમીમાંસકોનું માનવું છે કે મનુષ્યમાં હાસ્યની શક્તિ ન હોય તો સમભાવથી, અથવા દ્વેષથી મનુષ્ય એવો એક દિશામાં દોરાઈ જાય કે તેને પરિણામે ક્ષીણતા થાય, અને, એ કારણથી હાસ્યશક્તિ પોતાના રક્ષણ માટે ઉપયોગી જણાયાથી મનુષ્યોએ તે જાળવી રાખેલી હોવી જોઈએ. જ્ઞાનના આરંભકાલમાં મનુષ્યજાતિને પોતાની હાસ્યશક્તિ કેવી લાગી હશે એ કલ્પનાનો વિષય છે, પરંતુ, મનુષ્યજાતિ ઘડાઈને જેવી થઈ છે તે સ્થિતિમાં મનુષ્યજીવનના સુખ અને વિકાસ માટે હાસ્ય આવશ્યક છે એમાં શક નથી અને તે જ પ્રમાણે, મનુષ્યજાતિના વિચાર અને ભાવની ઘટના પણ એવી છે કે તેના સંસ્કારમાં હાસનો ભાવ સ્થાયી થયેલો છે, અને, તેનો સાક્ષાત્કાર હાસ્યરસ રૂપે થાય નહિ તે વિના રસિકતાનો વિષય પરિપૂર્ણ થતો નથી, તથા, મનુષ્યસ્વભાવ વિશે યથાર્થ કલ્પના થતી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય જેમ વૃદ્ધિ પામતું જશે તેમ હાસ્યથી ઉજળતું અને મલકાતું જશે એ જ આશા નિરાધાર નથી

૨.

તોછડાઈની કલા.*

Rudeness As A Fine Art.

સૌન્દર્ય ઉત્પન્ન કરનારી કલાઓ (Fine Arts) મા કવિતા, ચિત્ર, કોતરણી, શિલ્પ, બાંધકામ, સંગીત, અભિનય અને નૃત્ય એટલાનો જ સમાશ થાય છે એ ભ્રાન્તિનું ઘણા વખતથી ખંડન થઈ ચૂકેલું છે તેમ એ કલાઓની ઉતરતી શાખાઓને જ પક્ષપાત કરી અંદર દાખલ કરી છે એમ નથી બીજા અનેક સુવિષયોની યોગ્ય પદવી આખરે કબુલ કરવામા આવી છે, અને, આ મંડલમા તેમને ઘટતું સ્થાન મળ્યું છે ગાજરો કાતરવાની કલાની ચતુરાઈ વિશે સંશય કોઈ દિવસ હતો જ નહિ, અને, તેમા કલ્પનાની ખુબી નથી એમ જે વાંધો લેવામા આવતો હતો તે પણ, જ્યારથી માલમ પડ્યું કે ગાજરા કાતરવામા ચાંપુને બદલે કાચ વાપરી વધારે સુંદરતા સિદ્ધ કરવામા આવે છે ત્યારથી, એવો દૂર થઈ ગયો છે કે એ કલાના આવા વ્યાપારમા કંઈ કોમલતા અને મનોહરતા છે એમ અંગીકાર થયો છે, અને, આ કલાને સૌન્દર્યોત્પાદક મંડલમા અનાયાસે પ્રવેશ મળી ગયો છે. ધનવાન મનુષ્યોને એકાન્તમા જંજંગિત કરી ખત લખાવી લેવાની કલા જે મુંબાઈમા ચાલે છે, દાંત અડધો ખેંચ્યા પછી વધારે મહેનતાણું માગવાની કલા જે દંતવૈદ્યકમા સંપ્રદાયરૂપે પ્રવર્તે છે, વહાણ ડુબાડી વીમો હાથ કરવાની કલા જે વહાણવટીઓની લાજ રાખે છે, એ બધા હુન્નરોની પ્રતિષ્ઠા તેમના અભ્યાસકોના પ્રયાસને લીધે સર્વમાન્ય થઈ છે તો હાલ આ દેશમા ચાલતી જાહેર લેખનપદ્ધતિમાની એક કલા તેનું અવલમ્બન કરનારાની એ ફિકરાઈને લીધે જ એ ઉંચા મંડલની બહાર રહી જાય તો બહુ દીલગીરી ભરેલું કહેવાય જાહેર લખાણો વાચનારાને એ કલા અજાણી નથી તો-પણ બીજી કલાઓની સાથે તે ભળી ન જાય અને જુદી પડી ધ્યાનમા આવે માટે 'તોછડાઈની કલા' એ ખાસ નામથી તેને ઓળખાવી જોઈએ એ કલાની પદવીનો હજી સ્વીકાર થયો નથી તેનું કારણ એ તો નથી જ કે તેનું સેવન બહુ થોડું થાય છે શિલ્પની કલા જેમ વિશેષે કરીને પાષાણ પર પ્રવર્તે છે, તેમ આ તોછડાઈની કલા વિશેષે કરીને માણસો પર ચલાવી

* "જ્ઞાનસુધા" માસિક પત્રના સન ૧૮૯૫ના નવેમ્બર—ડીસેમ્બરના અંકમા છપાયલો લેખ

ગકાય છે, સિદ્ધાન્તો, બનાવો, નીતિઓ ...શો, ઇત્યાદિ પર એ કલાનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી અને, હાલના વર્તમાનપત્ર અને ચોપાનીઆ (કે જે સિવાય બીજા જાહેર લખાણ છે નહિ અને હોઈ શકે નહિ તે) મા માણસો સિવાય બીજા શાના પર ટીકા કરવામા આવે છે? માણસો પર-વ્યક્તિઓ પર-ટીકા કરવી એ જ દેશકલ્યાણનો માર્ગ છે એ શુ હાલના સાર્વજનિક લેખોનુ સૂત્ર નથી? 'અંગત ટીકા' એ પદની વ્યુત્પત્તિ ગમે તેવી ખામીવાળી હશે પણ એ પદાર્થનો ઉપયોગ શુ ખામીભરેલો થાય છે? અને તોછડાઈ વિના 'અંગત ટીકા'મા રસ પૂરેપૂરો જામ્યો હોય એમ કદિ સાભળ્યુ છે?

તેમ, ઉતરતી પંક્તિના લેખકો જ આ કલાનો ઉપયોગ કરે છે એમ પણ નથી સાપ્તાહિક વર્ત્તમાનપત્રોના અધિપતિઓથી ચડતા લેખકો બીજા કોણ છે? બીજા પ્રાન્તોની વાત રહેવા દઈ ગુજરાતની જ વાત કરીએ અલબત્ત, મુબાઈના ગુજરાતી ભાષા બોલનાર સમૂહને આ વર્ગમા લેવો જ પડશે, કેમકે ભાષાજ્ઞાન, દેશજ્ઞાન, વગેરે બાબતમા મુબાઈવાસીઓના હક ગમે તેવા નબળા હશે, પણ, વર્તમાનપત્રો દ્વારા તેઓ આપણા અગ્રેસર વગર નિમ્યે થઈ પડયા છે એમા શક નથી અને, તોછડાઈમા તેઓ આપણા ગુરુ છે એ કબુલ કર્યા વિના છૂટકો નથી મુબાઈનુ એક પત્ર નવુ સ્થપાયુ ત્યારે સુધારાવાળાઓ સામે ટીકા કરવામા આ તોછડાઈની કલા યથાયોગ્ય વાપર્યાથી તેને સહજ પ્રસિદ્ધિ મળી ગ. ન' અધિપતિની ઉમ્મર તે વખતે એકત્રીસ વર્ષની હતી. એક માણસ વર્ષના ... પોતાની જીદગીનો ઘણો ભાગ પ્રમાણિકપણે પોતાના વ્યવસાયનુ કામ કરવામા અને સ્વાર્થત્યાગથી દેશસેવાઓ બજાવવામા કહાડ્યો હતો, પણ, તેનો અપરાધ એ હતો કે તેણે સુધારાનો આશ્રય કર્યો હતો, અને, તેના મતને સર્વત્ર જે માન આપવામા આવતુ હતુ તેની કિમ્મત ઓછી કરવા માટે તેની પ્રતિષ્ઠા તોડવાની અધિપતિને જરૂર જણાઈ અને, તે માટે તોછડાઈ સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો કેમકે દલીલ દલીલને તોડી શકે પણ દલીલ પ્રતિષ્ઠાને શી રીતે તોડી શકે? તેથી, મિ મલબારીની સૂચના પરથી સરકારે કરેલા નિમંત્રણને અનુસાર બાલલગ્નના પ્રતિબંધ અને વિધવાવિવાહની છૂટના સબધમા એ ગૃહસ્થે જણાવેલા વિચારની અધિપતિએ નીચે પ્રમાણે નોધ લીધી —

"—સુધારાવાળો છે અને આવા વિચાર આપવાનો છે એ અમારા જાણવામા હતુ જ એ પોતે માનને કેટલો ઓછો લાયક છે તે ... સાર્દ

રીતે જાણીએ છીએ પણ તેની લાગણી ન દુખાવા માટે કંઈ બતાવતા નથી. પણ એવા ક્રમનજનના મુદ્રાએ આપેલો મત કેટલા ઓછા માનને લાયક છે તે કહેતા હરકત નથી સુધારાનો જુવાળ પાછો ફર્યો છે અને અમે બેધડક કહીએ છીએ કે દરેક સુધારાવાળા લોકોને કડવો લાગે છે અને સુધારાવાળો જે કહે તે તેની મૂર્ખાઈ યાને ગાડાઈ છે પણ લોકોનો મત નથી—સુધારાવાળો છતાં જેનો હિચકારો છે તે અનાગર બાર્મિંઘ—ના ગયા અઠવાડીઆના અંકમા આવેલુ છે × × × × માટે મરકાર—ના મતને બીલકુલ તુચ્છકારી કહાડી નાખશે તો જ ઠીક કરશે "

માનાર્થે બહુવચન ખારવાઓમા વપરાતુ નથી અને મુંબાઈમા વપરાતું નથી.

અલબત્ત, આ વિષય ઘણી લાઈબ્રેરીઓમા વચાયો અને તેની અસર ઘણી થઈ આ વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર અને નિર્ભય તરીકે વખણાવા લાગ્યું, અને, આ દૃષ્ટાન્ત નકામુ નથી ગયુ તેની ખાત્રીમા ઘણા ચર્ચાપત્રો એ જ વિષય માટે, એ ગૃહસ્થ માટે અને તેના સરખા બીજા ગૃહસ્થો માટે ઉપરાછાપરી આવ્યા. જે નવા કેળવાતા જુવાનો લેખનપદ્ધતિ શીખવાનો આરંભ કરતા હતા તેમની આગળ અનુકરણનો બીજો નમુનો હતો નહિ. 'તમે મૂર્ખ છો' એમ કહ્યુ ન હોય ત્યાં સુધી, 'આવી મૂર્ખતા તો કોઈ ઠેકાણે દીઠી નથી,' 'મૂર્ખને તે વધારે શુ કહેવુ,' 'સુધારાવાળા તો બુદ્ધિના શત્રુ જ જણાય છે,' વગેરે વાક્યો વાપરવામા કશી અયોગ્યતા નથી એમ નવા લેખકવર્ગે સૂત્ર બાંધ્યુ એવા એક લેખકે માસિક પત્ર કહાડ્યું, અને, તેના પહેલા અંકમા મિ તેલગે રાજકીય સુધારો અને સમાજ સુધારો બન્ને સરખી અગત્યના છે અને સાથે અમલમા લાવવા જોઈએ એ મતલબના કરેલા ભાષણ પર ટીકા આપી તેમા બીજો પેરગ્રાફ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો —

"મિ તેલગ તે કોણ ? કેળવાયેલો છે, એડવોકેટ થયેલો છે, જાહેર કામોમા ભાગ લે છે, પણ માણસ જ છે કે બીજો કોઈ ? મિ તેલગ એમ સમજતો હશે કે તેના વિચાર તે દુનિયાના વિચાર પણ તે ભૂલ છે અને તે ભૂલ પકડી શકનાર છે એ મિ તેલગે સમજવુ જોઈએ મિ તેલગ સાહેબ ! આખી પ્રજાને પુછ્યા વિના રાજકીય સુધારા કે સંસાર-સુધારા વિશે આપને બોલવાનો શો અધિકાર છે તે જરા વિચાર કરશો ?"

'મિસ્ટર' કહેવાથી કંઈ પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત થતો નથી અને તેથી

પુરુષના નામ પહેલા તે મુકવામા હરકત નથી, એમ એ લેખકને ખાનગી મુકી જોતા માલમ પડયુ છે

પ્રતિષ્ઠિત અને સન્માનનીય પુરુષો પરથી આ તોછડાઈની કલા રાજ્યકર્તાના વર્ગ તરફ જઈ પહોચી લૉર્ડ ડફ્રિને પ્રથમ મુબાઈમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેનુ વર્ણન ઉપરના મૂળ નમુનાના એક પત્રમા આવ્યુ હતુ —

"ગઈ કાલરોજ સવારના કલાક પછી હિંદુસ્તાનનો નવો ગવર્નર જનરલ ડફ્રિન આ શહેરમા આવી પુગ્યો અને પાલવા બદરથી ગાડીમા બેસી પરેલ તરફ રવાના થયો * * * * તે બદશિકલ છે અને મહોઢારથી ઘણો મીઠો જણાય છે તેની આખમા તેજ નથી. પછી સુસ્ત છે કે ચપળ છે તે કોણ જાણે તેનુ કપાળ શોભી ઉઠતુ નથી તેથી તેમા હિંદુસ્તાનના વિચાર ચાલે છે કે તે ખાલી છે તે અટકળ કરી શકાતી નથી."

રાજકીય ઉન્નતિ તોછડાઈ વિના પ્રાપ્ત થવાની જ નથી એ સિદ્ધાંત એવો દૃઢ થયો છે કે એ વિષયમા અનેક શુભ પ્રયાસ કરતા છતા બાબુ લાલમોહન ઘોસ યુરોપિઅનો સાથે અને અમલદારો સાથે સભ્યતાથી વર્તે છે તેટલા માટે તે લોકહિતદ્રોહી છે એમ તેની નિન્દા થવા માડી છે.

સાર્વજનિક કાર્યોમા શુ થાયેલા પુરુષોના મુખની મુદ્રા અને સ્વભાવના ગુણો વીગતવાર પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે, પણ, મરી ગયેલા અને જીવતા, જાણીતા અને આછા મનુષ્યોના સબંધમા વાપરવાના વિશેષણોમા ફેર પડે છે, એવો સભ્યતાના કોઈ કલ્પિત ધોરણને આધારે રચાએલો દુર્બલતાથી ભરેલો મત વર્તમાન કાળના અહીના લેખકવર્ગે તોડી નાખ્યો છે એ વિજયવાર્તા ઇતિહાસમા નોંધી રાખવા જેવી થશે જે વર્તમાન પત્ર જોઈએ તેમા 'વાક્પ્રહાર', 'કટુકથન' ઇત્યાદિ નામના પાના જોવામા આવે છે અને તેને મથાળે 'સર્વ કોઈને લખવાની છૂટ' મહોટા અક્ષરે જાહેર કરેલી હોય છે એ પાનામા તો અધિપતિઓએ પોતાના જેવા તેના અકુશનો પણ ત્યાગ કરેલો હોય છે અને ગ્રામ્યતા સામે વાધો લેશ માત્ર ગણેલો હોતો નથી એમ ફકરાનો નમુનો બસ થશે—

"વાહ વાહરે અજાડમ બગાડમજી ! વાહ વાહરે સોડાવોટરની બાટલીજી ! વાહ વાહરે કાકા ,ગ્લેડસ્ટનજી ! તમે આવા ઢીલા ને પોચા છો એ તો આજ જ જાણ્યુ જી ! અમને તો આશા હતી કે લિબરલ મિનિસ્ટ્રી

અમારી માગણી આમ ઉડાવતાં શરમાઓછો ! * * * ખેર, ગદ્ધાને ખાધા ખેત તો નહિ પાપ નહિ પુણ્ય ! ”

એક નવા વર્તમાનપત્રના 'પ્રોસ્પેક્ટસ'મા જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ' "ગર્દભલત્તા" નામે સ્તુત્ય ઉપાલભના ફકરાઓનું એક ખાસ કોલમ દર અંકમા રાખવામા આવશે અને એ બાબતમા કસાયેલી કલમવાળા ત્રણ અનુભવી લખનારાઓ મેળવી રાખવામા આવ્યા છે. ' કમનસીબે આ વર્તમાન પત્ર નિકળ્યુંજ નહિ અને એ અનુભવી લખનારાઓને ગર્દભલત્તા ચલાવવાનો લાગ મળ્યો જ નહિ હાલ તેઓ શું કરે છે તે જાણવામા નથી.

તોછડાઈની કલાની સૌન્દર્યોત્પાદકતા અને કલ્પનાપ્રભાવ આટલે સુધી જોયા એ કલાની ઉચ્ચ પદવી વિષે હજી કોઈને શકા રહેતી હોય તો તેના એક બીજા ઉલ્લાસ પર દૃષ્ટિ કરીએ. આ પ્રાતના વર્તમાન પત્રોની જાહેર સવાયો પરની ટીકાઓથી જે સાહિત્ય થાય છે તે કરતા કંઈ જુદુ સાહિત્ય કેળવાયેલા પુરુષોના વાદવિવાદથી બને છે પ્રવર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિમા કેળવાયેલા વર્ગને હાલ હજી સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રો આવ્યા નથી, તેથી, આ ભેદ પડી શકે તેમ છે એ સાહિત્યમા દેશી વિદેશી અને પ્રાચીન અર્વાચીન પ્રસિદ્ધ પડિતના વિચારો અને શબ્દો સ્થળે સ્થળે દાખલ થયેલા હોય છે, અને, તેથી ' સાક્ષરતા 'નુ પદ તેને ઘટે છે તેમા સંશય નથી પણ, લેખનશૈલી જોતા સુઘાઈના ગુણ-જનની છાપ પડવી રહી ગઈ નથી એમ જણાઈ આવે છે, અને, શ્રી અને સરસ્વતી એક સ્થાનમા સાથે રહી શકતા નથી એ જુના સિદ્ધાન્તમા એક નવો વિલક્ષણ સિદ્ધાન્ત ઉમેરાયો છે કે સાક્ષરતા અને તોછડાઈ નિકટ સબધે સાથે રહી શકે છે

વાદવિવાદના સબધમા આ અર્વાચીન કલાની ચર્ચા કરતા એક પ્રાચીન સાદને ભૂલી જવો ન જોઈએ કહે છે કે શાસ્ત્રીઓની સભા મળે ત્યારે આરભમાં તો भवत्पादा (આપના ચરણો)થી સબોધન થાય, પછી भवन्तः (આપ-બહુવચનના) કહેવાય અને પછી તે એકવચનના भवान् (આપ) પ્રયોગ પર આવે પછી કાલક્રમે यूय (તમે) નો વ્યવહાર થઇ જાય, અને સાધારણ ઉપયોગમા આવતા त्वं (તું)થી કામ ચાલી રહે અને પછી અન્તે रे रे राक्षस ! रे रे लम्बकर्ण ! रे रे हतबुद्ध ! થી પૂર્ણાહુતિ થઈ સભા અધ્યક્ષની આજ્ઞા વિના બરખાસ્ત થઈ જાય.

હવે, આ શાસ્ત્રીઓના બચાવમા કહેવુ જોઈએ કે દક્ષિણાની હરિફાઈ-

નેં લીધે તેમને પરસ્પર સૌજન્યના પ્રસંગ આવતા નહોતા, અને, રાજાઓ તથા ધનિકો તેમની આવી મલ્લકુસ્તીમા આનદ માનતા હતા, તેથી, કટુતાના વ્યવહારનો જ તેમને અભ્યાસ થતો હતો વળી, સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યો પણ તેમને દક્ષિણારૂપી પાણી ચુસી જનારી વાદળીઓ ગણી તેમને 'મહારાજ' કહી અને નમસ્કાર કરી તેમનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તેથી, તેમની ક્રોધવૃત્તિ અન્તરમા સદૈવ ઉગ્ર અને ઉત્તેજિત રહેતી હતી હાલના વિદ્વાન્ વિવાદીઓનો એવો કઈ બચાવ થઈ શકે તેમ નથી તેમનો વિવાદ ઘણુ કરીને લખાણમા ચાલે છે તેથી શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતા પહેલાં અને કર્યા પછી વિચાર કરવાનો તેમને પુષ્કળ વખત મળે છે તેમની ચર્ચાના વિષયો પણ ઘણુ ખરૂ તાત્કાલિક કલની વર્તમાન હકીકતોના નથી હોતા, અને તેથી, ખાસ હિતાહિતના પ્રચલિત આકર્ષણ અને પ્રતિઘાત તેમના મનની શાંતિ ઉથલાવી નાખે એમ બનવુ ન જોઈએ. વિશ્વના આરભ અને તેના પહેલાની વાતોથી શરૂ કરીને તેના અત અને તે પછીની વાતો સુધીમાંના ગમે તે વિષયો તેમના વિવાદમા આવે છે, અને, તેઓ ચિત્તની સ્વસ્થતા ખોઈ ઉશ્કેરાઈ જાય એવુ કઈ કારણ બનતું નથી તે છતા, તોછડાઇની કળાની તેઓ કદર પિછાને છે એ તેમની પ્રવૃત્તિ કેવી નિસ્વાર્થ છે, અને આ કળાના પૂર્વોક્ત ગુરુજનો તરફથી તેમને કેવા દૃઢ સસ્કાર મળ્યા છે તે બતાવી આપે છે વિદ્વત્તા સપાદન કરેલી હોવાથી તેમના કળાવિધાનમાં વિશેષ ચારુતા હોય છે, અને, અસસ્કૃત વર્ગ ગાળો જ દઈ શકે ત્યા ગાલિપ્રદાન ન કહી શકાય એવા પરુષ શબ્દો તેઓ વાપરી શકે છે નહિં છળાવાયેલા ઉઘાડો તિરસ્કાર જ દર્શાવી શકે છે, અને, એ સિવાય બીજી કળાવિધિ આવડતો ન હોવાથી કોઇક વેળા તેમને અન્તર્વૃત્તિ દાબી રાખવી પડે છે પણ, આપણા ચતુર વિદ્વદ્વર્ગને એ મુશ્કેલી નડતી નથી અર્થના ભિન્ન ભિન્ન સૂક્ષ્મ ભેદવાળા કટુ શબ્દો તેમને કોષમાથી મળી આવે છે અને તે વડે તેઓ તોછડાઇવાળા સુન્દર વાક્યો રચી શકે છે

"પણ કહેવામા આવે છે કે એઓ શઠ છે અમે પણ તે કબુલ કરીએ છીએ, અમને ફક્ત એક માત્રા જેટલો જ શક છે અમે એમને પૂરેપૂરા ઓળખતા નથી शठस्य शाठ्यं शठ एव वेत्ति ।"

"સુધારામા પણ એમની ભાવના શી છે ? નાદરો વાદરી પરથી સૌન્દર્યની કલ્પના કરે છે ! પણ શુ દુરાચાર તે સદાચારને નામે ખપી શકશે ? * * * પાપ બધુ સુધારાને માથે ભરે છે."

" રૂપનાપિતપુત્રન્યાયે પ્રાર્થનાસમાજવાળા પોતાની ઈશ્વરકલ્પનાને અતિભવ્ય માને છે પૃથ્વી પરના તમામ ધર્મપુસ્તકો હુ જોઈ ગયો પણ એવી કલ્પના કોઈ ઠેકાણે દીઠી નહિ પણ, એ લોકો પેઠે સર્વજ્ઞ હોવાનો હૂ દાવો કરતો નથી यद्वा किंचिज्ज्ञोऽहम् ઇત્યાદિ શબ્દરચનાની શક્તિ તો હોય તેમને મુબારક હો "

આની નિપુણ વાક્યરચનાઓ આપણા વિદ્વદ્વર્ગ સિવાય શુ બીજા કોઈથી થઈ શકે તેમ છે? સાધારણ સભાષણમા સુજનતા વાપરવી પડતી હોય તોપણ વાદવિવાદમા અને લેખનમા તોછડાઈની કલાનો ઉપયોગ થવો રહી જવો ન જોઈએ, એ સૂત્ર આની સ્પષ્ટતાથી સ્થાપી તેનો બહોળો પ્રચાર કર્યાનુ માન તેમના કરતા બીજા કોને વધારે ઘટે છે?

આ રીતે આ કલા આટલો બધો વિસ્તાર અને ઉલ્લાસ પામ્યા છતાં રમ્ય કલાઓના મડલમા તેનો અગીકાર ન થાય એવુ ના માટે થવા દેવુ જોઈએ? દરેક અધિકારી મડળ પોતાની અદર બીજાને આવવા દેવા નાખુશ હોય છે, પણ, તે શુ પ્રયત્ન મુકી દેવાનુ કારણ છે? તોછડાઈની કલાના અભ્યાસકો પોતાની એ કલા તરફ પણ તોછડાઈ વાપરે છે એમ કહિ ધારવામા આવે તો કેવુ ખોટુ? જે કલાનુ આટલું બધુ અનુસરણ થાય તેની પ્રતિષ્ઠા માન્ય કરાવવાનો પ્રયાસ ન થાય એ શુ કૃતઘ્નતા નથી? વિદ્વાનોને આટલા બધા પુસ્તકો લખવાનો અવકાશ મળે છે, તો પોતાની ઇષ્ટ કલાને બીજી કલાઓ સાથે સરખાવી અને તેમા રસનિષ્પત્તિ શી રીતે થાય છે તે પોતાના અનુભવથી સમજાવી તેમા સુન્દરતાની ઉત્પત્તિ છે, કલ્પનાનો પ્રભાવ છે અને સહૃદયતાના સંસ્કાર છે એટલું સિદ્ધ કરવાનો અવકાશ તેમને નહિ મળે? મ્હોટા મ્હોટા કામ લઈ બેઠેલાઓને એવી બેફિકરાઈ છાજતી નથી

"O Fame !—if I e'er took delight in thy praises,
'Twas less for the sake of thy high-sounding phrases,
Than to see the bright eyes of the dear one discover
She thought that I was not unworthy to love her."

ચરણોનો ક્રમ પણ યથાર્થ છે છેલ્લી લીટીની દ્વિરુક્તિ વીર્યાદર્શક છે લઘુ બાંધવને રમાડી કવિ પોતાને કૃતકૃત્ય થએલી માને છે

૨ બીજુ કાવ્ય (અપૂર્ણ છે) સર્વાનુભવરસિક (objective) કાવ્યનો એક નમુનો છે પ્રથમ કાવ્યની પછી એનો ઉદ્ભવ થયેલો છે તે શબ્દ તથા અર્થના ગૌરવ પરથી સહજ જણાય તેમ છે પ્રથમની પેઠે વસ્તુસંકલના આમા પણ સરલ હોઈ મનને આહ્લાદક થઈ પડે છે ! ! 'મુરકી' એ શબ્દ પછી 'ભમ્રિ' શબ્દ આવવાથી જાણે દુધ ને શર્કરાનુ મિશ્રણ થયુ હોય એમ ભાસે છે 'ઝખ મારવાને' એ વાક્ય બીજુ કૂતરૂ 'હેલાને ઉત્તરમા કહે છે શાકુન્તલમા મુનિકુમારને દુષ્યન્તરાજા પૂછે છે કે શકુન્તલાને પરણીને નાકમુલ શુ ફલ મેળવના કઃ ? તેના ઉત્તરમાં મુનિકુમાર કહે છે કે વિનિપાત તે જેવો યોગ્ય (appropriate), સમયાનુકૂલ તથા ઉગ્ર તપસ્વીઓનો ક્રોધાગ્નિ દર્શાવનારો છે તેવો જ આ "ઝખ મારવાને" એ ઉત્તર છે એમ રસજ્ઞ વાચકો જોઈ લેશે કાવ્યોની વિશેષ ખુબી તથા નિસર્ગતા એ છે કે સસ્કૃત કે અંગ્રેજી કવિઓના અધ્યયન વિના સ્વત તેમના જેવા ભાવનુ સ્ફુરણ થયુ છે એ અપૂર્વ કવિત્વશક્તિનુ સામર્થ્ય દર્શાવે છે, તથા મહાન્ મનુષ્યો પરસ્પર ભિન્ન હોઈ કેટલેક અંશે સમાન હોય છે તે વાત સ્ફુટિત થાય છે મહાકવિ શેક્સપિયર માટે એવુ કહેવાય છે કે He knew little Latin and less Greek તે પરથી એવુ સિદ્ધ થાય છે કે કવિને સાક્ષર હોવાની જરૂર નથી તેમા મારી પ્રિય પુત્રી એ ત્રીજુ દૃષ્ટાંત છે એને સસ્કૃત વા ઇંગ્લીશનુ જ્ઞાન નથી છેવટે જેમ ઘણાનો હાલમા એ પોકાર છે કે સ્ત્રીઓ માટે સ્ત્રીવૈદ્યોની જરૂર છે તેમ મારો પોકાર એ છે કે બાલકો માટે આવા બાલક કવિની તથા સ્ત્રીઓ માટે સ્ત્રીકવિઓની આવશ્યકતા છે ! જય ! ભારતનો જય ! ! !

લી સેવક

? ! ! ઝળળળળળ ! ! ?

૪.

ભોમિયાને દીધેલી ભુલથાપ.* †

(૧.)

ભોમિયાઓ જે દુઃખ દે છે તે તો જેને તેમની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હોય તે જ જાણે. મુસાફરીમાં સહેલ કરવા માટે અમે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરવા નિકળ્યા હતા, પણ, ગામે ગામ જોવા લાયક ઠેકાણાં બતાવવા આવનાર ભોમિયાઓ તરફથી જે પીડા ખમવી પડી તેથી ખાતરી થઈ કે દુનિયામાં ભોમિયા છે ત્યાં સુધી મુસાફરીમાં સુખ હોઈ શકે જ નહિ. પરંતુ, ભોમિયા વિના પરદેશ જોવાનું બની શકતું નથી, તેથી, તેમના ત્રાસનો અમે જે ઉપાય કર્યો અને અમને થતા ઉપદ્રવનું દુઃખ કંઈક ભૂલવા માટે ભોમિયાને સામો ઉપદ્રવ કરી રમુજ મેળવવાના પ્રયત્નમાં જે રીતે અમે ફતેહ પામ્યા તેનું વર્ણન આપવું ઉચિત છે કે વખતે અમારા જેવા કોઈ દિલમાં દાઝેલાને તે વાંચી ફાયદો થાય.

અજમેર, જયપુર, ભરતપુર, આગ્રા, અલિગઢ, એ શહેરોમાં જોયું તો ઘણું, પણ, ભોમિયાઓએ મહેનત માટે, ઇનામ માટે, બક્ષિસ માટે તથા દસ્તુરીને બહાને, દલાલીને બહાને, ભાડાને બહાને કટકે કટકે જે પૈસા કઢાવ્યા તે આપતાં જીવ એટલો દુઃખી થયો કે એટલા પૈસા સામટા ડાકો મારી લૂટી લીધા હોત તો વધારે સારૂં થાત એમ લાગ્યું. દીલ્હી આવતાં આ અન્તર્વેદનાથી અમારો ઉન્માદ ભાગી ગયો, અને, દીલ્હી જોયા વિના જ ચાલ્યા જવું કે બીજા શહેરના ભોમિયા ઉપરનું વેર દીલ્હીના ભોમિયા પર વળાય એવો વિચાર અમને થવા લાગ્યો. પણ, અમારી સાથે હકમચંદ ગોર હતા તે હમેશ બડાઈ મારતા હતા કે દિલ્હીના કોઈથી પણ હું ગાજ્યો ન જાઉં, અને, તેમણે આ વખતે ભોમિયાને ગભરાવવાનું અને એક પાઈ પણ વધારે ન આપવાનું ભારે કામ માથે લીધું.

'સરાઈ'માંથી અમને જગાપ્રસાદ નામે મેલા કપડાવાળો અને બદમાશ ચહેરાવાળો ભોમિયો મળી ગયો. તેને લઈ પહેલવહેલા અમે કુતુબમિનાર

---

* "જ્ઞાનસુધા" માસિક પત્રના સન ૧૮૯૬ના ઑગસ્ટ–ડીસેંબર સુધીના અંકોમાં છપાયેલો લેખ.

† Mark Twainના The Innocents Abroadના આવેલા વૃત્તાંત પરથી નમુનો લઈ યોજેલ.

જોવા ગયા ત્યા પહોચ્યા પછી ભોમિયાઓની રીત પ્રમાણે તેણે છભ છુટી મુકી દીધી. 'હુજુર ! દેખો એ કુતુબ મિનારા હયે કુતબુદીનશાહ બાદશાહને બનવાયા ઐસા ઉચા મિનાર સારી જહાનમે નહિ હયે એ ઇસકી સામને હયે તો ભીમસેનકી ગદા હયે તમામ લોહેકી છતની ઉપર હયે ઇતની જમીનકી અદર હયે ભીમસેનને સબકુ મારે બાદ કોઈ ના રહ્યા તો ગદા યહા આકે જમીનમે ગાડ દીઈ' બબ્ય કુતુબ મિનાર ઉપર અમે ચઢ્યા, ઉપરથી જણાતો આસપાસનો મનોહર દેખાવ જોયો, નીચે ઉતરી ભીમસેનની ગદા કહેવાતો વિચિત્ર સળગ લોઢાનો થાભલો જોયો, તે ઉપર અમર થવાની નિષ્ફળ આશામા લોકોએ કોતરેલા નામ વાચ્યા પણ, એ બધી વાર ચિત્તમા અદર મનન કરવાનો અને અદ્‌ભુતતાથી આનદ પામવાનો ભોમિયાએ અવકાશ જ આપ્યો નહિ આખો વખત તે બોલ બોલ કરતો હતો 'એ પથ્થરકી કમાન હયે ઇસકી દુસરી બાજુ દુસરા મિનારા હોનેવાલા થા એ સામને મકાન હયે તો પ્રિથિરાજ રાજાને બધવાયા એ લા મિનારેકી ચોકી કે લીએ નોકર રહેતા હયે ઓ બી કુછ ઉમેદ રખતા હયે આપ જેમે બડે આદમી આવે—'

વખત આવ્યો જાણી હકમચદે ભોમિયાને અટકાવ્યો, અને, નવુ સ્થાન પહેલુ જોયાની આશ્ચર્યવૃત્તિ હજી મુખ પર કાયમ હોય એવુ ડોળ કરી બોલ્યા, 'પણ હજી બહુ જોવા ટો ચે ગગાપરશાદ, એ ટો ખહુ, પણ આ બેમાહી મીનારો કયો અને ગડા કયી ચે ગે કહે '

ગગાપ્રસાદ ચમક્યો, પણ, પાછો ઠેકાણે આવી સભ્ય થઈ બોલ્યો, 'મહરાજ, એ મિનારા હયે, ઓર એ લોહેકી ગદા હયે'

'હ, ટારે એમા શુ મોટુ જોવાનુ ! આપણે ટો જાણ્યુ કે ઉચી છે ચે ગડા હશે, મીનાડા ટો બહે ઉચા હોય બીજુ કાઇ જોવાનુ છે કે?'

'દુસરા તો હજુર કુચ નહિ હયે એ દેખનેકુ સબ લોક આતે હયે' ભોમિયાનો ઉત્સાહ કઇક નરમ પડ્યો

'ભોમિયો પસદ કરવામા આપડી બહે ભૂલ જ હોય છે'

મિનારાના રખેવાળને બક્ષીસ અપાવવાની વાત ભોમિયાએ ફરી સભારી જ નહિ, અને, અમે ગાડીમા બેઠા કે તરત ગાડીવાન જોડે તે મુગો મુગો બેસી ગયો રસ્તામા એક આઘે જણાતી મસીદ તરફ હાથ કરી તેણે પોતાની બેઠકમાથી વાકા વળી હમને કહ્યુ, 'હજુર, એ કાલા મસજીદ દેખને જૈસા હયે '

સાધારણ મસીદ સિવાય બીજું કંઈ જણાતું નહોતું તેનો લાભ લઈ હકમચંદે પુછ્યું, 'એમાં કંઈ આવું સારું જોવાનું છે કે?'

'દેખનેકા તો એમાં કુચ્છ હયે નહિ લેકિન બહોત પુરાની મસજીદ હયે'

'ટાડે ટો ભાઈ ચલાવ અગાડી અહીંઠીજ જોવાય છે ટે બસ છે'

ભોમિયાની હાર થઈ ને ગાડી અગાડી ચાલી હવે તો હમને પુછ્યા વિના એક બીજી મસીદના ભોમિયો ગાડી હકાવી ગયો 'હઝુર, યે હુમાયુકી કબર હયે' તેનું ભાષણ ન સાંભળતા હમે નિરીક્ષણ કરવામાં પડ્યા. મકાન ભવ્ય અને જોવા લાયક હતું મસીદ રાતા પથ્થરની બાંધી હતી, અને, પથ્થરમાં વચ્ચે આરસપાહાણના કકડા ગોઠવ્યા હતા ઉપર આરસપાહાણનો સુંદર ઘુમ્મટ હતો બધે ફરી રહ્યા અને મસીદના સુઝાવરે આવી સલામ કરી, અને, ભોમિયાને તેને માટે ભલામણ કરવાનો વખત આવ્યો જાણી હકમચંદ પોતાનો બધો વખત ઘુમ્મટ જોવામાં જ ગયા હોય અને કહેવાયેલા વર્ણન પર કંઈ લક્ષ આપ્યું ન હોય એની આકૃતિ કરી બોલ્યા, 'શું કહ્યું, ગંગાપડશાટ? આ કબડની હુમાયુ છે?'

'નહિ મહારાજ, હુમાયુકી કબર.'

'આપડી બલા જાણે કે હુમાયુ એટલે શું અને કાડ એટલે શું વારુ. સમજાવ તો ખડો, હુમાયુનો માયનો શો?'

'હઝુર, માયના તો ખબર નહિ હયે, લેકિન હુમાયુ બાદશાહ થા'

'ટે ગમે ટે હશે, પણ, ટને માયનો ખબડ નહીં!'

'નહિ હઝુર'

કતેહનો લાભ લઈ હકમચંદ અમારી તરફ ફર્યા અને બોલ્યા, 'જોવું કેની, આ ભોમિયા લોકો ટો કંઈ જ જાણટા નહીં કોણ જાણે કોણ એના લાઠી આપે છે' ફરી ભોમિયા તરફ જોઈ તે બોલ્યા, 'વારુ, તે બાડશા કાં છે દેખાડ ટો ખડો, જોઈએ ટો ખડા કે બાડશા કેવો હાય'

'મહારાજ, હુમાયુ બાદશાહ તો ગુઝર ગયા યા તો ઉનિકી કબર હયે, પાસ દાટી હુઈ હયે'

'અડડડડ, મડડુ ડાટેલું છે કે? ટાહુ નખોદ જાય, અગાડી કેમ ના બોલ્યો? મસલમાનના મડડામાં ટે શું જોવાનું હટું, અને એને ટે જવાય? ચાલો ભાઈ, અહીંઠી જલડી ચાલો આ ... અડડા મસલમાન જેવા ટે આભડછેડ સમજટા નહીં'

ભોમિયો ગભરાઈ ગયો, ગુંચવાઈ ગયો, આભો પડી ગયો, નિરાશ થઈ ગયો. ગાડીમા અમે અગાડી ચાલ્યા. ગાડીમાથી આઘે જણાતા ખંડીએર બતાવી ભોમિયો બોલ્યો, 'દૂર દીખતા હયે વો પુરાના દીલ્લી હયે.'

'ટા અસલ કેટલા ઘર હશે?'

'હજુર, ઘર કિતને એ તો માલુમ નહિ, લેકિન—'

'ટાડે, ટો ભાઈ મુગો મુગો અગાડી ચલાવ. ટુ શું ડેખાડવાનો હટો? ટમાડી આખો ફુટી ગઈ છે?'

શહેરમાં અમે પાછા જઈ પહોંચ્યા અને મુગલ પાદશાહોના મહેલનો હવે કિલ્લો બનાવ્યો છે તે જોવા ગયા. જનાનખાનાને ઠેકાણે થયેલા સોલજરોના બેરેકસ આખ કરતા મનને વધારે કુતૂહલ કરાવે છે પણ, ભોમિયાએ પાછી વાચાલતા શરૂ કરી હતી. બતાવવા લાયક સુંદર જગાઓ જોઈ તે પાછો ઉલાસમા આવ્યો હતો અને આશાવાન્ થયો હતો. સફેદ આરસપહાણથી બાંધેલા એક રમણીય અને વિશાળ મકાનમા લઈ જઈ સોનેરી અને બીજા કીમતી પથ્થરો ગોઠવ્યાથી દીપી ઉઠતી તેની ભિંતો તથા છત બતાવી તે બોલ્યો, 'હજુર, એ દીવાન-એ-ખાસ હયે એ ઉચ્ચા જોમા પથ્થર હયે ઉસકે ઉપર મોરતખ્ત થા.'

'એ ડીવાનેખસ અને મોડટખ્ખસ હિંડુ છે કે મુસલમાન, અને જીવટા છે કે ડારેલા છે ટે પહેલું કહેજો'

ભોમિયાના પેટમા પાણું તેલ રેડાયુ. પણ, હજી તે ઉલટનંદ હતો અને તેથી ખુશ ચહેરો જારી રાખી બોલ્યો, 'નહિ હજુર, હિંદુ મુસલમાન ઐસા નહિ. એ તો—

'ટાડે પાડસી કે ફિરંગી હશે.'

'નહિ, નહિ, એ તો ઉમરાવોકા દરબાર ભરનેકી જગોથી ઉસકુ દીવાન-એ-ખાસ કહેતેથે ઔર, મોરતખ્ત બાદશાહકુ બેઠને કે લિયે મોર પખ્ખી માફક તખ્ત થા.'

'ટાડે લામા લાબા નામ ન કહેટા પહેલેઠી એમ જ કહેવુટું ને? વાંડુ મોડ ટો જીવટો હશે.'

'મોર મચ્ચા નહિ'

'મોડ પણ સાચો નહિ! જવા ડે, જવા ડે, ભાઈ ટુ ટો ડીલ્લીમા બટાવવા જેવું છે ટે જાણટો જ નહી.'

ભોમિયાનો ચહેરો પાછો દયામણો થઈ ગયો કંઈ વધારે બોલ્યા વિના તે અમને મોતી મસજીદમાં લઈ ગયો નાની મસીદની મનોહર સુઘટિત સુંદરતાને મોતીની ઉપમા ખરેખરી યોગ્ય હતી હકમચંદ હજી પગથીઆં પર જ હતા ઉપર આવી તેમણે પુછ્યું, 'ગંગાપંડગાટ, મેં સાંભળ્યું નહિ આ કોનું ઘડ છે?'

'ઘર નહિ હયે'

'ટાડું ઘોડ તો નહી?'

'નહિ, એ તો ફક્ત મસ્જીદ હયે ઇસ્કા નામ મોતી મસજીદ'

'પણ ટે મકાન બાંધ્યું શા માટે?'

'ઓ તો બાંધનેવાલા જાને.'

'ટો, જા ટેને પુછી આવ જીવે છે કેની?'

'તોબાહ, તો પાહ મર ગયાને અડાઈસો બરસ હુવે!'

'શા આજાડથી મડી ગયો?'

'ઓ તો માલુમ નહિ નહિ કહે સકતા હું'

'શીટલા નીકલ્યા હશે?'

'ભગવાન જાને કયા બીમારીસે મર ગયા. ઓ નહિ જાનતા હું.'

'કે પછી મુઝાડો ના ઠયો હોય!'

''હઝુર, મે કસમ ખા કે કહેતા હું કે મેરેકુ ખબર નહિ હયે મર ગયા તો કુછ તો ઉસ્કુ હુવા હોયગા હી'

ભોમિયામાં હવે કંઈ તેજ રહી જ નહોતી બીજાઓને બક્ષીસ અપાવવાનું તો તે ભૂલી જ ગયો હતો અને પોતાને માટે માગવાનું પણ તેને સાંભરતું હોય એમ લાગ્યું નહિ. કિલ્લામાંથી નિકળતાં સાંજ પડી ગઈ. અમે બારોબાર સિગ્રામાં ગયાં ત્યાં જઈ ગંગાપ્રસાદે રજા માગી તે આપ્યું તે લઈ પોલી સલામ કરી તે ચાલતો થયો, અને, બીજે દહાડે દેખાયો નહિ.

(૨.)

ગંગાપ્રસાદ આવ્યો નહિ ત્યારે તો અમને એમ લાગ્યું કે હવે ભોમિયા વિના નહિ ચાલે વાજબી કિંમતે ભોમિયાની મદદનો અને તેના ચિત્તની મુસ્કેલીનો બન્નેનો લાભ મળી શકે છે, એમ માલુમ પડ્યું તેથી

ફરી જોના નિકળતા પહેલા બીજો બોમિયો સાથે સેવાની ઉત્કંઠા થઈ. બોબડુ બોલવાની અને કમઅક્કલ થવાની ટેવ વિના હકમચંદ બન્ને કામ બરોબર પાર ઉતારી શક્યા તેથી અમને તેમના પર શ્રદ્ધા બેઠી હતી, અને, જે ત્રણ નવા બોમિયા સીરાઈનાળાએ બોલાવી મગાવ્યા તેમાથી પસંદગી કરવાનું અમે હકમચંદને સોપ્યુ એકને તો તેની ઉંદર જેવી આંખો અને કાન જોઈને જ રજા આપી બીજો બોલતા બોલતા વાંકો વળી જઈ મૂર્ખાઈ ભરેલુ હસતો હતો અને તે વેળા તેની મુખાકૃતિ એવી વતી હતી કે તે જોઈ કોઈ પણ આબરૂદાર માણસનો પગ લત્તાપ્રહાર માટે ઉપડયા વિના રહે નહિ તોપણ ઇનસાફ ખાતર હકમચંદે તેની પરીક્ષા કરી જોઈ 'દીલ્હીમા ખડેખડુ જોવા જેવુ શુ વાડુ ?'

'હી–હી–ઈ. દેખને જેસી તો મીઠાઈવાયેકી દુકાન હયે. હી–હી–ઈ. ચુઆબીલીકા હિસ્સેકા તમાશા હયે હી–હી–ઈ હમને તો સબ દેખા હયે. હી–હી–ઈ તુમારે જો દેખના હોવે ઓ કહો, વાહ સે જાવે હી–હી–ઈ હમ હુશીઆર હયે હી–હી–ઈ '

અહીથી જ તે અટક્યો હોત તો ઠીક થાત, કેમકે આટલુ તો તે મહોડે કરી લાવેલો હતો અને કડકડાટ બોલી ગયો પણ, તેના વિશે અમને સારો અભિપ્રાય બધાયો છે એમ માની ગુમાનમા આવી તે પોતાની વર્ણન-શક્તિ અજમાવવામા પડયો અને એ વગર વિચાર્યા સાહસથી સપડાઈ ગયો દરેક વાક્યને છેડે હી–હી–ઈ કરી હસી વિરામ લેવાને બદલે અડધે અડધે અને પા પા વાક્યે એ વિરામચિહ્નો મુકવા લાગ્યો, અને, દસ સેકન્ડમા તો દરેક શબ્દની વચમા અને આખરે દરેક અક્ષરની પછી હી–હી–ઈ કરી ગયા તથા મારતો એવી દશામા આવી પહોચ્યો કે ગમે તેવી ચતુરાઈ વાપર્યા છતા કોઈ પણ માણસ તેને એ તરફડીઆમાથી બચાવી શકે કે તેના ગરગરાટમાથી ખરો ખોટો કઈ પણ અર્થ કહાડી શકે એમ રહ્યુ નહિ તે 'હુશિઆર' નહોતો પણ ખરેખરો હેવાન હતો એમા જરા પણ સંદેહ રહ્યો નહિ, અને, મીઠાઈની દુકાન આગળ અને ચુઆબીલ્લીના તમાશામા ઉભા રહી હી–હી–ઈ કરી આનંદ પામવા હકમચંદે તેને એક પૈસો આપી જવા દીધો

ત્રીજો આદમી અમારા ચિત્તમા વસી ગયો તેના લુગડા તો ચમન-બાગીના રગના હતા, તોપણ, પાસે જેટલુ હતુ તેટલુ ઠીકઠાક કરીને ... ... તેના માથાના ફેટો અમલ આખા પોતમાથી થઈ અને

લાંબી ચીંધરડીઓનો હતો, પણ, તે બરોબર વળ લઈ બાંધેલો હતો, અને, બુમના જોડામા કોઈ પણ ફાટેલી જગાએ થીગડુ મારવુ રહી ગયેલુ નહોતું. લગાર પણ અવાજ થવા દીધા વિના જોડા ઉમરા બહાર કહાડયા અને પોતાની પીઠ ન દેખાય એવી કાળજી રાખી તે એક ખુણે બરોબર ગોઠવ્યા. અંદર આવી વાંકા વળી અમારામાથી કોઈ એકના તરફ ખાસ નજર કર્યા વિના મિજલસની મુગલાઈ સલામ બધાને બજાવી અદબ વાળી તે ઉભો રહ્યો. સવાલનો જવાબ થઈ રહે એટલુ જ તે ધીમેથી અને સભાળથી બોલતો હતો, અને, જ્યારે પોતાની તુલના થાય એવો અભિપ્રાય આપવાનો પ્રસગ આવતો ત્યારે તે પ્રથમ કાટલામા વાલથી અને રતિથી તોળી જોતો હોય એમ બે આખો વારા ફરતી નીચી કરી વિચાર કરી જોતો હતો. દિલ્હીની જોવા લાયક જગાઓ તે ગણાવી ગયો, અને, અમારે હવે ક્યા ક્યાં જવાનુ રહ્યુ તેનો રસ્તાવાર અને કલાકવાર 'પ્રોગ્રામ' કરી આપ્યો અમે રાજી થઈ ગયા, આગલા દિવસની ગમ્મત ભૂલી ગયા, હર્ષથી પ્રફુલ્લિત થઈ ગયા આવા લાયકીવાળા માણસને તો એકદમ રાખી લેવો, પૈસા સબધી તેનાથી બીક રાખવાની જરૂર નથી, એમ સહુને લાગ્યુ પણ કોઈને ન સુઝી તે સાવચેતી લેવાનુ' હકમચદને સુઝ્યુ. 'ટાડાથી અમે પડનાન છીએ પણ, ટાડુ નામ કહે'

એ હાથ જોડી તે બોલ્યો, 'જી હજુર, મેરા નામ ચકન'

'ચકન ! એનાઠી તો પડજ્ઞુ મોટ આપે ટે ભલુ !'

'ક્યોં હજુર ?'

કોઈએ જવાબ દીધો નહિ 'ચકન' એ બેડોળ નામથી અમે બધા નિરાશ થઈ ગયા. કોઈ કાળા માથાના માનવીનુ નામ ચકન તે હોય ? અને એવુ કદરુ, એવુ ઢગધડા વિનાનુ, એવુ અડવું નામ સાભળી રહેવાય કેમ ? જોઈને દિલ ઓળો વળીને પેટમાં ઉતરી જાય એવુ મહો વખતે સહેવાય, કેમકે પરિચયથી બદસુરત મહો પરનો અણગમો કઈ ઓછો થઈ શકે છે, પણ જે નામ એક વાર મનમાં ખુચ્યુ તે તો સદા ખુચતુ જ રહેવાનુ ચકન ? એ નામ દેતા જીભ સહેરાઈ ન જાય ? અમે ગુચવણમાં પડ્યા. બીજી રીતે ભોમિયો ઠીક હતો, અને, એવો બીજો મળવાનો કઈ ભરોસો નહોતો આખરે હકમચદે મેહેલો અને મારો ઉપાય શોધી કહાડ્યો.

'જો ભાઈ ચકન એ નામકી હમાડા પેટમા શખસ ઢખલ હોય ને અમને એ ફાવે નહિ તને ગગાપડગાટ કહીએ તો કઈ હરકત છે ? એ નામ અમને રૂડુચટ્ટુ છે.'

'વાહ હજુર, બહોત અચ્છા હમકુ ગંગાપરસાદ કહેના ગંગાજીકા પરસાદ તો સબ કોઈ હયે'

પર્વત જેટલી મ્હોટી મુશ્કેલી પતી ગઈ અને અમારા જીવને ટાઢક થઈ વળી, વખતે ભોમિયો આખરે દગાબાજ નિકળ્યો તો 'ચંદન' નામ કહી કઈ એને ગભરાવાય ? 'ગંગાપડશાટ' એ શબ્દોચ્ચારમા હુકમચંદ જે વૈકલ્પપણુ દાખલ કરી શકતા હતા તે વિના તો હાસ્યયુક્તિનો આરંભ જ થઈ શકે તેમ નહોતુ તેથી, બધી રીતે એ નામ જ જારી રાખવુ ઠીક હતું

પણ આ નવા ગંગાપ્રસાદની વધારે ઓળખાણ હજી થવાની બાકી હતી ઘણે ઠેકાણે જવાનુ છે તેથી જલદી જમી લેવાનુ અમને કહી પોતે જવાની તૈયારી કરી તે બોલ્યો, 'હજુર, મે બી ઘરકુ જાકે ખાકે આતા હુ મેરા મકાન જરા દૂર હયે તો દેર લગેગી લેકિન મે આ પોહોચુગા આપ ગાડી કર રખના ઔર નહિ તો નાકે પર આપકુ મિલ જાઉંગા'

આ લુચ્ચાઈ હતી એને ખબર હતી કે એના આવ્યા વિના અમારાથી નિકળી શકાય એમ હતું નહિ વખત નકામો કહાડી નખાય નહિ, અને, રસ્તામા મળવાના સંભવ ઉપર આધાર રખાય નહિ તેને અમારી સાથે બેસી જમી લેવાનુ કહ્યુ તેણે ઘણી ઘણી સલામો કરી માફી માગી, 'હજુર, અગ્રી બેઅદબી ના હોવે આપ ભોજન કર લો, ફિર મે ખાઉંગા' એકદમ એનો પાટલો મડાવી અમે એને અમારી સાથે બેસી જવાનો હુકમ કીધો કાચુ અને બીજું ખાવુ ન પડે માટે અમે ખાસ પૈસા આપી જે સારી રસોઈ કરાવી હતી તેમાંથી ઘણુ થોડુ અમારે ભાગે આવ્યુ ગંગાપ્રસાદ ઘણા દહાડાનો ભુખ્યો હતો, અને, ફરી ક્યારે ખાવાનુ મળશે એની તેને ખાતરી નહોતી બીજી રસોઈ કરાવવા રહીએ તો મોડુ થઈ જાય એમ હતું

આમ પાઠ પહેલો—બાજ પહેલો પૂરો થયો ભૂલ થઈ હતી ખરી, પણ હવે તો થઈ તે થઈ

અમે કચવાયા પણ આખરે ચેલી છોડી અને કડીયો ખવાવી અગાડી ચાલ્યા. એક બે જગાઓ જોઈ એટલે ગંગાપ્રસાદે ફરી ભલામણ કરી, 'હજુર, ચ્યા મમાલેદાર, દાલ ઔર ભજીયે તોફેહ મિલતે હયે' અને એટલેથી જ પત્યું નહિ 'એ આદમી ગરમ દૂધ ઉમદા બેચતા હયે,' 'એ બરતનમે સેરડીકા રસ હયે લોક મઝેમે પીતે હયે,' એવી અનેકાનેક સૂચનાઓ તેણે કરી ખાવાના પદાર્થની જેટલી દુકાન આવે તેટલી પર તે લાલસાભરી દૃષ્ટિ નાખતો હતો. થાકીને અમે એક દુકાને તેને નવેસરથી ખાવા બેસાડ્યો, અને, પંદર દહાડા સુધી ખુટે નહિ એટલું તેના પેટમાં સમાવવાનો દુકાનદારને ઇજારો આપ્યો. પણ એ બધી મહેનત ફોકટ ગઈ. ગંગાપ્રસાદને કોઈ ગક્ષસ તરફથી વારસામાં ભૂખ મળેલી હતી, અને, તે તૃપ્ત થાય એટલું તેના શરીરમાં એક સામટું માઈ શકતું જ નહોતું.

તેનામાં એક બીજી 'ખોડ' હતી. જ્યારે ને ત્યારે તે અમને માલ ખરીદ કરવાનો આગ્રહ કરતો હતો. ગમે તેવાં નજીવાં બહાનાં કહાડી તે અમને કપડાની, સોનારૂપાના વાસણની, શાલની, દુપટ્ટાની, એવી જાતજાતની દુકાનોમાં લઈ જતો હતો, અને, અમે ખરીદ કરીશું એવી જે કોઈ માલ વિશે તેને વકી લાગે તે તમામ કહડાવી કહડાવીને અમને દેખડાવતો હતો. દુકાનદારો પાસેથી તેને દલાલી મળતી હતી એ તો ખુલ્લું હતું. પણ, તેની ચપળતા રોકવાનો કંઈ ઉપાય જણાતો નહોતો. આખરે હુકમચંદે તેને દાવમાં લીધો. ગાડીમાં બેઠા બેઠા ભોમિયો સાભળે તેમ તેમણે કહ્યું, 'અહીંથી ઠોડી બદ્રીની પાઘડીઓ ખડીડ કડી લેવાનો આપડો વિચાડ છે. જુમ્મામશીડ ટો જોઈએ, પછી ઠઈ ડૂહેશે.'

માર્ગીએ ગત ગળ્યો. થોડી વાર થઈ ને ગાડી ઉભી રહી.

'આ આવ્યું ટે શું?'

'હજુર, સારે દીલ્લીમે સબસે અચ્છી પગડીયા ચ્હા મીલતી હયે. દેસાવર બી ચ્હાસેહી જાતી હયે.'

'પણ, ટને ગાડી અહીંઆં લાવવાનું કોણે કહ્યું? જુમ્મામશીડે હંકાવી જવાનું ટને કહ્યું હટું ને!'

'લેકિન મેરેકુ સુરત હયે કે આપને કહા કે પગડીઆં લેનેકી હયે.'

'અડે ભઈ, હમોડી શડટ ટાડે શું કામ ડૂહાખવી પડે? ડું ટાડું હોય ટેની જ શડટ ડૂહાખને એટલે ઠયું. ટને આટલા આટલા શડાપ ટેમાં

વડી હમારૂ ટાડે માટે શુ કામ નાખીયે? હમારૂ લાગ્યુ ટે હમે જ ભોગવી લઈશુ હમને શડટ રૂહાખટા આવડે છે ટુ ટાડે હકાવ ને'

દસ મીનીટ થઈને ફરી ગાડી ઉભી રહી. એ પણ પાઘડીની દુકાન હતી લોકો પાઘડીઓ લેતા હતા તે જાણે જોવાતુ જ ન હોય તેવો ડોળ કરી હકમચંદ બોલ્યા,

'વાહ, આ જુમ્માસીદ કે? મકાન ટો શડગ હો! બાડશાઓ અહીં નમાજ પડવા આવટા કે ગગાપડશાટ?'

'હજુર! આપ હસતે હો યે મસજીદ નહિ હયે એ તો અભી આ-મગી લેકિન યે દુકાન રસ્તેમે આઈ હા ઐસી તરેહ તરેહકી પગડીઆ–'

'હા, બડોબડ, બડોબડ, ટાડો વાક નહી ટને કહેલુ જ રૂડહી ગયુ, કે આજ પાઘડીઓ લેવી નહી જોવામા પડયા ટે કહેલુ શાભડયુ નહિ, જુમ્મામશીડ ડેખાડવા લઈ જજે એ કહેલુ પણ રૂડહી ગયુ હશે ફીકર નહિ, હવે ટો લેજે, ટમકુ ટગડી પડટી હે, હો ગગાપડશાટ!'

ગાડી ગમે એટલી અગાડી જાય પણ જુમ્માસીદ આવે જ નહિ. થોડી વાર થઈને ગાડી ફરી ઉભી રહી—પણ તે પાછી પાઘડીઓની દુકાન આગળ. અમે બધા ચીડાઈ ગયા, પણ, હકમચંદના મ્હોપર અચબો અને ખુશી ફેલાઈ રહ્યા નવાઈ પામતા આખો ઉચી કરી તે બોલ્યા,

'આખડે આવી પ્હોચ્યા ખડા શુ જુમ્મામશીડનુ મકાન છે! હવે ટે એવુ કોણ બઢાવે? ટો પણ જડા જબાનુ ખડુ હો! ટોએ શી એની બાન્ધણી છે! શી એની નકશી છે! અઢડક પૈસો ખડચી નાખ્યો હશે અને ટેમા એ—'

'હજુર, માફ કરના યે જુમ્માસજીદ નહિ હયે યે તો—'

'અડે ટાડીની! ટાડે એ શુ છે?'

ઐસા દીખતા હયે કે—કે—હા અબ સમજ પડી. યે તો પગડીઆ-કી દુકાન—'

'ગગાપડશાટ, હમાડા જેશા ભુડકણા કોઈ નહિ 'મનમા પડામડી નાખી રાખી મુકેલુ કે ટને કહીશુ કે આજ પાઘડીઓ લેવી નહી, ને એમ પણ ઢયેલુ કે ગગાપડશાટને કહીએ કે હવે ટો જુમ્મામશીડ ડેખાડ. પણ હમાડી ખાનાડી રૂડીટ આજ શૈજશાજ જોઈ ટેઠી હડખ એસા હમા કે ખબ વીશડી ગયા એમાને એમા વાડ ઠઈ ગઈ પણ, હવે ટો ટને આ ...
કે જુ...

'લેકિન હજુર, ઘા બિલકુલ દેર નહિ હોયગા ખુશી ના હોવે તો પગડીઆ ના લેની લેકિન રૂતર કે દેખો તો ખરે, કૈસી બેનમુન પગડીઆ હયે ! આપ દીલ્હી દેખનેકુ નિકલે ઔર પગડીઆ દેખે સિવાય જાઓગે ?'

'પાઘડીઓ ટો હમારે લેની જ નહી આ માટે છે ટેટલી જ ડીલ્હીમા સલામટ રહે ટો બહુ છે ને ! હવે ટો જુમ્મામસ્જીદમા જીવ ભરાઈ રહેલો છે ચલાવ, અગાડી ચલાવ'

'લેકિન હજુર, પાવ ઘટાભી ઘા નહિ હોયગા ઔર અબ જલદી કરનેકી જરૂર બી ક્યા હયે ? જુમ્મામસ્જીદમેં નિમાઝકા બખત હો ગયા તો વાહ જાનેમે અબ ફાયદા નહિ તો ઘડીભર ઘા પગડીઆ દેખ લો '

દગલબાજ હરામખોર ! હમારૂ પાચ રૂપીઆનુ ધાન ખાઈ ગયો, અમારો જીવ દુખાવી અમારી સમક્ષ અમારે ખરચે મીજમાની ખાધી, અને આખરે તે દહાડે અમારૂ જુમ્મામસ્જીદ જોવાનુ ખોવડાવ્યુ ! તેને પાઘડી-ની દલાલી માટે ફાંફા મરાવી નિરાશ કર્યો પણ તેટલાથી અમારૂ વેર વળે તેમ નહોતુ માર મારવો એ બને તેમ નહોતું તેથી, હકમચદે બીજી યુક્તિ શોધી કહાડી 'ગગાપડગાર, આજ ટો મોહુ ઠઈ ગયુ છે ટે પાછા મુકામે જ ચાલો કાલ સવારમા વ્હેલા આવજો જુમના નડીની નેહેડ જોઈઆવીશુ પાછા આવટા જુમ્મામશીડમા જઈશુ અને ચાંડની ચોકમા ફ્રડીશુ '

સીરાઈમા અમે પાછા આવ્યા અને ગગાપ્રસાદ ઘેર ગયો ગાડીમા અમે ચાર જણા બેસતા હતા અને ગગાપ્રસાદ બહાર હાકનાર જોડે બેસતો હતો તેની એ જગા લઈ લેવાને હકમચદે એક સિપાઈ ભાડે રાખ્યો અને, તેને સવારે પટા પહેરીને આવવાનુ ફરમાવ્યુ સીરાઈની પડોશમાં ઘોડો બધાતો હતો, તેના સદ્ગુણ અમે ઘણી વાર નજરે જોયા હતા અને તેને ગગાપ્રસાદને માટે ભાડે ઠરાવી મુક્યો

સવારે આવતા પોતાને બેસવાની જગા ગયેલી જોઈ ભોમિયો નિરાશ થયો

'ગગાપડગાર, ટુ ચાલટો આવજે ટુ આવી પહોચીશ ટા શુધી આ અમારો ગપાઈ જાણીટો છે ટે જોવા જેવુ હશે ટે બટાવટો હશે બટ અમે ટારી વાટ જોઈશુ'

ગગાપ્રસાદથી એટલે દૂર ચાલતા અવાય એ અશક્ય હતુ ગાડીમા મુકેલુ ખાવાનુ જોઈ તેની ખાતરી થઈ કે પછાડીની જગામા તેને સર્વ પ્રકારે

હાનિ જ છે વળી સાથે આવવાનું મુકી દેવાની તેને ઇચ્છા થાય તેમ નહોતું. ખાવાનું હતું અને ચાંદની ચોકના બજારમાં અને દુકાનોમાં અમારી જોડે આવવાનું હતું મુશ્કેલીથી તે ગુંચવાઈ ગયો

'પણ રૂહાબ વાડુ ટને ઘોડે બેશતા આવડે છે?' પેલો ઘોડા શવાડીનો જણાય છે ઝાઝું ભાડુ ટે શુ લેશે?'

ગંગાપ્રસાદે તરત હા કહી ઘોડે બેસતા આવડતું હોય કે ન હોય પણ અત્યારે તો બેસવામાં જ લાભ હતો સવાર સાથે અમારી ગાડી ચાલી પણ ગાડી સાથે રહેવું ગંગાપ્રસાદને મુશ્કેલ જણાવા લાગ્યું રસ્તામાં જે કંઈ આવે તેનાથી ઘોડો ભડકતો હતો અને, એ બાબતમાં લેશ માત્ર પણ પક્ષપાત કરતો નહોતો

'ઘોડો ટેજદાર છે હો' ગંગાપડશાટ ટમારા જેશા શવાર હોય ટે જ આમ કુડા શકટા હે

ગંગાપ્રસાદને ઘોડો કુદાવવાનો બીલકુલ લોભ નહોતો ઘોડાને ભડકતો અટકાવવાને તે લગામ તાણતો હતો અને ઢીલી મુકતો હતો, પણ, બન્ને તરેહના ઉપાય નિષ્ફળ જતા હતા 'અધુરામાં પુરૂ વળી તેને પુછડી નહોતી તે સકારણ કપાયેલી નહોતી તેવી શોભા સારૂ કાપી હશે કે પુછડી પર બહુ વાર જોર કરીને એહથી તે ઘસાઈ ગઈ હશે તે કહેવાતું નહોતું પુછડીને અભાવે માખીઓ અને મચ્છરો સાથે પાછલો પગ ઉંચો કરી ઘોડાને લડાઈ ચલાવવી પડતી હતી. આથી થતા દેખાવની ગંગાપ્રસાદને ફીકર નહોતી, પણ, ઘોડો જ્યારે માથા પગનો મચ્છર એ પ્રમાણે લાત મારી ઉડાવતો ત્યારે તેને હરકત ન થાય માટે કંઈ તજવીજ વળી જવું એ વિશે ગંગાપ્રસાદ બહુ મુંઝવણમાં પડતો હતો પગ ઉંચો કરવાનો ઘોડાને વખત મળે નહિ માટે ગંગાપ્રસાદે તેને દોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અમારી ગાડી પાસે આવી પહોંચતા ઘોડાએ ડોક લાંબી કરી ગંગાપ્રસાદને પગ કરડ્યો.

'ઘોડો હેટ કડે છે હો' ગંગાપડશાટ, જાનવડને એ શી માયા છે એટલા ઓડખાણમાં પગ ચાટવા મડ્યો!'

ગંગાપ્રસાદને એ હેત બીલકુલ પસંદ નહોતું. અને 'ચાટેલો' પગ ઘડી ઘડી ઉંચો કરતો હતો, પણ, ઘોડાને સંભાળવામાં એટલો વખત જ હતો કે પગ તપાસી જોવાની તેને ફુરસદ મળતી નહોતી એવામાં રસ્તે ઘાસની ગાડી આવી, અને, ઘોડો ભડકવાને બદલે તે તરફ જોરથી

ગયો ગંગાપ્રસાદને તે ગંજીની એટલે પાસે લઈ ગયો કે ગંગાપ્રસાદના મ્હોમાં, નાકમાં ને આંખમાં ઘાસ પેઠું. અલબત્ત, મફતનું ઘાસ ખાવાની ગંગાપ્રસાદની દાનત હતી જ નહિ, અને, તરત તે પાછો હટ્યો પણ, ઘોડાનો મત તેનાથી ભિન્ન હતો અને ગંજીમાંથી ઘાસ ખેંચી ખેંચીને તે ખાવા લાગ્યો ગંગાપ્રસાદનો ટોણુ જાણે ક્યારે છૂટકો થાત, પણ, ગંજીનો રખેવાળ આવી પહોંચ્યો લાકડી પડતા ઘોડો ગંજી છોડીને નાઠો ગંગાપ્રસાદે પણ મુંગે મ્હોડે લાકડીઓ ખાઈ લીધી

તેહેર જોવા જવાની અમારે કંઈ જ ઉતાવળ નહોતી, અને, તેથી જેટલી વાર ગંગાપ્રસાદનો ઘોડો અટકે તેટલી વાર અમે પણ ગાડી ઉભી રખાવતા હતા. અમારી પાસે થઈ ઘોડો પુરપાટ દોડતો નિકળ્યો એટલે હુકમચંદે માથુ બહાર કહાડી બુમ પાડી, 'ગંગાપડગાટ! આ ટક્ક, આ ટક્ક ઘોડો ના ડોડાવીશ ટાડે માટે અહીં જ ઉભા છીએ ' ગંગાપ્રસાદ ઘોડો દોડાવતો જ નહોતો અને ક્યી તરફ જવુ એ તેના હાથમાં હતું જ નહિ, એ અમે જાણતા હતા અને તે પણ જાણતો હતો, અને તેથી, તેને માટે હુકમચંદે જે દાઝ બતાવી તેની તે કદર પિછાની શક્યો નહિ થોડે ગયા એટલે તારના થાંભલા આવ્યા, તે જોઈ જાણે યમના દૂત ઉભેલા દીઠાના આવ્યા હોય અને તેને લડાઈમાં હરાવ્યા વિના અગાડી જવાય એમ ન હોય તેમ ઘોડો બે પગે ઉભો થઈ ગયો, અને, ગંગાપ્રસાદ એક પડખેથી ભોંય પર સરી પડ્યો થોડો અફળાયો હશે, પણ તે પાછો તરત ઘોડા પર સવાર થઈ ગયો અને જાણે કંઈ બન્યુ ન હોય તેમ ઘોડો અગાડી ચલાવવા લાગ્યો પણ એવામાં બીજો થાંભલો આવ્યો અને પાછી એની એ હકીકત અથથી ઇતિ સુધી બની આમ બે ત્રણ વાર થયું પછી પાસે આવતા હુકમચંદ બોલ્યા,

'ગંગાપડગાટ, ઘોડો અડબી છે કે શીદી? ચાલ ટો રૂડવાલ ચાલે છે, અને, ઘડી ઘડી કેવો ભભડાડી ઝાડ જેવો ખડો ઠઈ જાય છે! પણ, ટમકુ પાડ નાખટા હે એટલા ખોટા એ ટો એટલુ ચાહુ છે કે ટાડના ઠાંભલા બડા એક ટક્ક નથી પણ રસ્ટાની બે કોડે છે, ટેઠી, આ ટક્ક પચ્છાય ટે પેલી ટક્ક પચ્છાયાઠી ઠીક ઠઈ જાય છે અને પેલી ટક્ક પચ્છાયાનુ આ ટક્ક પચ્છાયાઠી ઠીક ઠઈ જાય છે '

આ સભ્યતાથી અને વૈદકજ્ઞાનના પ્રકાશથી ગંગાપ્રસાદની અન્તર્વેદના વધી તે ઢાંક્યુ રહ્યુ નહિ. ચીડાઈને ઘોડા વિષે તે કંઈ કહેવા જતો હતો એટલામાં બીજો તારનો થાંભલો આવ્યો અને તેને બોલવાનો વખત

મળ્યો નહિ. ઘડી ઘડી આ વાત બનવાથી મઝા જતી રહેવા આવી હતી, તેથી, બીજી વાત કહાડવાનો દ્રગિનો હુકમચંદે કર્યો, અને ગાડી, પાસે પ્રયત્ન ફરી ગંગાપ્રસાદને હાંકતો હાંકતો આવી પહોંચેલો જોઈ બોલ્યા, 'કાલનું ખાધેલું તો પચી ગયું હશે. મને ત્યારે ફકત દહીં હતી કે ગંગાપ્રસાદને આફરો ચડશે તો શું કરીશું અને જોવા કેમ કરી જઈશું.'

'અરે હજુર, કલકા ખાના તો યે કમબખ્ત ઘોડેને સબ ભુલા દિયા. અબતો આપકી રજા હોવે તો યે ઘોડા છોડકે મેં ઘર જાઉં. મેરી મહેનત કે પૈસે મત દેના. મેં નહિ મંગતા હું.'

'પણ, આ ઘોડાને કોણ નાચવે અને કોણ લઈ જાય? હમને કુછ ટમ જેસા ઘોડેનાડ દેખા આવડતા હે?'

'યે ઘોડા તો ઉનકી આગ ભૂતકી સવારી લાયકકા હયે. ઇસકુ ફિરા-યાસે ફિરનેવાલા બડા બદમાસ હોના ચાહીએ. ઔર ઉસકી દુમ તમામ, કટ ગઈ ઉસકુ ઘોડા કૌન કહેતા હયે?'

ઘોડાની અને તેના માલીકની નિન્દા કરી સંતોષ પામવાનું પણ ગંગા-પ્રસાદથી બહુ વાર બન્યું નહિ. એક ઝાડે લટકતું કાળું ચીથરું જોઈ ઘોડો ફરી ભડક્યો અને બહુ જ આવેશમાં આવી દોડવા લાગ્યો. ગંગાપ્રસાદનો કાબુ ઘોડા પરથી તદ્દન જતો રહ્યો હતો. અને ઘોડાનો અટકવાનો વિચાર હોય એમ જણાતું જ નહોતું. ગંગાપ્રસાદની પીઠ જ દેખાતી હતી. પણ, તેના મ્હોંપર હવે ચપળતા લેશમાત્ર રહી નહિ હશે એમ અનુમાન થઈ શકતું હતું. ઘોડો અને ગંગાપ્રસાદ અમારી તરફ પાછા આવે એમ લાગતું નહોતું, તેથી, અમે ગાડી તેમની તરફ દોડાવી. ઘણે આઘે ગયા પણ બેમાંથી એકે મળ્યા નહિ. રસ્તામાં ગંગાપ્રસાદનો ફેંટો અને જોડા પડેલા મળ્યા, અને, સીતાને રાવણ ઉપાડી ગયા પછી તેની ખોળ કરતાં રસ્તામાં સીતાનું ઝાંઝર પડેલું જોઈ રામનું ચિત્ત ઉભરાઈ આવ્યું હતું તેવી વૃત્તિ ગંગાપ્રસાદની આ નિશાની જોઈ અમને થઈ.

અમે મુકામે પાછા આવ્યા ત્યારે ઘોડો પોતાને સ્થાને પાછો આવેલો હતો. ગંગાપ્રસાદનો ભાણેજ તેનો ફેંટો અને જોડા લેવા આવ્યો. તેના-થી ખબર પડી કે ગંગાપ્રસાદને બહુ થાક લાગ્યો છે અને અમારી સાથે ભોમિયો થઈ આવવાનું તેનાથી બને એમ નથી.

દીલ્લીથી અમે નિકળ્યા ત્યાર પછી તરત તો ત્યાંના ભોમિયા અમને વિસરી ગયા નહિ જ હોય.

૫.

ભોમિયાને દીધેલી ભુલથાપ.*

(સંવાદરૂપ)

પાત્રો—કરમચંદ, વખતચંદ, હુકમચંદ, ગંગાપ્રસાદ

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ દીલ્લીમાંની એક સિરાઈ

કરમચંદ—ભોમિયાઓ જે દુઃખ દે છે તે તો જેને તેમની સાથે પ્રસંગ પડયો હોય તે જ જાણે મુસાફરીમાં સહેલ કરવા સારૂ આપણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરવા નીકળ્યા, પણ, ગામે ગામ જોવા લાયક ઠેકાણાં બતાવવા આવનાર ભોમિયાઓ તરફથી જે પીડા ખમવી પડી તેથી આપણી તો ખાતરી થઈ કે દુનિયામાં ભોમિયા છે ત્યાં સુધી મુસાફરીમાં સુખ હોઈ શકે જ નહિ.

વખતચંદ—કરમચંદ, ખરૂ કહો છો અજમેર, જયપુર, ભરતપુર, આગ્રા, અલીગઢ એ શહેરોમાં જોયું તો ઘણું, પણ ભોમિયાઓએ મહેનત માટે, ઈનામ માટે, બક્ષિસ માટે તથા દસ્તુરીને બહાને, દલાલીને બહાને, ભાડાને બહાને, કકડે કકડે જે પૈસા કહડાવ્યા તે આપતાં જીવ એટલો દુઃખી થયો કે એટલા પૈસા સામટા ઠગો મારી લુટી લીધા હોત તો વધારે સારૂ થાત એમ લાગે છે

કરમચંદ—આ દીલ્લી તો ઠગની નગરી છે, માટે, દીલ્લી જોયા વિના જ ચાલ્યા જવું કે બીજા શહેરના ભોમિયાઓનું વેર દીલ્લીના ભોમિયા ઉપર વળાય આપણો તો બધો ઉત્સાહ ભાગી ગયો છે. કેમ હુકમચંદ શું કરવું?

હુકમચંદ—તમે તો બધા બાયલા છો ડીલ્લીના ઠગઠી પણ આ બંદા ગાજ્યો જાય એમ નહી ઘભડાગો નહી માડે ટમને ડીલ્લી બટલાવું, અને, ભોમિયાને એક પાઈ પણ વધારે લેવા દેવી નહિ

વખતચંદ—આ બોબડું કયાથી બોલવા માડયું?

હુકમચંદ—એ ટો બાજી શરૂ થઈ

---

* આ પહેલાના લેખના પ્રથમ ભાગ ઉપરથી રચ્યો

ू हुआ । सुधर का पालतूकरण ८,०००

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ કુતુબ મિનાર.

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, દેખો એ કુતુબ મિનારા હયે કુતુબુદ્દીન શાહ બાદશાહને બનવાયા ઐસા મિનારા સારી જહાનમા નહિ હયે યે ઇસકી સામને હયે તો ભીમસેનકી ગદા હયે તમામ લોહેકી જિતની ઉપર હયે ઇતની જમીનકી અંદર હયે ભીમસેનને સબકુ મારે બાદ કોઈ ના રહા તો ગદા લા આકે જમીનમેં ગાડદી (સર્વ મિનારા ઉપર જઈ પાછા નીચે આવે છે)

વખતચંદ—મિનારા પરથી ભવ્ય અને મનોહર દેખાવ દેખાયો પણ, આ ભોમિયાઓ એટલુ બોલ બોલ કરે છે કે ચિત્તમા અંદર મનન કરવાનો કે અદ્‌ભુતતાથી આનંદ પામવાનો અવકાશ જ મળતો નથી

કરમચંદ—આ સળગ લોઢાનો થાભલો કેવો વિચિત્ર છે? અમર થવાની નિષ્ફળ આશાએ લોકોએ એના પર કેના નામ કોતર્યા છે?

ગંગાપ્રસાદ—એ પથ્થરકી કમાન હયે ઇસકી દુસરી બાજુ દુસરા મિનારા હોને વાલા થા એ સામને મકાન હે વો પ્રિથિરાજ રાજાને બનવાયા (મિનારાનો નોકર આવીને સલામ કરે છે) યે યહા મિનારેકી ચોકી કે લીયે નોકર રહેતા હયે વોભી કુછ ઉમેદ રખતા હયે આપ જેસે બડે આદમી આવે—

હુકમચંદ—પણ હજી બહુ જોવા ટો ડે ગંગાપડશાડ, એ ટો ખડુ પણ આ બેમાકી મિનાડો કયો અને ગડા કયી ટે ટો કહે

ગંગાપ્રસાદ (ચમકીને)—મહારાજ યે મિનારા હયે ઓર યે લોહેકી ગદા હયે

હુકમચંદ—હ! ટાડે એમા શુ મોટુ જોવાનુ? આપડે ટો જાણ્યુ કે ઉચી છે ટે ગડા હશે મિનાડા ટો બઢે ઉંચા હોય બીજુ કાંઈ જોવાનુ છે કે?

ગંગાપ્રસાદ—દુસરા તો હજુર કુછ નહિ હયે. યે દેખનેકુ સબ લોક આતે હયે

હુકમચંદ—ભોમિયો પસંડ કડવામા આપડી બઢે ભુલ જ હોય છે

કરમચંદ (વખતચંદને)—મિનારાના રખેવાળને બક્ષિસ આપવાની વાત ભોમિયાએ ફરી સભારી જ નહિ હો!

પ્રવેશ ૩ જો

સ્થળ રસ્તો (ગાડીમાં.)

ગંગાપ્રસાદ (ક્રાયઓડ્‌મ કુપગ્થી વાટો વળીને આવેલી મસીદ બતાવીને)—યે કાલા મસજીદ દેખને જૈસા હયે

વખતચંદ—સાધારણ મસીદ સિવાય બીજું તો કાંઈ જણાતું નથી

હુકમચંદ—એમાં કાંઈ સારું માઠું જોવાનું છે કે?

ગંગાપ્રસાદ—દેખનેકા તો એમાં કુછ હયે નહિ લેકીન બહોત પુરાના મસજીદ હયે

હુકમચંદ—ટાડે ટો ભાઈ ચલાવ અગાડી અહિંથી જ જોવાય છે ટે બસ છે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ હુમાયુની કબરનો રોજો.

હુકમચંદ (વખતચંદને)—કાળી મસીદ આગળ ભોમિયાની હાર થઈ તેથી આ બીજી મસીદમાં આપણને પૂછ્યા વિના જ લાવ્યો.

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, યે હુમાયુકી કબર હયે

વખતચંદ—મકાન ભવ્ય અને જોવા લાયક છે મસીદ રાતા પથ્થરથી બાંધી છે, અને પથ્થરમાં વચ્ચે વચ્ચે આરસ પહાણના પથ્થર ગોઠવ્યા છે.

હુકમચંદ—ઉપર આરસ પાહાણનો સુંદર ઘુમ્મટ છે તે જોયો?

સુઆવર (સલામ કરીને)—હજુર મેં સુઆવર હું

હુકમચંદ—ઘુમ્મટ કેવો ગડરા છે? શું કહ્યું ગંગાપડનાડ! આ કબરની હુમાયુ છે?

ગંગાપ્રસાદ—નહિ મહારાજ, હુમાયુકી કબર.

હુકમચંદ—આપડી બલા જાણે કે હુમાયુ એટલે શું ને કબર એટલે શું. વારુ, સમજાવ તો ખરો હુમાયુનો માયનો શો?

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, માયના તો ખબર નહિ હયે લેકીન હુમાયુ બાદશાહ થા.

હુકમચંદ—ટે ગમે ટે હશે પણ ટને માયનો ખબર નથી?

ગંગાપ્રસાદ—નહિ હજુર.

હુકમચંદ (પોતાના સાથીઓ તરફ જોઇને)—જોયુ કેની ? આ ભોમિયા લોકો ટો કાંઈ જ જાણટા નહી કોણુ જાણે કોણુ એવા શોધી આપે છે (ભોમિયા તરફ જોઈને) વાહ, ટે બાડશા કા છે ? ડેખાડ ટો ખરો, જોઈએ ટો ખરા કે બાડશા કેવો હોય ?

ગંગાપ્રસાદ—મહારાજ, હુમાયુ બાદશાહ તો ગુઝર ગયા યા તો ઇન્કી કબર હયે લાસ દાટી હુઇ હયે

હુકમચંદ—અડડડડ, મડડુ ડાટેલુ છે કે ? ટાકુ નખોડ જાય, અગાઉઠી કેમ ના બોલ્યો ? મશનમાનના મડડામા ટે શુ જોવાનું હટુ ? અને ટેના પડ ઠઇને ટે જવાય ? ચાલો ભાઈ, અહિંઠી જલડી ચાલો. આ ડીલ્લીના લોક ટો અડઢા મશલમાન જેવા ટે આભડછેટ સમજટા નઠી

હુકમચંદ (વખતચંદને) —ભોમિયો તો બિચારો ગભરાઈ ગયો છે, ગુંચાઈ ગયો છે, ઝાંખો પડી ગયો છે, નિરાશ થઈ ગયો છે.

પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ માર્ગ (ગાડીમા)

હુકમચંદ—પેલા આગે ખડેર શાના દેખાતા હશે ?

ગંગાપ્રસાદ—દૂર દિખતા હયે વો પુરાના દીલ્હી હયે

હુકમચંદ—ટયા અગલ કેટલા ઘડ હશે ?

ગંગાપ્રસાદ—હુજુર, ઘર કિતને વો તો માલુમ નહિ, લેકિન—,

હુકમચંદ—ટારે ટો ભાઇ મુગો મુગો અગાડી ચલાવ. હુ શું ડેખાડવાનો હટો ? અમાડી આંખો ફૂટી ગઈ છે ?

પ્રવેશ ૬ ઠ્ઠો

સ્થળ કિલ્લો

વખતચંદ—અહો ! આપણે મુગલ પાદશાહોના મહેલમાં આવી પહોંચ્યા. હિન્દુસ્થાનના શહેનશાહોના મહેલનો આ કિલ્લો બનાવ્યો છે, અને જનાનખાનાને ઠેકાણે ગોરાઓના બેરેક્સ કર્યા છે. આખ કરતાં મનને આ દર્શન વધારે કુતૂહલ કરાવે છે.

કરમચંદ--પણ, આ ભોમિયો વાચાળતા બંધ કરે ત્યારે કેની? બતાવવા લાયક સુન્દર જગાઓ જોઈને પાછો ઉલ્લાસમાં આવ્યો છે, અને, આશાવાન્ થયેલો જણાય છે

વખતચંદ.--આ રમણીય અને વિશાળ મકાન તમામ સફેદ આરસપહાણ-થી બાંધેલું છે

કરમચંદ—સોનેરી અને બીજા કિંમતી પથ્થરોની ગોઠવણથી મકાન કેવું દીપી ઉઠે છે? એની ભિંતો જુઓ, છત જુઓ

ગંગાપ્રસાદ--હજુર, યે દીવાન-એ-ખાસ હયે ઉંચા જૈસા પથ્થર હયે ઉસ્કે ઉપર મોરતખ્ત થા

હુકમચંદ--એ ડીવાનેખસ અને મોડટખસ હિન્દુ છે કે મુસલમાન અને જીવટા છે કે દારેલા ટે પહેલું કહેજે

કરમચંદ (વખતચંદને)—ભોમિયાના પેટમાં પાધું તેલ રેડાયું પણ હજી તે કૈલટમંદ જણાય છે

ગંગાપ્રસાદ (ખુશ ચહેરો રાખીને)—નહિ હજુર, હિંદુ, મુસલમાન ઐસા નહિ ઓ તો—

હુકમચંદ--ટારે પાડશી કે ફિરંગી હશે

ગંગાપ્રસાદ—નહિ, નહિ, ઓ તો ઉમરાવોકા દરબાર ભરનેકી જગો થી ઉસ્કુ દીવાન એ-ખાસ કહેતેયે ઓર મોરતખ્ત બાદશાહકું બેઠનેકે લિયે મોર પંખી માફક તખ્ત થા

હુકમચંદ—ટારે લાંબાં લાંબાં નામ ન કહેટાં પહેલેથી એમ જ કહેવું હુતું. વારુ એ મોડ તો જીવટો હશે?

ગંગાપ્રસાદ—મોર સચ્ચા નહિ.

હુકમચંદ—મોડ પણ સાચો નહિ! જવા ડે, જવા ડે ભાઈ, હું ટો ડીલ્લીમાં શું બટાવવા જેવું છે ટે જાણુટો જ નહીં

કરમચંદ (વખતચંદને)—ભોમિયાનો દયામણો ચહેરો જોયો?

ગંગાપ્રસાદ (બધાને બીજી બાજુએ લઈ જઈ એક દિશા તરફ આંગળી કરી) દે—ખીએ હજુર, યે મોતી મસ્જીદ.

હુકમચંદ (કરમચંદને)—આ નહાની પણ મનોહર મસીદને મોતીની ઉપમા ખરેખર યોગ્ય જ છે (ગંગાપ્રસાદને) ગંગાપડશાડ, મેં સાંભડ્યું નહિ આ કોનું ઘડ છે?

ગંગાપ્રસાદ—ઘર નહિ હયે.

હુકમચંદ (પાછા હઠીને)—ચાડે ઘોડે ટો નહીં ?

ગંગાપ્રસાદ—નહિ એ તો ફક્ત મસ્જીદ હયે. ઉસ્કા નામ મોતી મસ્જીદ

હુકમચંદ—પણ, ટે મકાન બાટયું શા માટે ?

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, એ તો બાંધનેવાલા જાને

હુકમચંદ—રે જા, ટેને પુછી આવ જીવે છે કેની ?

ગંગાપ્રસાદ—તોબાહ, તોબાહ. મર ગયાને આડાઇસો બરસ હુવે.

હુકમચંદ—શા આજાડથી મડી ગયો ?

ગંગાપ્રસાદ—એ તો માલુમ નહિ હયે નહિ કહે સકતા હુ

હુકમચંદ—શીટલા નીકલ્યા હશે ?

ગંગાપ્રસાદ—ભગવાન જાને ક્યા બિમારીસે મર ગયા ગ્નો નહિ જાનતા હું.

હુકમચંદ—કે પછી મુઝાડો ના ટ્યો હોય ?

ગંગાપ્રસાદ—હજુર મે કસમ ખાકે કહેતા હુ કે મેરેકુ ખબર નહિ હયે મર ગયા તો કુછ તો ઉસકુ હુવા હોયગાહી.

હુકમચંદ (વખતચંદને)—ગંગાપ્રસાદ બાપડામાં હવે તેજ જ રહી નથી. બીજાઓને બક્ષિસ અપાવવાનું તે ભૂલી ગયો છે અને પોતાને માટે માગવાનુ એને અગત્યનુ હોય એમ લાગતુ નથી

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, મેરેકુ રજા હયે ?

હુકમચંદ—લ્યો આ ટમારી મહેનટનુ

(ગંગાપ્રસાદ લઈને સલામ કરીને જાય છે)

હુકમચંદ—આઠ આના લઈને ગયો નહિ તો આ ચાર રૂપીઆથી ઓછુ લે એવો નહોતો

હુકમચંદ—પહેલા કેવો નમી નમીને સલામ કરતો હતો ? અને જતી વખત તો પોતી જ સલામ કરી

૬.

કારભારનો શિકાર.*

મૃગયા રમનારા જે ક્ષત્રિયોના ચરિત્ર મહાભારતમા વર્ણવ્યા છે તેમના સમયમા મૃગયાના વિષયમા બહુ ચતુરાઈ અને બહાદુરી સંપાદન થયેલા હતાં. પરંતુ, આજ એ ખેલ એવો વિસ્તાર અને એવી પરિપૂર્ણતા પામ્યો છે કે એ પુરાતન ક્ષત્રિયોના પરાક્રમ ઝાખા પડી જાય છે. યુરોપિયનોના અને રજપૂત રાજાઓના શિકારને ઉદ્દેશીને આ કહેવુ થતુ નથી, કેમકે, શસ્ત્રોમા અને વધ્ય પ્રાણીઓમા થયેલા ફેરફાર સિવાય બીજી નવીનતા તેમા જોવામા આવતી નથી પરંતુ, એ ખેલ હાલ એવી જુદી જ જાતની વૃદ્ધિ પામ્યો છે કે સર્વને તે વિવિધ પ્રકારના આશ્ચર્યથી ચકિત કરે છે. બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ કોઈ કાળે મૃગયા રમવામા શામિલ થઈ જશે એમ મહાભારતના ક્ષત્રિયો માની શકત નહિ, અને, વળી એ ખેલ વનમા અને ઝાડીઓમા નહિ રમાય, પણ, શહેરોમા, રાજાઓના મહેલમા, સરકારની કચેરીઓમા, તવંગરોની હવેલીઓમા અને ગરીબોની ઝુંપડીઓમા એ મૃગયા ચાલી રહેશે, એમ તો તેમના સ્વપ્નમા પણ આવ્યુ નહિ હોય આ મૃગયા જંગલી પ્રાણીઓના વધાર્થે થતી નથી એ તો સુગમ છે, કેમકે, ઉપર કહેલા સ્થળોમા જંગલી પ્રાણીઓ રહી શકતા નથી (જંગલી મનુષ્યો એવા સ્થળોમા રહી શકે કે નહિ એ વિષે બહુ મતભેદ છે પણ તે પ્રસ્તુત વિષય નથી) આ શિકાર મત્સ્યગ્રહણને કેટલેક અંશે મળતો આવે છે જાળ નાખી ઉભેલા માછીઓને જોઈ તેઓ શું પકડવાના છે તે જેમ એકદમ સમજાતુ નથી, તેમ, આ શહેરી શિકારીઓ કયા લક્ષ્યની વાટ જોઈ બેઠેલા છે તે તેમના હુન્નરમાં પ્રવેશ ન પામેલા મનુષ્યો પ્રથમ દષ્ટિએ કળી શકતા નથી માછલાની પેઠે તેમના હાથમા સપડાનાર પદાર્થ બહુ ઉંડા પાણીમા રમે છે, અને, તેમના વર્ગના લોભ તથા ચતુરાઈની વિવિધતાને લીધે તેમનામા પણ જાળ અને ગલ એવાં બે ગ્રહણસાધન છે જેટલા અને જેવા ભક્ષ્ય હાથમા આવે તે સર્વ પકડવા એવો અભિલાષ રાખી કેટલાક લાંબી જાળ પાથરીને વાટ જુએ છે, અને, કેટલાક કોઈ એક જ મોટો ભક્ષ્ય ગ્રહણ કરવાની આશા રાખી ગલ નાખીને બેસે છે મત્સ્યની પેઠે આ શિકારીઓએ પકડેલી વસ્તુ પણ ઘણી દુર્ગંધ મારે છે પરંતુ, અહીંથી સામ્ય અટકે છે આ શિકારીઓ પોતે પકડેલી વસ્તુ ચોરે છે ખરા, પણ તે વેચવાનો ધંધો કરતા નથી, અને, મુએલા

* "જ્ઞાનસુધા" ના સન ૧૮૯૭ના જુનથી ઑગસ્ટ સુધીના અ

ગંગાપ્રસાદ—ઘર નહિ હયે

હુકમચંદ (પાછા હઠીને)—ટાડે ઘોડ ટા નહી ?

ગંગાપ્રસાદ—નહિ એ તો ફક્ત મસ્જીદ હયે. ઇસ્કા નામ મોતી મસ્જીદ.

હુકમચંદ—પણ, ટે મકાન બાંઢ્યુ થા માટે ?

ગંગાપ્રસાદ—હઝુર, એ તો બાંધનેવાલા જાને

હુકમચંદ—ટે જા, ટેને પુછી આવ જીવે છે કેની ?

ગંગાપ્રસાદ—તોબાહ, તોબાહ મર ગયાને અડાઇસો બરસ હુવે.

હુકમચંદ—શા આજારથી મડી ગયો ?

ગંગાપ્રસાદ—એ તો માલુમ નહિ હયે નહિ કહે સકતા હું

હુકમચંદ—શીટલા નીકલ્યા હશે ?

ગંગાપ્રસાદ—ભગવાન જાને કયા બિમારી સે મર ગયા એ નહિ જાનતા હું.

હુકમચંદ—કે પછી મુઝાડો ના ઠયો હોય !

ગંગાપ્રસાદ—હઝુર મે કસમ ખાકે કહેતા હું કે મેરેકુ ખબર નહિ હયે. મર ગયા તો કુછ તો ઉસકુ હુવા હોયગાહી

ફુગ્મચંદ (વખતચંદને)—ગંગાપ્રસાદ બાપડામાં હવે તેજી જ રહી નથી. બીજાઓને બક્ષિસ અપાવવાનુ તે ભૂલી ગયો છે અને પોતાને માટે માગવાનુ એને સાભરતુ હોય એમ લાગતું નથી

ગંગાપ્રસાદ—હઝુર, મેરેકુ રજા હયે ?

હુકમચંદ—લ્યો આ ટમાડી મહેનટનુ

(ગંગાપ્રસાદ લઇને સલામ કરીને જાય છે.)

હુકમચંદ—આઠ આના લઇને ગયો નહિ તો આ ચાર રૂપીઆથી ઓછુ લે એવો નહોતો

ફુગ્મચંદ—પહેલા કેવો નમી નમીને સલામ કરતો હતો ? અને જતી વખત તો પોલી જ સલામ કરી

નહિ પણ જીવના શિકારનો જ તેઓ ઉપભોગ કરી શકે છે આ જ કારણથી પારધીઓનો શિકાર પણ તેમનાથી જુદો પડે છે. પશુઓ જેમ શસ્ત્રબળ વાપરીને, પગે દોડીને કે દોડતે ઘોડે સવારી કરીને પકડાય છે અને હણાય છે, તેમ પણ આ શિકારની સિદ્ધિ થતી નથી આવેશ, ક્ષોભ, ક્રોધ, એ સર્વ એ શિકારમા નિષિદ્ધ છે, અને, નમ્રતા, મિઠાશ તથા પ્રિયવચનથી જ સાધના કરવાનો વિધિ છે શસ્ત્રોપયોગ વગરનો અને પશુ પક્ષી કે મત્સ્ય સાથે વ્યવહાર ન કરનારો આ શિકાર અતિદયામૂલક છે એ દેખાઇતુ જ છે, પણ, એ શિકારનો લક્ષ્ય પદાર્થ હણવા યોગ્ય નથી એમ નથી ઉપર કહ્યું તેમ તેમા બહુ દુર્ગંધ છે, અને, દુર્ગુણ પણ ઘણા છે અનિયન્તિત રહી તે વિમાર્ગે લઈ જાય છે, ઘણાને તે મૂર્ખ બનાવે છે પરતુ, ધન, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને એવા કેટલાક લાભ તેનાથી મળતા જોઈ એ શિકારના અભ્યાસકો, ઘણા વધી પડયા છે એ પ્રયાસમા વર્ણાશ્રમ કે ઉમ્મરનો પ્રતિબંધ નડતો નથી બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, દરજી, મોચી, ઘાચી, ધોબી, માળી, લુહાર, કુંભાર, હજામ, ગરાશીઆ, ભાટ, ચારણ, બજાણીઆ, વણકર, ચૂડગર, સર્વ જાતમાંથી પોતપોતાના કુટુંબના ધધાની અવગણના કરી આ શિકાર શોધનાર નિકળે છે સન્યાસીઓ, ગોસાઈઓ, ફકીરો, મુસાફરોનો વર્ગ પણ એ લોભથી કેવળ મુક્ત નથી અપરિપક્વ વયના યુવાનો એ વિષયમા પ્રયાસ કરતાં સંકોચ પામતા નથી, અને, अंग गलितं पलितं मुण्डम् એ અવસ્થા એ પહોચી સરકારી નોકરી માટે નાલાયક ગણાતા એ શિકારનો લોભ વિશેષે કરી ઉત્કટ થાય છે જ્ઞાન કે કેળવણી એ શિકારની સાધનામાં ઉપયોગી નથી, પણ ઉલટુ, એ બન્નેનો અભાવ—અથવા, ભાવ હોય તો વિધ્વંસ—આવશ્યક છે આ મહામોહગહન પદાર્થને 'પોલિટિકલ' ભાષામા 'કારભાર' કહે છે

'પોલિટિકલ' શબ્દથી આ બધી વિલક્ષણતાનો ખુલાસો થાય છે એ શબ્દ જ વિચિત્ર છે જે કોઈ માણુસો, કાર્યો, ઉપાયો, વચનો, ઇત્યાદિનો સમાવેશ ડાહ્યા કે ગાંડામા, સારા કે નઠારામા, નીતિમાન્ કે અનીતિમાનમા, અર્થવાન્ કે અર્થહીનમા, ઉચ્ચ કે નીચમા, એવા કોઈ વર્ગમા બરાબર થઈ શકતો ન હોય તે બધાને 'પોલિટિકલ' મા સ્થાન મળે છે અમુક મનુષ્યના લક્ષણનુ વર્ણન કરતા ગમે તેટલી મુશ્કેલી પડતી હોય, પણ, તે માણસ 'પોલિટિકલ' છે એમ કહેતા તરત તેનુ સ્વરૂપ સમજાઈ જાય છે. અમુક કૃતિને યોગ્ય કે અયોગ્ય કહેવી એ વિશે શકા થઈ હોય, અમુક

આચરણ પાપી કે પુણ્યહીન છે એ વિશે તકરાર થતી હોય, ત્યાં તે 'પોલિ-ટિકલ' છે એમ કહી દીધાથી સર્વ વાદવિવાદનો અંત આવી જાય છે. અમુક કાર્ય કરવાનું કે ન કરવાનું બાલાભાસથી ખરૂ દેખાતું બહાનું જડતું ન હોય તો તે માટે 'પોલિટિકલ' કારણ છે એમ પ્રકટ કરવાથી સર્વ પ્રતિપક્ષીઓ નિરુત્તર થઈ જાય છે ગમે તેવા વાક્ય, ગમે તેવી સ્તુતિ, ગમે તેવી નિન્દાને 'પોલિટિકલ' વિશેષણ લગાડતાં તેનું તાત્પર્ય જુદું જ થઈ જાય છે જ્યાં 'પોલિટિકલ' શબ્દને સ્પર્શ કરી પવન વાય છે તે સ્થળમાં ભાષા અને શબ્દશક્તિ જ બદલાઈ જાય છે સાધારણ ભાષા બોલનાર લોકોમાં 'આપ' શબ્દથી અતિશય માનની વૃત્તિ સૂચવાય છે, તો 'પોલિટિકલ' ભાષા બોલનાર લોકોમાં 'આપ' શબ્દથી માન અપાય છે એમ તે શબ્દ બોલનાર પણ ધારતા નથી, અને, સાંભળનાર પણ માનતા નથી, છતાં, એ શબ્દનો ઉપયોગ ત્યાં ઘણો વધારે થાય છે સાધારણ ભાષામાં 'પધારવું' શબ્દ જવરને જ અને બહુ મોટા પુરુષોના સંબંધમાં જ વપરાય છે, તો 'પોલિટિકલ' ભાષામાં ધોતીયું, અંગરખું અને પાઘડી રોજ માથે પહેરે એવો દરેક સખસ 'પધારતો' જ કહેવાય છે સાધારણ ભાષામાં 'કહાડી મુક્યા' એ વાક્યમાં અપમાન થયેલું હોવાનો અર્થ ગર્ભિત રહે છે, તો 'પોલિટિકલ' ભાષાવાળા મંડળમાં કહાડી મુકવાનો અનુભવ એવો સાધારણ તથા નિત્ય બનતો ગણાય છે કે 'કહાડી મુક્યા'નો અર્થ એટલો જ થાય છે કે 'સલામ કરી કહ્યું કે "હવે બસ, આપને આથી વધારે પ્રતિષ્ઠાની પદવી મળે તેમાં દુરસ્ત કરવી ન જોઈએ" ' 'ખાઈ ગયા' એવી સાધારણ ભાષા બોલનાર બહુ હલકું કૃત્ય થયેલું સમજે છે, તો 'પોલિટિકલ' ભાષાના કોશ પ્રમાણે મિલકતના કરેલા ઉપયોગનો અર્થ કોઈ આકસ્મિક ભુલથી ખોટો સમજાયો કર્યો જ એ પદનો અર્થ થાય છે એક પરદેશી ગૃહસ્થ અમુક 'પોલિટિકલ' સ્થાનમાં આવીને રહ્યા પછી ગુજરાતી ભાષા શીખ્યો, અને, 'પોલિટિકલ' અર્થ તે જ શબ્દોના ખરા અર્થ છે એમ તેણે પ્રથમ તો ધારી લીધું ભાષા શીખતી વખતે પોતાના અભ્યાસના પ્રસંગમાં તેણે કેટલાક નિબંધો લખ્યા તેમાં 'ભાઈ' શબ્દ ઉપરના નિબંધમાં તેણે લખ્યું કે,

"'ભાઈ' શબ્દનો ઉપયોગ ધાતુ પાતળી બનાવવા માટે કરવામાં આવે છે મનુષ્ય ગમે તે સ્થિતિમાં કે પદવીમાં હોય પણ જ્યારથી તેના નામ જોડે 'ભાઈ' શબ્દ લગાડવામાં આવે છે ત્યારથી તે ધૂર્ત, કપટી, કુટિલ, શઠ, અસત્ય બોલનાર, દુરાત્મા થયેલો માલમ પડે છે એ શબ્દથી આત્માનું સત્ત્વ જ ઓછું થાય છે. ધાતુઓ જેમ લાળી થતાં પાતળી થાય છે તેમ અત્રે 'ભાઈ' શબ્દથી મનુષ્યોનું

નામ લાંબુ થતા તેમના ગુણ પણ પાતળા થતા જણાય છે ઉમયાપતિચરણાબુજપ્રસાદ નામે ગૃહસ્થ અહીં એક હલકી નોકરી પર આવ્યા. પણ, અહીં ચાલતા હુન્નરની જમાવટ કરી પૈસા એકઠા કરવા લાગ્યા અને જોયું તો તે જ સમયથી ઉમયાપતિચરણાબુજપ્રસાદભાઈ કહેવાના લાગ્યા તેથી, જણાય છે કે એકલું લાંબુ નામ બસ નથી પણ તે 'ભાઈ' શબ્દ વડે લાંબુ થવું જોઈએ રામલો નામે સુરત તરફનો એક તરવરીઓ કોળી કોઈની મદદથી કેળવણી પામ્યો અને નોકરીમા વધતો વધતો એક 'પોલિટિકલ' જગા પર આવ્યો, અને પછી કારભારી થયો અહીં આવતા પહેલા તેણે પોતાનુ નામ રામભાઈ કરેલું પણ આ 'ભાઈ' તે 'પોલિટિકલ' અર્થનો 'ભાઈ' શબ્દ નહોતો, અને રામભાઈભાઈ કહેવું ઠીક લાગે નહિ તેથી તેની બદલાયેલી સ્થિતિને ઘટતુ નામ યોજતા બહુ મુશ્કેલી પડી રામભાઈનાથભાઈ, રામભાઈજીભાઈ, રામલાલજીભાઈ, રામજીલાલભાઈ, એમ અનેક પ્રયોગ થયા પછી તેમનુ નામ આખરે રામજીભાઈ ઠર્યું, અને, આખા પોલિટિકલ મંડળમા તે એ જ નામે ઓળખાય છે તેનું કોઈએ પાડેલુ નામ તો કોઈ જાણતુ જ નથી, અને નામ લાંબુ થતા તે પોલિટિકલ ભાઈ થયેલા જ છે અહીં નવો આવનાર માણસ ગમે તેટલો પ્રમાણિક, સત્યવાદી અને શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો હોય પણ જો તે ટીપાઈને પાતળો બની 'ભાઈ' શબ્દથી લાંબો થયો તો તેના લક્ષણ બદલાયા છે એમ અવશ્ય સમજવુ અ અને બ નામે ઇંગ્લિશ નોકરીમાના બે અમલદારો સંસ્થાનોમા નોકરી કરવા આવ્યા અ નીતિના દૃઢ આગ્રહવાળો હતો અને મ્હોટી પદવીઓએ ગયા છતા તે માનાર્થે અસાહેબ જ કહેવાયો. બ ટીપાયો અને પાતળો થયો અને બભાઈ કહેવાયો અસાહેબ પેન્શન લઈને અને પગારમાથી બચેલા રૂપીયાની થોડી પ્રોમીસરી નોટો લઈ ને પાછા ગયા બભાઈને પેન્શનનો વખત આવતા સુધી રહેવુ સહીસલામત ન લાગ્યુ પણ પોતાના ભાણેજ જમાઈને નામે શાહુકારોને ત્યા પાંચ લાખ રૂપીઆ જમા કરાવી તે કટાણીએ નોકરી મુકી દઈને ચાલ્યા ગયા "

આવી ચમત્કારી 'પોલિટિકલ' ભાષાને આશ્રયે 'કારભાર' શબ્દમાં કેવા કેવા અર્થનું પોષણ થયું હશે તેની કલ્પના કરતા 'પરિપૂર્ણ પોલિટિકલ માણસનો હુન્નર તે કારભાર' એ વ્યાખ્યામા બધો અર્થ આવી જશે રાજ્યતંત્ર એ માત્ર તેનો 'નિયત ઉપાધિ' (Inseparable Accident) છે, પણ, તે માત્ર ઉપાધિ છે રાજ્યતંત્ર ચલાવવો એ 'કારભાર' માટે આવશ્યક નથી, પૈસા એકઠા કરવા એ જ આવશ્યક છે પ્રજાહિતની ચિંતા હોવી જરૂરની નથી કારભારીની પદવી કાયમ રાખવાની જ ચિંતા જરૂરની છે ઇતિહાસ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, કોશવ્યવસ્થા (Finance), કૃષિ અને વ્યાપારની વૃદ્ધિના ઉપાય એ કોઈનું જ્ઞાન જરા પણ અગત્યનું નથી, અગત્ય માત્ર ખટપટ (જે 'કારભારનો સ્તંભ' કહેવાય છે તે) ની છે. ખટપટ વડે જ કારભાર મળે છે, ખટપટ વડે જ કારભાર ટકે છે, ખટપટ

વડે જ કારભાર દીપે છે. ખટપટનું સાધન જેની પાસે ન હોય તે કારભાર માટે નાલાયક થાય છે ખટપટ વિનાના કારભારની 'પોલિટિકલ' મંડળમાં હાસી થાય છે

'કારભાર' સરખા આના અદ્દ્ભુત પદાર્થનો શિકાર ચારે તરફથી આતુરતાથી થાય, અને, અનેક અનેક અવસ્થાના તથા ભિન્ન ભિન્ન જાતના મનુષ્યો એ શિકાર પકડવાના પ્રયાસમાં નિરન્તર ગુંથાયા રહે એમાં કંઈ નવાઈ નથી 'પોલિટિકલ' મંડળોની સમીપના સ્થાનોમાં એવો શિકાર સ્વાભાવિક રીતે વધારે આવે છે તે છતાં, બહુ દૂર સુધી એ શિકારની ગંધ જાય છે કોઈ સંસ્થાનમાં કારભારીની જગા ખાલી પડે ત્યારે કારભારના શિકાર પર તલપ મારનારા એટલા ઉભા થાય છે કે બધાને જો શિકાર ફાડીને વહેંચી આપવામાં આવે તો રાઈના દાણા જેટલું પણ દરેકને ભાગે ન આવે. એ સંસ્થાનના તમામ ઓદ્દેદારો, બીજા સંસ્થાનોના કારભારીઓ, ન્યાયાધીશો, સુબાઓ, વહીવટદારો, ઇંગ્રેજી હદમાના મામલતદારો, મુનસફો, ડેપ્યુટી કલેક્ટરો, ચીટનીસો, શિરસ્તેદારો, વકીલો, અને કોઈ પણ નોકરી કે ધંધામાં ન હોતાં વેપાર કે એજન્સીનો નામનો ધંધો રાખનારા ફરતા શિકારીઓ, એ બધા શિકાર પર તલપ મારવા તત્પર થાય છે તે ઉપરાંત પોલિટિકલ એજન્ટના હાથ નીચેના બધા નોકરો એ શિકાર હાથ કરવાનો પોતાનો હક સમજે છે કારભારીની જગા ખાલી પડી કે તરત પોલિટિકલ એજન્ટના સિપાઈથી દફતરદાર સુધીનો એકે એક નોકર માથું ઉંચું કરે છે શિકાર કોને હાથ આવશે એ માત્ર ખટપટ અને અકસ્માતનું પરિણામ, અને લાયકી બધાની, એમ ગણવાનો તેઓ માહોમાહે સંપ કરી ઠરાવ કરે છે અને તેમ કરવામાં ડહાપણ છે, કેમકે, શિકાર કોને હાથ આવશે એ જાણવાનો કંઈ પણ નિયમ નથી એક પોલિટિકલ એજન્ટની ઓફીસમાં કારકુનના હાથ નીચે કામ કરનારો સિપાઈ દેશી સંસ્થાનમાં ફોજદાર થયો અને પછી વધતો વધતો કારભારી થયો થોડા વખત પછી એ જ કારકુન એ જ સંસ્થાનમાં ન્યાયાધીશ થયો અને તે કારભારીના ઉપરીપણા નીચે કામ કરવા લાગ્યો શિકાર હાથમાંથી છટકી જતાં બન્ને પોતપોતાની જગાએ પાછા આવ્યા, અને, પાછો સિપાઈ કારકુનના હાથ નીચે થયો વળી પાછો શિકાર હાથ આવતાં બન્ને દેશી સંસ્થાનોમાં ગયા અને સિપાઇ કારકુનનો ઉપરી થયો. આમ વારાફરતી એકબીજા પર હુકમ બજાવવાનું દશ બાર વાર બન્યું તેથી શિકારને સાહસે નિકળનાર 'પોલિટિકલ' લોકોને અભિમાન

શોધવું તો પડતું જ નહિ વ્યક્તિની લાયકીનો સવાલ કદિ ઉઠતો નથી, અને, 'પોલિટિકલ' વ્યવહારમાં આકૃતિનિર્દેશક કાચ જેવી એ પ્રકારની શક્તિ છે કે યોગ્યતાનો પરમાણુ પથ્થર જેવડો મ્હોટો દેખાય છે ઇંગ્રેજી-નોકરીમાં તલાટીની નોકરી કરનાર દેશી રાજ્યમાં વિન્યુ કમિશનરની જગા માટે યોગ્ય ગણાય છે, બેલીફની નોકરી કરનાર સર ન્યાયાધીશ નિમાય છે, નિશાળના આસિસ્ટન્ટો કેળવણી ખાતાના વરિષ્ઠ અધિકારીની પદવી પામે છે, અને, જેલના વોર્ડર તુરંગના સર્વોપરિ કામદાર બને છે અને, ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં કરેલી ફરામની કે હરકોઈ નોકરીથી દેશી રાજ્યમાં કારભારી થવાની લાયકી સંપાદન થાય છે

શિકાર આ પ્રમાણે ગમે તેને હાથ આવી શકે તેનો છતાં બધા શિકારીઓ ફતેહમંદ થતા નથી શિકાર કેટલીક વખત ગુપ્ત રહે છે, અને એવે વખતે બહાર પડે છે કે તેને પકડવાનું બની શકતું નથી ઘણી વખતે શિકાર બહાર પડયા છતાં તેને પકડવા જવાનો માર્ગ સુઝતો નથી આ માટે, શિકારી કુતરાઓની જરૂર પડે છે, અને, કેટલાક 'પોલિટિકલ' માણસો શિકારી કુતરાનું જ કામ કરે છે શિકારીઓને શિકાર શોધી આપવામાં તથા પકડી આપવામાં મદદ કરવી એટલો જ ધંધો તેઓ કરે છે આ શિકારી કુતરાઓની ઘ્રાણશક્તિ બહુ તીવ્ર હોય છે અને કોઈ પણ ઠેકાણે શિકાર નિકળી આવે કે તરત તેમને ખબર પડે છે અલબત્ત, શિકાર પકડાતા એ કુતરા થોડું રક્તમાંસ ચુમીને કહાડી લે છે, અને, તેમનો નિર્વાહ એ જ રીતે એવો સારો ચાલે છે કે આખો શિકાર મેળવવાની તેમને કદી ઇચ્છા થતી નથી પરંતુ, આમ થોડુંક જતા પણ શિકારીઓને ભાગે એટલું બધું આવે છે કે કુતરા જે કહાડી લે છે તેની તેમને ખોટ જણાતી નથી, અને, ઘણી ખુશીથી તેઓ કુતરાની મદદ લે છે

શિકારી કુતરાની મદદ લેતા છતા પણ શિકારીની કુશળતાનો ખપ પડે છે જ શિકારી કુશળ ન હોય તો કુતરાઓએ શોધ્યા પછી શિકાર છટકી જાય છે, અને, આ વાત સમજીને કુતરાઓ પણ કુશળ શિકારીઓનું જ કામ કરે છે શિકારીઓની કુશળતા માત્ર શિકારને વશ રાખવામાં જ નહિં પણ પોતાની યોગ્યતા સર્વ શિકારી વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં રહેલી છે, કેમકે, એવી પ્રસિદ્ધિથી જ હરીફો કંઇક દૂર રહે છે તે છતા, જેઓ 'પોલિટિકલ' મંડળની બહાર છે તેમની આગળ તો એ શિકારીઓ તદન સીધા અને પ્રમાણિક હોવાનો આડંબર કરે છે રેલવે ટ્રેનમાં એવા શિકારીઓનો ...ગણે છે ...

મેળાપ અનાયાસે થઈ જવાનો ઘણો સંભવ હોય છે તેઓ જુવાન હોય તો મોજા બુટ પહેરનારા અને વિનયથી ભરેલા હોય છે, ઘરડા હોય તો બહુ ઓછા લુગડા પહેરનારા અને તોછડા હોય છે પરંતુ, ઉમ્મર ગમે તે છતા તેઓ સામાની ખાનગી વાતોની જિજ્ઞાસાથી ભરેલા, અનેકાનેક સવાલો પુછનારા, પોતાની પ્રમાણિકતા જણાઈ આવે એવા વચનો અને વૃત્તાન્તો ગમે તેવા મિષે કહેનારા, પોલિટિકલ એજન્ટની, પોલિટિકલ સેક્રેટરીની, કાઉન્સિલના *પોલિટિકલ મેમ્બરની, ગવર્નરની અને ગવર્નર જનરલની દરજ્જે વિશે મ્હોટી મ્હોટી ટીકાઓ કરનારા, પોલિટિકલ એજન્ટો તથા તેમના આસિસ્ટન્ટોની બદલીઓના સંભવ વિશે અનેક તર્ક ચલાવનારા, બહુ સાવચેતીથી પોતાના શત્રુના વખાણ કરનારા, અને દુનિયામા જેમતી શકતા પ્રસિદ્ધ હોય તેના 'પોલિટિકલ' માણસોના નામ સાથે 'ભાઈ' શબ્દ વાપરનારા હોય છે, અને, એ લક્ષણથી તેમને ઓળખી લેવા

કારભારના શિકાર અને શિકારીઓનુ આ સ્વરૂપ જુના મહાભારતમા તો કહેલુ નથી, પણ, આ શિકારીઓના જીવનચરિત્ર લખી એકઠા કરવામા આવે તો નવા ક્ષત્રિયોનુ નવુ મહાભારત જુના કરતા પણ વધારે વિસ્તારી અને વધારે રસિક થાય એમા સંશય નથી

૭.

નવાબ સાહેબની મુલાકાત*

[નીચેનો હેવાલ એક ઠેકાણે સરકાર તરફથી થયેલી બીનવારસી માલની હરાજીમાથી મળેલા હસ્તલેખ ઉપરથી પ્રગટ કર્યો છે લખનારનુ નામ તેમ જ ઉદ્દિષ્ટ માણસોના નામ લેખમા માલમ પડતા નથી તેમા વર્ણવેલો વૃત્તાન્ત આશરેથી ઓછામા ઓછા બસે વર્ષ ઉપર બનેલો હોવો જોઈએ એમ દેખાઈતુ છે વાચનારની સુગમતા ખાતર તે સમયની ભાષા તથા જોડણીમા ગરજસાર ફેરફાર કર્યો છે શહેરનુ નામ પ્રસિદ્ધ નથી કર્યું, અને મૂળમા જે વાક્યો ઇંગ્રેજીમા છે તેનુ ગુજરાતીમા ભાષાન્તર મુક્યુ છે]

હુ આ શહેરમા આવ્યો છુ ત્યારથી અહીના રાજમંડળની દૃષ્ટિને શુ નામ આપવુ એ વિચારથી ગુચવાઉ છુ અને હજી યોગ્ય શબ્દ મને

* "જ્ઞાનસુધા" ના સને ૧૮૯૮ના જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરીના અંકમા છપાયેલો લેખ

જડશે નથી નવાબ સાહેબથી માંડીને છેક તેમના જોડા ઉપાડનાર ખવાસ સુદ્ધા રાજના બધા અધિકારીઓમા એક સરખો ગુણ એ છે કે જેટલુ પોતાની નજરે પડે તેટલી એક તસુ પણ તેમની દષ્ટિ અગાડી જતી નથી શહેરના બજારમા લાગેલી આગ પાચ દહાડા લાગલાગટ ચાલવાથી આખુ બજાર બળી ગયુ અને એક લાખ રૂપીઆનુ નુકશાન થયુ, પણ, નવાબ સાહેબનો મહેલ શહેરથી કાઇક આઘો હોવાથી નવાબ સાહેબના અને તેમની કચેરીમા ભરાતા બધા અમલદારોના જોવામા ફક્ત ધુમાડા જ આવ્યા આગ તેમના જોવામા આવી નહિ, તેથી, આગ સબધે તેમના તરફથી કઈ ઉપાય લેવામા આવ્યા નહિ રાજ્યકર્ત્તાની ફરજ આગ હોલવવાની હશે પણ ધુમાડા હોલવવાની તેમની ફરજ છે એમ કદી મનાયુ નથી, તેથી, કોઇનો દોષ કહડાય તેમ નથી, પણ, આ રાજમડળની દષ્ટિ દૂરગામી છે એમ કહી શકાય નહિ એ તો ખુલ્લુ છે ગઈ સાલ વરસાદ બહુ ઓછો પડ્યો અને ડાગર પાકી નહિ, પણ, નવાબ સાહેબના કોઠારમા ચોખા ખુટ્યા અને બીજા મુલકમાથી ચોખા લાવવાની જરૂર જણાઈ ત્યા સુધી વરસાદની તાણને લીધે ખેડુતો રાજભાગની ડાગર આપી શકશે નહિ એ વાત રાજમંડળમા કોઈને સુઝી નહોતી દીવાળી આવી અને રાજના નોકરોના પગાર આપવા તોશાખાનુ ઉઘાડ્યુ તો તેમા નાણા માલમ પડ્યા નહિ ત્યા સુધી શિલક વિના પગાર શી રીતે આપી શકાશે એમ ભવિષ્ય વિશે કોઈને કલ્પના થઈ નહોતી તેથી, આ રાજમડળને દીર્ઘ દષ્ટિ છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ એક ફકીરે નવાબ સાહેબને કહ્યુ કે શહેરના તળાવમા સવાલાખ મણ સોનુ પડેલુ છે તે ઉપરથી ભીસ્તીઓને રાત દિવસ કામે લગાડી તળાવ ઉલેચી નખાવ્યુ ત્યારે ફકીરનુ કહેવુ ખોટુ માલમ પડ્યુ, પણ, તે પહેલા કોઈએ તળાવને કાઠે ઉભા રહી તળાવમા નજર નાખી નહિ, અને કોઈએ તળાવમા ડુબકી મારી તપાસ કરી જોઈ નહિ તેથી, આ રાજમડળની દષ્ટિ ઉંડી છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ નવાબ સાહેબને અગર તેમની કચેરીમા બેસનાર કોઈ અમલદારને સહી કરતા આવડતી નથી, અને રૂપીઆના પૈસા કેટલા એ વિશે કદી કચેરીમા સવાલ ઉઠે તો કોઈ વાણીઆની દુકાનેથી છોકરાને તેડાવી ફેસલો કરાવવો પડે છે, તે જતા, દરેક પોતપોતાની ખુશામતને પ્રસગે પોતે કેવા કાબેલ છે, કેવા મર્મી છે, કેવા તરબિયતવાળા છે એ વર્ણન થતા અક્ષરે અક્ષર ખરૂ માને છે. તેથી, આ રાજમડળની દષ્ટિ અન્તર્ગામી છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ "દેખતા આધળા" એ વિશેષણ જુદી જ જાતનો હુન્નર ધરાવનાર કસબીઓને લગાડવામા આવે

છે તેથી, આ મંડળીની દૃષ્ટિને ક્યા નામથી ઓળખવી એ મુશ્કેલીનો ખુલાસો થતો નથી

નવાબ સાહેબના દરબારીઓ પ્રશંસાને પ્રસંગે પંડિત કહેવાય છે, પરંતુ, જેઓ ખરી રીતે અભણ ન હોય તેમને દરબારમાં જવાની છુટ ભાગ્યે જ મળે છે હું પણ પોતાને અભણ કહેવડાવ્યાથી જ દરબારમાં જઈ બેસી શકું છું હું ઇંગ્રેજી જાણું છું એ વાત કદિ નવાબ સાહેબના અગર તેમના અમલદારોના જાણવામાં આવે તો મારો પગપેસારો જ બંધ થાય, કેમકે, યુરોપીયન ભાષા જાણનારા માણસો નવા આવેલા ફીરંગી લોકો સાથે મળી જઈ રાજ્ય વિરુદ્ધ ખટપટ કરે છે એમ કચેરીમંડળનું માનવું છે એક ભાંગ્યુંતુટું ઇંગ્રેજી જાણનાર દુભાષિયાને રાજ્ય તરફથી પગાર આપી નોકર રાખવામાં આવ્યો છે, તોપણ, શહેર મુકી ગામડામાં રહેવાનો તેને હુકમ છે તેના ભાષાજ્ઞાનનો ખપ પડે ત્યારે જ તેને બોલાવવા મોકલે છે

દુભાષિયાની આવી સ્થિતિ છતાં તેને કોઈ વખત બહુ લાભ મળી જાય છે તેનો એક દાખલો થોડા વખત પર બન્યો હતો એક ઇંગ્રેજ મુસાફર નવાબ સાહેબના મુલકમાં પ્રવાસ કરી માહીતી મેળવવાને તથા નવાબ સાહેબનાં દર્શન કરવાને બહુ જ ઇંતેજાર હતો પરંતુ, નવાબ સાહેબની હદમાં પેસવાની જ તેને મના કરવામાં આવી નવાબ સાહેબના હુકમથી દુભાષિયો તે મુસાફરને સરહદ પર જઈ મળ્યો અને તેને ખબર આપી કે ફીરંગીઓને રાજ્યમાં પેસવા દેવા નવાબ સાહેબ ખુશી નથી મુસાફરે પોતાની પાસેના પત્રો બતાવી દુભાષિયાને કહ્યું કે વેપારીઓની હરીફાઈ સાથે કે રાજદ્વારી પ્રયત્નો સાથે મારે કંઈ પણ સંબંધ નથી, માત્ર જિજ્ઞાસા ખાતર હું પ્રવાસે નિકળ્યો છું (મુસાફરને નામથી હું પણ ઓળખું છું અને જાણું છું કે તે ઘણો ભલો માણસ છે અને ઘણા મુલકોમાં ફરેલો હોવા છતાં કોઈ ઠેકાણે કોઈ જાતની ખટપટમાં ભળતો નથી) દુભાષિયાએ મુસાફરને કહ્યું કે જુદા જુદા ફીરંગીઓના ઉદ્દેશમાં ભેદ હોય એમ નવાબ સાહેબ માનતા નથી મુસાફરે બહુ આજીજી કરી, અને, દુભાષિયાને બહુ સારી ખુશબખતી આપી દુભાષિયાએ આવી નવાબ સાહેબને જાહેર કર્યું કે મુસાફર બહુ જાતજાતના જાદુના ખેલ કરી જાણે છે માટે નવાબ સાહેબે એક વખત તેની મુલાકાત લેવી અને તેની સાથે વાત કરતાં તેની દાનત સારી જણાય તો પછી તેને ખેલ કરવા બોલાવવો,— એવી મુસાફરની અરજ છે. દસ દિવસ પછી જાદુગરને તેડી લાવવાનો નવાબ સાહેબે હુકમ કર્યો અને રાજ્યમાં દાખલ થવાની તેને પરવાનગી આપી.

મુસાફર અમીર પદવીનો હતો અને તે જાદુગર થવાનું કબુલ કરે તેમ નહોતું દુભાષિયાએ તેને જાદુના ખેલ વિષે વાત કરી જ નહિ નવાબ સાહેબ અને મુસાફર એક બીજાનું બોલવું સમજી શકે તેમ નહોતું તેથી દુભાષિયાને કંઈ ચિંતા નહોતી હું ઈંગ્રેજી જાણું છું એ તે જાણતો નથી.

દસ દિવસ સુધી રાજ્યમાં પ્રવાસ કરાવી અને અનેક રીતે પૈસા કઢાવી દુભાષિયો મુસાફરને નવાબ સાહેબના દરબારમાં લઈ આવ્યો નિરંતર હુક્કો, અફીણ, શરાબ અને નવાબ સાહેબ એ સર્વની સોબતમાં રહેનાર ઉમરાવોની ઉંચી પંક્તિને અપમાન ન પહોચે તેમ જાદુગરને ગલીચાને છેડે સ્થાન આપવામાં આવ્યું પરંતુ, નવાબ સાહેબ દરબારમાં આવી બિરાજ્યા પછી અને સલામો થઈ રહ્યા પછી વાત કરવાની સગવડ માટે દુભાષિયો અને મુસાફર, નવાબ સાહેબની પાસે ડાબા હાથની હારમાં આવીને બેઠા.

વાતચિત શરૂ થઈ દુભાષિયો ફક્ત બને પક્ષના વાક્યોનો સામસામાની ભાષામાં તરજુમો કરતો હતો. ગાઢના સવાલ પુછવાનો અને જવાબમાં ગાઢના ખુલાસા કરવાનો તેને અધિકાર નહોતો.

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમાં)—આ ઇંગ્રેજ નવાબ સાહેબને સલામ કરે છે અને સલામ કબુલ થાય એવી અરજ કરે છે. અમારો રાજા નવાબ સાહેબનો દોસ્ત છે, દુશ્મન નથી

દુભાષિયો—આ ગુલામ નેકનામદાર ખુદાવિંદ આલીજનાબ નવાબ સાહેબને કુરનસ કરી પગે પડી ધૂળ ચાટે છે અમારા મુલકમાં પણ નવાબ સાહેબનો જ અમલ ચાલે છે, અને, અમારો રાજા નવાબ સાહેબનું નામ સાંભળીને કંપે છે

નવાબ સાહેબ—સચ હયે તુમારે મુલુકમે ચીડીઆં હોતી હયે?

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમાં)—તમારો દેશ અહીંથી કેટલો આઘો છે?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમાં)—અમે આવીએ છીએ તે રસ્તે તો પંદર સત્તર હજાર માઈલ દૂર થાય, પણ, સીધો રસ્તો હોય તો ચાર પાંચ હજાર માઈલ થાય

દુભાષિયો—ચકલીઓ અમારા દેશમાં ઘણી થાય છે અને, ગુલામ ચકલીઓના ખેલ કરી જાણે છે ચકલીઓ તોપ ફોડે છે

નવાબ સાહેબ—વાહ! અજબ! તુમ સુચે લડા સકતે હો?

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમાં)—તમને અહિં આવતાં કેટલોક વખત લાગ્યો?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમાં)—લગભગ સાત મહિના થયા પણ બધે રસ્તે પવન અનુકૂળ હોત તો છ મહિનાથી વધારે ન થાત.

દુભાષિયો—કહો ખુદાવિંદ, મગરા લડાવી શકું છું સાપ અને નોળીયાને પણ લડાવું છું નોળીયાએ મારેલા સાપને જાદુના જોરથી જીવતો કરૂં છું

નવાબ સાહેબ—તુમારે મુલકમેં ઘોડેકા બચ્ચા અંડેમેંસે હોતા હયે એ બાત સચ્ચી?

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમાં)—તમે અહીં આવતાં રસ્તામાં કયાં કયાં મુસાફરી કરી?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમાં)—આ દેશમાં તો મારા દેશથી બારોબાર વહાણમાં આવ્યો મદ્રાસ આવી ઉતર્યા પછી દક્ષિણના એકેએક રાજ્યમાં ફર્યો છું આ પ્રાંતમાં બધે ફર્યા પછી ઉત્તર તરફ જવા ધારું છું

દુભાષિયો—ઘોડીનું ઇંડું કોળાથી કઇંક મોટું થાય છે, પણ, રંગે ધોળું મદ્રાસમાં એવાં ઇંડાં થોડાં આણ્યાં છે ઘોડી એ ઇંડાં સેવતી નથી, પણ, પાણીમાં મુકી આવે એટલે મગરી સેવે છે

નવાબ સાહેબ—તબતો વો ભઠીઆરેકી બાત સચ્ચી નિકલી ભઠીઆરેકું એક સાર ઇનામ દે દેના તુમ જાદુમેં દુસરા કયા કર સકતે હો?

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમાં)—મુસાફરીમાં તમને મુશ્કેલીઓ ઘણી પડતી હશે તેમ જ ખરચ પણ થતો હશે તને આ હેતુથી મુસાફરી કરો છો?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમાં)—જિજ્ઞાસા ખાતર અને માહીતી મેળવવા સારૂ મુસાફરી કરૂં છું પ્રવાસમાં મુશ્કેલીઓ તો હોય જ, એટલે તેથી નાઉમેદી થતી નથી ખરચ કર્યા વિના તો દેશો જોવાય જ નહિ પણ ખરચ કોઇ વખત ઉગી નીકળે છે

દુભાષિયો—નજરબંધી કરૂં છું કરંડીઆમાં પેસી નાળચામાંથી નીકળી જાઉં છું ફુંક મારી હાથીને ઉંચો ઉરાડું છું અંગુઠી ઘસીને મહેલ ઉભો કરૂં છું લાકડાના પુતળા પાસે માણસની બોલી બોલાવું છું માણસની માખી બનાવી દઉં છું અને પાછો માણસ કરૂં છું કુતરાની પુંછડી કાપી તેમાંથી મમલો કહાડી આપું છું

નવાબ સાહેબ—કયા તાજુબી! ઇલ્મીમેંસે લખોટીઆ ઉડા સકતે હો!

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમાં)—તમારા મુલકમાં નાણાં શેનાં થાય છે?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમાં)—રૂપાનાં તેમ જ સોનાનાં સોનાં નાણાંનો એક સીક્કો આપને બતાવું છું એ ઉપર અમારા રાજાની છબી છે

દુભાષિયો—નખોટીઓ ઉડાવી દઉ છુ, અને આવા સીક્કા તાળાબંધ પેટી માંની ઉડાવી દઉ છુ પેટી ખાલી હોય તો ભરી પણ દઉ છુ

નવાબ સાહેબ—કીસીકે સાથ કુસ્તી કર સકતે હો?

દુભાષિયો (અંગ્રેજીમા)—તમારા રાજાનુ લશ્કર કેટલુ છે?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમા)—અમારા દેશમા રાજાથી કાયમનુ લશ્કર રાખી શકાતું નથી લડાઈ થાય ત્યારે જરૂર જેટલુ લશ્કર રાજા ઉભુ કરે છે

દુભાષિયો—ગુલામ રીંછને કુસ્તી કરી પટકી નાખે છે, તેમ જ, પાડા, વાઘ અને સિંહ સાથે કુસ્તી કરી તેમને પટકી નાખે છે

નવાબ સાહેબ—મદરકા ખેલ કરતે હો?

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમા)—તમારો રાજા કયો ધર્મ પાળે છે?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમા)—ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળે છે અમારા દેશમા રાજા અને પ્રજા સહુ ઇસા મસીને માને છે

દુભાષિયો—વાંદરા રમાડુ છુ નવાબ સાહેબ જે ખેલ ફરમાવે તે કરી બતાવવાની બંદો તાકાત રાખે છે

નવાબ સાહેબ—ઘોડે, કુત્તે ઓર ગદ્ધેકે માફક અવાજ કર સકતે હો?

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમા)—તમારા દેશમા ખેતી વધારે થાય છે કે વેપાર વધારે?

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમા)—પ્રથમ તો ખેતી જ બહુધા ચાલતી ધીમે ધીમે દેશ પરદેશનો વેપાર ચાલતા હાલ ખેતીથી વેપાર બહુ વધી જવા લાગ્યો છે

દુભાષિયો—જાત જાતના પખી અને જનાવરના અવાજ બંદો કહાડી શકે છે, અને, તેમને ભુલાવામા નાખી તેમનો જમાવ કરી શકે છે

નવાબ સાહેબ—તુમારા ખેલ કલ બતલાવો ક્યોંકી ભરકે દેખિંગે.

દુભાષિયો (ઇંગ્રેજીમા)—તમારે કંઈ સગવડની ખામી હોય તો દુભાષિયાને કહેવુ

મુસાફર (ઇંગ્રેજીમા)—નવાબ સાહેબનો હુ બહુ આભાર માનુ છું મારે બધી અનુકૂળતા છે

દુભાષિયો—ખેલ કરવાનો મારો સામાન આપની હદ બહાર છે તે લાવીને હુ હાજર થઈશ

નવાબ સાહેબ—બહોત અચ્છા. જલદી આના

ભાષિયો (ઇંગ્રેજીમા)—મુલાકાતથી અમે ખુશી થયા છીએ

ઉપકાર માનીને મુસાફર વિદાય થયો. સાત આઠ દહાડા થયા પણ જાદુગર પાછો આવ્યો નહિ, તેથી, નવાબ સાહેબે તેને બોલાવી લાવવાનો દુભાષિયાને હુકમ કર્યો. તપાસ કરી આવી દુભાષિયાએ જાહેર કર્યું કે "ગરીબ પરવર, જાદુગર તો ગુજર ગયા" ગરીબપરવરે તે વાત તરત ખરી માની, અને, દુભાષિયાની મુસ્કેલીઓ પતી ગઈ. દુભાષિયાએ બહુ માનભરેલી મુલાકાત કરાવી તે માટે મુસાફરે ખુશ થઈ સારી બક્ષીસ આપી હતી. તેના બદલામા દુભાષિયાએ મુસાફરને મારી નાખી કૃતઘ્ન આચરણ કર્યું એમ તો નહિ જ કહેવાય. કેમકે, દુભાષિયાએ મુસાફરને મારી નાખ્યો નહોતો, અને, મુસાફર મરી ગયો નહોતો.

આ વૃતાન્ત મારી સ્મૃતિમાથી ખસી ગયો હતો, પણ, એ મુસાફરે પોતાના પ્રવાસના હેવાલનુ પ્રસિદ્ધ કરેલુ પુસ્તક મારા જોવામા હમણાં આવ્યુ તેથી ઉપરની હકીકત યાદ આવી. એ પુસ્તકમા નવાબ સાહેબની મુલાકાત વિશે તેણે નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે—

"—શહેરના નવાબ સાહેબની મુલાકાત જેવા અતિ આનંદજનક બનાવ મારા પ્રવાસમા બહુ થોડા બન્યા છે. તેમણે મારી તરફ બહુ જ સભ્ય વર્તન દર્શાવ્યુ. નવાબ સાહેબે મને જે વિચારવંત અને જિજ્ઞાસાભરેલા સવાલ પુછ્યા તે પરથી મને જણાઈ આવ્યુ કે તેમણે સારી કેળવણી લીધેલી છે અને તેમની બુદ્ધિ સારો પ્રકાશ પામેલી છે. નવાબ સાહેબનો અને તેમના દરબારીઓનો દેખાવ તો એવો છે કે કોઈ એમ ધારે કે તેઓ હમણા જ ઉંઘમાથી ઉઠયા છે અને હમણા પાછા તરત ઉંઘી જવાના છે. પરંતુ બહારના દેખાવ કેવા ખોટા હોય છે! મારી સાથેની વાતચિતમા જાત જાતની બાબતો ઉપર માહીતી મેળવવાની નવાબ સાહેબની જે ઇંતેજારી જણાઈ આવી તે પરથી મારી ખાતરી થઈ કે સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયોનો તેમને પરિચય છે અને રાજનીતિથી તેઓ અજાણ નથી. હિંદુસ્તાનના રાજાઓનો ઘણો મહોટો ભાગ એવો છે કે તેમની આ પ્રકારની જરા પણ સ્તુતિ થઈ શકે નહિ, અને તેથી——ના નવાબ સાહેબની આ વિશેષતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. દુભાષિયા રાખવાની રીત હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા રાજાઓના દરબારમા દાખલ થઈ છે, અને, તેથી મુસાફરોને બહુ સુગમતા થાય છે. એ બધા દુભાષિયાઓને વ્યાકરણ પર વધારે પ્રીતિ કરવાની ભલામણ કરવી ઘટે છે.——ના દુભાષિયાએ મારા ઉપર એટલો ઉપકાર કર્યો છે કે આ પ્રસંગે તેનો દોષ બતાવવા હું ખુશી નથી. પરંતુ

એ તો કહેવુ જોઇએ કે ઇગ્રેજ મુસાફરો લાખો પાઉન્ડ સાથે લઇને ફરે છે એમ તે માને છે તે તેના જેવા સુશિક્ષિત ગૃહસ્થને છાજતુ નથી ”

અલબત્ત, આ પુસ્તક નવાબ સાહેબના વાંચવામા આવ્યુ નથી અને આવવાનુ નથી દુભાષિયો એ પુસ્તક વાચી તેમાની ભૂલ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે એ અસભવિત છે એ પુસ્તકમાની હકીકત ભવિષ્યમા ઇતિહાસ ના સાધન તરીકે વપરાશે એ નક્કી છે માટે, ખરી હકીકત જણાવી ભૂલ થતી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ફરજ સમજી આ હેવાલ અહી ટાકી મુકુ છુ ”

૮

નવાબ સાહેબની મુલાકાત*

(સવાદરૂપ.)

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—નવાબસાહેબની કચેરી.

પાત્રો—નવાબસાહેબ, ત્રણ હજુરીયા અને પાછળથી દુભાષિયો

૧ લો હજુરી—પાચ રોજસે શહેરમે ધુવા નિકલતી હય વો ક્યા હોગા?

૨ જો હજુરી—શાયદ, આગ ન હોવે ! આગ હોવે તો બુઝાની ચાહીએ

નવાબસાહેબ—તુમકુ એભી ખબર નહિ કે આગ દુસરી ચીજ હય, ઔર ધુવા દુસરી ચીજ હય? બુના બુઝાના એ અપના કામ નહિ હય.

૩ જો હજુરી—નવાબ સાહેબ બરાબર ફરમાતે હય જ્યાનૂ જ્વાલે દીખતી નહિ તો કિસ તરેહસે કહે સકતે હો કે આગ હય ?

૧ લો હજુરી—ઇનકી અકલ હી ઐસી ચલતી હય ગઇ સાલ એક ફકીર- ને આકે કહા કે શહેરમે તલાવમે સવાલાખ મન સુના હય તો નવાબસાહેબને બીસ્ની લોકકી પાસ તલાવ ખાલી કરવાયા-સુના કુછ નિકલા નહિ તબ એ જનાબ કહેને લગે કે પહેલેસે તલાવ- મે પેઠ કે દેખના થા કે તલાવમે સુના હય યા નહિ

---

* આ પહેલાના લેખ ઉપરથી રચેલો સવાદ આ સવાદ “સમાલોચક” પુ૦ ૧૬ અક ૨ મા છપાયો હતો ઇગ્રેજી વાચકોનુ ભાષાતર એ પત્રની ઑફિસ કથી કરવામા આવ્યુ છે

૨ જો હજુરી—નાહક તલાવમે પેડના ઔર શરદીમે હયરાન હોના એ અકલ કહાંસે લાયે ?

૩ જો હજુરી—ભીસ્તી લોકકુ કિતને રૂપયે દિયે ?

નવાબસાહેબ—રૂપયેકી તો ખબર નહિ લેકિન હમ ડગેરા પેસે હુવે ઐસા કોઈ કહેતા થા

૧ લો હજુરી—એક રૂપયેમે કિતને પેસે હોતે હય ?

૨ જો હજુરી—મુઝકો તો માલુમ નહિ

૩ જો હજુરી—મેરેકુ ભી ખબર નહિ

૧ લો હજુરી—ગાવમેસે કોઈ બનિયે કે લડકેકુ બુલાઓ, તુરત ગીન દેગા. એ કુછ અપના કામ હય ?

૨ જો હજુરી—બેનક નહિ અપને જેસે કાબીલ, આલીમ, તરબિયતવાલે લોક રૂપયે કે પેસે ગીનનેકુ બૈઠિંગે ?

નવાબસાહેબ—ઐસે હીસાબી ઇલિમવાલે આદમી હમેરે વહા હોનાભી નહિં ચાહીએ ઓર ફીરંગી લોકકી જબાન જાનનેવાલેકુ તો સારે મુલકમે દાખલ હોનેકાભી હુકમ નહિ

૧ લો હજુરી—સિર્ફ વો દુભાષિયા તો હય

૨ જો હજુરી—ઉસકુભી ગામડેમે રહેનેકા હુકમ હય કયા કરે ? કભી કભી ઉસકી જરૂર પડતી હય

નવાબસાહેબ—ઓ દુભાષિયેકુ સરહદ પર એક અંગ્રેજકી પાસ અભી ભેજા હય વો યુરોપિયન કહેતા હય કે મે મુસાફિર હુ, ઓર નવાબ-સાહેબકી મુલાકાતકા ઇંતેજાર હુ દુભાષિયેકે સાથ હુકમ ભેજા કે હદમે દાખલ મત હોના ફિર દુભાષિયા પેગામ લેકર આયા કે અંગ્રેજ બેપારી નહિ હય ઔર રાજકી ખટપટમે નહિ પડતા તો જવાબ ભેજા કે નવાબ સાહેબ ફીરંગી લોકમે ફેર નહિ સમજતે.

૧ લો હજુરી—દુભાષિયા હી આતા હય

(દુભાષિયો પ્રવેશ કરે છે.)

દુભાષિયો—(સલામો કર્યા પછી) અંગ્રેજ મુસાફર ખુદાવિંદ નવાબ સાહેબને અરજ કરે છે કે હુ બહુ જાતજાતના જાદુના ખેલ કરી જાણુ છુ માટે ખુદાવિંદે એક વખત મારી મુલાકાત લેવી જોઇએ, અને,

વાત કરતા મારી દાનત સાફ જણાય તો પછી મને ખેલ કરવા
બોલાવવો હેરતભરેલા જાદુના ખેલ થાય છે

નવાબ—અચ્છા, દસ રોજ પીછે આને દો

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—યુરોપીઅન મુસાફરનો ઉતારો.

પાત્રો—યુરોપીઅન મુસાફર અને દુભાષિયો

યુરોપી૦—Well, Int rpreter, does the Nawab Saheb stil distrust an English peer who seeks nothin; but the honour of an intetview with an Indian prince ?

(ઠીક દુભાષિયા ! એક હિન્દુસ્તાનના રાજા સાથેની મુલાકાતના માન વિના બીજા કશાની જેને આશા નથી તેવા અગ્રેજ અમીરના ઉપર નવાબ સાહેબને હજી પણ ભરોસો પડતો નથી ?)

દુભાષિયો—No, my lord Your gold not given me in vain Nawab Saheb says yes Here is *parvanah*

(ના, સાહેબ. તમે મને બક્ષીસ કઈ નકામી આપી નથી, નવાબ સાહેબ હા પાડે છે. આ રહ્યો પરવાનો)

યુરોપી૦—That is fortunate When do we go ?

(એ ઠીક થયુ આપણે કયારે જઈશુ ?)

દુભાષિયો—In ten days

(દસ દિવસમા)

દુભાષિયો—(સ્વગત) સારૂ છે કે દરબારમા બીજુ કોઈ અગ્રેજી જાણતુ નથી નવાબ સાહેબ જાણશે કે જાદુગર છે, અને મુસાફર જાણશે કે મારે મુલાકાત થઈ.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—નવાબ સાહેબની કચેરી

પાત્રો—નવાબસાહેબ, હજુરિયા, અંગ્રેજ મુસાફર, દુભાષિયો વગેરે

ફ્રેંગી૦—An Englishman presents his salutations to His Highness the Nawab Saheb, and, prays that his salutations be accepted The King of my country is a friend of the Nawab Saheb, and not an enemy

(એક અંગ્રેજ ખુદાવિંદ નવાબસાહેબને કુરનસ કરે છે, અને અરજ કરે છે કે તેનો અંગીકાર કરશો મારા દેશના રાજા નવાબસાહેબના દોસ્ત છે, દુશ્મન નથી)

દુભાષિયો—આ ગુલામ નેક નામદાર ખુદાવિંદ આલી જનાબ નવાબસાહેબને કુરનસ કરી પગે પડી ધુળ ચાટે છે અમારા મુલકમા પણ નવાબ સાહેબનો જ અમલ ચાલે છે, અને અમારો રાજા નવાબસાહેબનું નામ સાંભળીને કંપે છે

નવાબ—સચ હય તુમારે મુલકમે ચિડિયા હોતી હય ?

દુભાષિયો—Your country from here how far ?

(તમારો મુલક અહિંયાથી કેટલો દૂર છે ?)

ફ્રેંગી૦—The route we come by is about fifteen or seventeen thousand miles But if there were a direct route it would be four to five thousand miles

(જે રસ્તે થઈને અમે આવીએ છીએ તે લગભગ પંદર કે સત્તર હજાર માઇલનો છે પરન્તુ જો સીધો રસ્તો હોય તો તે ચાર કે પાંચ હજાર માઇલનો થાય)

દુભાષિયો—ચકલીઓ અમારા દેશમા ઘણી થાય છે, અને ગુલામ ચકલીઓના ખેલ કરી જાણે છે ચકલીઓ તોપ ફોડે છે

નવાબ—વાહ ! અજબ ! તુમ મુઝે લડા સકતે હો ?

દુભાષિયો—You coming here what time felt ?

(તમને અહિંઆ આવતાં કેટલો વખત લાગ્યો) ?

યુરોપી૦—It took me about seven months With favourable winds, however, six months would have been enough

(મને લગભગ સાત મહિના લાગ્યા પણ જો પવન અનુકૂળ હોય તો છ મહિના બસ થાય)

દુભાષિયો—હા, ખુદાવિંદ, મરવા લડાવી શકુ છુ સાપ અને નોળીયાને પણ લડાવી શકુ છુ નોળીયાએ મારેલા સાપને જાદુના જોરથી જીવતો કરી શકુ છુ

નવાબ—તુમારે મુલુકમે ઘોડેકા બચ્ચા અંડેમેસે હોતા હય એ બાત સચ્ચી ?

દુભાષિયો—You coming here in the road where where travelled ?

(તમે અહિંઆ આવતા કયા ક્યા મુસાફરી કરી ?)

યુરોપી૦—I came direct to this country in a sailing vessel I landed at Madras, and, I have visited every one of the kingdoms of the south After making a tour all over this province, I intend going north

(હુ પરભાર્યો આ દેશમા જ વહાણમા આવ્યો હુ મદ્રાસ ઉતર્યો, અને દક્ષિણનુ દરેકે દરેક રાજ્ય જોઈ આવ્યો આ પ્રાન્તમા મુસાફરી કર્યા પછી હુ ઉત્તર તરફ જવાનો ઈરાદો રાખુ છુ)

દુભાષિયો—ઘોડીનુ ઈંડુ કોળાથી કઈક મોટુ પણ રંગે ધોળુ થાય છે મદ્રાસમા એવા થોડા ઇંડા આણ્યા છે ઘોડી એ ઇંડા સેવતી નથી પણ પાણીમા મૂકી આવે છે એટલે તે ઠંડા મગરી સેવે છે

નવાબ—તબ તો વો ભઠીઆરેકી બાત સચ્ચી નિકલી ભઠીઆરેકુ એક ગાવ ઇનામ દે દેના તુમ જાદુસે દુસરા ક્યા કર સકતે હો ?

દુભાષિયો—In travelling many difficulties must be falling on you Expense also must be becoming From what purpose you travel ?

(મુસાફરીમા તમારા ઉપર બહુ મુસ્કેલીઓ પડતી હશે ખર્ચ

યુરોપી૦—I travel in order to gather knowledge and information Of course, travelling in strange lands has its difficulties. But that does not disappoint me You cannot see countries without trouble and expense
(હુ જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા માટે મુસાફરી કરૂ છુ બેશક, અજાણ્યા દેશમા મુસાફરી કરવામા મુસીબતો તો નડે જ પરન્તુ તેથી હુ નાઉમેદ થતો નથી મુસીબતો અને ખર્ચ વિના કંઈ દેશો જોઈ શકાય નહિ)

દુભાષિયો—નજરબંધી કરૂ છુ કરવડામા પેસી નાળચામાથી નીકળી જાઉ છુ ફુક મારી હાથીને ઉચો ઉગાડુ છુ અગુઠો ઘસીને મહેલ ઉભો કરૂ છુ લાકડાના પુતળા પાસે માણસની બોલી બોલાવુ છુ માણસની માખી બનાવી દઉ છુ, અને, પાછો માણસ કરૂ છુ કુતરાની પુછડી કાપી તેમાથી સમલુ કહાડી આપુ છુ

નવાબ—કયા તાજુબી ! કબ્બીસેમે લખોટીઆ ઉડા સકતે હો ?

દુભાષિયો—In your country coins made of what ?
(તમારા દેશમા સીક્કા શાના થાય છે ?)

યુરોપી૦-Of silver as well as of gold Here is a gold coin with the portrait of His Majesty the King of my country stamped upon it
(રૂપાના તેમ જ સોનાના આ રહ્યો એક સોનાનો સીક્કો એના ઉપર અમારા દેશના રાજાની છબીની છાપ છે)

દુભાષિયો—લખોટીઓ ઉડાવી દઉ છુ અને આવા સીક્કા તાળાબધ પેટીમાથી ઉડાવી દઉ છુ પેટી ખાલી હોય તો ભરી પણ દઉ છુ

નવાબ—રીંછકે સાથ કુસ્તી કર સકતે હો ?

દુભાષિયો—How many your king's army-men ?
(તમારા રાજાના લશ્કરી માણસો કેટલા ?)

યુરોપી૦—Well, the fact is His Majesty has not the power to keep a standing army But, he can raise as large an army as he needs whenever

he has to make war with any of his enemies.
(ખરી વાત તો એ છે, કે અમારા રાજાને કાયમનું લશ્કર, રાખવાની સત્તા નથી. પરન્તુ જ્યારે તેમના કોઈ દુસ્મનો સામે લડાઈ કરવાની હોય છે ત્યારે જેવડું લશ્કર જોઈએ તેટલું તૈયાર કરી શકે છે)

દુભાષિયો—ગુલામ રીંછને કુસ્તી કરી પટકી નાખે છે, તેમ જ પાડા, વાઘ અને સિંહ સાથે કુસ્તી કરી તેમને પટકી નાખે છે.

નવાબ—અંદરકા ખેલ કરતે હો ?

દુભાષિયો—What religion your king keeps ?
(તમારા રાજા કયો ધર્મ પાળે છે ?)

યુરોપી૦—The Christian Religion The king and his subjects are the followers of Jesus Christ
(ખ્રીસ્તી ધર્મ. રાજા અને પ્રજા ઈસુ ખ્રીસ્તના અનુયાયીઓ છે ,

દુભાષિયો—સાહેબ સ્માહું છુ. નવાબ સાહેબ જે ખેલ ફરમાવે તે કંઈ બતાવવાની બંદા તાકાત રાખે છે.

નવાબ—ટોએ કુત્તે ઔર ગદ્દે કે સાથ્દ અવાજ કર સકતે હો ?

દુભાષિયો—In your country agriculture more or trade more ?
(તમારા દેશમા એક ખેની વધારે પાર ?)

યુરોપી૦—Formerly agriculture was the main occupation of the people Then gradually people engaged in foreign trade. And now trade continues to preponderate
(આગળ ખેતી એ લોકોનો મુખ્ય રોજગાર હતો ત્યાર પછી ધીમે ધીમે પરદેશના વેપારમા લોકો જોડાવા મંડયા હમણા પણ વેપાર વધતો જ જાય છે)

દુભાષિયો—જાત જાતના પખી અને જાનવરનો અવાજ બંદો કહાડી શકે છે અને, તેમને ભુલાવામા નાખી તેમનો જમાન કરી શકે છે

નવાબ—તુમારા ખેલ કલ બતલાવો કચેરી ભરકે દેખિંગે

દુભાષિયો—If any convenience wanting to you, you speak to the interpreter.

ગણે છે એ …

(જો તમારી સગવડમાં કોઈ જાતની ખામી હોય તો તમે દુભાષિયાને કહેજો.)

યુરોપી૦—I am highly obliged to the Nawab Saheb There is nothing that I want at present

(હું નવાબ સાહેબનો બહુ આભાર માનું છું હાલમાં મારે કશાની જરૂર નથી)

દુભાષિયો—ખેલ કરવાનો મારો સામાન આપની હદની બહાર છે તે લાવીને હું હાજર થઇશ

નવાબ—બહોત અચ્છા જલદી આના.

દુભાષિયો—This interview has been a great pleasure.

(તમારી મુલાકાતથી હું બહુ ગજી થયો છુ.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—અગ્રેજ મુસાફરનો ઉતારો

પાત્રો—અગ્રેજ મુસાફર અને દુભાષિયો

યુરોપી૦ મુસાફર–Interpreter, the interview was a delightful surprise to me If you look at the Nawab Saheb and his courtiers, you think they have just risen from sleep, andn are going to sleep once more But how false are outward appearances! The Nawab Saheb asked me highly intelligent questions. He is a shrewd and well-informed ruler, and, is anxious to acquire information

(દુભાષિયા ! આ મુલાકાતથી મને બહુ સાનદાશ્ચર્ય થયુ જો તમે નવાબ સાહેબ અને તેમના હજુરીઆ તરફ જુઓ, તો જાણે તેઓ હમણા જ ઉંઘી ઉઠયા હોય અને તરત જ ફરીવી ઉંઘી જવાના હોય એમ દેખાય છે. પરન્તુ બહારનો દેખાવ કેવો છેતરે છે ! નવાબ સાહેબે મને બહુ હોશિયારી ભર્યા પ્રશ્નો [illegible] તે એક

કાબેલ અને બહુશ્રુત રાજા જણાય છે, અને માહિતી મેળવવા ઇંતેજાર છે

દુભાષિયો—Don't forget your interpreter, my lord.

(સાહેબ ! આપના દુભાષિયાને ભુલી જશો નહિ)

યુરોપી૦—Oh ! I cannot forget you You are a clever and useful man A modicum of grammar would do you much good, and, do not have the impression that English travellers carry about with them millions

(આહ ! હુ તમને ભુલી શકુ એમ છે જ નહિ તમે બહુ હોશીઆ અને ખપના માણુસ છો જરા વ્યાકરણનુ વધારે જ્ઞાન મેળવશો તે તમને લાભ બહુ થશે અને, મનમા એમ ન રાખશો કે અગ્રેજ મુસાફરો લાખ્ખો પાઉન્ડ સાથે લઇને ફરે છે.)

૯.

વ્યાકરણમાં એક નવીન શોધ.*

(અગ્રેજી પરથી)

મે તત્રી સાહેબ,

મને ઘણી વાર લાગ્યુ છે કે આપણી ભાષામા યથાર્થ વર્ણન માટે જોઇએ તેવા વિશેષણો નથી વિશેષણોને માત્ર ત્રણ તુલનાના રૂપ હોયછે. પરતુ પ્રમાણમા આ ત્રણ બહુ જ ઓછા છે કેમકે મેકડો પદાર્થોને તે લગાડવામા આવે છે અને જો કે તે પદાર્થ એક જ જાતના હોય છે છતા તેમા અમુક વિશેષતાના અનેક ભિન્ન ભિન્ન અશ છાયા હોય છે ઉદાહરણ તરીકે વર્ષના ત્રણસે ને પાસઠ દિવસની હવા જૂદી હોય છે, અને સ્વાભાવિક રીતે એક દિવસની હવા બીજાથી સહજ પણ ફેરફાર વગરની હોતી નથી, પરતુ આ ભેદનો ખ્યાલ આપવા માટે ભાષામા દસબાર વિશેષણ પણ પૂરા નથી આપણે કહીએ છીએ કે આજની હવા ઉષ્ણ છે અથવા ઉષ્ણતર છે કે ઉષ્ણતમ છે પરતુ, આથી હવાનો ચોક્કસ રીતે ખ્યાલ

* 'જ્ઞાનસુધા"ના સન ૧૮૮૯ ના જાન્યુઆરીથી માર્ચ સુધીના અકમા છપાએલે લેખ

આવી શકતો નથી એ સહજ સમજાય તેવું છે અને પરાકાષ્ઠા દર્શાવતાં વિશેષણો પણ ખરું સત્ય હોતાં નથી.

કોઈ સ્ત્રીને માટે આપણે કહીએ કે તે સુંદર છે, કે ઘણી સુંદર છે અથવા પરિપૂર્ણ સુંદરતાવાળી છે આવા પ્રકારના વર્ણન જેણે તેને દીઠી ન હોય તેને મન નકામા છે કેમકે જે અનેક સ્ત્રીઓ તેણે જોઈ હોય તેમાંની બે સરખી રીતે સુંદર હોય એમ બનતું નથી પરિપૂર્ણ સુંદરતાવાળી છે એમ કહીએ તોપણ તે જાણે જ કે કલ્પિત કથાઓમાં જ આવી સ્ત્રીઓ હોય છે, વાસ્તવિક રીતે કેવું કોઈ છે નહીં આપણે રસ્તામાં કોઈ ઓળખીતાને મળીએ અને તેને પુછીએ કે તબીઅત કેમ છે તો તે કહેશે કે ઠીક છે. પરંતુ તેથી તેની તબીઅતનો બરાબર વિચાર આવી શકે નહીં કારણ કે અનેક જૂદે પ્રસંગે તેણે તેનો તે જ જવાબ દીધો હોય છે, પરંતુ, તે દરેક વખતે તેની શરીરસ્થિતિમાં કાંઈ ને કાંઈ ફેર નિ:સંશય હોય જ

ગણિતવિદ્યાના શોખીનને, નિશ્ચિતતાવાળી વિદ્યાઓના અભ્યાસીને આવી શબ્દની ખામીઓ,-વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે કેવી છે તે કહી બતાવવાની અશક્યતા નિરંતર કંટાળો ઉપજાવે છે તેમાં વળી ભાગ જેવાને એટલે જેનામાં ઉપર કહ્યા તે વલણ ઉપરાંત સત્ય પર દૃઢ પ્રીતિ છે તેવાને આપણી ભાષામાં યથાર્થ રીતે સત્ય બોલી શકાય નહીં એ વિચાર વિશેષ દુ:ખકર છે આ કારણને લીધે મે સર્વ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાષાઓનો શ્રમ લઈ અભ્યાસ કર્યો છે કે જેથી કોઈમાં આવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની પદ્ધતિ જડે પરંતુ, તે સર્વમાં આ ખામી છે એવું મને માલમ પડ્યું

આ રીતે પરભાષામાં એવી શોધ મળવાની આશા મૂકી દઈ પોતાની ભાષા સુધારવાનો મેં આરંભ કીધો છે અને હું ધારું છું કે મેં ઘણી અગત્યની શોધ કીધી છે એ જ્યારે બરોબર વ્યવસ્થિત થશે અને સર્વત્ર માન્ય થશે ત્યારે વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં સ્પષ્ટતા જણાશે અને તેથી વિચાર પણ સ્પષ્ટ થશે જેથી સમજવામાં કાંઈ બાકી રહેશે નહીં આ સર્વથી સુંદરકનું નામ સત્યના ઉત્તેજક તથા મનુષ્યજાતિના હિતકર્તા તરીકે જગતમાં અમર થશે, એવી મારી નમ્ર આશા છે

આ નવી પદ્ધતિનું વર્ણન કરતા પહેલાં તેની શોધ કેવી રીતે થઈ સે કહીશ એ પદ્ધતિ તે બીજી એકનું અનુકરણ છે એમ વિનય ખાતર કહેવું જોઈએ અને તે દુનીઆની બીજી મહાન્ શોધોની પેઠે ઘણી જ સરળ છે એ પણ તમે જોશો

ગયા અઠવાડીઆમા અમારી ગેરીના ખુણા પર એક શોભીતા પાટીઆ પર મારૂ લક્ષ ગયુ તે પાટીઆ પર મોટે અક્ષરે PHRENOLOGY યાને મસ્તિષ્કવિદ્યા એટલે માથાની આકૃતિ વગેરે પરથી માણસનો સ્વભાવ લક્ષણ વગેરે જાણવાની વિદ્યા—એવુ લખેલુ હતુ તથા માણસના માથાનુ ચિત્ર કહાડેલુ હતુ માથા પર વાળ ન હતા અને તેમા ભાગ પાડી દરેક ખાનામા એક એવી રીતે એકથી સુડતાળીસ આકડા માડેલ તા તેની નીચે એક વાર્તારૂપે જાહેર ખબર હતી, કે અમારા શહેરમા પ્રોફેસર "શોધક" આવેલા છે અને તેમણે અમુક જગાએ દુકાનો ઉઘાડી છે (આમા અસત્ય હતું કેમકે તેમણે દુકાનો નહી પણ એક જ દુકાન ઉઘાડી હતી) તે ઠેકાણે તેઓ ત્રણ રૂપીઆની નજીવી ફી લઈ લોકના માથાનો નકશો કહાડી તેમા તેમની બુદ્ધિ તથા નીતિશક્તિ બહુ જ મોટી ખુશીથી દર્શાવી આપશે

પેસા ખરચી વિદ્યાની શોધ કરવાનો પ્રસગ મળવાથી મને હમેશ સતોષ થતો. ઉપરની જાહેર ખબર જોઈ મે તુરત જ મારા વાળ ઠીક કરી કપાવ્યા તથા ઓળાવ્યા, અને પ્રોફેસરની સમીપ મારૂ માથુ હાજર કરવા ત્વરિત થયો તે પ્રોફેસર ઉંચો તથા પાતળો હતો તેણે મેલખાઉ કાળો ડગલો પહેરેલો હતો તેનુ નાક ગતુ હતુ અને ચસ્મા આસ્માની રગના હતા માથા પર બનાવટી વાળ પહેરેલા હતા પછીથી મે જોયુ હતુ કે તેના માથા પર પેલા પાટીઆ પરની આકૃતિની પેઠે ભાગ પાડેલા હતા અને ખાનામા શાહીથી આકડા પાડેલા હતા એક નાના મેજ પર પીળા પૂઠાની ચોપડીઓનો ઢગલો, જાહેર ખબરના પાટીઆ તથા શાહી અને કલમો હતા તે ઉપરાત એક પીતળના ગોળાવાળો કપાસ તથા ૭ રૂપીઆ પડેલા હતા મે મારી મુલાકાતનુ કારણ જણાવ્યુ અને ખીસામાથી ત્રણ રૂપીઆ કહાડી મેજ પરના રૂપીઆ પાસે મૂકયા એ જોઈ તે હસ્યો તે પરથી મને માલમ પડયુ કે તેના દાત બનાવટી હતા (વિદ્યાના સર્વ અભ્યાસીઓ ખોટા દાત જ પહેરે છે—તેઓ હુન્નરને ઉત્તેજન આપનાર હોય છે) તેણે મને એક ખુરસી પર ગોઠવ્યો, તથા માથુ દાબતો હોય તેવી રી મારા માથા પર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યુ કે મારી પ્રકૃતિ મેદસ્પૂર્ણ, બીકણ તથા પિત્તમય છે મે કહ્યું, હુ ધારતો હતો કે મારો જઠરાગ્નિ મન્દ છે તેણે કાઈ ઉત્તર દીધો નહી પછી પેલો કંપાસ લઈ તે વડે મારૂ માથુ તે જૂદા જૂદા ભાગમા દાબતો ગયો તથા પાસે મેજ પર એક નાનુ કાર્ડ પડયુ હતું તે પર લખતો ગ. પછી તે બોલ્યો કે તમારા વાળ તાળવા પાસેથી બહુ આછા થઈ ગ્યા છે, એમ કહી પેલી પીળા પૂઠાવાળી ચોપડી મારા હાથમા મૂકી. એ

પચાગ હતુ અને તેમા પ્રોફેસર "શોધક" ના કેશવર્ધક તેલના ફાયદા જણાવનારી નાની વાતો હતી એ વાચવાની તેણે મને ભલામણ કીધી તથા કહ્યુ કે એ અજાયબ જેવુ તેલ હુ પોતે વેચુ છુ અને એ રૂપીઆની એક શીશી વેચાતી લેવાનો મને આગ્રહ કર્યો તેણે કહ્યુ કે તે લેવાની તમારી ઇચ્છા છે જ એમ કહી ખુણામાથી એક વાળવાળી પેટીમાથી તેલની એક શીશી આણી તે કહે કે એ પેટી અસલ માત્ર દેવદારની હતી પરતુ બહુ જ આશ્ચર્યકારક વાત છે કે આ તેલ તેમા મૂકવા માડયા પછી તે પર આટલા વાળ આવ્યા છે મને કહ્યુ કે એ તેલ માથામા ઘાલતી વખતે હાથે મોજા જરૂર પહેરવા કેમકે ઉઘાડા હાથે વાપરવાથી આગળા પર કેશ ઉગે છે આવા અકસ્માત ઘણાને થયા છે પછી તે મેજ પાસે બેઠો અને એક કોરૂ કાગળ ઝપાટાબધ ભરી કહાડયુ તુરત જ તેણે નીચે પ્રમાણેનો લેખ મને આપ્યો —

ગ અમુકના માથાનો ફ્રેનોલોજી અથવા મસ્તિષ્કવિદ્યાને આધારે કરેલો નુસખો બનાવનાર પ્રોફેસર શોધક, શોધકનુ પ્રસિદ્ધ કેશવર્ધક તેલ, અતર્દીપ ઉત્તેજક તથા મનશક્તિ પ્રકાશકના બનાવનાર તથા માલિક

પ્રકૃતિ—મેદસ્પૂર્ણ, બીકણ, પિત્તપ્રાધાન્ય

માથાનુ કદ, ૧૧	અનુકરણવૃત્તિ, ૧૧
સ્નેહવૃત્તિ, ૧૧½	સ્વમાન, ½
સાવચેતી, ૩	ઉદારતા, ૧૨
લડાઈની વૃત્તિ, ૨½	ખુશમિજાજ, ૧
વિશ્વાસ, ૧	ભાષા જ્ઞાન, ૧૨
સાધકતા, ૧૨	દૃઢતા, ૨
ખત, ૧૨	પૂજ્યબુદ્ધિ, ૧૨.
નાશ કરવાની વૃત્તિ, ૯	આશા, ૧૦

આ લેખ તરફ હુ આશ્ચર્યપૂર્વક નિ:શબ્દ થઈ જોઈ રહ્યો એટલી વારમા તે પ્રોફેસરે મોટો ચપટો ભરી તબાકુ ખાધી મે તેના તરફ ફરીને એ લેખની મતલબ સમજાવવાનુ કહ્યુ

તે કહે અહો એ તો ઘણું જ સરલ છે બારની સખ્યા કોઈ પણ ગુણની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે અને એક એ સખ્યા તે અત્યત થોડા પ્રમાણમા છે એવુ દર્શાવે છે ઉદાહરણ તરીકે તમે ઘણા જ ઉદારવૃત્તિવાળા છો તેથી તમારી ઉદાર વૃત્તિ ૧૨ છે એવુ મે લખ્યુ છે. તમારામા સ્વમાન

નહિ જેટલુ છે તેથી તે ૧ છે એમ લખ્યુ છે. તમને વિશ્વાસ બિલકુલ નથી સમજ્યા ?

અને ખરેખર હુ સમજ્યો એક શોધ મારે હાથ લાગી વીજળીના ચમકારાની પેઠે મને ભાન થયુ કે આપણી ભાષામા કેવો સુધારો થઈ શકે તેમ છે આ મહાન્ વિચારથી ઉદ્દીપિત થઈ હુ તે દુકાન બહાર એકદમ આવ્યો તે પ્રોફેસરે પોતાનુ કેશવર્ધક તેલ વધારે લેવાનુ મને કહ્યુ તે પર પણ મે ધ્યાન ના આપ્યુ, એક શીશો મે લીધો હતો તેના પૈસા આપવાનુ કહ્યુ તે પર પણ લક્ષ દીધુ નહી હુ એવો બેફામ બની ગયો હતો કે ઉતાવળમા તે દુકાનના છેલ્લા પગથીઆ પરથી ઉથલી ઉડયો અને પેલુ અમૂલ્ય તેલ ત્યા ઢોળાઈ ગયુ (હાલ તે પગથીઆ પર પાચ છ આગળ લાબા વાળ ઉગ્યા છે અને લોક તે પગ લુછવાના રગ તરીકે વાપરે છે) હુ એકદમ ઘેર ગયો અને ખડીઓ કલમ અને કાગળ લઈ મારી નવી પદ્ધતિની વ્યવસ્થા કરવા માડી ત્યારે નિશ્ચિન્ત થયો

આ પદ્ધતિ—આ મહાન્ પદ્ધતિ—ઘણી જ સરળ છે, અને થોડા શબ્દમાં માત્ર તે સમજાવી શકાય તેમ છે પ્રથમ તો એ સિદ્ધાત છે કે સખ્યાદર્શક આકડા અસત્ય વર્ણન નહી કરી શકે માટે ૧૦૦ એ સખ્યા મનુષ્યના દરેક ગુણ જેવા કે લાવણ્ય, સૌન્દર્ય, હિમ્મત, બળ, ડહાપણ, વિદ્વત્તા વગેરેની અતિશયિતાની સીમા દર્શાવવા સારૂ લઈએ સર્વની પરિપૂર્ણતા સારૂ ૧૦૦ ની રકમ તથા અત્યત ન્યૂનતા સારૂ ૧ ની રકમ ધારીએ પછી એક અને સોની વચ્ચેની રકમો વાતચિતમા વિશેષણની આગળ મૂકવાથી આપણે ધારેલો વિચાર પ્રદર્શિત કરવામા યથાર્થતા આવી શકશે, એટલે આપણે સત્ય બોલી શકીશુ આ વિચાર કેવો ઉત્કૃષ્ટ તથા જીવને પ્રોત્સાહિત કરનાર છે ! દ્રષ્ટાત તરિકે આપણને કોઈ સાધારણ રીતે પૂછે કે તબીઅત કેમ છે ત્યારે "ઠીક છે" અથવા "સારી પેઠે છે" વગેરે હાસ્યજનક જવાબ ન દેતા ૧૦૦ ની સખ્યા પરિપૂર્ણ આરોગ્યતા તથા ૧ આરોગ્યતાનો તદન અભાવ બતાવે છે એ સભારી કહાડી આપણે નમ્રતાથી કહીએ કે "આજે હુ ૫૬ છુ" અથવા જો ઠીક ન હોય તો "હુ ૧૩ છુ. તમારો બહુ ઉપકાર થયો" અથવા ૬૮ છુ કે ૭૫ કે ૮૭ કે જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે કહી શકાય ! ઉપર પ્રમાણે કહેવાથી આપણા વચન કેટલા બધા સત્યની સમીપ આણી શકાય છે તથા તમને બહુ કાળજીથી પ્રશ્ન પૂછનાર પેલા માણસને તમારી આરોગ્યતાનો કેવો બરાબર ચોકસ ખ્યાલ આવે છે તે સહજ સમજાશે.

આ પદ્ધતિ આપણા વ્યાકરણમા, વાતચિતમા તથા સાહિત્યમા દાખલ કરવામા આવે તો આપણે ઘણા ચોકસ, યથાર્થ બોલનાર, ગણિતવિદ્યાનુરૂપ, તથા સત્યવક્તા થઈએ આ પદ્ધતિ રાજનીતિ સિવાય સર્વમા દાખલ થાય તેવી છે, અને રાજનીતિમા સત્યની કીમત ન હોવાથી ત્યા તે નિરર્થક છે પરંતુ સાહિત્યમા તે કેવી અનુપમ છે ! એક ઉદાહરણ લઈએ

એક ૧૯ જુવાન અને ૭૬ સુંદર સ્ત્રી ૫૩ ખુશમિજાજના ૮૪ વયગતા માર્ગની બાજુએથી જતી હતી, તેવામા એક ૭૩ જાડા પણ ૮૭ રમતી સ્વભાવનો માણસ એક રમકડાની દુકાનમા ૯૩ (= વણી જ) આતુરતાથી જોતો હતો તે ૧૦૦ (= અત્યંત) જોરથી તેને અથડાયો. ઝટકાથી તે ૫૬ આવી ખમી અને પેલા ૯૬ ગભરાએલા માણસના ક્ષમા માગવાના વચન ૬૮ મૃદુ હાસ્ય સાથે તેણે સાભળ્યા અને આગળ ચાલી પણ ૭ થોડે દૂર ગઈ અને નાકા આગળ આવી એટલામા પાછળથી ૨૪ જુવાન અને ૩૨ કગાળ લુગડાવાળો પણ ૮૫ દેખાવડા ચહેરાનો એક પુરુષ આવ્યો અને તેનો ૫૮ ધાટીલો હાથ ૯૧ ઉતાવળથી પકડી તે સ્ત્રીની ૬૭ અજાયબી વચ્ચે કહ્યુ —

'બાઈ પેલી રમકડાની દુકાનની બારી આગળ તમારી આ બગડી પડી ગઈ હતી તે મારા ૭૧ સુભાગ્યથી મે દીઠી અને હવે તે તમને પાછી આપતા મને ૯૪ આનંદ થાય છે' (અલબત્ત ૯૪ આનંદ તે બિચારા ગરીબ માણસની વિનીત અતિશયોક્તિ હતી)

તે (આગળ કહી ગયા તેમ ૭૬) સુંદર સ્ત્રીએ ૭૬ શરમથી લજ્જા પામી તે બગડી તે યુવકના હાથમાથી લીધી તે બગડી ૨૪ શોભાયમાન હીરાની હતી (૨૪ શોભાયમાન મજૂરીમા કેમકે તે ખરી ન હતી) પછી ૮૪ સશયગ્રસ્ત થઈ તેણે ૩૮ સુંદર ભરતવાળા વાટવામાથી ૬૭ શોભતી થેલી કહાડી. તે યુવકે તે જોઈ ૭૩ ગર્વયુક્ત ભાવથી પાછા હઠી કહ્યુ —

'મારો આભાર માનશો મા, મને જે શ્રમ થયો તેનો બદલો આ ૧૦૦ ચારુનયન (અતિશયોક્તિ) તરફના દૃષ્ટિપાત માત્રથી વળી ગયો છે'

તે સ્ત્રીએ ૬૭ લજ્જાયુક્ત મુખથી તથા ૪૮ દુઃખી દેખાવથી તે રૂપનો ઉપકાર માન્યો તેના ભણીથી પાછી વળી ૩૩ ધીમી ગતિથી પોતાને માર્ગે ગઈ

અલબત્ત આ માત્ર એક સુંદર વાર્તાનો આરંભ છે. એ ને હોય તો બે પુસ્તક કે પચાસ પ્રકરણની રસિક વાત લખી

જણાવાય કે તે યુવકે તે સ્ત્રીનુ ઓળખાણ કેવી રીતે કર્યું અને ઓળખાણમાથી તે પ્રેમને વશ થયો, અને તે કન્યાના માબાપ વિરુદ્ધ હોવાથી તે યુવક તથા કન્યાએ કેટલુ કષ્ટ વેઠવુ અને ઘણા શ્રમ, અડચણ, તથા સાહસ પછી આખરે તે બને પરણ્યા અને તેઓ અલબત ૧૦૦ સુખી થયા, વગેરે વગેરે. હુ ધારૂ છુ કે સુજ્ઞ તથા સત્યપ્રિય સાક્ષરમડળને મારી પદ્ધતિ દાખલ કરવા યોગ્ય છે કે નહીં તે જાણવા સારૂ જોઈએ તેટલુ મે બતાવ્યુ છે અને વળી મારે વધારે અગત્યના કાર્ય પર લક્ષ આપવાનુ છે

પેલા ૧૦૦ શઠ પ્રોફેસરે પોતાના કેશવર્ધક તેલની એક શીશી ચોરી જવા માટે મારા પર ફરીયાદ માડી છે. તેથી તેના બચાવ સારૂ મારે તૈયારી કરવાની છે માટે હવે તો આટલેથી તમારી રજા માગુ છુ જો આ પદ્ધતિ મારી ધારણા પ્રમાણે ફતેહમદ થશે તો આવતા માસમા યોગ્ય પ્રસ્તાવના તથા અર્પણ સહિત એક નવુ વ્યાકરણ લખવાનો વિચાર છે આપની પત્રિકામા તેની જાહેર ખબર પ્રગટ કરવાની તથા તે પર સારૂ અવલોકન લખવાની કૃપા કરશો તો તમારા સર્વ છોકરા સારૂ તે વ્યાકરણની એકેક નકલ ભેટ મોકલીશ

તાજે કલમ-લખવાને બહુ દીલગીરી પેદા થાય છે કે આ પત્ર મારા એક દુષ્ટ મિત્રને બતાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યુ કે કોઈ ઉત્તમ લેખ માટે ૧૦૦ ની રકમ ધારીએ તો આ પત્ર ૧૩ છે, અને મૂર્ખાઈની મર્યાદાને ૧૦૦ ધારીએ તો આમાની મૂર્ખાઈ લગભગ ૯૬ છે ચર્ચા તરીકે આ ટીકા નિરાશા ઉપજાવે તેવી છે પરતુ મારી પદ્ધતિની ઉત્કૃષ્ટતાના ઉદાહરણ તરીકે ઘણી જ સ્તુતિપૂર્ણ છે. કેમકે સાધારણ ભાષામા આવો ચોક્કસ તથા યથાર્થ વિચાર તે શી રીતે દર્શાવી શકત—આ વિષયમા પોતાનો અભિપ્રાય (અલબત્ત મારાથી ભિન્ન છે તે) આની સબળ રીતે કેમ બતાવી શકત ?

લી આપનો

અમુક

१०.

ઠંડા પાણીની લહેજત.*

(અંગ્રેજી પરથી)

એક દહાડો રાતે હું બેઠો બેઠો ચોપડામાં નામું લખતો હતો મારા મગનની મા ઘરના કામકાજથી પરવારી સુઈ ગઈ હતી ઉનાળાના દહાડા હતા તેથી થોડી વારે મને તરસ લાગી અને ઠંડુ પાણી પીવાની ઇચ્છા થઈ ઉઠીને જોયું તો કુંજામાં પાણી ભરવું રહી ગયું હતું મગનની બા બાપડી વૈતરું કરી થાકી પાકી ઉંઘેલી છે તેને કોણ ઉઠાડે એમ ધારી એક હાથમાં ખાલી કુંજો તથા બીજા હાથમાં દીવો લઈ હું નીચે પાણી લેવા ચાલ્યો અમારો નળ તથા પાણીઆરૂ રસોડાના ખંડમાં છે ચોકમાં ટાંકું છે પણ નળ આવ્યા પછી તેનું પાણી અવાવરૂ રહે છે, નહીં તો ઉનાળાના દિવસમાં ટાંકામાથી કહાડેલા તાજા પાણીની મીઠાશ જૂદી જ છે રસોડામાં જવા માટે આગલા ખંડના બારણા ઉઘાડયા પછી રસોડાના બારણા આગળ આવી જોઉ છુ તો તાળું ઠપકારેલું મને પછી માલમ પડ્યું કે નોકર રસોડાની કુંચી પોતાના તકીઆ તળે મૂકી સુએ છે હુ પાછો વળીને જમવા બેસવાના ખંડમા ગયો કે વખતે ત્યા પાણી હોય ત્યા જઈ જોયુ તોપણ નસીબ બે ડગલા આગળનું આગળ પાણીનું ટીપુ મળે નહીં ત્યારે વિચાર આવ્યો કે નોકરને ઉઠાડુ નોકરની પથારી આગળ જઇ જોઉં છુ તો ખાલી તે કુંચી સાથે લઈ ફરવા નીકળી પડેલો હતો પછી ટાંકામાથી પાણી કહાડવાનો વિચાર કીધો પણ તે ચોખ્ખુ નહીં હોય ધારી માંડી વાળ્યો આખરે એક વિચાર સૂઝયો અને તે સાથે મનમા ખુશી થઈ અત્યાર સુધી એ કેમ ધ્યાનમા નહી આવ્યું હોય તેની મહુ નવાઈ લાગી રસોડાની ઉપરની મેડીમાથી એક દાદર રસોડાના ખંડમા પડતો હતો, તે ઉપર જઈ ઉઘાડયો ઉતરવાની જગા આગળ જઈ પગ મૂકુ છુ કે નખોદ [illegible] ગી ત્યા છૂટી હતી તે કોઈએ ખસેડી લીધેલી પગથીઆ ઉતરવાની [illegible] વિના હુ એકે સપાટે નીચે પડયો હાથમાનો દીવો ઓલવાઇ ગયો, મને કુંજો ફુટી ગયો સારા ભાગ્યે મને ઝાઝુ વાગ્યુ નહીં નીચે તો અંધારુ ઘોર ઓરડામાથી ધુમાડી પૂરી જતી રહ્યા પડેલા બધ કરેલો તેથી ધુમાડી અંદર હતી કાંઈ સૂઝે નહીં બારણે નીકળવાનો રસ્તો

* "જ્ઞાનસુધા" ના સન ૧૮૯૯ ના જાન્યુઆ[illegible] વીના [illegible] છપાયેલો લેખ

હતો નહી. દાદર મળે નહીં બારણું બહારથી તાળુ મારેલું તે બારણાને તોડી પાડવાનો વિચાર કર્યો પણ તે ચાર પાચ આગળ જાડા પાટીઆનુ મજબુત હતુ તેથી ચસ્યુ નહીં બીજી તરફ જઈ બારીને ધક્કો માર્યે ઉઘાડી તો બહાર લોખડના સળીઆ જડેલા હતા એ સળીઆ મે પોતે જ જડાવ્યા હતા તેથી મને મારા પોતાના ઉપર બહુ ચીઢ ચ્હડી બહારથી કોઈ અદર પેસે નહીં તે માટે એ જડાવ્યા હતા અદરથી બહાર ન નીકળી શકાય તે માટે નહોતા જડાવ્યા

જાળીમાથી બહાર નજર કરતા એક પણ તારો નજરે પડયો નહીં આકાશ અધકારને લીધે કાળુ જણાતુ હતુ કેદખાનાના કેદીઓની દશા મારી સ્મૃતિમા તરી આવી મે ખુબ જોરથી–ચાટો બેસી ગયો તેટલા જોરથી બૂમો પાડી. કડછીથી તપેલુ ઠોકી કાણું કર્યું આથી ફરી શેરીમાના કૂતરા ભમવા લાગ્યા એટલામા મે ઉપરની છોકરો તથા તેની મા બૂમ પાડતા હોય તેનો અવાજ સાભળ્યો મે તેમને બૂમ પાડી પણ મૂળ મારો અવાજ ધીમો છે તેમા વળી કૂતરાના ભમવા તથા ઘુરકવાને લીધે તદન ઢંકાઈ ગયો વળી અમારી વચ્ચે બે બધ બારણા તથા છત હતા તેઓ સાભળે તોપણ મારો અવાજ શી રીતે ઓળખે ? તેમણે એક બે ઘાટા કહાડયા અને પછી બીધા તેમની બૂમોથી પડોશીઓ જાગી ઉઠયા હતા તે બહાર આવ્યા અમારી સામે કોઈ પારસી રહેતો હતો તે પોતાના શીકારી કૂતરા તથા પીસ્તોલ લઈ રસ્તામા આવ્યો તેણે બારી આગળ મને જોયો કે તરત પીસ્તોલ ફોડી પણ સારા ભાગ્યે નેમ ચુકી ગયો હુ પાટતળે ભરાઈ ગયો મે તેને સમજાવવા માડયો પણ તે તો સાભળે જ નહીં ગભરાટમા હું તે શેઠનુ નામ ભૂલી ગયો અને તેથી ગુચવાડો બમણો વધ્યો આસપાસના બધાને જગાડી, આગના બારણા કોહાડીથી તોડી પાડી તે પોતાના જગી કૂતરા સહિત રસોડામા દાખલ થયો અને મારી ગળચી પકડી જોયુ ત્યારે તેણે મને ઓળખ્યો તેણે મને ખુલાસો કરવાનુ કહ્યું પણ હુ તેને શો ખુલાસો આપુ ? મે તેને કહ્યું કે મારૂ મન શાત થશે ત્યારે બધી વાત બરાબર કહીશ પણ તેણે ફરી ખુલાસો માગ્યો જ કેમકે મારા ઘરમા જોર જુલમથી દાખલ થઈ મારા પર પીસ્તોલ તથા ચોરની દશા જેવી મારી 'દશા કરનાર તેરી હિમત શી ? તેમ છતા તેને બધી વાતની ખબર' પડી ગઈ છે આપણી કે વા વાત લઈ ગયો હશે

૧૧.

દાંત કહાડવાનો સંચો.[*]

(અંગ્રેજી પરથી)

ડાક્ટર રૂમઝુમલાલે વૈદક કે શસ્ત્રવિદ્યાનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કીધેલો નહોતો, પરંતુ તે યંત્રવિદ્યામાં કુશળ હતા અને જબરી ભૂખ ધરાવતા. ભૂખ તરફના આ વલણની ઘણી સેવા તેમના દાંત બજાવતા હોવાથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે બીજી સર્વ વિદ્યા કરતાં લોકના દાંત સમા કરવાથી દુનીઆનું ઘણું ભલું થશે તથા જગતમાં બહુ સુખ ઉત્પન્ન કરી શકાશે તે પરથી ડા૦ રૂમઝુમલાલ દાંતના ડાક્ટર બન્યા. ખોરાક બરાબર ચવાય તે માટે પાછલા દાંતમાં નાનું ચક્ર મૂકવાની રીત પ્રથમ તેમણે શોધી કહાડી હતી, તથા દાંતનું પોલાણ લાપીથી પૂરવાની રીત પણ પહેલવહેલી દાખલ કરનાર તે હતા. એ લાપી તરત કઠણ થઈ જાય છે જેથી દાંતમાં એવો દુખાવો થાય છે કે તે દાંત તરત કઢાવવો પડે છે અને એ રીતે દાંતના ડાક્ટરને એક જ સપાટામાં બેવડી ફી મળે છે. ડા૦ રૂમઝુમલાલ એક દિવસ પોતાની આફીસમાં બેઠા હતા તેવામાં પાનાચંદ નામે એક ગાંડ જેવો બુઢ્ઢો આદમી પોતાનો પાછલો દાંત કઢાવવા આવ્યો. ડાક્ટર સાહેબે દરદીને તપાસવાની ખુરસી પર બેસાડ્યો અને તેનું મ્હોં ઉઘાડી જોયું તો જમણી તરફ એક મોટો દાંત માલમ પડ્યો (તેમણે પાછળથી જણાવ્યું હતું કે તે દાંત ચાર તસુ લાંબો હતો) રૂમઝુમલાલે વિચાર્યું કે આ દાંત પાછળ માથા ફુટ ઘણી પડશે. પછી એક મોટામાં મોટો ચીપીઓ લઈ તે દાંત ખેંચવા માંડ્યો પરંતુ દાંત નીકળ્યો નહીં. ડાક્ટરે મ્હું ફેરવવાનું ઓજાર લઈ જેટલું હતું તેટલું જોર કરી ફેરવ્યું, તે છતાં પણ દાંત તો ન હાલે કે ન ચાલે. રૂમઝુમલાલે પાનાચંદને કહ્યું આજ તો તમે પાછા જાઓ, એકાદ અઠવાડીઆ પછી પાછા આવજો એટલે હું તમારો દાંત કહાડી આપીશ અથવા તે ન નીકળવાનું કારણ શોધી આપીશ. પાનાચંદ ઉઠ્યો અને તરત દાઢ ઘસતો ઘસતો ઘેર ગયો. ડાક્ટર સાહેબ ત્યાર પછી કામે અને ફરજે ગયા અને થોડા દિવસમાં એક એવો સંચો બનાવ્યો કે તે ગમે તે ધાતુ ઘોરંભેથી ખેંચી શકશે એવો તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. તે સંચામાં ઉચ્ચાલન, ધુમાડી, અક્ષ, દોળાવ, રેંટ, ફાચર તથા પેચ વગેરે સર્વ યાંત્રિક શક્તિઓ

[*] "જ્ઞાનદીપ જ્ઞાનસુધા" ના સન ૧૮૯૯ ના જાન્યુઆરીથી માર્ચ સુધીના અંકોમાં છપાયેલો લેખ. મ.

જોડવામા આવી હતી તે બનાવી તેને ઓરીસમા લોખંડની ખુરસી ઉપર ગોઠવવામા આવ્યો પથ્થરની અંદર લોખંડના સળીઆ દાટી તે સાથે સચાને મજબુત જડી લેવામા આવ્યો હતો અઠવાડીઉ થયુ હશે એટલામા બુઢ્ઢો પાનાગર આવ્યો તેને પેલી લોખંડની ખુરસી પર બેસાડ્યો સચા જોડે ચોપીઆ જડેલા હતા તે તેના દાંતમા ભેરવ્યા ડાક્ટર સાહેબે પોતે પછવાડે ઉભા રહી ઉચ્ચાલનનો ચાર ફુટનો હાથો ઝાલ્યો પછી સચો ધીમેથી ફેરવવા માંડ્યો બુઢ્ઢા પાનાચંદે બૂમ પાડી ને જમણો પગ ઉંચો કર્યો બીજો આટો ફેરવ્યો તે સાથે બીજી બૂમ પડી અને પગ ફરીથી ઉંચો થયો ડાક્ટર કહે "પગ શા માટે ઉંચો કરો છો ?" દરદીએ ઉત્તર દીધો "મારાથી રેહ્ની શકાતો નથી" રમઝુમલાલ કહે "ઠીક છે, પણ ગમે તે રીતે એ દાંત આજ બહાર નીકળગતો ને અરે નીકળવાનો."

એમ કહી તેમણે તે હાથો એકદમ આચકા સમેત ફેરવ્યો અને તે સાથે જ બુઢ્ઢા પાનાચંદનુ ડોકુ ધડથી જુદુ પડી છ આગળ ઉંચે લટક્યુ કારોનરે તેની લાસ તપાસી અભિપ્રાય આપ્યો કે તેના એક દાંતનુ મૂળ જમણી બાજુમા હતુ અને તે જમણા પગ લગી જઈ પગના તળીઆમા બે ભાગે ફંટાયેલુ હતુ ડા રમઝુમલાલે કહ્યુ "તેથી જ તેણે પોતાનો જમણો પગ ઉંચો કીધા હશે" જુરીએ પણ એમ જ ધાર્યું તેમને માલમ પડ્યુ કે તે મૂળ સળી ગએલુ હતુ અને પાંચ ડાક્ટરોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે તેથી થોડા વખતમા તેનુ મૃત્યુ અવશ્ય થાત. તે પરથી જુરીએ "ન્યાય પૂરસર મનુષ્યવધ" છે એવો અભિપ્રાય આપી ડા રમઝુમલાલને છોડી મૂક્યા તે પછી થોડા વખત સુધી તેઓ એ સચો વાપરતા બનાયા. કેટલાક વખત પછી એક અશક્ત ઘરડી ડોસી દાંત કહડાવવા આવી તેનો દાંત સહજ નીકળી આવે એવો હતો પરંતુ અજમાવવા ખાતર પેલો સચો વાપરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો સચો લગાડી એક આટો ફેરવ્યો કે પાધર તે ડોસીનુ હાડપિંજર તમામ બહાર નીકળી આવ્યુ અને ઓળા જેવુ ધ્રુજતુ શરીર ખુરસીપર રહી ગયુ ડા રમઝુમલાલ તેને કોથળીમાં ઘાલી ઘેર મૂકી આવ્યા તે પછી સાત વર્ષ સુધી એ બાઈ જીવી અને તેને મહુ ગમરની સ્ત્રી કહેતા આગાઉ તે સંધિવાના રોગથી હેરાન હતી પરંતુ ઉપલો બનાવ બન્યા પછી હાડકાનુ કળતર જતુ રહ્યુ પેલુ હાડપિંજર દાક્તરે કાચના ઘરમા રાખી મુક્યુ હતુ આ સચો પાછળથી એક કારખાનાવાળાને વેચ્યો હતો, ત્યા તે વડે ત્રણ વર્ષનુ છોકરુ હજાર મણ ગાસડી સહેલાઈથી ઉંચકી શકતુ આ પરથી બીજા ઘણા નાના સચા

બનાવવામાં આવ્યા હતા અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગમાં આવ્યા. આ વાર્તામાં શી નામનું જેવું કાંઈ નથી તથા ક્યાંય તેમાં નવી ઉત્પત્તિ હશે પરંતુ તેમાંના મુખ્ય બનાવ ખરા છે એ નિઃસંદેહ માનવું.

૧૨.

ફરતા વિચારો.*

ચર્ચાપત્ર.

શ્રી જ્ઞાનસુધાના તંત્રીની સેવામાં,

આપના છેલ્લા બે અંક નવીન ઢબના આવ્યા જણાય છે. ફરતી ચીજોને ફરવા ન દેતાં આપના પત્રે તેને ઝાલી લીધી છે. છેલ્લા પ્રસિદ્ધ થએલા બે અંકમાં પ્રકટ થએલા "ફરતા વિચારો" વાંચી આ પત્ર લખવા નિમિત્ત કારણ છે. એ "ફરતા વિચારો" નો શો હેતુ હશે તે તો તેના લખનારાજ તે ફરતા હોય તેને જ અથવા સર્વજ્ઞ પ્રભુને ખબર છે. પરંતુ મારા જેવા અલ્પબુદ્ધિ વાચકને તો એમાં ઉન્મત્ત પ્રલાપ જેવો ગડબડગોટો લાગે છે. કદાચ તેમાં મારી સમજશક્તિનો દોષ હશે તો એમ સ્વીકારવા હું તૈયાર છું. એક અંકમાં "ફરતા વિચારો" જેવા વાંચી ધૈર્ય ધરી બેસવું ઉચિત લાગ્યું. યોગ્ય સમય પછી નવીન અંક આવ્યો ત્યારે જોયું તો ફરી પાછું "ફરતા વિચારો"નું દર્શન થયું. આમાં તો મારી બુદ્ધિને એક અક્ષર પણ સમજાતો નહિ. એક વાક્યનો બીજા વાક્ય સાથે તો શું પણ એક જ વાક્યોના સર્વ શબ્દોને એક બીજા સાથે શો સંબંધ છે તે બેસાડવા નિષ્ફળ પ્રયાસ કરી કરી થાકી ગયો. પછી એ સર્વનો ઉકેલ આપના ગ્રાહકોએ કે તંત્રી પાસે માગવાનો ધર્મ સમજી કે કેવળ એકાદ ગ્રંથ લઈ તેમના શબ્દોનાં combinations કરી વાક્ય રચના કર્યાં હોય એવું મને તો ભાસે છે. ફિલસુફ ન વાંચવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય એવું જણાય છે કે અર્થ ગમે તે ગૂઢ અને રહસ્યવાળો હોય તો ભલે. માનવું મારે તો એમની ભૂલ છે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. વળી અમારું તે કવિત્વમય તથા ઉત્પન્ન થએલ તે વાસ્તે પણ ઉત્તમ છે. વિચારોનો સમુચ્ચય કરી પત્રમાં છપાવવાથી કેવળ નકામી કીર્તિ મેળવવાની બુદ્ધિ

---

* "જ્ઞાનસુધા"ના સન ૧૯૦૦ના જાન્યુઆરીથી જુન સુધીના અંકોમાં છપાયેલો લેખ.

લાખા વૃથા છે ગુજરાતીમા નમાલા પત્રોની ખોટ નથી છતા આપના પત્રમાં આ લેખને સ્થાન મળેલુ જોઈ આશ્ચર્ય પેદા થાય છે લેખકે પોતાના વિચારો કાગળ પર લખી તેના કડકા કરી આકાશમા ઉડવા દીધા હોત તો "ઉડતા વિચારો" યોગ્ય સ્થાને ઉડત એવું મારૂ માનવુ છે મારો અભિપ્રાય અગમિક વૃત્તિનુ પરિણામ કદાપિ હશે ઉડતા વિચારોમાના નં. ૫ પરથી લાગે છે કે લેખક વયોવૃદ્ધ છે તેથી શક રહે છે, કે આપણામા ચાલતી કહેવત પ્રમાણે તેમની ઉમર સાઠ ઉપરની તો નહિ હોય તે પરથી તેમના ઇષ્ટ સ્નેહીઓને સાવચેત રહેવાની સૂચના નિરર્થક નહિ ગણાય એજ વિનતિ

લિ આપનો ·

હિતચિંતક.

૧૩

હુન્નર-કૌશલ્ય-દર્પણ-પ્રકાશ*

તથા

કળા-હીકમત-કારીગરી.

"હુન્નર પ્રકાશ," "હુન્નર વિજ્ઞાન," "હુન્નર સંગ્રહ," "હુન્નર દર્પણ," "હુન્નર કળા," "કળા હુન્નર," વિવિધ હુન્નર દર્શક," "હુન્નર કળા સાગર," "જાત હુન્નરગીરી," "દરેક માણસના હાથમા હુન્નર-ખ્યાને થોડે પૈસે ઘણો લાભ," "હુન્નરનો ભોમીયો અને કળાનો કારીગર," ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પુસ્તકો અને નિબન્ધો વાચી એક વેળા હુ એવો ઉશ્કેરાઇ ગયો કે હુ પોતે પણ આવો એક ગ્રંથ લખી નામાંકિત કેમ ન થઈ શકું એ વિચાર મારા મનમા ઘોળાવા લાગ્યો નામાંકિત થવાની સાથે લોકકલ્યાણ-નો માર્ગ પણ આવો ગ્રંથ બહાર પાડવામા રહેલો છે, કેમકે રસાયણ, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, યાંત્રિકશક્તિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ખનિજશાસ્ત્ર, વૈદક વગેરે અનેકાનેક શાસ્ત્રોનો વ્યવહારોપયોગી સાર ખરેખરો કામમા આવે એવી રીતે એક નાના પુસ્તકમા સમાવી દઈ શકાય છે, એ કલ્પના મારા મનમાં ઉભરાવા લાગી આ વિષયો ઉપર ચોપડીઓ ઘણી છે અને ઘરગથ્થુ ઉપાયોની યાદીઓ તથા સહેલી કારીગરીની હાકમનો ઓળખીતાઓ પાસે સહેલથી મળે તેમ છે એ જ્ઞાનથી મને ઘણી હિંમત આવી, અને, પ્રથમ તો મારા પુસ્તકનુ નામ નક્કી કરવા હુ બેઠો. सर्वत सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पद ।

---

* "જ્ઞાનસુધા" ના સન ૧૯૦૨ ના જુલાઇથી ડીસેમ્બર સુધીના અંકોમાં છપાયેલો લેખ

એ સૂત્રનું અનુસરણ કરી બધામાંથી સાર કહાડવાનું જ મારે કરવાનું હતું તેવી ગ્રન્થ બનાવવાની પદ્ધતિ ગ્રન્થનું નામ બનાવવામાં પણ વાપરી અને આજ લગી થયેલા ગ્રન્થોના નામના ભાગરૂપ "હુન્નર-કૌશલ્ય-દર્પણ-પ્રકાશ તથા કળા-હીકમત-કારીગરી" એવું નામ મેં તારવી કહાડયું પહેલા થયેલા કોઈ ગ્રન્થના નામની ખુબી રહી જાય નહિ અને કોઈ ગ્રન્થકાર એમ કહી શકે નહિ કે મારા ગ્રન્થનું નામ વધારે સરસ છે, એવી આ યુક્તિ જડતાં હું ઉલ્લાસમાં આવ્યો ભ્રમર કંઈ પુષ્પો બનાવતો નથી પણ પુષ્પોમાંથી મધ જ કહાડે છે તે પ્રમાણે મારે કંઈ નવા હુન્નર કે કળાઓ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર નહોતી, તોપણ કલ્પનાશક્તિ, સ્મરણ શક્તિ, પરીક્ષાશક્તિ વગેરે શક્તિઓ અજમાવી હું કેટલીક નવી અજાયબીઓ પણ જોડી કહાડી શક્યો, અને, જુની કારીગરીઓનું મિશ્રણ તો અદ્ભુત દીસવા લાગ્યું હું હોંસે હોંસે મારો ગ્રન્થ રચવા લાગ્યો

થોડા દિવસમાં વિશાળ સંગ્રહ તૈયાર થઈ ગયો મારો એક જુનો ઓળખીતો એકાદ વર્તમાનપત્ર કહાડતો તેની પાસે આ ગ્રન્થ છપાવવા સંબધે સલાહ લેવા હું ગયો તેના પત્રની ઓફીસ ઉપર છાપખાનાનું પાટીયું રહેતું તે જણાયું નહિ, પણ, "પરસ્પર મરણોત્તેજક કંપની લીમીટેડ," અને "અન્યોન્ય બાપ્સાભક્ષક કંપની લીમીટેડ" એવા બે પાટીઆ જોવામાં આવ્યા મારો મિત્ર એનો એ જ ત્યાં હતો તેવી તેની પાસે જઈ હું બેઠો "કમિશન," "કાળો," "વહેંચણી," "ડોલ," "ફોર્મ," "નોટીસ" વગેરેની વાતોમાં તે મશગુલ હતો તેમાંથી તે કાંઈક નવરો થયો ત્યારે મેં તેના ધંધાના ફેરફારનું કારણ પુછયું તે બોલ્યો, 'જેને કાંઈ કામ ધંધો ન હોય તે વર્તમાનપત્રનો એડીટર થાય એ વખત હવે ગયો છે હાલમાં તો વીમા કંપનીની એજન્સી એ સર્વોપરિ ધંધો છે એના પર કાંઈ વાદળ આવતું જણાય છે ખરું, પણ, હાલ તરત ભય નથી અને, આ ધંધો પડી ભાગશે તો પછી આપણો અડાટરગીરી તો છે જ અને, તેમાએ નહિ ફાવીએ તો આપણો અમલ કેરીઆનો રોજગાર ક્યાં જવાનો છે?'

મેં કહ્યું, 'આપણી નિશાળનો પડોશમાં નારણ સુતાર રહેતો તે સટ્ટાનો દલાલ થયેલો, પછી ઘોડાનો સોદાગર થયેલો, પછી નાટક મંડળીમાં બળેલો, પછી અત્તર વેચવા નીકળેલો, પછી બલુન ઉડાડવાનું શીખવા મુંબાઈ ગયેલો, અને, એવા એવા ઘણા ધંધા કરી આખરે પાછો ઘેર લાકડાં વહેરતો હતો તેને માટે આપણે કહેતા કે

"આસ્તા વેચ્યા તાપ્તા વેચ્યા, ધધા મધળા કીધા,
અતે ગેટલા ક્યારે પામ્યા કે ખાધે વાસલા લીધા"

તેના જેવી તમારી હિંમત જણાય છે'

આ દૃષ્ટાન્ત તેને બહુ પસંદ ના પડ્યું અને તે બોલ્યો, 'એ તો મીઠ આવે ત્યારે ભાગ્ય જણાય પણ; આ તમારા હાથમાં પોથું શાનું છે?'

મારી યોજના તેને મે કહી સંભળાવી અને ગ્રન્થ તેના હાથમાં મુક્યો પાના ફેરવી જઈ તે બોલ્યો, 'અમે તો નકામા માણસોના વીમા ઉતારીએ છીએ નકામા હુન્નરો માટે અમે પૈસા આપતા નથી'

માના વચનનો આ બદલો હતો તેથી ગુસ્સે ન થતા મે કહ્યુ 'મારી ચોપડીનો મારે તમારે ત્યા વીમો નથી ઉતરાવવા, જેને સ્વધામ પહોચતો કરવો હોય તેનો તમારે ત્યા વીમો ઉતરે છે મારે તો મારી ચોપડીને અમર કરવી છે ચોપડી કેમ છપાવવી એ વિશે મારે તમારી સલાહ જોઈએ છે એજન્સીની આશા વિના મફત એટલુ કામ કરવુ પડશે'

ચોપડી કેવા કદની છપાવવી, કેટલા જાડા કાગળ વાપરવા, તેમા કેવા ચિત્ર મુકવા, કેવુ પુઠું કરવુ, કેટલી કિંમત રાખવી, એ નક્કી કરી મારા મિત્રે ખર્ચનો આડસટો કરી આપ્યો તે લઈ હુ એક છાપખાનામા ગયો

છાપખાનાના માલીકે અડસટો કબુલ રાખ્યો પણ કહ્યુ કે, 'કાગળના પૈસા પહેલા આપવા પડશે અને જેમ ફરમો છપાતો જાય તેમ ફરમા દીઠ છપામણી ખર્ચ આપતા જવો પડશે'

પૈસા પહેલા આપવાના જ વાધા હતા તેથી મે કહ્યું, 'પુસ્તકો તૈયાર કરી મને આપો તે પહેલા નાણા શાના માગો? તમારા બીલ પુરતી કિંમતના પુસ્તકો કબજામા રાખજો।'

'કબજામા રાખીને શુ અથાણુ કરીએ? એવા તો હમારા ઘણા પૈસા ધલાઈ ગયા।'

'પુસ્તકોના વેચાણથી નાણા વસુલ આવી જતા કેટલી વાર લાગશે?'

'અગસ્ત્ય ઋષિનો વાયદો પતતા લાગી તેટલી'

નાખુશ થઈ હુ ચાલ્યો ગયો. છાપખાનાવાળાઓ તરફથી મને ઉત્તેજન મળ્યુ નહિ તે પછી મારા પુસ્તકના "પ્રોસ્પેક્ટસ" મે કહાડ્યાં, તેમા પુસ્તકથી મળવાના લાભના આતુરતા ઉત્પન્ન થાય એવા વર્ણન ખ્યા અને અગાઉથી આશ્રય આપનાર ગૃહસ્થોના મુબારક નામ પુસ્તકમાં

છાપવાની લાલચ આપી ગ્રાહકની યાદીમા દાખલ થઈ નામ અમર કરવાના લોભી ઘણા નીકળ્યા, ઘણાના પત્ર આવ્યા, પણ, કોઈના પૈસા આવ્યા નહિ.

આખુ પુસ્તક છપાવવાનો વિચાર હાલ મે માંડી વાળ્યો છે નામના-ની આશા પણ મહા પ્રયત્ને મે દાબી રાખી છે પરતુ, લોકકલ્યાણનો મારો હેતુ છેક નિષ્ફળ ન જાય માટે મારા પુસ્તકમાના થોડા ફકરા પ્રસિદ્ધ કરૂ છુ

ગધેડાને કાળો કરવાનો ઉપાય

ગધેડાને શાહી ચોપડી તડકામા બાંધી રાખવો સુકાઈ જાય એટલે દોરડા છોડી નાખવા

બીજો ઉપાય એવો છે કે પ્રથમ ગધેડાને શરીરે દીવેલ લગાડવુ તે પછી રોટલા કરી ઉતારી લીધેલા ઠીકરાના તવા ટબાક ગાડી ગધેડાના શરીર ઉપર ઘસવા કાળો રગ બેસે ત્યા સુધી આ પ્રમાણે ઘસ્યા જવુ આ રીત અજમાવતા ગધેડાની ચામડી છોલાવાનો સભવ રહે છે માટે બહુ બારીકીથી અને સાવચેતીથી કામ લેવુ ગધેડાને પાછલો પગ ઉપાડવાની ટેવ હોય છે તે ધ્યાનમા રાખવુ

ઉકરડાની માટી સાફ કરવાનો ઉપાય.

ઉકરડો ખોદી નાખી તેમાથી ઘાસ સાઠા વગેરે પદાર્થો વીણીને કહાડી નાખવા જે માટી બાકી રહે તેને સુદરી ખાડણીમા સારી પેઠે ખાડવી તે પછી જાડા 'ડાર્ટિંજ પેપર" મા સોયથી કાણા પાડી તેની ચાળણી બનાવી ખાડેલી માટી ચાળી કહાડવી આ રીતે બહુ ઝીણી માટી નીકળી આવશે

તેલમાં ઉભરો આણવાનો ઉપાય

તેલ ઉકાળ્યા વિના તેલમા ઉભરો આણવો હોય તો પાચ આઉસ તેલમા અડધો આઉસ બાયકારબોનેટ ઓફ સોડા અને પા આઉસ ટારટ-રીક એસીડ મેળવીને હલાવવા

આકડામાંથી પીળુ દુધ કહાડવાનો ઉપાય

આકડાના પાદડા નાઈટ્રેટ ઓફ સિલવરમા બાર કલાક સુધી પલાળી મુકવા અને પછી કેસરના પાણીમા ઉકાળી ઠરવા દેવા પછી તે પાણીને પાણીમા જ પાદડા છુંદી નાખવા એટલે પીળુ દુધ નિકળશે.

આકડાનું દુધ આંખે લાગ્યાથી નુકશાન થાય છે અને પીવાના કામમાં આવતું નથી માટે કડછીથી કામ લેવું અને ખપ જેટલું જ દુધ કહાડવું

પૈડાં વગર ગાડી ચલાવવાનો ઉપાય.

એકસરખી લંબગોળાકાર કોઠીઓ કુંભાર પાસે ઘડાવવી અને ગાડી નીચે એવી બે કોઠીઓ બાંધવી કોઠી ગાડી કરતા કંઈક વધારે પહોળી હોવી જોઈએ કોઠીનું મહો શેટ આયર્નના ઢાંકણાથી બંધ કરી દેવું, આ ગોઠવણથી ગાડી વગર પૈડે બહુ સારી રીતે ચાલશે

બળદનાં શિંગડાં જોખવાનો ઉપાય.

જીવતા બળદના શિંગડાનું વજન કહાડવું હોય તો બળદને તળાવમાં લઈ જઈ ફકત શિંગડા બહાર રહે ત્યાં સુધી પાણીમાં ઉતારવો. પછી શિંગડા પર એવડો પથ્થર મુકવો કે શિંગડા બરોબર પાણીમાં ડુબી રહે પછી તે પથ્થર બહાર લાવી તેને જોખી જોવો તેના જેટલું જ શિંગડામાં વજન છે એમ સમજવું

બીજી રીત એવી છે કે શિંગડા સાથે આખા બળદનું જેટલું વજન હોય તેટલા જ વજનનો માટીનો બળદ બનાવવો અને તેનું પેટ, શિંગડા વગેરે દરેક ભાગ ખરા બળદના તે ભાગ જેટલો જ કદમાં રાખવો. પછી માટીના બળદના શિંગડા કાપી લઈ જોખવા

પહેલી રીતનો ઉપયોગ બરોબર ન આવડે તો બળદ ડુબી જવાનો ભય છે માટે બીજી રીત અજમાવવી એ વધારે સલામતી ભરેલું છે

૧૪

નવી ઇસપનીતિ

" ઇસપની વાર્તાઓ, " " પંચતંત્ર, " વગેરે ગ્રન્થના કર્તાઓએ જનાવરોને મનુષ્યની ભાષા બોલતા અને મનુષ્યના ભાવ અનુભવતા કલ્પ્યા છે મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બળતા તટસ્થ રહી જોવાનું એ પદ્ધતિથી મનુષ્યોથી બની શકે છે મનુષ્યોની વર્તણુક પશુપક્ષીઓમાં પ્રકટ થતા મનુષ્યો વિશેષ નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી તે વિષે તુલના કરી શકે છે દોષનો આરોપ બીજા પર હોય ત્યારે ન્યાયબુદ્ધિ વધારે સ્વચ્છ હોઈ શકે છે

એ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમા લઈ એ લેખકોએ આ બોધપ્રકારની યોજના કરેલી જણાય છે આ પદ્ધતિમા વિશિષ્ટ કૃતિ ઇસપની હોવાથી તેને 'ઇસપનીતિ'નુ ઉપનામ આપી શકાય ઇસપનીતિ બોધ અને વિનોદ આપવામા ઘણી ફતેહમંદ થઈ છે અને તેનુ અનુસરણ અનેકધા થયુ છે એ નીતિમાં રહેલુ તત્ત્વ લક્ષમા લઈ તેવી ઉલટી પણ તે જ ધોરણની એક નવી વાર્તા-પદ્ધતિ ઘડવાનો આ લખનારનો મન્દ પ્રયત્ન છે મનુષ્યોને પશુપક્ષીઓની ભાષા બોલતા કલ્પવાથી અને પશુપક્ષીઓના ભાવનો મનુષ્યો પર આરોપ કરવાથી પણ સારાસાર વિચાર તટસ્થતાથી કરવાના પ્રસગો મળી શકે તેમ છે જનાવરોના કૃત્યોની પરીક્ષા કરવાની હોવાથી મનુષ્યના માનભગનો પ્રસગ આવતો નથી, એ હકીકત જુની પદ્ધતિની પેઠે આ નવી પદ્ધતિમાં પણ કાયમ રહે છે મનુષ્યોના આચારવિચાર જનાવરોમા પ્રકટ થયા હોય તો કેવા લાગે એ જુની ઇસપનીતિ દર્શાવે છે, તો, જનાવરોના આચાર-વિચાર મનુષ્યોમા પ્રકટ થયા હોય તો કેવા લાગે એ આ નવી ઇસપનીતિ કંઈક દર્શાવી શકશે એમ આશા છે આ કારણોથી આ વાર્તાઓને "નવી ઇસપનીતિ" એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે

વાર્તા ૧ લી

શંભુદત્ત અને શોભાદત્ત

શંભુદત્ત ઘેરથી દુકાને જતો હતો તે વખતે શોભાદત્ત રસ્તામા ઉભો હતો, અને, બાપે ઘરમાથી કહાડી મુક્યાથી ક્યા જવુ તેનો વિચાર કરતો હતો એવામા શંભુદત્તને રસ્તે જતો જોઈ શોભાદત્ત ભસ્યો ભસવાનુ કારણ કશુ હતુ નહિ, પણ, શંભુદત્ત તરફ કેવી રીતે વર્તવુ તે ન સમજા-યાથી શોભાદત્ત ભસવા લાગ્યો અને ખૂબ ભસ્યો શંભુદત્તને તે બીલકુલ ઓળખતો નહોતો, તોપણ જાણે શંભુદત્ત ગુનેહગાર હોય અને હાંકી કહા-ડવા લાયક હોય એમ શોભાદત્ત બહુ જોસથી અવાજ કહાડી લાંબા વખત સુધી ભસ્યો તેને ભસતો સાભળી શિવદત્ત, રામદત્ત, દેવદત્ત, હરદત્ત, હરિદત્ત, વગેરે આસપાસના ઘરમાથી દોડી આવ્યા અને નવરા હોવાથી રસ્તે જુદે જુદે ઠેકાણે ઉભા રહી ભસવા લાગ્યા શંભુદત્ત તો ચાલ્યો ગયેલો હતો, તેથી, શાને ભસીએ છીએ તેની તેમને ખબર નહોતી, પણ, કંઈ ભસવા જેવુ છે તેથી ભસીએ છીએ એવા સતોષથી તેઓ ગળુ દુખવતા

હતા નાગદત્ત, કાળીદત્ત, ભારદત્ત, વગેરે પોતપોતાની દુકાને કામ કરત હતા ત્યાં તેમણે આ અવાજ સાંભળ્યા દુકાન છોડી તેમનાથી અવાય તેમ નહોતું, તેથી, દુકાને બેઠા બેઠા તેઓ શોભાદત્તના અવાજની દિશા તરફ મહોં કરી ભસવા લાગ્યા શોરબકોર બહુ વખત ચાલ્યો આખરે મહોલ્લાના લોકો બહુ અકળાયા ત્યારે તેમણે શોભાદત્તને પથરા મારી કહાડી મુક્યો, એટલે બીજા ભમનારા પણ બંધ પડી ગયા દોડી આવ્યા હતા તે પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા અને દુકાનવાળાઓએ પોતપોતાના ધંધામા ધ્યાન લગાડ્યુ.

વાર્તા ૨ જી

ઘાસનો ભુખ્યો ભુકુામલ.

ભુકુામલ પોતાના ઘરમા ખાવા બેઠો હતો તેવામા પાડોસીના ઘરના આગણામા ઘાસનુ ગાડુ આવેલુ જોઈ ભુકુામલ ઉભો થઈ દોડયો, અને, પાડોસીનો ઝાપો તોડી તેના આગણામા પેઠો તથા ગાડામાના પુળા દાત વતી ખેચવા લાગ્યો ગાડા પાસે બાધેલા બળદોએ ઉભા થઈ શિગડા મારવાથી ભુકુામલ પાછો નાઠો, અને, ભાવામલના ઘરમા જઈને તે ઘાસ ખાતો હતો તેમાથી ખાવા લાગ્યો ભાવામલે બચકુ ભર્યાથી તે નાસીને ભલામલના ઘરમા પેઠો ભલામલે લાત માર્યાથી તે ભગામલના ઘર તરફ નાઠો પણ, ત્યાં પેસતા ઉમરો પગે જોરથી વાગવાથી તે રસ્તામા ચકર ચકર દોડવા લાગ્યો તેને પકડવા તેના ઘરના માણસો દોડયા તેમણે તેને ચાબકો મારી, લાકડીઓ મારી, દોરડા ધર્યા, પણ, ભુકુામલ સાંજ સુધી પકડાયો નહિ આખરે તેની આગળ થોડુ ખાવાનુ ધરી તેને પકડી લીધો આ ધાધલ દરમિયાન ગમામલ, ધામામલ, જામામલ, સામામલ, વગેરે પોતાના ઘરમાથી નીકળી આવ્યા અને ભુકુામલના ઘરમા ઘણું ઘાસ હતુ તે ખાઈ ગયા એ સહુને કહાડીને ભુકુામલને ઘરમા ઘાલ્યો, પણ, ઘાસ વિના આખી રાત તે ભુખ્યો રહ્યો

વાર્તા ૩ જી.

નાથાજી ધૂળમાંથી ઉઠી સાઠમારીમાં ગયો.

મોટારાજ, ભોટાગજ, ભોભાગજ, મોભાગજ અને થોભાગજ વાદ-વિવાદ કરતા સાઠમારી પર આવી ગયા, નાથાજી વાદવિવાદ સાંભળવા આવેલો હતો કોલાહલ સાંભળી તે ભુંકતો હતો તથા પાછલે પગે ધૂળ ઉરાડતો હતો તેમ કરતા તે થાકયો હતો અને મ્હોનુ નાળચુ ધૂળમા ખોસી સૂતેલો હતો સાઠમારી નજરે પડતા તે ઉભો થઈ ગયો અને 'હોચી હોચી' કરતો તે તરફ દોડયો સાઠમારી કરનારાઓ વચ્ચે જઈ તે ભરાયો કોઈને લાત મારવા લાગ્યો અને કોઈને માથુ મારવા લાગ્યો કોઈની સામે થવાનો અને કોઈને મદદ કરવાનો પ્રયત્ન તે કરવા લાગ્યો વચમા અટવાયાથી નાથાજીને ભોભાગજના દંતુશળ વાગ્યા અને મોભારાજના પગ તળે તે કચરાયો આખરે થોભાગજે નાથાજીને પોતાની સુંઢમા પકડી ઉચો કરી આઘે ફેંકી દીધો પોતાને થયેલી ઇજાનુ દરદ ભૂલવા નાથાજી ધૂળમા આળોટવા લાગ્યો પોતાની મદદ વિના સાઠમારી પૂરી થએલી જોઈ થતો વિસ્મય તેણે ધૂળમા ગરકાવ કરી દીધો

વાર્તા ૪ થી

સંખાયું નહિં

દેવારામના દીકરાના લગ્નની વણી ખુશાલી અને ધામધુમ ચાલી રહી હતી દેવારામનો પડોશી સેવારામ વાંઝીઓ હતો અને તેનાથી દેવારામના ઘરનો ઉત્સવ ખમી શકાયો નહિ લગ્નમા વિઘ્ન નાખવા તેણે બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમા ફાવ્યો નહિ ત્યારે લગ્ન વખતે દેવારામના ઘર સામે બેસી ને ફાતીઆ કરવા લાગ્યો અને 'ફૂટ ફૂટ' કરી છાપરા પર કુદવા લાગ્યો. એકલા આમ કરવાનુ ઝાઝુ ન ફાવ્યાથી તે રેવારામ, કેવારામ જેવારામ, મેવારામ, નેવારામ વગેરેના ઝુંડને એકઠું કરી લાવ્યો અને સહુ મળી કુદાકુદ અને ફૂટાફૂટ કરવા લાગ્યા તેઓ કેટલાક નળીઆ ભાગી શકયા, પણ, તે સિવાય બીજુ કાંઈ નુકશાન કરી શકયા નહિ અને, લગ્નના મેળાવડામા કેટલાક લોકો પાસે લાકડીઓ હતી તેવી વધારે પાસે જવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ આખરે વરઘોડાની બંદુકો છુટતી સાંભળી તેઓ બીધા અને નાઠા એકલો પડેલો સેવારામ પોતાને ઘેર ગયો અને લગ્ન પુરૂ થયુ. ત્યાં સુધી તેણે દાંત પીસી પોતાનુ શરીર પીંખ્યા કર્યું

વાર્ત્તા ૫ મો.

દહિંથરા પાછળ ક્રૉ ક્રૉ

રામનાથ છાનોમાનો હરનાથના ઘરના બારણામા પેસી તેનુ દહિથરૂ લઈ જતો હતો હરિનાથ તે ઘરમા હતો તેણે રામનાથને કહાડી મુક્યો અને હરનાથ આવ્યો ત્યારે હરનાથને દહિથરૂ સોપ્યુ રામનાથ હરનાથના ઘરને છાપરે બેસી રહ્યો અને હરિનાથ બહાર નિકળ્યો ત્યારે તેના માથા પર 'ક્રૉ ક્રૉ' કરતો રામનાથ ભમવા લાગ્યો કાંઈક ભક્ષ્ય છે એમ ધારી કામનાથ, જાગનાથ, નામનાથ, હામનાથ વગેરે આવી પહોચ્યા અને રામનાથ સાથે 'ક્રૉ ક્રૉ' કરતા હરિનાથના માથાપર ઉડવા લાગ્યા હરિનાથ પાસેથી કાંઈ ઝડપી લેવાય એવુ નથી એમ માલમ પડ્યે તેઓ ચાલ્યા ગયા, પણ, રામનાથ ઘણીવાર સુધી ખસ્યો નહિ હરિનાથે ગભરાયો નહિ અને પજવાયો નહિ રામનાથ આખરે થાકીને આરામ લેવા સારૂ ઉકરડા પર જઈને બેઠો

વાર્ત્તા ૬ ટ્ઠી

હાર્યા એટલે હડકાયા થયા

મેળામા મ્હોટા દેખાવા સારૂ મેણાગર અને ખેણાગર ભૂરીઆ અને કાળીઆના ખભા ઉપર ચઢીને ઉભા થયા, અને, ચારે જણા ગાલ ફુલાવતા, છાતી કહાડતા તથા ડોળા પહોળા કરતા મેળામા ફરવા લાગ્યા જોવા મળેલા ટોળાના અચબાથી તથા ગોચાટથી તેઓ ગર્વ ધરી હરખાતા હતા એવામા માનસિહ ઘોડા પર બેસીને આવ્યો, અમરસિહ રથમા બેસીને આવ્યો, વિજયસિહ ઊંટ પર બેસીને આવ્યો, અને, ઉદયસિહ હાથી પર બેસીને આવ્યો તેમની સવારીના ઠાઠથી વિસ્મય પામી લોકો તેમને માન આપવા લાગ્યા આ જોઈ મેણાગર તથા ખેણાગર ઘુરકવા લાગ્યા અને ભૂરીઓ તથા કાળીઓ ભસવા લાગ્યા ભસવાના આવેશમા તેમણે મેણાગર તથા ખેણાગરને પોતાને ખભેથી નીચે નાખી દીધા, અને, પછી ભૂરીઓ તથા કાળીઓ લોકોને બચકા ભરવા દોડવા લાગ્યા તેમના મ્હોમાથી લાળ ગળવા લાગી અને ચકર ચકર ફરી તેઓ લોકોના નાસાનાસ કરાવવા લાગ્યા આખરે, ભૂરીઓ તથા કાળીઓ હડકાયા થઈ મરી ગયા, અને મેણાગર તથા ખેણાગર તેમના મડદા સુંઘીને ચાલ્યા ગયા

વાર્તા ૭ મી

વૃત્તિ બદલાઈ એટલે રૂપ બદલાયું

હેમચંદ અને ખેમચંદની દુકાનો પાસે પાસે હતી. બન્ને એક જ જાતના માલનો વેપાર કરતા હતા, તેથી, બન્ને વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી બન્ને, એક બીજાથી સારો માલ લાવવાના અને એક બીજાથી સસ્તે ભાવે વેચવાના પ્રયત્ન કરતા હતા આવી મરસામગ્મી ચાલી તે દરમ્યાન તેઓ એક બીજાની દુકાને જતા અને એક બીજા સાથે ઉઘાડો વ્યવહાર કરતા, અને લોકો તેમનો બન્નેનો સત્કાર કરતા પણ, વધારે પૈસા ખર્ચ્યા વિના હેમચંદને હેઠો પાડવાની ખેમચંદની દાનત થઈ ત્યારથી તે પોતાના માલમા દગો કરવા લાગ્યો અને હેમચંદનો માલ બગાડવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો આ પછી ખેમચંદ હેમચંદ સાથે ખુલ્લી રીતે મળતો બંધ થયો, પણ અંધારામા છાનોછપનો તેની દુકાન પાસે ફરવા લાગ્યો, પેટ વસતો વાંકોચુંકો ચાલી હેમચંદની દુકાન આગળ ખુણે ખોચરે સતાવા લાગ્યો, તેની દુકાનના કચરામા ભરાવા લાગ્યો, અને તેથી હરકોઈ જનાર આવનારથી ભડકી ફુંફાડો કરવા લાગ્યો, અને, જેનો પગ પાસે પડે તેને ચૂડ ભેરવવા તથા ડસ દેવા લાગ્યો. પરિણામે, સર્વ કોઈને તેનુ રૂપ જોઈ ત્રાસ થવા લાગ્યો, સહુ તેનાથી દૂર ખસવા લાગ્યા, અને, તેની ચળકતી આંખોને અવિશ્વાસનું ચહ્‌ન ગણવા લાગ્યા લોકો હેમચંદ તરફ વિશેષ વળ્યા, અને ખેમચંદના તાળવામા થયેલી ઝેરની કોથળીથી તેને પોતાને જ હાનિ થઈ

૧૫.

પાટીઆં વાચનારા.*

Board Renders

જાહેર ઠેકાણા પર સાર્વજનિક માહીતી માટે જે પાટીઆ મુકવામા આવે છે તે ઉપરના લખાણ વાચનારા હમેશ એકસરખા હોતા નથી કેટલાક ઉતાવળથી પાટીઆ વાચી ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક પાટીઆનો થોડો ભાગ જ વાચે છે, કેટલાક પાટીઆ પાસે ઉભા ઉભા દરેક અક્ષર ને દરેક શબ્દ ઘડી ઘડી મ્હોડેથી વાચે છે, કેટલાક એક વાર વાંચી જઈ ફરી

* "વસન્ત" ના સંવત્ ૧૯૬૩ ના ભાદ્રપદના અંકમા છપાયેલો લેખ.

ફરી પાટીઆ વાચવા પાછા આવે છે, કેટલાક પાટીઆ વાચી ઉડા મનન અને ચિંતનમા ઉતરી પડે છે પાટીઆ પરના લખાણ ઉપરથી કેટલાક એકાએક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, કેટલાક પાટીઆ આગળ જમીન ઉપર એકાએક ચોટી જાય છે, કેટલાક એકાએક ગતિમાન્ તથા પ્રવૃત્તિમાન્ થઈ જાય છે, કેટલાક આશ્ચર્યમા ગરક થઈ જાય છે, કેટલાક કુતૂહલમા પડી જાય છે, કેટલાક ઉશ્કેરાઈ જાય છે, કેટલાક મૂઢ થઈ જાય છે એ સર્વના વૃત્તાન્તનો સગ્રહ કરવામા આવે તો માનસ શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન બહુ વૃદ્ધિ પામે અને ઇતિહાસની ગતિ વાળવામા રાજા તથા પ્રજાને બહુ સામર્થ્ય મળે એમા સદેહ નથી. એ સગ્રહ કરવા માટે ' કમીશન ' બેસાડવાનો સરકારને કોઈ વગવાળી સભા આગ્રહ કરશે અને ' ડેપ્યુટેશન ' પણ મોકલશે એવી આશા રાખવી તે વ્યર્થ નથી હાલ તો જે થોડા દાખલા મારા જાણવામા આવ્યા છે તેની નોધ પ્રસિદ્ધ કરૂ છુ કે શોધકવૃત્તિવાળા વિદ્વાનો યોગ્ય લાગે તેવો તેનો ઉપયોગ કરી શકે

(૧)

' એક વખતે મધરાતે અગત્યનો તાર મોકલવા હુ તાર ઓફીસે ગયો તાર લખી આપવાની બારી આગળ જતા એક નવાઈ જેવો દેખાવ જોવામા આવ્યો બારીના મથાળા ઉપર જાળીના સળીઆ હતા તે ઉપર કાઇક વળગતુ માલમ પડયુ પાસે જઈ જોતા જણાયુ કે કોઈ માણસ સળીઆમા પગના અગુઠા ભેરવી ઉચા હાથ કરી સળીઆ ઝાલી જાળીને અડીને ટગાઈ રહ્યો હતો આવો અસાધારણ શ્રમ લેવાનુ કારણ પુછતા તેણે પોતાના પગ તરફ આગળી કરી ત્યા આગળ બારીને મથાળે ચોટેલુ પાટીઉ બતાવ્યુ પાટીઆ ઉપર ' અહીં ઉભા રહેવુ ' એમ લખેલુ હતુ ' પણ, તેવી આ વિચિત્ર ચેષ્ટાનો હેતુ સમજાયો નહિ હુ વધારે પુછવા જતો હતો એટલામા તાર લેનાર ' સિગ્નલર ' બીજા ઓરડામાથી આવ્યો અને બારીના ઉમરા ઉપર પરસુરણ નાખી બોલ્યો ' લેઓ યે બાર આને ' ઉચે નજર જતા બાર આનાના માલીકને જાળીએ વળગેલો જોઈ ચકિત થઈ તેણે પુછ્યુ ' યે ક્યા ? ઉધર કાયકુ ચઢા હયે ? ઉતર જાઓ ' નીચે ઉતરી એ ગૃહસ્થે ખુલાસો કર્યો કે ' પાટીઆ ઉપર લખ્યુ છે કે " અહી ઉભા રહેવુ " તેથી હુ સમજ્યો કે જ્યા એ પાટીયુ માર્યુ છે ત્યા ઉભા રહેવુ પડતુ હશે '

' નીચુ જમીન પર ખડા રહેનેકા હયે જાલીપે ચઢનેકા નહિ -

'ત્યારે પાટીઉં નીચે જમીન પર કેમ નથી મુકયું ? જ્યાં પાટીયું મારું હોય ત્યાં ઉભા રહેવાનું અમે તો સમજીયે '

મિસ્તરી ભાગે તાગ લેવામાં ગેંડાયો હતો તેણે તિરસ્કારભર્યા 'હું' સિવાય બીજો ઉત્તર દીધો નહિ

(૨)

મુંબાઇમાં અબદુલ રેહમાન સ્ટ્રીટમાં એક વખત ઘોડાની ટ્રામ પુરપાટ ચાલી જતી હતી બાજુની એક ગલીમાંથી એક માણસ બે હાથ ઉંચા કરી 'ઉભી રાખો ! ઉભી રાખો !' એમ બુમો પાડતો દોડતો આવતો જોઈ 'કંડક્ટરે' ઘંટ વગાડી ટ્રામ ઉભી રાખી માણસ અજાણ્યા જેવો જણાતો હતો તેથી કંડક્ટરે ગેરથી પુછ્યું 'કિધર જાયગા ?'

તેણે હાંફતા હાંફતા પાસે આવી ટ્રામને મથાળે મુકેલા જાહેર ખબરના પાટીઆ તરફ આંગળી કરી કહ્યું 'બે પૈસાવાળી મોટી ચકતી આપો ' તે વાકો વળી થેલી છોડી બે પૈસા કાઢતો હતો પણ કંડક્ટરે એ વેરા વગાડી ટ્રામ ચલાવી દીધી, અને

બાદશાહી ખુશબોદાર સાબુ

મ્હોટી ચકતી–ચાર પૈસા. નાની ચકતી–બે પૈસા

ની જાહેર ખબરનું પાટીઉં ટ્રામ સાથે અદૃશ્ય થયું ત્યાં સુધી તે તરફ પહોળું મ્હો કરી તે માણસ જડ થઈ ઉભો રહ્યો ટ્રામના કંડક્ટરે ટ્રામ ચલાવતી વખતે ઉદ્‌ગાર કર્યો તે અહી લખવા લાયક નથી

(૩)

મારા પડોસીનો દીકરો મોતીલાલ પહેલવહેલો મુંબાઈ જઈ આવ્યો તે પછી તે પોતાના અનુભવનું રસિક વર્ણન છોકરાની અને ચાકરોની સભા ભરી કરતો હતો તેમાં એક હકીકત તેણે એવી કહી કે 'મુંબાઈમાં કોઈ "ટોમસેટ" કરીને સાહેબ છે તેના બહુ બંગલા છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં એનો એકાદ બંગલો ખરો કોલાબા, કોટ, ગિરગામ, તારદેવ, ભાયખળા, પરેલ, મહાલક્ષ્મી, ખંભાલા હિલ, વાલકેશ્વર, ચોપાટી, જયાં જાઓ ત્યાં ઠેર ઠેર "ટોમસેટ" ના નામના પાટીઆવાળા બંગલા આવે છે '

હું આઘેથી આ વર્ણન સાંભળતો હતો સભારંજનમાં વિઘ્ન કરવા મારી ઇચ્છા નહોતી તેથી સભા બરખાસ્ત થયા પછી મોતીલાલને બોલાવી મેં તેને "ટોમસેટ" સાહેબ વિષે હકીકત પુછી ઘણી ઉલટ પછી તપાસ

માલમ પડી આવ્યુ કે બગલાઓ ઉપરના TO BE LET (ભાડે આપવાનો છે) એ પાટીઆ મોતીલાલે બહુ જિજ્ઞાસાથી વાચેલાં હતા

(૪)

રેલવે સ્ટેશન પર For Gentlemen (ગૃહસ્થો માટે) ની જગામા જતા એક ગૃહસ્થે ભિત ઉપર પાટીઉ જોયુ તે ઉપર નજર ફેરવી જતા " Please just your address before leaving (જતા પહેલા મહેરબાની કરી જરા તમારૂ સરનામુ) એવુ લખેલુ જણાયુ કાઈ ફી આપવી પડશે એ ધાગ્ણાથી તે ગૃહસ્થને ક્ષોભ થયો, પણ, કાયદો માનવો જોઈએ એ વિચારથી તેણે પેનસીલ કાઢી સરનામુ લખવાની ચોપડી ખોળી, તે ન જડતા ભિત ઉપર પોતાનુ સરનામુ લખવા માડયુ એવામાં બહાર ઉભેલો ભગી અદર ડોકિયુ કરી બોલ્યો ' ભેત પર લખવાનો હુકમ નથી ' તે ગૃહસ્થે ગભરાઈને પેનસીલ ગજવામા મુકી દીધી, પણ, પછી હિમત આણી કહ્યુ,

' આ પાટીઆ પર લખ્યુ છે કે સરનામુ લખવુ ને શેમા લખવુ?'

' એવુ કહી લખ્યુ છે ? '

તે ગૃહસ્થે ફરી પાટીઉ વાચી જોયુ તો " Please adjust your dress before leaving " (જતા પહેલા મહેરબાની કરી તમારો પોશાક મજ કરજો) એવુ ખરેખર રીતે પાટીઆ પર લખેલુ હતું અને, વધારે વિચાર ન કરતા એકદમ બહાર નિકળી આવવું તે ગૃહસ્થને દુરસ્ત લાગ્યુ

(૫.)

જાહેર જગા ઉપર ગદકી કરવા માટે એક માણુસને મેજીસ્ટ્રેટ આગળ ઉભો કરવામા આવ્યો. મેજીસ્ટ્રેટે તોહોમતદારને પુછ્યુ,

' તને વાચતા આવડે છે ? '

' હા સાહેબ, હુ ભણેલો છું "

' ત્યારે, પાટીઆ ઉપર લખેલુ હતુ કે " આ ઠેકાણે ગદકી કરવી નહિ તે તે નહિ વાચ્યુ ? '

' વાચ્યુ હતુ સાહેબ. પણ મે તે પાટીઆવાળી ભિત ઉપર ગદકી નથી કરી. '

' જ્યાં પાટીઉં હતું તે ઠેકાણે ગંદકી કરવાની મના હતી પણ, તે નીચે રસ્તામાં ગંદકી કરવાની મના પાટીઆમાં લખી નહોતી '

તહોમતદારે શુદ્ધબુદ્ધિથી ભૂલ કરી છે એવી તેના મુખત્યારે તકરાર કરી, પણ, મેજીસ્ટ્રેટે તે ગણકારી નહિ

(૬)

બી બી એન્ડ સી આઈ રેલવેની સેકન્ડ ક્લાસમાં હું મુસાફરી કરતો હતો અમારા ખાનામાં અમે ચાર જણા હતા તેથી બારીએ બેસવાની દરેક જણને અનુકૂળતા હતી એક સ્ટેશનથી પાંચમો ઉતારૂ આવ્યો પણ દહાડો હતો તેથી કોઈ નારાજ થયા નહિ બીજે સ્ટેશનેથી છઠ્ઠો આવ્યો તેથી પણ અમારામાંથી કોઈને ઝાઝો ક્ષોભ થયો નહિ, પણ, તે નવો ઉતારૂ બેઠો એટલે તરત જ અમારામાંથી એક જણ પગ લાંબા કરી ગાદી ઉપર સુઈ ગયો અને બોલી ઉઠ્યો ' હવે બધા સુઈ જાઓ ' અમે બહુ આશ્ચર્યથી આ નવાઈ જેવી વર્તણુક જોઈ રહ્યા જેને આ નાટકના નાયકની લાત વાગી તેને ગુસ્સે થવાનું કારણ હતું, પણ, ખામોશ કરી તેણે પુછ્યું,

' કેમ ભાઈ ! એકાએક શું થયું ? '

' થાય શું ? કાયદો છે આ પાટીઉં છે તે નથી જોતા ?"

' ખાનાના બારણા ઉપર અંદરની બાજુએ લખ્યું હતું કે " To Seat 10, To Sleep 6 " (દસ જણ બેસે, છ જણ સુએ) તે ઉપર અમારી નજર ગઈ પણ ભેદ સમજાયો નહિ તે ઉતારૂએ ફરી પુછ્યું,

' એ પાટીઆને શું છે ? '

' ખાનામાં છ જણા થાય એટલે સુઈ જવું જ જોઈએ, અને દસ જણા થાય તો પાછા બેઠા થઈ જવું જ જોઈએ આગગાડીનો કાયદો નહિ પાળનારને સજા થાય છે '

એટલું બોલી તે મહો ફેરવીને સુઈ ગયો બાકીના ઉતારૂઓ વિચારમાં પડી બહારનો દેખાવ જોવા લાગ્યા

' મામલતદાર વિરમગામ ' ના નામનો પટો પહેરનાર સીપાઈને વિરમગામના મામલતદાર ધારનાર, સરિયામ જગા ઉપરના બંબા ઉપર ' સાંકળ ખેંચવી ' લખ્યું હોય ત્યાં સાંકળી ખેંચી કલાક સુધી ઉભા રહેનાર, 'દરિયે જનારે ☞ આમ જવું ' એવું પાટીઉં વાંચી હાથ લાંબો કરી આંગળી એ પ્રમાણે આગળ કરી દરિયા તરફ જનાર ગૃહસ્થો પણ જોવામાં આવ્યા છે પણ, આટલો સંગ્રહ હાલ બસ છે

૧૬

કાગડાના મંદવાડ વિશે કવિતા.*

ચર્ચાપત્ર.

'જ્ઞાનસુધાના' તંત્રી સાહેબ

લગભગ વીસ વર્ષ થઈ ગયા, પણ, હજી સુધી નાગમેરીની મારી લાગણી મંદ થઈ નથી. આ સાથેનું કાવ્ય આપના પત્રમાં દાખલ કરવા કૃપા કરશો તો મારા ચિત્તનું સાંત્વન કરવામાં આપ સહાયભૂત થશો

સને ૧૮૮૯ માં એક માસિક પત્રમાં 'કાગડાનો મંદવાડ' એ નામે એક વિષય છપાયેલો તેમાં વર્ણન કરેલું કે કોઈ કાગડાને મંદવાડ આવતાં એક કુંવરીએ આવીને ઝાલ્યો તથા સુંઘ્યો અને દાંત બેસાડ્યા તેવામાં તે વિષયના લેખકે તે કાગડાને છોડાવ્યો અને તપાસી જોયો. તે કાગડાને ક્યાં ક્યાં કેવા કેવા જખમ થયા હતા અને ક્યાં ક્યાં લોહી નિકળતું હતું તેનું વીગતવાર વર્ણન આપ્યા બાદ, ત્યાં બગીચે અઢીમે કાગડા ભરાઈ ગયા તેમાંથી અમુક તે કાગડાની મા હોવી જોઈએ, અમુક તેનો બાપ હોવો જોઈએ, અમુક તેની બેન હોવી જોઈએ, અમુક કુટુંબી હોવા જોઈએ, અમુક વૈદ્ય હોવો જોઈએ, અમુક કાગડાની નાતના પટેલ હોવા જોઈએ, અમુક કાગડાની નાતના નોતરીઆ અગર વધામણીઆ હોવા જોઈએ, અમુક પટેલના બગેબરીયા અથવા કાગડાની નાતના મહોટા હોવા જોઈએ, એ વગેરે ખબર બહુ નિશ્ચયપૂર્વક આપેલી હતી. તથા, એકઠા થનાર કાગડામાં પહેલો એક આવ્યો, પછી બે આવ્યા, પછી ચાર આવ્યા, પછી આઠ આવ્યા, પછી દસ આવ્યા, પછી પાંસઠ આવ્યા, પછી છ આવ્યા, એમ વસ્તીપત્રકને શોભાવે એવી ગણતરી કરેલી હતી, અને, તે કાગડાના મંદવાડ દરમ્યાન પગલે પગલે દરદીએ અને જુદા જુદા કાગડાએ પૃથક્ પૃથક્ કે અમુક સખ્યાબંધ થઈ 'કા કા' કે 'કાગ કાગ' કે 'કા કા' ના ઉચ્ચાર કેટલી કેટલી વાર કર્યા, અને તેમાં ધીમે કરેલા સ્વરનો અર્થ શો અને જોરથી કરેલા સ્વરનો અર્થ શો તે સમજાવેલું હતું, અને, કાગડા કેટલા કેટલા હાથને છેટે બેઠા હતા તે દર્શાવેલું હતું તેમજ, લેખકે તે માંદા કાગડાને લુગડાની ગાદી કરી તે પર સુવાડ્યો અને પાણી

* "જ્ઞાનસુધા" ના સન ૧૯૦૮ના જાન્યુઆરીથી જુન સુધીના અંકમાં છપાયેલો લેખ

થયું તે તે ઝડપથી પીવા લાગ્યો તેથી કાગ-વૈદ્યરાજે ત્રણ વાર કા કા કરી પાણી પીવાની મના કરી, તે છતા, બીમારે પાણી પીધુ ત્યારે વૈદ્યરાજ એક વાર કા કા બોલ્યા અને બીમારે બે વાર કા કા કરી આજીજી કરી જરા પાણી પીવાની છુટી માગી અને વૈદ્યરાજે એક વાર કા કા કરી છુટ આપી, અને તે દરદી કાગડાએ પાશેર પાણી પીધા પછી લેખકે તેની ચાચમા ચોખા નાખ્યા પણ વૈદ્ય કાગડાએ ઉંચે સ્વરે કા કા કરી દરદીને અને લેખકને ખાવા ખવડાવવાની મના કરી અને બન્નેએ તેની સલાહ માન્ય કરી, અને, છેવટે લેખકની ગેરહાજરીમા વૈદ્યે ઘ્રાસની સફેદી લગાડયાથી તે દરદીને આરામ થયો, એ વર્ણવ્યુ હતુ. વળી, લેખકની તપાસની શરૂઆતમા દરદી કાગડાની માએ લેખકને દૂર કાઢવા અરાઢ વખત ચાચથી હુમલા કરેલા તેમાના સત્તર હુમલા નિષ્ફળ ગયેલા પણ અઢારમી વખત તેની ચાચ લેખકના વાસામા ડાબા ખભા ઉપર વાગવાથી લોહીનો ટશીઓ ફુટી નિકળેલો, પણ, ધીમે ધીમે લેખક પર કાગમંડળનો વિશ્વાસ બધાવાથી લેખક દરદીને બીજી વાર જોવા ગયા ત્યારે દરદીની પાસે હોશીઆરીથી બેઠેલા આઠ કાગડા અથવા આઘે સુતેલા ઓગણીસ કાગડામાથી કોઈ લેખકને મારવા આવ્યા નહિ, પણ, 'માદા નજીક બેઠેલામાના બે કાગડાએ ચાર પાચ ઉચ્ચાર કર્યા અને ત્યાર બાદ બીજા ત્રણે (એકે પાચ વાર ને બેએ બબે વાર) કાઈંક ઉચ્ચાર કર્યા તે પછી પેલા માદાએ પણ ત્રણ ઉચ્ચાર કર્યા તેનું ધીમા સ્વરનુ બોલવુ પુરૂ થઈ રહેતા પેલા સૂતેલા ઓગણીશમાનો એક ત્રણવાર કા કા કરી ઉડયો, તે આશરે પંદરેક હાથ ઉંચે ફરી ચાર વાર કા કા કરી પાછો ઝટ માદા નજીક આવી બેઠો અને બેસતાવેત બે ચાર વાર કા કા બોલ્યો આ કાગડો જાણે બાતમીદાર હોય અને તે મારા આવ્યાના ખબર મેળવી અને ઓળખી બીજાઓને નિડર રહેવા સૂચવતો હોય એમ લાગ્યુ સબબ ત્યારબાદ સઘળા કાગડા કાઈ પણ ઉચ્ચાર ન કરતા ચૂપ બેશી રહ્યા ' એ પ્રકારની કાગડાઓની ગુણજ્ઞતા પ્રકટ કરી હતી

કાગડાઓની કૃતિઓનો આ ઝીણી વીગતવાળો હેવાલ વાચતા હુ હર્ષોલ્લાસમા આવી ગયો, અને, નીચે પ્રમાણે 'કાગડાના મહત્વ વિશે કવિતા ' મે લખી કહાડી તત્કાલ તે માસિકના અધિપતિ ઉપર મે તે કવિતા પ્રસિદ્ધ થવા માટે મોકલી અને આવતા માસના અંકની વાટ હુ આતુરતાથી જોવા લાગ્યો તે અંક તો આવ્યો પણ તેમા મારૂ કાવ્ય દાખલ થયેલુ નહિ અને પુઠા ઉપર અંદરની બાજુએ ખબર આપેલી કે એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામા નહિ આવે ' ત્મોહની ટેકરી ઉપરથી હુ એકાએક

નિરાશાના ગર્તમા આવ્યો મારૂં કાવ્ય વાચી માદો કાગડો, અને તેના મંદવાડના ઇતિહાસકાર, તથા તેના (એટલે તે કાગડાના) મા બાપ, બેને બનેવી, ભાઈ ભોજાઈ, કાકા કાકી, મામા મામી, અને નાતજાતવાળા, તેમજ બીજા પશુપક્ષીઓ કેવા આનંદિત થઈ જશે અને કવિ તરીકેની મારી કીર્તિ ભૂચર, જલચર, વનચર, ખેચર વગેરે સર્વમા કેવી ફેલાશે એ વિષયના મારા જાગ્રત-સ્વપ્ન સર્વ એકાએક નષ્ટ થયાં તે દિવસ પછી આજ સુધી મે કવિતાની એકે લીટી પણ લખી નથી પરંતુ, ઘા (એટલે મારો, કાગડાનો નહિ) તાજો રાખવાથી શું ફળ છે ? તે રૂઝાવવાના ઉપાય લેવા એ કર્તવ્ય છે, એ જ્ઞાન થયાથી હવે એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલું છુ ઉદ્દિષ્ટ પ્રસગે તે પ્રસિદ્ધ થયું હોત તો આટલી પ્રસ્તાવનાની જરૂર ન પડત પરંતુ એ સર્વ નિયારણા છે

કાગડાના મંદવાડ વિશે કવિતા

ભુજંગી

અહો કાગડા ! ધન્ય તું ભાગ્યશાળી, તને શી દનારી મળી દાતવાળી
તને મંદવાડે કર્યો કીર્તિવાળો, બધા ખોળતા આવશે તૂજ માળો ૧
થઈ વેદના ને ખમ્યા દુઃખ જાતે, ગયા નહિ તે તો વળી સર્વ વાતે
ગયું નામ તારૂં ખરે દેશદેશે, તને સારિ પેઠે બધા જાણિ લેશે ૨
છપાશુ જ છાપા વિશે છેક છે જે, સ્થપાશુ જ સ્થાયી સ્થળે સર્વ મેં જે
ભુલાશે, ભુલાશે ભૂસા ભૂપથીએ, નહી નામ નામીનુ નક્કી કદી એ ૩

લલિત.

અમર નામ એ કાગનુ થયુ, નનિખ એહનુ ઊઘડી ગયુ,
સુલભ કીર્તિનો માર્ગ શો મળ્યો ! ભય અખ્યાતિનો સામટો ટળ્યો ૪

દોહરા

ચકલી સમળી કબુતરો ! હોલા ને કાબેર !
બિલાડિ વાનર કૂતરા ! સુણજો મારી પેર
થવુ હોય પ્રખ્યાત જો પૃથ્વી માંહ્ય તમામ,
કાગ તણો ટચો રાખશો, અમર જ કરવા નામ
કોઇ ધવાઓ અન્યથી, કોઈ પડો જળ માંહ્ય,
કોઇ કરડો ત્હારથી, કોઈ શોધો લાહ્ય
- ટન ગેલિલિઓ અને ડાર્વિન સરખા કોઈ,

સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિશ્ચયે રે'શે તમને જોઈ ૮.
એથિ તમારી પાંખના, સર્વ ગણાશે પિચ્છ,
લાંબી કેટલિ પૂછડી ફૂટ મપાશે ઇંચ ૯.
ભરો જ પગલા કેટલા, નાસો કેટલિ વાર,
એક દિવસમા કેટલો વધે તમારો ભાર ૧૦
મારો કયા ક્યા ચાચ ને ચુસો કેટલા હાડ,
૦ ઊગડો ધુળ કેટલી, કુદો કેટલા ઝાડ ૧૧.
ફુઓ તમારો કોણ ને કોણ જ તેનો ભ્રાત,
નોધાશે સહુ વીગતે, કહુ છુ સાચી વાત ૧૨

અનુષ્ટુપ્

આની આવી થશે ગોધો જ્યારે ભારત ભૂમિમા,
નહિ જ સૃષ્ટિવિજ્ઞાને રે'શે જ્ઞાનતણી સીમા ૧૩.

કાકવ્યાધિકવિ.

૧૭

માનપત્ર વિશે પદાર્થપાઠ

An Object Lesson in address-giving

પ્રવેશ પહેલો.

(સ્થળ ગામની ધર્મશાળા)

–કસાયેલી *બુદ્ધિથી અને પુખ્ત અનુભવથી હુ અનુમાન કરૂ છુ કે તમે સહુ આ ગામમા કેળવણીને કામે આવેલા છો

અમારી કોલેજમા ચાર દિવસની રજા પડી છે તેથી સહેલ કરવા અને ગામડુ જોવા નિકળ્યા છીએ.

–લાબા વખત સુધી ખરે રસ્તે દોરેલી તર્કશક્તિથી કરેલા અનુમાન હમેશ ખરા પડે છે ગામ જોયાથી તમને જ્ઞાન મળશે તે કોલેજની કેળવણીમા કામ આવશે જ.

-ગામમા જોવા જેવુ શુ છે ?

–પ્રથમ તો ગામના મહેતાજી પછી તેમની નિશાળ નિશાળની વિઝિટર બુકમાં ઘણા સારા શેરા થયેલા છે. રજીસ્ટરમા હાજરી-

* જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૦૬ના મેના અંકમા છપાયેલો લેખ.

ની સખ્યા ઘણી સારી છે. વાર્ષિકમા પણ મેકડે સાઠ ટકા આવેલા છે કન્ટિજન્ટ બહુ ઓછુ છતા અને પદાર્થપાઠના સાધન નહિ છતા મહેતાજી અમ્બ ગોડાની જાતજાતના પદાર્થ બતાવી શકે છે ક્રોડી આડી મુકીને તેમા સાએલુ ખોસી ઇજીન-નો પાઠ આપી શકે છે મહોમા બીડી લઇને તે મળગાવી જ્વાલામુખીનો પાઠ આપી શકે છે. આરસી ઉપર પથરો મુકીને આરસપહાણનો પાઠ આપી શકે છે.

ધનપાળ—તમે પોતે જ મહેતાજી છો ?

વેણીરામ—હા જી પણ તમે કેમ જાણ્યુ ?

ધનપાળ—ઉગેલા સૂરજ કઇ છાપરે ઢાકયા રહે ?

વેણીરામ—નેપોલિયનનુ પણ એમ જ કહેવુ હતુ

ધનપાળ—નેપોલિયન કોણ હતો વારૂ ?

વેણીરામ—તમે હજી શિખ્યા નહિ હો નેપોલિયન અમેરિકામા મહેતાજી હતો તેણે એક દોહરો બનાવેલો છે કે

કહે નેપોલ્યન દેશને, કરવા આબાદાન,
સરસ રીત તો એજ છે, દો માતાને જ્ઞાન

એ દોહરો નેપોલિયને પોતે જ બનાવેલો છે અને તે કહી ગયો છે કે દરેક જાહેર ભાષણમા અને દરેક પુસ્તકમા તે આવવો જોઈએ-પછી વિષય ગમે તે હોય, સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય હોય, નાતવરાનો વિષય હોય, સાબુ બનાવવાના હુન્નરનો વિષય હોય, કે બલુન ઉગાડવાનો વિષય હોય, ગમે તે વિષયમા એ દોહરો કહેવો જોઈએ

સોમનાથ—એ નેપોલિયન તે જ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ કે કોઈ બીજો ?

વેણીરામ—બોનાપાર્ટ તે તો નેપોલિયનના કાકાનો દિકરો હતો એ બન્નેએ સાથે મળીને ઘણા પુસ્તકો લખેલા છે તેથી બન્નેનાં નામ ઘણી વાર સાથે બોલવામા આવે છે એવી રીતે કેટલાક ગામના નામ પણ સાથે બોલવામા આવે છે જેમકે આણદ-સોગરી, બીલી-મોરા, બુદી-કોટા, વગેરે નેપોલિયન-બોનાપાર્ટ પણ એવુ જ નામ છે. પરતુ, એ ઇતિહાસ ભૂગોળ અને વ્યાકરણના વિષયોમા અત્યારે ઉતરવાની જરૂર નથી, અત્યારે તો હુ તમને માનપત્ર વિશે પુછવા આવેલો છુ

રત્નેશ્વર—શાનુ માનપત્ર ?

વેણીરામ—માનપત્ર તે શું તે છોકરાઓને બતાવવા માટે મે એક માનપત્ર તૈયાર કરેલુ છે, પણ, તે માનપત્ર લેનાર કોઈ ગૃહસ્થ ઘણા વખતથી મળી આવતો નથી મુખી કહે છે કે માનપત્ર તો રેવિન્યુ ખાતાવાળાને જ અપાય અને, તલાટી કહે છે કે પાર્લામેન્ટની પરવાનગી વગર અવલકારકુન તો શુ પણ ખુદ મામલતદાર સાહેબ પણ માનપત્ર નઈ શકતા નથી અમારા ખાતાના કોડમા એ વિશે એકકે કલમ નથી પણ, મુલકમા કોઈ કોઈ વાર ખાનગી ગૃહસ્થોને માનપત્ર આપવામા આવે છે એમ વર્તમાનપત્રોથી જણાય છે, તેથી, તમને આવેલા જાણી હુ ખબર કહાડવા આવ્યો છુ કે તમારામા કોઈ માનપત્ર લઈ શકે એવો સદ્‌ગૃહસ્થ છે ? તેની ઉમ્મર પુખ્ત હોવી જોઈએ, તમે બહુ નહાની ઉમ્મરના છો

રત્નેશ્વર—અમારી જોડે એક પુખ્ત ઉમ્મરના સદ્‌ગૃહસ્થ છે તે જરા પાછળ છે, તે હમણા આવી પહોચશે અમે તેમને પુછી જોઈશુ

વેણીરામ—હુ પણ નિશાળનો વખત પુરો થયો છે તેથી નિશાળ બધ કરીને અને પરવારીને આવુ છુ

(વેણીરામ જાય છે)

પ્રેમપાળ—રત્નેશ્વર ! આપણી સાથે વળી એવો કયો માણસ છે ?

રત્નેશ્વર—અરે યાર છાનો રહેને ! આપણો રસોઈઓ નારણભટ છે તેને માનપત્ર અપાવીશુ આ મહેતાજી કંઈ સમજવાનો નથી અને ખૂબ ગમ્મત પડશે

પ્રવેશ બીજો.

નારણભટ—અરે તમે કશી વાતે ફકર ન રાખશો ને એવી હુશીઆરી વતાવુ કે કોઈને કોય ખબર ના પડે. નહિ તો મારૂ નામ નારણભટ નહિ

રત્નેશ્વર—જોજે એને મહોડે તારૂ નામ નારણભટ કહેતો

નારણભટ—ના રે ! કોઈને પુછે તો તમે પેલુ કહ્યુ તુ તે-એ શુ તો-?

રત્નેશ્વર—શ્રીનારાયણરાવશર્મા

નારણભટ—હા એ જ મારૂ વહાલુ જરા અટપટુ મે અને પેલુ શુ ?—જગન્નના જાગનાર ?

રત્નેશ્વર—જગીમપુરના જાગીરદાર એ તને યાદ નહિ રહે અમે જ કહીશુ પેલા મહેતાજી આવે જો ! તુ ખપ જેટલુ જ બોલજે, અને તે એ હુકામા જરા ભારેખમ દેખાજે

(વેણીરામ આવે છે)

રત્નેશ્વર—આવો, મહેતાજી આ સદ્‌ગૃહસ્થ આવી પહોચ્યા છે એઓ માનપત્ર લેવાને કબુલ છે એમનુ નામ શ્રીનારાયણરાવશર્મા એઓ જગીસપુરના જાગીરદાર છે.

વેણીરામ—ઓ હો ! ત્યારે તો લગભગ રાજા જેવા !

નારણભટ—અમે તો કસારીઓમા ફરેલા સીએ બે મહિના તો બેલીફ ની અવેજી—

રત્નેશ્વર—(નારણભટનો કોટ પાછળથી ખેચીને) એ બધુ અત્યારે કહેતા કયા પાર આવશે ? અલબત્ત, જાગીરદારના તાબામા તો બેલીફો ઘણા હોય, અને અવેજીઓએ ઘણા કરી ગયા હોય.

વેણીરામ—સ્વાભાવિક છે. માનપત્રમા એમની કઇ ખાસ તારીફ લખવા ની હોય તો મને હકીકત કહેજો.

નારણભટ—ઇમ લખજોને કે પચાસ મનીસને જમાડવા હોય તો (ચપટી વગાડીને) એક કલાકમા રસોઈ—

રત્નેશ્વર—(નારણભટ તરફ ડોળા કહાડીને) એમની મહોટાઈ એવી છે કે પચાસ માણસ પરોણા આવ્યા હોય તોપણ એક કલાકમાં એમને સારુ મિષ્ટાન્ન કરાવીને એમને જમાડી દે પણ, માનપત્રમા એ બધુ લખવાની જરૂર નથી ,સાધારણ હકીકત લખશો તો બસ છે

નારણભટ—બરામણીઆ અખ્યરે ના લખશો કાયેટીઉ સગરવાનુ હોય તે એ આપણે તો બોડીઆ અખ્યરમા લખાવતે કે ગાડુ હ કારીએ ઉકલ્યુ તો એ શુ ને ના ઉકલ્યુ તો એ શુ "તારો બાપ મુઓ તેની હારે તુ કેમ ના મુઓ—મૂક પાણી—સમર્પ્યામિ-ગોરને પૈસો આલજો " આ ઇમ હડહડાટ હેડયુ જાય, ને વળી લાપશીને ઝી—

રત્નેશ્વર—(નારણભટને પાછળથી ઘડી ઘડી વાઆમા આગળી ભોકીને) એમનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સાધારણ વ્યવહારના લખાણમા દેવનાગરી લિપિ વાપરવી ન જોઈએ, અને, શાસ્ત્રના વિષયોમા

ગુજરાતી લિપિ વાપરવી ન જોઈએ નહિ તો પછી એમણે નકલ કરી બતાવી તેવાં હાસ્યજનક પરિણામ થાય છે

વેણીરામ—એમનો સિદ્ધાન્ત અનુભવી વિદ્વાનના મગજમાંથી નિકળે તેવો છે માનપત્ર ગુજરાતી લિપિમા જ લખેલુ છે માનપત્ર આપવાની ક્રિયા માટે આ સ્થળે જ હરીશુ મારી નિશાળના ઉપલા વર્ગના છોકરાઓને હુ લેતો આવીશ પ્રસગને ઉચિત કુચો ગજવશી પહેરવેશ ધારણ થાય તો ઠીક

નારણભટ—મારી ટને ડન્ત્યાને રે ને પીતામ્બરે મે મજન્તામા પાવડીઓ—

રત્નેશ્વર—એ તો જે જે સામગ્રી જોઈતી હશે તે બધી એકઠી કરી અમે ભપકાબધ ગોઠવણ કરીશુ માટે એક વાગે આવજો માનપત્ર પહેરેલી જોવા મોકલજો કે જવાબ તયાર થાય, અને, અજાણ્યા થઈ માનપત્ર સાભળવાનુ એમનાથી બની શકે, તથા ઉત્તર લખેલો છતા તે મ્હોડે સાભળવાનુ આપનાથી બની શકે.

(વેણીરામ જાય છે)

ધનપાળ—નારણભટ ! તને આટલો વાર્યો પણ તું તારુ પોત પ્રકાશ્યા વગર રહ્યો નહિ ! કોટ પાટલુન ને મોજા બુટ પહેરાવ્યા પણ તું તો રઘવારો જ રહ્યો !

નારણભટ—ઓ આટલી બધી હુશીઆરી બતલાવીને ર્યાંને રંગ કરી નાખ્યાને ! એવો રોફ કરતા તો મ્હોટા હવાલદારને એ ના આવડે !

સોમનાથ—દ્રષ્ટાન્ત તો બહુ ઉંચુ લીધુ ! એ તારી હુશીઆરી ને તારો રોફ હાલ તો સંઘરી મુકજે કોઈ દહાડો કામ આવશે હવે તો તને કશુ બોલવાનુ રાખીયુ જ નહિ

પ્રવેશ ત્રીજો

રત્નેશ્વર—જો નારાયણભટ ! ખરે વખત આવતા સુધી તુ કોઠી પરથી ઉતરીશ નહિ મહેતાજી આવે ત્યારે પણ એ આસન ઉપર બેસી રહેજે મહેતાજી કાગળ વાંચવા માડે ત્યારે તારે ઉતરીને ઉભા થવાનુ છે

નારણભટ—એ તો મને કૈંય કહેવું નહિં પડે. આપડે બધી વાતે ભુમિયા મીએ કાગર વાચવા માડશે એટલે હડપ લેતે કોઠી ઉચકીને ચત્તી કરી દેતે કે તેમા ઉતરીને ઉભો રહીશ

ધનપાળ—પાછી તારી અક્કલ ખરચી નાખી ! કોઠીમા ઉભા રહીને રસોઈ ના થાય તે માનપત્ર લેવાય ?

નારણભટ—રસોઈ કરવી એ ગમ્મત વાત ના સમજશો. લેખણ ઝાલતા કે તરવાર ઝાલતા આવડે પને એ વેલણ ઝાલતાં ના આવડે

સોમનાથ—હા, હા રસોઈ તો મ્હોટો કસબ છે ઋષિ, મુનિઓએ ઘણા ઘણા શાસ્ત્ર લખ્યા પણ કોઈને રસોઇનુ શાસ્ત્ર લખતા નથી આવડ્યુ પણ, તને કોઠીમા ઉતરવાનુ ક્યાંથી સુઝ્યુ ?

નારણભટ—'બાદશા ને લઉઆ'ની વાતમા એવુ આવે સે કે લડાઈ ચાયે ત્યારે સાઢણી પર તાબાની કોઠી ચઢારી બાદશા ઇમા ઉતરે અને કોઠીમા કાણુ હોય ઇમાથી લડાઈ જુએ

રત્નેશ્વર—આ અવસરને માટે તે તારો જ્ઞાનનો બધો ભંડાર ઉલટી નાખ્યો જણાય છે ! પણ, રાજવંશીને આવી ગાધીની માટલી જેવી પાઘડી ન ચાલે

ધનપાળ—આ ટિનની ચાળણી છે તે પહેર. મુગટ જેવી દેખાશે

(પાઘડી કહાડી લઈને ચાળણી-હવાલો-પહેરાવે છે)

સોમનાથ—મુગટ તો થયો, પણ, તે ઉપર શિરપેચ જોઈએ આ બે પીછા ખોસીએ એટલે શિરપેચ થઈ રહેશે (ચાળણી ઉપર પીછા ખોસે છે).

રત્નેશ્વર—હાથમા રાજદંડ પણ જોઈએ આ કડછી પર કપડુ વિટાળ્યુ એટલે રાજદંડ જેવુ માલમ પડશે લે, જમણા હાથમા કડછી ઉભી ઝાલ (નારણભટના હાથમા કડછી આપે છે) જો, પેલા મહેતાજી છોકરાઓને લઈને આવ્યા. હવે તારે એક અક્ષર પણ બોલવો નહિ મહેતાજી કાગળ વાચી રહેશે ત્યાર પછી હુ કાગળ વાચીશ તે પછી તુ પાછો કોઠી પર બેસી જજે આવો મહેતાજી. બધો સમારંભ તૈયાર છે

(મહેતાજી અને છોકરાઓ આવે છે)

વેણીરામ—છોકરાઓ ! માનપત્ર વિશે મે તમને પાઠ આપેલો છે 'માન' અને 'પત્ર' બન્ને શબ્દના અર્થ તમને સમજાવેલા છે હવે કહો જોઈએ, માનપત્ર એટલે શુ ?

એક છોકરો—માન આપવાને બદલે કાગળ આપવો તે

બીજો છોકરો—લુગડુ હોય તે છતા જેને કાગળ

हास्यमंदिर

" मानपत्र विशे पदार्थपाठ " पृष्ठ २०६.

नारणभट ऊर्फे जगीसपुरना जागीरदार.

कर्ता—

महीपतराम नीलकंठ.

ત્રીજો છોકરો—રીસાયેલો હોય તેને મનાવવાને કાગળ લખવો પડે તે

ચોથો છોકરો—ગુનોહ મનાવવા માટે કાગળ લખવો પડે તે.

પાંચમો છોકરો—કહ્યું ન માને તેને કાગળ લખવો પડે તે

વેણીરામ—ગોખણપટ્ટીની ખોટી પદ્ધતિએ પાઠ શિખવાથી આવું અજ્ઞાન રહે છે, તેથી, આજ તમને હું પદાર્થપાઠથી માનપત્ર શું તે સમજાવીશ આ મહાપુરુષ જે ઉચે આસને ગજચિહ્નનો ધારણ કરી ગંભીર મુખાકૃતિથી બિરાજમાન થયા છે તેમને આપણે માનપત્ર આપવાનું છે. આ ભુંગળીના માનપત્ર મુકેલું છે તેમાંથી હું કહાડું છું હાલ તો દેવતા મુકવાની વાસની ભુંગળી આ કામ માટે આણેલી છે. પણ, એ રૂપાની નકશી-દાર ભુંગળી છે એમ આપણે સમજીશું હવે પ્રૌઢતા ભરેલી ગતિથી કેટલાક પગલા આગળ ચાલી આ માનવંત ગૃહસ્થ પાસે જઈ રાજદરબારી રીતે નમન કરી હું આ પત્ર ઉઘાડું છું અને તેના વાચનનો આરંભ કરૂં છું

નારણભટ—એ ટીપણામાંથી પેલો કાગર વાચવાનું મુરત નેકરે એટલે કહેજે કે ઉઠતે કે ભો થઉં

રત્નેશ્વર—(નારણભટને છાના રહેવા ઇશારત કરી) મુહૂર્ત જોવાનું આપનું કહેવું યથાર્થ છે પણ તે પ્રથમથી જોઈ મુકેલું છે માટે હવે આપ ઉતરવા તસદી લરો

(નારણભટ ઉતરીને ઉભો થાય છે.)

નારણભટ—(ઉંચો થઈ માનપત્રમાં ડોકું ઘાલી) આ કાગરમાં ચારે તરફ કાળી લીટીઓ કહાડીમે તે કઈ સનાનના સમાચાર જેહ લાગેમે

રત્નેશ્વર—(ડોળા કહાડીને ફરી ઇશારત કરીને) એ તો માનપત્રની આસ-પાસ વેલ કહાડેલી છે આપે સુન્દર છપાઈના માનપત્રોની વેલો જોયેલી તેની સરખામણીમાં આનો આવો ઉપહાસ થઈ શકે પણ, મ્હોટા દિલથી આપ દરગુજર કરશો મહેતાજી, હવે વાંચો.

વેણીરામ—(માનપત્ર વાંચે છે)

'સકલગુણાલંકૃત શ્રીયુત નગર શ્રી નારાયણરાવશર્માજી.

જગીસપુરના જાગીરદાર, મંગળના મેળવનાર,

ધર્મના કેળવનાર, ઉપકારના ઉચ્ચરનાર,

દયાના દોરનાર, પૈસાના પરખનાર,
પોકળના પોકરનાર, ઘોઘાટના ઘેરનાર,
ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ

આપ ઘણા સારા છો, અમે ઘણા સારા છીએ, આપ ઘણા ડાહ્યા છો, અમે ઘણા ડાહ્યા છીએ, આપ ઘણા ચતુર છો, અમે ઘણા ચતુર છીએ, આપ ઘણા બાહોશ છો, અમે ઘણા બાહોશ છીએ આપે ઘણા ઉમદા કામ કર્યા છે, અમે ઘણા ઉમદા કામ કર્યા છે, આપે ઘણો યશ મેળવ્યો છે, અમે ઘણો યશ મેળવ્યો છે, આપ ઘણા ફાયદાની ઉમેદ રાખો છો, અમે ઘણા ફાયદાની ઉમેદ રાખીએ છીએ અમે કેવા સારા કે આપને સારા કહીએ છીએ, આપ કેવા સારા કે અમને સારા કહો છો. અમે કેવા ડાહ્યા કે આપને ડાહ્યા કહીએ છીએ, આપ કેવા ડાહ્યા કે અમને ડાહ્યા કહો છો. અમે કેવા ચતુર કે આપને ચતુર કહીએ છીએ, આપ કેવા ચતુર કે અમને ચતુર કહો છો, અમે કેવા બાહોશ કે આપને બાહોશ કહીએ છીએ, આપ કેવા બાહોશ કે અમને બાહોશ કહો છો, અમે કેવું ઉમદા કામ કર્યું કે આપના ઉમદા કામ વખાણ્યા, આપે કેવું ઉમદા કામ કર્યું કે અમારા ઉમદા કામ વખાણ્યા, અમે કેવો યશ મેળવ્યો કે આપનો યશ ફેલાવ્યો, આપે કેવો યશ મેળવ્યો કે અમારો યશ ફેલાવ્યો, અમે એ ફાયદાની ઉમેદ રાખીએ છીએ કે આપ અમને ફાયદો કરશો, આપ એ ફાયદાની ઉમેદ રાખો છો કે અમે આપને ફાયદો કરીશું આપ કેવા સારા કે અમને ડાહ્યા કહો છો, અમે અમે કેવા સારા કે આપને ડાહ્યા કહીએ છીએ, આપ કેવા ડાહ્યા કે અમને સારા કહો છો, અમે કેવા ડાહ્યા કે આપને સારા કહીએ છીએ, આપ કેવા ચતુર કે અમને સારા કહો છો, અમે કેવા ચતુર કે આપને સારા કહીએ છીએ આપ કેવા સારા કે અમને ચતુર કહો છો, અમે કેવા સારા કે આપને ચતુર કહીએ છીએ આ પ્રકારે અનંત વિસ્તાર થઈ શકે તેમ છે, પણ, આપ અમારા જેવા બુદ્ધિમાન છો તેથી થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાચશો અને અમારી આ મહેનતનો ઘટતો બદલો આપશો કે આ મ્હોટા પ્રસંગની યાદગીરી કાયમ રહે, અને, આપનું તેમ જ અમારૂં નામ અમર રહે

(ભુંગળીમાં માનપત્ર પાછું મુકી નાગણભટને આપે છે)

નારણભટ—(ભુંગળી ફેરવીને તપાસી જોઈને) ભુંગરી તો હારી મેં પણ મહીં કાગર ખોસ્યો સે તે કુકવાનું સ્યમ્ કરીને ફાવશે? હમે ... ...ી ...ા એ કંઈ મારીને/હડાક લે કે ભડકો કરીએ

(મુઠ્ઠી વાળીને મૂંડ મારી બતાવે છે)

રત્નેશ્વર—ગામડાની સામથી તો આપે મહોટા દીલથી સ્વીકારી લેવી જોઈએ આપ કહો છો તે મહેતાજીએ પ્રથમથી જ કબુલ કર્યું છે કે આ તો દેવના ઢુકવાની ભુંગળી છે, પણ, તેમની વિનતિ પ્રમાણે એમનો ભાવ જોઈ તે રૂપા સરખી માની લેવી જોઈએ હવે, આ ઉત્તર આપે તૈયાર કરાવ્યો છે તે આપની તબીયત નાદુરસ્ત હોવાથી આપનાથી વંચાય તેમ નથી તેથી આપની આજ્ઞાનુસાર હુ વાચુ છું (વાંચે છે)

"હજરતે આસાર મહેતાજી અને વગર ઇસ્કાબના છોકરાઓ, તને માનપત્રમાં મારી તારીફના જે શબ્દો કહ્યા છે તેને હુ લાયક છુ એવી મારી ખાતરી છે, અને તમારી પણ ખાતરી છે, તેથી એ વિશે વધારે સાબીતીની જરૂર રહી નથી અને, તમારી તારીફના જે શબ્દો તમે કહ્યા છે તેને તમે લાયક છો એવી તમારી ખાતરી ન હોય તો તમે તે કહો નહિ; અને મારી ખાતરી ન હોય એમ હવે, મારી તારીફ તમારે મહોડે સાંભળ્યા પછી, બની શકે જ કેમ ? તેથી, તમારી લાયકી બાબત પણ શક લાવવાનો હવે દુનિયામા કોઈને હક નથી હુ ઘણો મહોટો માણસ છુ એ વાત ખરી છે, અને, હુ પોતે હમેશ એ વાત ખુલી રીતે કહુ છુ, તેવી તમે એ વાત ખુલ્લી રીતે કહો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી વખતે ઓછી અક્કલના કોઈ હુજર માણસો એના હશે કે મારા અને તમારા સદ્ગુણો વિશે સમજ નહિ પડવાથી તેઓ એ વાત કબુલ નહિ કરતા હોય પણ, દુનિયામા સહુની બુદ્ધિ સરખી હોતી નથી તેથી એનો ઉપાય નથી તમે ફાયદાની ઉમેદ રાખો છો તે મારા જાણવામા છે, અને, હું ફાયદાની ઉમેદ રાખું છુ એ તમારા જાણવામા છે. તેથી, જ્યારે વખત આવશે અને સગવડ હશે અને બની શકે તેવુ હશે અને જોગવાઈ હશે અને અનુકૂળતા હશે, ત્યારે જે વસ્તુ હશે અને ઉચિત હશે અને યોગ્ય હશે અને સમયાનુસાર હશે અને પ્રસંગોપાત હશે તે પુરા દિલથી, ભારે ઉલટથી અને અતિશય ઉત્સાહથી કરવામા આવશે એમા લેશ માત્ર પણ સંદેહ રાખશો નહિ, અને, તે વિશે સંપૂર્ણ ભરોસો રાખી નિશ્ચિન્ત રહેશો, અને એ રીતે તમારૂ નામ અમર રહેશે. મારા વિશે ફિકર ન કરશો મારૂં નામ તો ક્યારનુ અમર થઈ ગયેલુ છે

હવે મને હારતોરા પહેરાવશો કે આજનુ મહોટુ કામ પુરૂ થાય."

૧૮.

વગર ગુનાહની સજાઓ*

જેઓ ખાતર પાડીને પકડાયા પછી ઇનસાફની અદાલતોમા પોતે નિર્દોષ હોવાનો દાવો કરે છે તેમના બચાવ માટે આ લેખ લખ્યો નથી પણ, જેમણે કોઈ ગુનોહ કર્યો નથી હોતો, જેમને કોઈ અમલદારો 'તહોમતદાર' કે 'ગુનેહગાર' ગણતા નથી, જેમનો કોઈ અદાલતમા ઇનસાફ થતો નથી, અને તે છતા, જેમને સજા ખમવી પડે છે,–એવા નિરપરાધી ગુનેહગારો તરફ દિલસોજી ઉત્પન્ન કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે જે બીચારા રાંક માણસો આવી સજા મુગે મ્હોડે ખમી ચુક્યા છે તેમને તો કાંઇ બદલો મળી શકે તેમ નથી, પણ, તેમની કષ્ટકથા સાભળી આ પ્રકારની ક્રૂરતા બધ કરવા કોઈ શિબિ રાજા જેવો દયાળુ પુરુષ નિકળી આવશે તો ભવિષ્યમા લાભ થશે એ આશાથી આવા કેટલાક વૃત્તાન્ત અહી પ્રકટ કર્યા છે

ટપાલનો કાગળ.

કેટલાક વર્ષ ઉપર હુ વઢવાણ ગયો હતો. પહેલા કોઈ વખત હુ એ ગામ ગયો નહોતો અને આ વખત ગયો ત્યારે ત્યા બહુ થોડા દહાડા રહ્યો એ ખરુ, પણ, તેટલા માટે હુ સજાને પાત્ર થઈશ એમ મારા સ્વપ્નામા પણ નહોતુ પરતુ, ટપાલ ખાતાનો અભિપ્રાય એથી જુદો જ માલમ પડયો મારા કોઈ મિત્રે મને વઢવાણ કાગળ લખ્યો, પણ, ત્યા ટપાલવાળાને મારો પત્તો નહિ લાગવાથી હુ મારે ગામ પાછો આવ્યા પછી છ મહિને એ કાગળ મને પહોચ્યો કાગળના પરબીડીઆ ઉપર ટપાલ વહેચનારાઓના કાળી અને લાલ શાહીના શેરાથી, ઉભી, આડી અને ત્રાસી લીટીઓથી, અને, ટપાલની છાપના કુડાળાથી અભિમન્યુનો ચક્રાવો ચિતરાઈ ગયો હતો અને, એ ભુલભુલામણીમાથી કોઈ અક્ષર બહાર નિકળી શકે તેમ લાગતુ નહોતુ તોપણ બહુ મહેનત કરી પરબીડીઆ ઉપરના શેરા ઉકેલીને બેસાડયા તો મારે માટે નીચે પ્રમાણે લખેલુ માલમ પડયુ.

આ ઇસમ જડતો નથી

Try again

આ ઇસમ ફરતો ફરે છે

* "ગુજરાતીપંચ"ના સંવત્ ૧૯૬૬ના દીવાળીના અંકમા છપાયેલો લેખ

Try again
આ ઇસમ સતાઈ રહે છે.
Try again
આ ઇસમ ગામમાંથી નાસી ગયેલો છે
Try again
આ ઇસમને પકડીને મુંબાઈ લઈ ગયા છે
Gone to Bombay

ત્યાંથી પછી કાગળ મુંબાઈ ગયેલો માલમ પડયો, અને, ત્યાં પણ 'આ ઇસમ' ને આવી જાતની પુષ્પાંજલિ મળ્યા પછી કાગળ વડોદરે ગયો, અને ત્યાં પણ એવી વિધિ થયા પછી કાગળ ભુજ ગયો, ત્યાંથી પછી સુરત ગયો, ત્યાંથી ઇડર ગયો, ત્યાંથી ડાકોર ગયો, અને એમ મારી કલ્પિત મુસાફરી પાછળ ઘણા ઘણા તીર્થની જાત્રા કરીને કાગળ આખરે મારા હાથમાં આવ્યો એ કાગળ લઈ હું મારા ગામના ટપાલ માસ્તર પાસે ગયો અને પુછયું કે "Try again" (ફરીથી અજમાવો) એટલે શું? "ઇસમ"ની જોઈએ તેવી બદનકશી કરી નથી માટે વધારે બદનકશી કરવાનો પ્રયત્ન કરો—એવો ટપાલ વહેંચનાર પોસ્ટમેનને હુકમ કરેલો છે?'

ટપાલ માસ્તરે હસીને કહ્યું, 'એ તો તમારો પત્તો મેળવવાનો ફરી પ્રયત્ન કરવાનો હુકમ કરેલો છે'

મેં કહ્યું, 'હું કોઈ દિવસ વઢવાણમાં કે કોઈ ગામમાં ફરતો ફર્યો નથી, સતાઈ રહ્યો નથી, નાસી ગયો નથી, મને કોઈ દિવસ પકડી ગયા નથી, તે છતાં મારે માટે આવું બદનકશી ભરેલું લખાણ એકલા વઢવાણમાં જ નહિ પણ ગામેગામ ફેરવવાનું શું કારણ?'

'શેરા કરનાર પોસ્ટમેનને એવી માહીતી મળી હોવી જોઈએ'

'એ શેરામાં દરેક ગામમાંથી છેવટે મને ફજેતી કરીને જ બીજે ગામ મોકલ્યો છે તેથી, એ તો ખુલ્લું છે કે કાગળ પહોંચાડવાની વધારે મહેનત કરવી ન પડે માટે બીજે ગામ કાગળ ધકેલી દેવાની એ યુક્તિ છે'

'કાગળ પહોંચાડવા ટપાલવાળા કેટલી બધી મહેનત કરે છે તેનો તમને ખ્યાલ નથી'

મેં ઉપરી અધિકારીઓને અરજીઓ કરી પણ છેવટે જવાબ મળ્યો કે કાગળ ઉપર તમારૂં સરનામું જોઈએ તેવું વીગતવાર લખેલું નહોતું તેથી તમારે એ સજા ભોગવવી પડી છે'

કઠીઆરો અને નેત્રવૈદ્ય.

નેત્રવૈદ્યને ત્યાં હું બેઠો હતો તેવામાં એક કઠીઆરો આંખનો મોતીઓ કઢાવવા આવ્યો. તેની મસાણમાં દુકાન હતી અને મડદા બાળવાની કાઠી -'ઞ' તેનો ધંધો હતો ચિતાની ધુણીથી મોતીઓ થયાની તેની કલ્પના વૈદ્યે કબુલ `'' નહિ તોપણ વૈદ્ય ઉપરની તેની શ્રદ્ધા ડગી નહિ, તેથી, વૈદ્યે આંખ તપાસીને કહ્યું કે 'મોતીઓ પાક્યો છે, તે કાઢવાના બસે રૂપીઆ થશે.' કઠીઆરાએ બહુ ઓછા નાણાં આપવાનું કહ્યું 'પણ વૈદ્યે સાફ ના કહી બહુ રકઝક થઈ આખરે કઠીઆરાએ કહ્યું,

"ગરીબપરવર, ઇતના મેરા કામ કરો મેંભી કોઈ બખત આપકા કામ કરૂંગા આપકે ઘરમેં કીસીકી મૈયત હોયગી તો કાઠી દેસી દેતાહુ ઓ દેખીઓ ઓર આપકી ખુદકી મૈયત હોયગી તબતો એસી કાઠી દઉંગા-. કે આપભી ખુશ હો જાઓગે'

એક બીજો ઘરાક બોલી ઉઠયો,' પણ એ વખત વૈદરાજ હશે ક્યાંથી તે ખુશ થશે?'

પરંતુ વૈદરાજને આ હાસ્યપ્રસંગ રૂચ્યો નહિ.-ગુસ્સે થઈ તેમણે કઠીઆરાને કહ્યું, 'તારે પૈસા નથી આપવા અને મને ને મારા ઘરનાને મસાણમાં મોકલવા છે! ચાલ નિકળ અહીંથી.'

'એભી ક્યા જુલમ! મેં પૈસે દેતા હું ઓર કાઠી દેતા હું તોભી મેરા મોતીઆ કોઈ નિકાલતા નહિ હયે' એમ આ અન્યાય માટે ઉદ્‌ગાર કરી કઠીઆરો ચાલ્યો ગયો

વૈદરાજ અમારી તરફ જોઈ બબડયા, "લોકોના દુઃખનું નિવારણ કરીએ તેની આ સજા!'

સાહેદ અને પુરશીશ.

એકવાર અહેમદાવાદના એક શાહુકાર અને ખેડુત વચ્ચે લેહેણા બાબત દીવાની દાવો ઘણા વર્ષ ઉપર અમીન આગળ ચાલતો હતો, તેમાં ખેડુતે મગન ઓતમને પોતાની તરફથી સાહેદી પુરવા બોલાવ્યો. મગન ઓતમ પાંજરામાં આવીને ઉભો એટલે કોર્ટે તેના સામું તાકી તાકીને જોયું અને પછી તેને પુછ્યું,

'તું બળદ છે?'

'ના સ્યાબ, માનવી સું ઇમ ચ્યમ પુસવું પડ્યું?'

ખેડૂતના વકીલ તરફ જોઈ કોર્ટે કહ્યુ,

'મિ મકનદાસ ! આ શુ ?'

મકનદાસ ગુંચવાઈને થડકીને ઉભા હતા તેથી કોર્ટે શિરસ્તેદાર તરફ વળીને કહ્યુ, 'મિ. મકનદાસનુ આઠ છપ્પનનું પુરશીશ વાંચો '

શિરસ્તેદારે કાગળ કહાડીને વાચ્યો, 'હુ પ્રતિવાદીનો વકીલ પુરશીશ લખાવુ છુ કે અમારી તકરાર એટલી જ છે કે અમે વાદીને વસુલમા બળદ આપ્યો છે અને તે બળદ સિવાય અમારે બીજો પુરાવો નથી.'

કોર્ટે કતેહમદ આકૃતિથી મકનદાસ તરફ વળીને કહ્યુ,

'મિ મકનદાસ, વસુલનો પુરાવો આપો છો ?'

'હા, સાહેબ !'

'ત્યારે આ પાંજરામા ઉભો છે તે બળદ હોવો જોઈએ.'

'વાદીને બળદ આપ્યો તે વખત આ સાહેદ હાજર હતો '

'પુરશીશમા તમે લખ્યુ છે કે બળદ સિવાય બીજો પુરાવો નથી તેથી બળદ સિવાય બીજા કોઈને તમે સાહેદીમા બોલાવી શકતા નથી.'

વાદીના વકીલે ઉઠીને કહ્યુ, 'કલકત્તાની સદર દીવાની અદાલતનો એ બાબત ચોખ્ખો કેસવો છે પક્ષકારથી પોતાની હકીકત બહાર જઈ શકાતુ નથી આ સાહેદ બળદ છે એમ તે કબુલ કરતો હોય તો તેની જુબાની લેવાય તેમા મારે વાધો નથી '

કોર્ટના હુકમથી શિરસ્તેદારે મગન ઓતમને પુછ્યુ,

'પ્રતિવાદીના વકીલે આઠ છપ્પનના પુરશીશમા તને બળદ લખ્યો છે તે તારે કબુલ છે ?'

'સાબ, પુરશી કેને કહેવાય તે મારા હમજ્યામા નથી, પણ, લખ્યાથી માનવીનો બળદ ચ્યમ થાય ? વાણીઆને રૂપીઆ અલાવવા હોય તો અલાવો ને ના અલાવવા હોય તો ના અલાવો, પણ, મે શી ગનેગારી કરી તે મને બળદ બનાવવા માડ્યો મે ?'

વાદીના વકીલે કહ્યુ, 'ભાઈ, એ તો કાયદાનો સવાલ છે પુરશીશમાં દહાડાને રાત લખી હોય તો તેનો દહાડો થઈ શકતો નથી તો બળદનો માણસ કેમ થાય ?'

કાયદાના આ પ્રકાશથી મગન ઓતમના મનનુ સમાધાન થયુ નહિં.

ચુનો લાગેલો ડગલો.

વરઘોડામા વાનો ડગતો હુ ચાલતો હતો એવામા વામામા મને જોરથી ગડદો વાગ્યો મે પાધા ફરીને જોયુ તો મારા મિત્ર છગનલાલને દીઠા હું કાંઈ બોલુ તે પહેલા તેમણે મને બીજા ચાર પાચ પ્રહાર કર્યા મારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા આખરે તેમણે કહ્યુ, 'તમારે ડગલે ચુનો લાગેલો છે તે ખખેરૂ છે '

મે કહ્યુ, ' હશે રહેવા દો હુ ઘેર જઈને ખખેરી નાખીશ '

છગનલાલે કટાણું મહો કરીને કહ્યું, 'પણ બહુ ખરાબ દેખાય છે !' એમ કહી પાછા પ્રહાર કર્યા

મે કહ્યુ, ' આ તો વાગે છે રહેવા દો ચુનો છે તેની ફીકર નહિ '

' પણ બહુ ખરાબ દેખાય છે ' એમ કહી છગનલાલે ઘણુ જ દુખી ને કટાળા ભરેલી મુખાકૃતિ કરી અને પ્રહાર ચાલુ રાખ્યા

મે કહ્યુ, ' બીજુ કાંઈ નહિ તો જરા ધીમેથી ખખેરો '

' હજી બહુ ચુનો છે અહંહંહ બહુ ખરાબ દેખાય છે ' પ્રહાર તો ચાલુ જ હતા

આખરે નિરાશ થઈ મેં કહ્યુ, ' ખરાબ દેખાય છે તેની ફીકર નહિ. ડગલા પરનો ચુનો થોડાની નજરે પડતો હતો તેની હવે તમામ સાજનને ખબર પડી ગઈ છે અને આસપાસ ઉભેલા લોકો પણ જોઈ રહ્યા છે તેથી હવે ખરાબ દેખાવાની ફીકર નથી તે છતા, તમે બહુ નારાજ થતા હો તો હુ ડગલો કહાડી નાખુ પણ, ડગલે ચુનો લાગવા માટે આ સજા બહુ ભારે છે '

૧૯.

વાવાઝોડાથી ખશી ગયેલી માત્રાઓ.

મ્હોટા વાવાઝોડા (Cyclones) થી જમીન પર અને દરિયા પર કેટલીક વખતે ભારે ઉત્પાત થાય છે અને જાન માલની ખુવારી થાય છે એ મશહુર છે પરંતુ, એવા વાવાઝોડાથી એક પ્રસગે ભાષાના પ્રદેશમા ઉત્પાત થયેલો અને શબ્દોની ખુવારી થયેલી તે હકીકત ઇતિહાસમા નોધાયેલી જણાતી નથી. એ અકસ્માતના પરિણામ મોજુદ છે તે છતા તેના

* " જ્ઞાનસુધા " ના સને ૧૯૧૧ ના ફેબ્રુઆરીના અકમા છપાયેલો લેખ

કારણ તરફ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું નથી એ નવાઈ જેવું છે ગુજરાતમાં ચરોતરમાં એ વાવાઝોડું થયું હતું, અને, તેના ભારે વેગને લીધે ચરોતરમાં બોલાતા કેટલાક શબ્દો પરની માત્રાઓ ખરીને ઘસડાઈ ગઈ અને માત્રા વગરના બીજા શબ્દો ઉપર જઈને પડી આ રીતે, કેટલાક શબ્દો માથેથી ખંડિત થયા અને કેટલાક શબ્દોને માથે નવા છોગા ચહોટયા આ વિપરીત બનાવથી થયેલી વિકૃતિ ચરોતરમાં હજી સુધી કાયમ છે એ રીતે વ્યંગ અને વિરૂપ થયેલા શબ્દોચ્ચાર ત્યાં એવા સાધારણ થઈ ગયા છે કે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર લોકોનું લક્ષ જતું નથી એ પ્રકારે કેટલાક શબ્દોની માત્રા ખરીને જતી રહેવાથી અને કેટલાક શબ્દો પર એવા ખરી આવેલી માત્રાઓ આવી પડવાથી એ પ્રકારના કેવા કઢંગા ફેરફાર થયા છે તે દર્શાવવા કટલાક ઉદાહરણ નીચે આપીએ છીએ

૧		૨.	
માત્રાઓ ખરી જવાનું પરિણામ		માત્રાઓ આવી પડવાનું પરિણામ	
મૂળ રૂપ	ખંડિત રૂપ	મૂળ રૂપ.	છોગાંવાળું રૂપ.
ખોખારવું	ખાખારવું	આમ	ઓમ
ધોવાટ	ધાવાટ	કામ	કોમ
ચોકવું	ચાકવું	ગામ	ગોમ
ચોમાસું	ચામાસું	ધોરા	ધોરા
ટોગ	ઢાગ	છાણું	છોણું
દોંગાઈ	દાગાઈ	જાણવું	જોણવું
નોધ	નાધ	ઢાંકવું	ઢોકવું
નોમ (નવમી)	નામ	તાણવું	તોણવું
પોંખ (લીલું અનાંજ)	પાંખ,	તાસળું	તોસળું
પોખવું	પાખવું,	ધાન	ધોન
પોચવું	પાચવું	નાણું	નોણું
પોચી	પાચી	પાન	પોન
મોઘું	માઘું	પાંસળા	પોંસળા.
મોડો	માડો	માન	મોન
મોતું	સાતું	બામણ (બ્રાહ્મણ)	બોમણ
મોપવું	માપવું.	માંડયું	મોંડયું
સોમવાર	સામવાર	રાંડ	રોંડ.
હોમ	હાસ	વાંદરો	વોંદરો
હોશીઆર	હાશીઆર	વાંસો	વોંસો

આ વાવાઝોડુ ચરોતર ઉપર ફરી વળ્યુ તે વેળા ચરોતરની નજીકના પ્રદેશ ઉપર પણ ઝપાટો થોડો ઘણો લાગેલો જણાય છે અમદાવાદમા 'નામ' (નવમી), 'હાસ', વગેરે બોલાતા થોડા શબ્દોચ્ચાર આ વાતની સાક્ષી પુરે છે. આ વાવાઝોડુ ક્યારે થયેલુ, કયી દિશામાથી આવેલુ, અને ભવિષ્યમાં ઉલટી દિશામાથી એવુ વાવાઝોડુ આવતા આ ખશી ગયેલી માત્રાઓ પાછી પોતાને મૂળ ઠેકાણે ગોઠવાઈ જવાનો સભવ છે કે કેમ, એ તપાસ ઇતિહાસકારો કરશે એવી આશા છે

मकरन्द

૨૦.

વાવાઝોડાની સ્મૃતિ*

ચર્ચાપત્રો.

૧.

મે જ્ઞાનસુધાના તત્રી સાહેબ,

રા મકરન્દે જે વાવાઝોડાની અસરમા કેટલીક માત્રાઓ ખસી ગએલી જણાવી છે તે વાવાઝોડાની સ્મૃતિ મને પણ કાંઈક છે ચરોતર અને અમદાવાદ સિવાય સુરતમા પણ તેની થોડી ઘણી અસર જણાઈ હતી ત્યા ફેરફાર થએલો તે માત્રામા નહી પણ અજ્જુમા હતો એ જુજ પવનથી કેટલાક અજ્જુ ખસી ગએલા તેના થોડાક દૃષ્ટાંત મારી જાણ પ્રમાણે મોકલુ છુ.

સુરતમા પીસ્તા, ફુદીનો, ચિતા, કીયુ (which), શબ્દોના અજ્જુ ખસી ગયીપચી, ચવેટ, રકાબી, ચમન, એ શબ્દોમા પેસી ગયા અને અમદાવાદમા ખિલાડી, શીપાઈ, શીંગોડાના અજ્જુ ખસી જઈ ક્યા ગયા તે ખબર જ નથી બધા અજ્જુ કદાચ લવગમા આવી જઈ લવિંગ કહેવાયુ હશે કે કેમ ? કાઠીઆવાડ દૂર છે તોપણ ત્યા ભાવનગરમા તેની સહેજ અસરથી 'નથી' શબ્દનુ અજ્જુ પડી જઈ 'નથી' થઈ ગયુ બીજા શબ્દનુ આવેલુ સુરતનુ અજ્જુ ચમન નામમા તો સુરતી છોગા-વાળુ વળગણીઉં લાગવાથી બીચારા કેટલાક અમદાવાદીઓ જેમના માબાપે ચમનલાલ નામ પાડેલા તેઓ પોતાને ચીમનલાલ કહેવડાવવા લાગ્યા તે જ અરસામા વરહુ ખસી જવાથી મુકદનુ મકન, તુલસીનુ તલસી, ગુલાબનુ ગલાબ, ગુલાલનુ ગલાલ થયુ હશે એમ અનુમાન થાય છે

લી. મે. એક અમદાવાદી સુરતી.

---

* "જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૧૧ ના એપ્રિલ અંકમા છપાયેલો લેખ-

૨.
વાવાઝોડાથી ખરી ગયેલા અક્ષરો

આ પત્રના ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૧૧ ના અંકમા ‘ વાવાઝોડાથી ખરી ગયેલી માત્રાઓ ’ વિશે ગ મહારે દ્રષ્ટાન્ત આપી હતી તેમા જણાવ્યુ હતું, કે ‘ આ વાવાઝોડુ ચરોતર ઉપર ફરી વળ્યું ” ને તેથી મોડા જેવા શબ્દો ઉપરથી માત્રા ઉડીને માંડા જેવા થઈ ગયા ’ પેલી ઉડેલી માત્રાઓએ માન જેવા શબ્દો ઉપર ચઢી જઈ મોન જેવા શબ્દો બનાવ્યા અન્તમા લેખકે સવાલ પુછ્યો હતો, કે “ આ વાવાઝોડુ ક્યારે થયેલું, કઈ દિશામાથી આવેલુ ” ?

આ સવાલોના ખુલાસા શોધવાનુ મન થયુ. વૈડિયા ભાયડાને પુછતાં એમ તો સમજાયુ કે તે વાવાઝોડુ અગનોતરા કાળ પહેલાનુ છે, પણ ચોક્કસ સાલ ના જડી

દિશાના સમ્બન્ધમા જડી આવ્યુ કે દખ્ખણ તરફથી વાવાઝોડુ આવેલુ સુરત પરગણાને વાવાઝોડાની ઝડી સખત લાગેલી, એમ તે દિશામાં તપાસ કરતા જણાયું પુરાવા ખોળતા મળી આવ્યુ કે ચરોતરમા તો માત્ર માત્રાઓ જ ખરી ગઈ હતી, પણ સુરત પરગણામાં તો આખા અક્ષરના અક્ષર ખર્યા હતા જેમકે શ ઉડ્યો તે સ ઉપર પડ્યો ને શના વજનથી સ સરક્યો ને ગયો હ ઉપર; જેમ વાવાઝોડાથી ઝાડ તારના થાંભલા ઉપર પડે ને તેથી તારનો થાંભલો નીચે ચરતા ગધેડા ઉપર પડે તેમ

શ ખરીને	સ ઉપર પડ્યો	સ સરકીને	હ ઉપર પડ્યો.
શાકર	સાકર	સુરતમાં	હુરતમાં
શકનુ	સકનુ	સવાકાનુ	હવાકાનુ
શનિવાર	સનિવાર	સેર	હેર*
શેઠજી	સેઠજી	સાક	હાક*

રસ્તે જતા લોક ઝાડ વગેરેની નિશાની રાખીને જાય છે, પણ વાઝોડાથી ઝાડ ઉખડી જાય એટલે લોક ભૂલા પડે વાવાઝોડાના આ અક્ષરોત્પાતથી પણ લોકની એવી વલે શરૂઆતમાં થયેલી

એ બનાવ બન્યા પછી દહાડે છોટાઉદેપુર તાબાના જણગામના મનસુખરામ નામે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ સુરત ગયા. મહીધરપરામા લક્ષ્મી નામે પોતાની એક સગીને ત્યા ઉતર્યા લોકે જાણ્યું લક્ષ્મીને ત્યા મ્હેમાન આવ્યા. લક્ષ્મી પણ રાજી થઈ ને બહુ દહાડે પોતાના સગાના માન સત્કારની

* આ બે શબ્દોમા બન્ને ઉત્પાત સાથે થયેલા એટલે વાવાઝોડું

ગોઠવણ કરવા લાગી. એક બે દિવસ મનસુખરામ ત્યાં રહ્યા ને કામથી પરવારી પોતાને ગામ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા સાંજ થવા આવી હતી; હેમણે વિચાર્યું કે ટાઢે પહોરે પાંચ સાત ગાઉ કાપી નાંખીશું ને કોઈ ગામમાં વાસો કરીશું પણ કાશીએ તો ગઘવા માંડ્યું હતું મહારાજને જતા દેખીને કાશી બોલી ઉઠી, " તુ કરે છે જાવા, હુ કરૂ છુ ખાવા, માણુહની હુ તો એવી ભુખી કે ગખહ, ગખહ ને ગખહ. " લેખકોની પેઠે સુરતના લોકમાં પણ તુન્તાનો રિવાજ હલકા લોકોમાં ઠીક જામ્યો છે ને હેનો રંગ ભારે લોકને પણ લાગ્યો છે મનસુખ મહારાજે તો જાણ્યું કે આ તો માણુમની ભુખી છે, ને તેથી રાક્ષસ સ્વભાવની બની ગઈ છે આપણે જ્યારે જવા નીકળ્યા ત્યારે એણે આપણો કોળીઓ કરી જવાની ઇચ્છા દેખાડી ઠીક મહારાજ તો મુઠીઓ વાળી નાઠા.

કાશીનો હેતુ એવો ન્હોતો, બ્રાહ્મણનો હેતુ એવો હોય જ નહિ ! કાશી તો માણુસ ઉપર એવુ વ્હાલ રાખતી, કે ગમે તે આવે હેને પોતાને ઘેર રાખે ને આદર સત્કાર કરે પણ 'રાખીશ' નો 'ગખહ' થઈ જવાથી બિચારા મનસુખરામ ભૂલા પડ્યા ને નાઠા !

હવે આ વાવાઝોડાની સાલ ખોળવી જોઈએ, પણ હેનો પત્તો મ્હારાથી ખાતો નથી

વાશાસ્ત્રી—

નોંધ

"—" અમારો પ્રયાસ સફળ થતો જોઈ અમને સંતોષ થાય છે. જે બીજને ફુટતાં વાર લાગત તે ઉપર હાસ્યરસનું સિંચન કરવાથી તરત અંકુર આવવા માંડ્યા છે અમને આશા છે કે કોઈ ચર્ચાપત્રી* એમ પણ કહેશે કે 'સામવાર' અને 'ધોત' સરખા ઉચ્ચાર હવે બંધ થવા જોઈએ સુરત તરફ થતા અશુદ્ધ વર્ણોચ્ચારને વાવાઝોડાના ઉત્પાતનું સ્પષ્ટ બંધબેસતું આવવા વિશે સંદેહ રહે છે ચરોતરમાં 'આખા અક્ષરના અક્ષર' બદલાઈ 'ક્યાં' ને 'ક્યો' બોલાય છે તેને વાવાઝોડાની અસર કલ્પવામાં આવે તો કિલષ્ટતા લાગે એવા વર્ણના ફેરફારનું કારણ કાંઈ બીજુ જ કલ્પવું પડે વળી, એ વાવાઝોડુ સુરત તરફથી આવેલુ હોત તો ત્યાંની વાણીનો કાંઈક ભાગ ચરોતરની વાણીને વળગેલો હોત સ્હ પણ, એવી કાંઈ રેખાઓ જણાતી નથી પરંતુ, અલંકાર રૂપે આખરે

* આ ચર્ચાપત્રીનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેમની સંમતિ મેળવવાનું બની શક્યું નથી

ગૌણ છે તોપણ, 'વાશાસ્ત્રી મહારાજ' ને એક જુદુ ઉદાહરણ યાદ દેવડાવી કહીશુ કે 'ભાટ ભાટ ભાટડી, કોરે બાંધી ચાટડી' ના ઉત્તરમાં કહેવી 'ચારણ ચારણ ચારણીઓ, કેડે બાંધ્યુ ઘંટીનુ પડ' સરખી ઉક્તિ મોળી પડે છે અને અફળ જાય છે

સુરત તરફ 'પુરાવા ખોળવા' વાશાસ્ત્રી ફરીથી જાય ત્યારે વધારે બારીકીથી તપાસ કરશે તો જણાશે કે 'રાખ' ધાતુનો ભવિષ્યકાળ દર્શાવવા '*રાખસ' જેવુ રૂપ પારસીઓ વાપરે છે પણ હિંદુઓ વાપરતા નથી તેમનામાથી જેઓ 'રાખીસ' કહેતા નથી તેઓ 'રાખા', 'રાખવાનો,' 'રાખવાની' એવા રૂપથી ભવિષ્યકાળ દર્શાવે છે

તંત્રી, જ્ઞા. સુ.

૨૧

થોભીઆ [1]

જ્યારે જ્યારે હુ કોઈ માણસના ચહેરા ઉપર થોભીઆ જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મારા મનમા બહુ તર્કવિતર્ક થાય છે એમ કહેવાય છે કે કુદરતમા કોઈ વસ્તુ હેતુ વગરની હોતી નથી, અને, મનુષ્યો પણ કાંઈ કાર્ય હેતુ વગર કરતા નથી ત્યારે થોભીઆનો શો હેતુ હશે ? થોભીઆ કુદરતી ન કહેવાય, કેમકે થોભીઆની આકૃતિ કુદરતથી થતી નથી દાઢી અને મુછ કુદરતી રીતે ઉગે છે, પણ, થોભીઆ તો માણસની બનાવટથી થાય છે એમ છે તો, માણસો શા હેતુથી થોભીઆ રાખતા હશે ? દાઢી અને મુછ ઉગે તેવા રહેવા દેવા એ કુદરતનુ અનુસરણ ગણાય દાઢી અને મુછ બન્ને કાઢી નાખવા એ ચહેરો સ્વચ્છ દેખાય અને આકૃતિ ગંભીર દેખાય એ હેતુથી કરેલી મનુષ્યકૃતિ કહેવાય દાઢી કાઢી નાખવી અને ફક્ત મુછ રાખવી એ ચહેરો સ્વચ્છ દેખાય અને આકૃતિ પુરુષત્વવાળી દેખાય એ હેતુથી કરેલી મનુષ્યકૃતિ કહેવાય દાઢી રાખી ફક્ત મુછ કાઢી નાખનાર પણ કેટલાક હોય છે તેમનો હેતુ કુદરતનુ અનુસરણ કરવાનો અને રાંક દેખાવાનો હશે પણ, થોભીઆ રાખવાનો શો હેતુ હશે તે બહુ બહુ વિચાર કરતાં પણ મારાથી કળી શકાતુ નથી એ વિશે અનેક ધારણાઓ મે અજમાવી જોઈ પણ એકે બંધબેસતી આવી નહિ

[1] "જ્ઞાનસુધા" ના સને ૧૯૧૧ ના ઓક્ટોબરના અંકમા છપાયેલો લેખ.

બહાદુર દેખાવાના હેતુથી માણસો થોભીઆ રાખતા હશે ? થોભીઆ-થી ચહેરો કાંઈક વિકરાળ દેખાય છે, અને, નહાનાં છોકરાં થોભીઆવાળા માણસને જોઈને બીહે છે પણ ખરા વાઘ વરૂ થોભીઆ જોઈ બીહે છે કે કેમ તે જાણવામા નથી પણ, તે બીતા હોય તો શિકારીઓ એ ઉપાય લીધા વગર રહે નહિ " ભેંશ ભડકે એવા ટીલા " કહેવાય છે, પણ, થોભીઆનુ વર્ણન એ પ્રકારે થતુ નથી, તેથી, થોભીઆથી ભેંશો ભડકતી હોવી ન જોઈએ બાવાઓ અને ફકીરો વિકરાળ દેખાવાનો અને છોકરાને બીવડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરા, પણ, કોઈ સસારી મનુષ્યો છોકરાને બીવડાવવાના કે ઢોરને ભડકાવવાના હેતુથી કાંઈ કાર્ય કરે એ બનવા જોગ નથી થોભીઆથી ચહેરા પર કાંઈ બહાદુરીની, જવાંમર્દીની, શૌર્યની, સાહસિકતાની કે પરાક્રમની રેખાઓ દેખાતી નથી થોભીઆથી એવી રેખાઓ દેખાતી હોત તો લશ્કરમા સિપાઈઓને અને સવારોને જેમ ફેંટા વાળા પહેરાવવાના, છોગા ઉડતા રખાવવાના, કમરપટા કમીઝસીને બધાવવાના પટ્ટીઓ ચીપી ચીપીને વળાવવાના, વાંસે એક વેંત ખાડો પડે એવી રીતે છાતી કાઢીને ચલાવવાના, નિયમો હોય છે તેમ થોભીઆ રખાવવાના પણ નિયમો હોત

ત્યારે, સુદર દેખાવાના હેતુથી માણસો થોભીઆ રાખતા હશે ? સુદરતાની ઘણી વ્યાખ્યાઓ હુ જોઈ ગયો, પણ તેમાથી એકેમા થોભીઆના દેખાવનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી ' અવયવોના પરસ્પર પ્રમાણની સુઘટિતતા દેખાય ત્યા સુન્દરતાનુ દર્શન થાય, ' એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે, પણ, થોભીઆથી ચહેરાના કોઈ અવયવોનુ પ્રમાણ ગોઠવાતુ નથી, ઉલટુ પ્રમાણ બગડે છે ગાલ સાધારણ હોય તોપણ થોભીઆને લીધે ફુલેલા દેખાય છે, આખો સામાન્ય રીતે ઉઘડેલી હોય તોપણ થોભીઆને લીધે પહોળી કરેલી દેખાય છે, મુખાકૃતિ ગોળ કે લબગોળ હોય તોપણ થોભીઆને લીધે ચોરસ દેખાય છે ' અવયવોની રચના એવી હોય કે જોનારનુ ચિત્ત તે અવયવોમા આન્દોલન થતુ હોવાથી કલ્પના કરે ત્યારે તે ચિત્તને સુન્દરતાનો અનુભવ થાય છે, ' એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે, પણ, થોભીઆ જોઈ એવા આન્દોલનની કલ્પના ઉત્પન્ન થતી નથી થોભીઆથી તો ઉલટુ ચચલ મનુષ્યના ચહેરામા પણ જડતા અને સ્થૂલતાનો આભાસ થાય છે. ' જેના દર્શનથી રસિકતા તૃપ્ત થાય અને આનદની પ્રાપ્તિ થાય તેને સુન્દર ગણવુ, ' એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે, પણ, રસિકતાના કોઈ ભાવનુ થોભીઆથી પોષણ થતુ જણાતુ નથી કોઈ કવિ-

। गुण छ
आम ...र पर भारतीय पाठक 'वर वलगैरिस'
garis) के अंतर्गत आते हैं ।

તામા, નાટકમા કે નવલકથામા સુન્દર આકૃતિના મનુષ્યના વર્ણનમા તેને ચોભીઆ હોવાનુ કહેવામા આવ્યુ નથી નાયકના ચહેરા પરના ચોભીઆ જોઈ નાયિકા મોહિત થઈ ગયાનુ કોઈ કવિએ વર્ણવ્યુ નથી સેતાનની લલચાવવાની શક્તિ દર્શાવવા ચિત્રકારોએ તેને બહુ જ સુન્દર આકૃતિવાળો કલ્પ્યો છે, પણ, કોઈ ચિત્રમા તેના ચહેરા પર ચોભીઆ કહાડેલા હોતા નથી. ચોભીઆ જોઈ કોઈને આનંદ થયો હોય એમ પણ કોઈ વખત વાચ્યુ કે સાંભળ્યુ નથી. 'એકતામા અનેકતાનો વાસ હોય તે સુન્દરતા કહેવાય,' 'જેથી લાગણી પર અસર થાય તે સુન્દર કહેવાય,' 'જ્યા પરિચયના સંસ્કાર જાગૃત થાય ત્યા સુન્દરતા પ્રગટેલી કહેવાય,' ઇત્યાદિ ગમે તે વ્યાખ્યા લઈએ પણ કોઈ ચોભીઆને આશ્રય આપે એમ જણાતું નથી. ચોભીઆ જોતા ચોભીઆ સિવાય બીજા કશાનો ખ્યાલ આવતો જ નથી, તેથી, ચોભીઆથી ચિત્તમા અનેકતાની ભાવના શી રીતે દાખલ થઈ શકે ? અથવા, અનેક ભાવનાઓ એકઠી થાય અને તે ચોભીઆથી ઉદ્દભવેલી મનાય એમ શી રીતે બને ? લાગણીની કસોટી પર તો ઉપર રસિકતા અને આનન્દના અંશવાળી વ્યાખ્યાના સંબંધમા ચોભીઆને મુકી જોયા, પણ, કાંઈ સાર જણાયો નહિ ચોભીઆથી જો કાંઈ પરિચયના સંસ્કાર જાગૃત થતા હોય તો માત્ર હાથીની સૂંઢની કે લગ્ન વખતે કન્યાના મ્હો પર કાઢેલી પીયળની કે ઝાડ પર થયેલા અને ઝાડના પાદડા બહાર દેખાતા જાળાની સ્મૃતિ ચોભીઆથી ઉદ્દીપ્ત થાય છે, પણ, સૌન્દર્યનુ ભાન કોઈ પ્રકારે થતુ નથી.

માછલી પાખની (fin) ની ગરજ ચોભીઆથી માણસને સરે છે એવુ મે કોઈ ઠેકાણે વાચ્યુ છે પણ, એ ખુલાસો ખરો લાગતો નથી. પાખથી માછલીને પાણીમાં તરવામા મદદ થાય છે, પણ, માણસને હવામાં તરવુ પડતુ નથી પવનનો સપાટો આવે તો ચોભીઆ તે ઝીલી લે અને માણસ પડતો બચી જાય, એમ પણ બનતુ નથી ચોભીઆવાળા માણસો પવનના ધક્કાથી ઉથલી ન પડે એમ કદી જોવામા આવ્યુ નથી ચોભીઆ એ રીતે ઉપયોગી થતા હોય તો ખલાસીઓ અને વહાણવટીઓ ચોભીઆ રાખ્યા વિના દરિયો ખેડવા નિકળે નહિ એવો ચાલ પડત ચોભીઆથી તરતુ હોત કે દરીયાના તોફાની પવન સામે ટક્કર ઝીલી શકાતી હોત તો તેઓ પોતે ચોભીઆ રાખત,એટલુ જ નહિ પણ,વહાણને પણ ચોભીઆ ઉગાડત.

મ્હોમા પાનસોપારી ને તમાકુનો ડુચો હોય તો તે ચોભીઆને લીધે દેખાય નહિ, એમ કોઈ કહેશે, પણ, એ ખુલાસો નભે તેમ નથી, કેમકે ચોભીઆથી તો ડુચો ન હોય તે છતા ડુચા જેવુ દેખાય છે

૨ આમ એક રીતે ચોભીઆનુ પ્રયોજન સાબીત થતુ નથી તેથી મને બહુ ગુચવણું થાય છે, અને, કદી કદી હુ મુશ્કેલીમા આવી જાઉ છુ એક વાર એક ચોભીઆવાળા ગૃહસ્થ સાથે મારે મેળાપ થયો તેમણે ઘણા વિષયો બાબત વાત કરી પણ, મારી દૃષ્ટિ તો કેમે કરી તેમના ચોભીઆ પરથી ખસી નહિ આકાશથી માંડીને પાતાળ સુધીની એકેએક વસ્તુ વિશે તેમણે વાતો કરી તે મે ધ્યાન દઈને સાભળી, પણ, મારા મનના ઉડાણમા તો તેમના ચોભીઆ જ ઘોળાયા કરતા હતા તેમણે પાતાળથી શરૂ કરીને આકાશ સુધી જઈ પહોચી એની એ વાતો ઉલટા ક્રમમા ફરીથી કહી તે પર મે' બહુ લક્ષ આપ્યુ, પણ, ચોભીઆમા મગ્ન થયેલુ મારૂ મન પરવશતામાંથી છુટયુ નહિ એનીએ વાતો ત્રીજીવાર તેઓ આકાશથી શરૂ કરી કહેવા જતા હતા, પણ, અતે મારી ધીરજ રહી નહિ હુ એવો વિહ્વલ અને આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયો હતો કે હુ શુ કરૂ છુ તેનુ મને ભાન રહ્યુ નહિ, અને હુ બોલી ઉઠયો, ' માફ કરજો, આપ અગાડી વાત કરો તે પહેલા પુછી લઉ કે આપ આ ચોભીઆ શા માટે રાખો છો ?' તે ગૃહસ્થ તરત ઉઠીને ચાલતા થયા તેમની જોડે તેમના ચોભીઆ પણ અદૃશ્ય થયા ત્યારે હુ ભાનમા આવ્યો, અને, મે કેવો અવિવેક કર્યો હતો તે મને સમજાયુ બેભાનપણામા થયેલી ભૂલ માટે મે તે ગૃહસ્થની ક્ષમા માગી છે, અને, મારે ને તેમને સમાધાન થઈ ગયુ છે પરતુ, મારા મનની મુઝવણ તો એમની એમ રહી છે

કદી કદી મને એવો વિચાર થાય છે કે ચોભીઆવાળા ગૃહસ્થોની કોન્ફરન્સ બોલાવી ' ચોભીઆ કોન્ફરન્સ ' પાસે જ ચોભીઆના હેતુનો નિર્ણય કરાવવો પણ, દેશમા આટલી આટલી કોન્ફરન્સો ભરાય છે તેમા ' ચોભીઆ કોન્ફરન્સ' ભરવાનો વખત કયા મળે ? અને કદાચ તે કોન્ફરન્સ ભરાય, પણ, ચોભીઆવાળા માણસો ચોભીઆ રાખવાનો હેતુ પોતે જ જાણતા હશે કે કેમ ? તેઓ જાણતા હોય તોપણ મન મુકીને વાત કરે કે કેમ ? એ શકાઓને લીધે કોન્ફરન્સ મેળવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે.

' ભાવિનુ સ્વરૂપ કેવુ હશે ' એ પ્રશ્ન રા નરસિહરાવને બહુ ગૂઢ લાગ્યો છે અને તેનો ઉત્તર તેમને કોઈ ઠેકાણેથી મળ્યો નથી પરંતુ, મને તો ' ચોભીઆ રાખવાનો હેતુ શો હશે ' એ પ્રશ્ન એથી વધારે ગૂઢ લાગે છે તેનો ઉત્તર આમ કોઈ રીતે મળતો નથી, માટે " કુસુમમાળા" માથી રા. નરસિંહરાવના વચન ઉતારી મારે ઉદ્ગાર કરવો પડે છે કે

(ग्राम तार पर भारतीय पालक 'वर वलगैरिस' (vulgaris) के अतयन माते हैं ।

'આ હૃદયમથન પ્રશ્નનો ન કો ઉત્તર વાળે,-
હા ! કોણ એહવો આહિં સંશય મુજ ટાળે ?'

मकरन्द

૨૨.

થોભીઆ-ઉત્તર પક્ષ

થોભીઆ રાખનાર તે કેમ રાખતા હશે તે 'હૃદયમથનના પ્રશ્ન' થી રા. મકરન્દનુ ચિત્ત વિચારસાગરમા ઝોલા ખાવા લાગ્યુ છે અને તેમનો 'સંશય' ટાળનાર કોઈની આપેક્ષા તેમણે દર્શાવી છે, તો તેમના ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરાવવા એક થોભીઆ રાખનાર તરફથી એ પ્રશ્નનુ કાંઈક સમાધાન થવુ ઇષ્ટ છે તેમની મુલાકાતે આવેલા થોભીઆવાળા ગૃહસ્થે એ શંકાનુ નિવારણ કેમ નહીં કર્યું હોય તેનુ કારણ ગમે તે હશે વિકરાળ દેખાવા હજુ સુધી સામાન્ય રીતે મનુષ્યે ઇચ્છા નથી કરી માટે તે કારણસર થોભીઆ કોઈ રાખે એમ હોય જ નહી પરિણામ તેવુ થતું હોય તો જોનારનો દોષ છે બહાદુરી, જવામર્દી કે, સાહસિકતા અથવા પરાક્રમની રેખાઓ થોભીઆથી દેખાશે એવી ધારણાથી કોઈ થોભીઆ રાખતા પણ હશે, પણ તેમા તેઓ નિષ્ફળ થાય છે, એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થયા છે સુન્દરતાના ઝીણામા ઝીણા અંશો અને સૌન્દર્યની વિસ્તૃતમા વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ દર્શાવી તે હેતુ પણ તેમા સફળ થતો નથી એમ દેખાડયું છે, અને બીજી અનેક રીતિએ તેની પ્રયોજનહીનતા બતાવી છે પરંતુ એટલુ લક્ષમા રાખવુ જોઈએ કે શરીર શોભાવવાના અનેક અનેક પ્રયત્નોમાનો એક આ છે તે કેટલે અંશે સફળ થાય છે તે જુદો પ્રશ્ન છે મુછના આંકડા ગોળ વાળવા, મુછ સીધી તાર જેવી રાખવી, આમળી રાખવી, એવા પ્રકારમાનો એક થોભીઓ રાખવાનો પ્રકાર છે હા એટલું કબુલ કરીશુ કે અમે થોભીઆ રાખનાર એથી કાંઈક ગંભીરતાનુ રૂપ ધારણ કરાય છે એવું માનીએ છીએ જેમ અમુક ઉમર પછી પાઘડી પહેરવાથી અને વળી તે સાથે ખેસ રાખવાથી 'ભાર' પડે એમ માનવામા આવે છે તેમ નાતના પટેલ હોઈએ અથવા ગામના મુખી હોઈએ અગર કસુંબો પીવાની ટેવ પાડી ગજવશી જેવા થયા હોઈએ તો એ સર્વના ચિહ્ન રૂપ-એ સર્વ માટે જરૂરનો 'ભાર' પાડનાર થોભીઆ બને છે, એવો અનુભવ છે.

આમ એકે રીતે થોભીઆનું પ્રયોજન સાબીત થતું નથી. તેથી મને બહુ ગુંચવણ થાય છે, અને, કદી કદી હું મુશ્કેલીમાં આવી જાઉં છું. એ વાર એક થોભીઆવાળા ગૃહસ્થ સાથે મારે મેળાપ થયો. તેમણે ઘણ વિષયો બાબત વાત કરી પણ, મારી દૃષ્ટિ તો કેમે કરી તેમના થોભીઆ પરથી ખસી નહિ. આકાશથી માંડીને પાતાળ સુધીની એકેએક વસ્તુ વિશે તેમણે વાતો કરી તે મેં ધ્યાન દઈને સાંભળી, પણ, મારા મનના ઊંડાણમાં તો તેમના થોભીઆ જ ઘોળાયા કરતા હતા. તેમણે પાતાળથી શરૂ કરીને આકાશ સુધી જઈ પહોંચી એની એ વાતો ઉલટા ક્રમમાં ફરીથી કહી. તે પર મેં બહુ લક્ષ આપ્યું, પણ, થોભીઆમાં મગ્ન થયેલું મારું મન પરવશતામાંથી છુટ્યું નહિ. એનીએ વાતો ત્રીજીવાર તેઓ આકાશથી શરૂ કરી કહેવા જતા હતા, પણ, અંતે મારી ધીરજ રહી નહિ. હું એવો વિહ્વળ અને આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયો હતો કે હું શું કરું છું તેનું મને ભાન રહ્યું નહિ, અને હું બોલી ઉઠ્યો, 'માફ કરજો, આપ આગાડી વાત કરો તે પહેલાં પુછી લઉં કે આપ આ થોભીઆ શા માટે રાખો છો?' તે ગૃહસ્થ તરત ઉઠીને ચાલતા થયા. તેમની જોડે તેમના થોભીઆ પણ અદૃશ્ય થયા. ત્યારે હું ભાનમાં આવ્યો, અને, મેં કેવો અવિવેક કર્યો હતો તે મને સમજાયું. બેભાનપણામાં થયેલી ભૂલ માટે મેં તે ગૃહસ્થની ક્ષમા માગી છે, અને, મારે ને તેમને સમાધાન થઈ ગયું છે. પરંતુ, મારા મનની મુંઝવણ તો એમની એમ રહી છે.

કદી કદી મને એવો વિચાર થાય છે કે થોભીઆવાળા ગૃહસ્થોની કોન્ફરન્સ બોલાવી 'થોભીઆ કોન્ફરન્સ' પાસે જ થોભીઆના હેતુનો નિર્ણય કરાવવો. પણ, દેશમાં આટલી આટલી કોન્ફરન્સો ભરાય છે તેમાં 'થોભીઆ કોન્ફરન્સ' ભરવાનો વખત ક્યાં મળે? અને કદાચ તે કોન્ફરન્સ ભરાય, પણ, થોભીઆવાળા માણસો થોભીઆ રાખવાનો હેતુ પોતે જ જાણતા હશે કે કેમ? તેઓ જાણતા હોય તોપણ મન મુકીને વાત કરે કે કેમ? એ શંકાઓને લીધે કોન્ફરન્સ મેળવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે.

'ભાવિનું સ્વરૂપ કેવું હશે' એ પ્રશ્ન રા. નરસિંહરાવને બહુ ગૂઢ લાગ્યો છે અને તેનો ઉત્તર તેમને કોઈ ઠેકાણેથી મળ્યો નથી. પરંતુ, મને તો '' થોભીઆ રાખવાનો હેતુ શો હશે '' એ પ્રશ્ન એથી વધારે ગૂઢ લાગે છે. તેનો ઉત્તર આમ કોઈ રીતે મળતો નથી, માટે "કુસુમમાળા"માંથી
૧. નરસિંહરાવના વચન ઉતારી મારે ઉદ્ગાર કરવો પડે છે કે
' ગુણું છ

आम तौर पर भारतीय पालक 'वेर वलनैरिस'
...) के अंतर्गत आते हैं।

વળી એમા અધિકારભેદના રહસ્યનુ તત્ત્વ ગુઢ રૂપે અંતર્ભૂત થએલુ છે અસુક ઉમરે છોકરા બીડી પીએ પછી મોટા થતે ચલમ અને આધેડ થતાં હુક્કો પીવાનો શરૂ કરે એ પ્રકારની આધેડતા થોભીઆથી પ્રકટાવાય છે. અને અમુક ઉમર પછી જ તે રાખવામા આવે છે એથી ભાર પડે છે એ સિદ્ધ થયા પછી શોભા માટે એટલુ જ કહેવાનુ કે કોઈને શોભા લાગે ને કોઈને ન લાગે તેનો ઉપાય નથી .સોય જેવી મુછ રાખનારને એમા શોભા લાગે છે, બડમુછીયાને મુછ વગર શોભા જણાય છે, તો થોભીઆવાળાને થોભીઆમા શોભા દેખાય તે કાંઈ અયોગ્ય નથી રા મકરન્દને તેમ ન દેખાતુ હોય તો તેમની રસજ્ઞતાની ખામી જ છે થોભીઆવાળાની કોન્ફરન્સ ની જોડે બડમુછીઆ કોન્ફરન્સ, દાઢીવાળાની કોન્ફરન્સ, બાબરીવાળાની કોન્ફરન્સ, ચોટલીવાળાની, એવી સર્વ ભરાની જોઈએ એવી સૂચના કરવી અવટિત નહી કહેવાય.

એમ તો સંશય આણવા બેસે તેને ઘણી શંકાઓ થશે અમદાવાદીઓ પાઘડી ડબા જેવી કેમ પસંદ કરતા હશે, સુરતીઓ છાપરા જેવી કેમ પહેરતા હશે, ભાવનગરીઓ ઘંટીના પડ જેવી કેમ ધારણ કરતા હશે. જામનગરી ફેંટા એક દિશામા વાંકો ને ઝાલાવાડી ફેંટા તેથી ઉલટી દિશાના વાંક વાળો કેમ હશે, સિંધીઓ પડઘમ સરખી પાઘડી કેમ પહેરતા હશે, બંગાળીઓ ઉઘાડા માથા જ કેમ રાખતા હશે, મડમો સુગ્રીના માળા જેવા વાળ આગળ કેમ રાખતી હશે, અને પારમણો તેની શુ જોઈને નકલ કરતી હશે, મડમો મજુરણના ટોપલા જેવડી અને વરવી ટોપીઓ કેમ પહેરતી હશે, કોઈ ઉંદરની પુંછડી જેવી ચોટલી અને ક્યારી કેમ રાખતા હશે, કોઈ લાંબા ચોટલા કેમ પસંદ કરતા હશે, કોઈ વાંકી સેંથી કેમ પાડતા હશે, કોઈ સીધી કેમ પાડતા હશે, કોઈ પટીઆ કેમ પાડતા હશે, કોઈ ગુચ્છા કેમ પાડતા હશે, કોઈ કેડ સુધીના કોટ તો કોઈ ઢીંચણ સુધીના કોટ અને કોઈ પગના કાંડા સુધીના ડગલા કેમ પહેરતા હશે, કોઈ વેસ્ટ કોટના ગજવામા, કોઈ કોટના ગજવામા અને કોઈ પાટલુનના ગજવામા ઘડીઆળ કેમ રાખતા હશે, વળી કોઈ હાથે ઘડીઆળ કેમ બાંધતા હશે, એવી એવી સેંકડો શંકાઓ ઉત્પન્ન થશે, પણ તે સર્વનો એક જ જવાબ કે ભાઈ જેને જેવો શોખ, જેને જેવો ' ટેસ્ટ ' એજ પ્રમાણે થોભીઆનુ સમજવુ ' ટેસ્ટ ' એ બાબત સ્પષ્ટ કરી સમજાવાય તેમ નથી, પણ થોભીઆ રાખનાર પોતાનો ' ટેસ્ટ ' સાચવવાના હેતુથી પણ થોભીઆ રાખે

ગુણ્ ...

... भारतीय पालक 'वेर वलगेरिस'

...) के मतवंत माते हैं ।

છે આટલા ખુલાસાથી સદેહના વમળમાથી મુક્ત થઈ શકાશે પરતુ આ *ક્લિમોછને પેલા કો ને ઉત્તર આપ્યો હતો તેમ ભાટ ભાટ ભાડુડી જેવો ઉત્તર નહી મળે એવી આશા છે, કારણ કે આ શકાનિવારણાર્થ ખુલાસો છે

૨૩
અવેજી કારભારી
The Karbhari's Substitute

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ કારભારીની કચેરી

(કારભારી વેલશીભાઈ મહોરે ગાદીતકીએ બેસીને ટપાલના કાગળો વાચે છે તલકચદ, હિમ્મતલાલ, ઉજમશી, હ મગરાજ વગેરે કારકુનો નહાના નહાના ગાદીતકીઆ પર બેસીને પોતપોતાના મેજ પર કાગળો લખે છે. સીપાઈ ઓ, ઉઠો કરામ, વગેરે જમીન પર છુટા છુટા બેઠા છે)

વેલશી (કાગળ વાચતા)—અરે તલકચદ ! આ શુ આવ્યુ ?

તલકચદ—કા ! શુ છે સાહેબ ?

વેલશી—પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબની આ યાદી આવી છે તેમા લખે છે કે મદ્રાસ તરફના કોઈ દેશી રાજ્યના દીવાન મિ ચિનય્યારાવ આ એજન્સીના જનાવરો જોવા નિકળેલા છે (વાચે છે) ' તમારા સસ્થાનના ગધેડા પ્રખ્યાત છે માટે ને જોવા સારૂ આવતા માસની તા ૧ લીએ મિ ચિનય્યારાવ તમારી તરફ આવી પહોચશે તમારે તેમની સારી રીતે સરભરા કરવી તમારા ઠાકોર સાહેબ હાલ જાત્રાએ ઉત્તર હિદુસ્તાન ગયેલા છે માટે તમારે જાતે મિ ચિનય્યારાવને કોઈ સારા ગામે લઈ જવા અને ત્યાના ગધેડા એકઠા કરીને બતાવવા મિ ચિનય્યારાવ ગુજરાતી જાણતા નથી તેમ જ હિદી પણ જાણતા નથી, અને, ફક્ત ઈગ્રેજી સમજી શકશે તમે પોતે ઇગ્રેજી જાણતા નથી માટે ઈગ્રેજી જાણનાર કારકુનને સાથે ... ચિનય્યારાવને તાકીદે પાછા ફરવુ છે માટે તેમને કોઈ લગર ખોટી કરવા નહિ આમા કોઈ પણ રીતે

---

* "જ્ઞાનસુધા" ના સને ૧૯૧૩ના એપ્રિલ-મેના અ...

તે પણ કરૂ, અને, ગધેડા બતાવવા બીજે ગામ પણ જાઉં કરવુ ત્યારે પૂરૂ કરવુ પણ, મારે પગે વા આવેલો છે તેથી મારાથી ચિનય્યાગવ સાથે ફરાય એમ નથી કચેરીમા જ મહામહેનતે આવુ છુ ને

ઉકો—બાપજી, એ બધાને રહેવા દો એ પાણી વગરના અસ્ત્રાથી દાઢી બોડાય એમ નથી આપની નજરમા આવતુ હોય તો એ કામ મને હુપો.

તલકચંદ—અલ્યા ! પાડા મુડયા એટલે કારભારી થતાં આવડયુ ?

ઉકો—મે તો પાડાએ મુડયા સે ને ગજાએ મુડયા મે મુડવાનુ હોવુ હોય તો લ્યો મારી કોથળીમાથી અસ્ત્રો લઈને જુવોને આનડે સે !

તલકચંદ—તારી હોશીઆરીની વાત થાય ? જનમથી હજામની કારીગરી શીખેલો, અને, પછી ફરાસ થયો એટલે અમલદારી શિખ્યો

વેલશી—એની હિમ્મત હોય તો પછી આપણું શુ જાય છે ! જ્યા ત્યા ચિનય્યારાવ જોડે કારભારી થઈને ફરનાર કોઈ જોઈએ અલ્યો ઉકા ! તુ ઠેઠ પાર ઉતારીશ કે વચમાંથી બેસી જઈશ ?

ઉકો—બાપજી, વાળંદ કોઈ અડધુ માથુ બોડીને ઉઠી ગયો એમ સાભળ્યુ સે ? એ તો અસ્ત્રો હાથમા લીધો તે પુરુ કરે તાણે જ જપે આપ નિરાતે જજો ને હખેથી નાત જમીને પાસા આવજો. હઇએ ધોકો ના રાખશો

વેલશી—ત્યારે, હુ કાલે સવારે નિકળીશ તલકચંદ, પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબને જવાબ લખો કે આપ સાહેબના ફરમાન પ્રમાણે બધી ગોઠવણ કરવામા આવશે અને મિ ચિનય્યાગવ સાથે જાતે જઈ ગધેડા બતાવવામા આવશે મારી સહી લઈ જવાબ આજની ટપાલમા રવાના કરજો

ઉકો—આપની પાઘડી, જામો, ખેશ, ધોતીયુ બધુ મેકલતા જજો કે ચાર દી રહ્યા તેમા હુ મહેરતા શિખુ.

(જાઉ જાય છે)

"अवेजी कारभारी" पृष्ठ २३२.

उको (हाथ जोडीने)—साएब खरु कई दरु सु हु तो अहानी कसारीनो फराम सु !

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ—મહેમાનના ઉતારાનું દીવાનખાનું.

(ચિનય્યારાવ, કારભારીના વેશમાં ઉકા અને તલકચંદ વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે.)

ચિનય્યારાવ—Mr Velshi, did you ever have a census taken of the donkeys in your state ?

તલકચંદ—પુછે છે કે તમારા રાજ્યના ગધેડાનું કદી વસ્તીપત્રક કરાવ્યું છે ?

ઉકો—આ તો હાવ મુરખ જણાય સે ! ગધાડાનું તે વળી વહતીપત્રક થતું હશે?

તલકચંદ—પણ નથી કર્યું એમ ના કહેવાય

ઉકો—તાણે તમને ઠીક લાગે તેમ કહાડોને. આ કે દી ભણવા જવાનો સે ?

તલકચંદ—A census was taken five years ago, and, the Karbhari Saheb remembers that there were 987 males and 1043 females

(ચિનય્યારાવ નોટબુકમાં લખી લે છે)

ચિનય્યારાવ—Can you tell me what is the speciality of the donkeys of your state ?

તલકચંદ—એમ કહે છે કે બીજા ગધેડા કરતા ફેર હોય એવું તમારા રાજ્યના ગધેડામાં શું છે ?

ઉકો—એને કહોને કે તું તારી મેળે જોઈને પારખી લે, તારે આખો નથી ?

તલકચંદ—પણ, આપણે પનકમાં ગધેડા ભર્યા એટલે કંઈ ફેર કહેવો પડે

ઉકો—એમ કહોને કે અહીના ગધાડા ભુકે સે વધારે.

તલકચંદ—The donkeys of this state look cleverer than others, and, the Karbhari Saheb believes that they bray for a longer time

(ચિનય્યારાવ નોટબુકમાં લખી લે છે)

ચિનય્યારાવ—It would be difficult to measure the time occupied in braying, but, I should be thankful if you could tell me how your donkeys look cleverer Is there any peculiar expression in their eyes ?

તલકચંદ—મેં કહ્યું કે અમારા ગધેડા વધારે હુશીયાર છે, તો પુછે છે કે એમની આંખમાં કંઈ હુશીઆરી દેખાય છે ?

ઉકો—આને ગધાડાની લેહ લાગી મે. તે જાતનો કુભાર હશે? આવાને તે કેણે દીવાન કર્યો હશે! કહોને કે અમારા ગધાડા પુસડા હલાવે સે તાણે ભારે અકલવાળા દેખાય મે

તલકચંદ—The Karbhari Saheb is of opinion that our donkeys appear very clever when they wag their tails

(ચિનય્યારાવ નોટબુકમા લખી લે છે.)

ચિનય્યારાવ—*Do your donkeys carry greater loads than others?*

તલકચંદ—એમ પુછે છે કે તમારા ગધેડા બીજા કરતા કાંઈ વધારે ભાર ઉઠાવે છે?

ઉકો—એ ગમારને કહો કે ગધાડા પર તે કાંઈ જોખીને ભાર ભરાતો હશે કે ખબર પડે કે કેણે વધારે ભાર તાણ્યો ને કેણે ઓછો તાણ્યો!

(દોડતો આવતો સીપાઈ પ્રવેશ કરે છે)

તલકચંદ—કેમ બેચર! શુ છે? આટલો હાંફે છે કેમ?

બેચર—એજન્ટ શાએબ આવ્યા તે હુ હડી કાઢીને કહેવા આવ્યો સુ

ઉકો—જા, જા, ભાળા બીવરાવીને મહકરી કરે સે?

બેચર—મારા પડના હમ મહકરી નથી ખરી વાત સે ગામને પાદરે શાએબ ટાગામા આવ્યા મે ને હુ મોર દોડયો આવુ સુ આ ઉતારાની હડકે જ આવે મે. હાથે બીજો કોઈ શાએબ એ સે

તલકચંદ—પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ અહી શુ કામ આવે?

બેચર—શાએબના પટાવાળાએ કીધુ કે કોઈ ઠાકોર એકદમ ગુજરી ગયા સે તે શાએબ તપાશ કરવા ને જપતી કરવા જાય સે આ ઉતારામા અડધો કલાક મુકામ કરીને આગળ જનાર સે.

ઉકો—(ધ્રુજે છે) બાપજી, તાણે તો માર્યો જ તો શાએબ તો, વેલથી ભાઈને ઓળખે સે તલકચદભાઈ, કંઈ રસ્તો વતાડો નહિ તો મારૂ આવી બન્યુ.

તલકચંદ—મોટો થઈને સુઈ જા જોડેના ખડમા ખાટલો છે.

બેચર—શાએબ પુછશે તો કહીશુ કે કોગળીઉ આવ્યુ સે

ઉકો—આવે ને તને કોગળીઉ ના ના, બાપજી, જે કહેવુ હોય તે કહેજો પણ મને બસાવજો

गुण

माम ... पर भारतीय पालक 'वेर वलगैरिस' ...) के अंतर्गत आते हैं।

તલકચંદ—તાવનું કહીએ તો ડિલે હાથ મેલતા પકડાઈ જાય.
ઉકો—આ હુ પડતુ મેલુ છું તે મને ઉભો કરીને ખાટલે લઈ જજો.
અરરરર !
(આખો મીચીને જમીન પર પડી જાય છે)
ચિનય્યારાવ—Oh God ! What is the matter with Mr. Velshi ?
તલકચંદ—He has suddenly become ill, and, at the same time the Political Agent has accidentally arrived
(સહુ મળીને ઉકાને ઉઠાડીને હાથ ઝાલીને લઈ જાય છે)

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થળ—મહેમાનના ઉતારામાનો સુવાનો ખંડ

(ઉકો ખાટલા પર મહોંએ માથે ઓઢીને સુતો છે પાસે બેચર ઉભો છે.)
(પોલિટિકલ એજન્ટ, ઇંગ્રેજ દાક્તર, ચિનય્યારાવ અને તલકચંદ પ્રવેશ કરે છે)
પોલિટિકલ એજન્ટ—Where is Velshi ?
ચિનય્યારાવ—Here is the poor man He is lying on the cot writhing in pain
પોલિટિકલ એજન્ટ (બેચરને)—ઇસકા મુહ ખોલો
(બેચર ઉકાના મહો પરનુ લુગડુ કહાડે છે)
પોલિટિકલ એજન્ટ—This is not Velshi
ચિનય્યારાવ—Why ! He is no other than Mr Velshi. He was with me just a while ago
પોલિટિકલ એજન્ટ—I know Velshi very well But we shall see to that later on Luckily, I have with me a Doctor who has got his medicinal chest with him
(ઉકાને) તુમકુ ક્યા હોતા હયે ?
ઉકો (ધીમે સાદે)—ગાએબ પેટમાં ચાકડી આવે મે ને ઝાડા ને ઉલટી કેમે કરી અટકતાં નથી

ચિનય્યારાવ—It seems to be a case of acute cholera. An hypodermic injection on the abomen might give him immediate relief But, I do not know whether he would allow it.

પોલિટિકલ એજન્ટ—દાક્તર માન તુમારે પેટમે છેદ પાડકે દવા ડાલેગા તુમ કબુલ હયે ?

ઉકો—(એકદમ બેઠો થઈ જઈને) ના રે શાહેબ, આઉ પેટ કાપે તો હુ મરી જાઉં મને તો કઈ નથી હું તો હાજ્જે હમો સુ (ઉકાના પડખામાંથી ચોરસ બાંધેલી પોટલી પડી જાય છે.)

પોલિટિકલ એજન્ટ—What is that ?

ચિનય્યારાવ—Perhaps the Karbhari Saheb's Despatch Box.

પોલિટિકલ એજન્ટ—Couldn't be (પોટલી પરતુ કપડુ છોડીને જુવે છે માહેથી હજામની કોથળી નિકળે છે) Why! This is a barber's shaving apparatus ! (ઉકો ખાટલા પરથી ઉતરીને પોલિટિકલ એજન્ટને પગે પડે છે)

પોલિટિકલ એજન્ટ—તુમ કોન હયે ?

ઉકો—(હાથ જોડીને) શાએબ ખરૂ કહી દઉં સું હુ તો અહીંની કારીનો ફરાસ સુ

પોલિટિકલ એજન્ટ—You see, Mr. Chinayyarav, This man is a barber working as a menial in the Karbhari's office Who told you that he is Velshi ?

ચિનય્યારાવ—He was introduced to me as Mr Velshi. He conversed with me in that capacity through this clerk of his, and, he was about to go out with me in a carriage and pair.

પોલિટિકલ એજન્ટ—He has put on a fine dress too. (તજકચ દને) What is all this ?

गुप्त ... धाम तौर पर भारतीय पालक 'वेन वलोरिस' ... १५) के अंतर्गत माते हैं ।

લક્ષ્મીચંદ (ધ્રુજતો)—Sir ! Sir ! Mr. Velshi gone-gone to his native place to eat-eat caste dinner, and, put this *faras* as his substitute.

પોલિટિકલ એજન્ટ—Tell him to stay there and go on eating caste dinners. He will not be wanted here. I shall write to your Thakore to engage a better man who would not humbug people. And, I shall see how the Thakore rewards you and this wretched barber for acting this comedy.

(સર્વે જાય છે)

૨૪

પ્રોસ્પેકટસ*

ધી ગુજરાતી સાહિત્ય મેન્યુફેકચરિંગ એન્ડ ફ્રેમ્પ્રુવિંગ કંપની લીમીટેડ

(સને ૨૮૮૧ ના ૦૦૦૬ મા આકટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરેલી)

બોર્ડ ઑફ ડાઇરેકટર્સ.

પ્રસન્નમુખાગવિંદરામ નીલરત્નસુખરામ
કૈવલ્યનવનીતરાય અત્યાનંદરાય.
જનસુખલાલ આત્મસુખલાલ
સાહિત્યમેવડલાલ દેશોન્નતિપ્રસાદ (એકસ ઓફીશીઓ.)

વહીવટ કરનાર—સાહિત્યમેવડલાલ એન્ડ કું
બેંકર્સ—ધી સ્વદેશી બેંક
સોલીસીટર્સ—જુઠાભાઇ, વાઇલી, અને સુન
ઓડીટર્સ—ગડબડદાસ એન્ડ કું (ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ્સ)

થાપણ રૂ ૧૦૦૦૦૦ તે રૂ ૧૦ ના ૧૦૦૦૦ શેરોમા વહેંચી દેવામા આવેલી છે

---

* "જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરથી ડીસેમ્બર સુધીના અંકોમા છપાયેલો લેખ

આ કંપની બીજી સઘળી જોઇન્ટ સ્ટૉક કંપનીઓ પેઠે તેના શેરહોલ્ડરોના માત્ર ભલા માટે ઉભી કરવામાં આવી છે. તે ઉભી કરનારાઓ સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્ને સાચવવા પ્રયત્ન કરશે.

આજ કાલ રૂ કાતવાની–વણવાની કંપનીઓ ઘણી છે અમારૂં એક નવીન સાહસ છે ગાડરીઆ પ્રવાહ પેઠે સુતર વણવાની કંપની ન કાઢતાં હાલનો પવન જોઈ સમયને અનુકૂળ આવે તેવો ઉદ્યમ શરૂ કર્યો છે આ કંપનીમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જાણીતા થએલા, દરેક માસિક, દરેક વર્તમાન-પત્રમાં દેખા દેતા, ડીગ્રીઓ ધરાવનાર જબરદસ્ત લેખકોને રોકવામાં આવેલા છે પુસ્તકો લખી આપવા, વર્તમાનપત્રો, માસિકો વગેરે માટે લેખ તૈયાર કરી આપવા, ભાષણો તૈયાર કરવા, રાજ્યોના રીપોર્ટો ઘડી આપવા, એ વગેરે લખાણો સંબંધી કામ તેવા ચુનંદા કલમકસો પાસે કરાવી આપવામાં આવશે તેને માટે તેવા લખાણની અગત્યના પ્રમાણમાં દામ લેવામાં આવશે વર્તમાનપત્રો તેમ જ માસિકોના ખાસ અંક જેવા કે દીવાળીના અંક, હોળીના અંક, ધુળેટીના અંક, નવરોજના અંક, નાતાલના અંક, પર્યુષણના અંક, પતેતીના અંક, વગેરે વગેરે પ્રસંગો માટે તે પત્રોના તંત્રીઓએ માગેલી મુદ્દતમાં વાયદાસર જોઈએ તેવા લેખો બનાવી આપવા માટે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવશે જેઓ લેખના ખોખા, લેખમાં પ્રદર્શિત કરવાના વિચાર, અથવા અપૂર્ણ લેખ મોકલશે તેમને તેવા ડોળીઆ પરથી સરાઈ-દાર, ચકચકીત, ઝમકદાર, આર્ટીકલો રચી આપવામાં આવશે કોઓપરે-શનના ધોરણે શેરહોલ્ડરોને સાહિત્ય બનાવી આપવામાં ખાસ લાભ મળશે માટે સાહિત્યપ્રેમી જનોએ શેર ભરી એ લાભ લેવા ચુકવું નહી એવી અમારી ખાસ વિનતિ છે આજ કાલ લેખો લખવા માટે, લેખક ગણાવા માટેની જિજ્ઞાસા જોઈ તથા વર્તમાનપત્રોના રાફડા ફાટેલા જોઈએ પ્રવૃત્તિનો લાભ આ કંપનીના શેરહોલ્ડરોને મળે એ હેતુથી આ કંપની સ્થાપ-વામાં આવી છે આગળ જતાં આ કંપની સારૂં કમાવાની આશા રાખે છે

૨૫.

વખત ગુમાવવાની કળા.*

વખત પૈસા છે, વખત ગુમાવવો એ બહુ મોટી ભૂલ છે એમ તો તમે રોજ સાંભળો છો તથાપિ જેને વખતનો કાંઈ ઉપયોગ કરવો જ ન હોય, વખત અથવા પૈસાનો ખપ ન હોય તેને વખત કેમ ગુમાવવો તે પણ આવડવું જોઈએ છે. નવરા બેઠા નખોદ વાળે એ કહેવત ખરી છે માટે નવરા બેસવું નહી અને કામ પણ કરવું નહી એ વખત ગુમાવવાની કળાનું રહસ્ય છે કાંઈ કામ કરવાનું ન હોય તો અજગરની પેઠે પડી રહેતા અંગ્રેજીમાં કહે છે તેમ વખત આપણા પર લટકતો લાગે તે કાંઈ ઇચ્છવા જેવી સ્થિતિ નથી ત્યારે એ કળાના વ્યવહારિક દ્રષ્ટાંત રૂપે હું મારો હરરોજનો કાળક્રમ જણાવીશ, એટલે પ્રેક્ટીસ અને થીઅરીનું બેઉ જ્ઞાન મળી જશે

મારે માટે મારા વડવાઓ ગુજરાનના સાધન જેવું ધન ભેગું કરીને મરી ગયા છે એટલે મારે ધન કમાવાની ફીકર નથી સવારમાં હું જેમ બને તેમ મોડો ઉઠું છું વખત ગુમાવવા માટે એ પ્રથમ જરૂરનું છે કારણ કે સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠવાથી મન ઉત્સાહથી ભરાઈ કામ કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને સૂરજ ઉગતા પહેલાં ઉઠીએ તો વખત કેમે કર્યો ખૂટતો નથી માટે મોડા ઉઠવાની ટેવ મેં પાડી છે. આઠ વાગતે ઉઠી અડધો કલાક પથારીમાં આળસમાં કાઢી દાતણ ધીરે ધીરે કરતા નવ વાગે, એટલે નોકર ચ્હાનું કપ લાવી આપે તે લહેજતથી પીતા સાડાનવ

છે સાડાનવે મારૂં ટોઇલેટ એટલે માથું ઓળવા, હજામત વગેરેનું કામ શરૂ થાય છે હજામ પાસે હજામત કરાવતાં માત્ર પાંચ મિનીટ લાગે અને હાથે કરતા ખાસો અડધો કલાક થાય માટે તે હું પસંદ કરૂં છું અડધો કલાક તેમાં અને અડધો કલાક સુગંધીવાળા વાળ ઓળી સેંથો પાડી વાંકા જુલફાં શોભાયમાન કરતા સાડાદસ થાય સાડાદસે વાગે મારી ટપાલ આવે તે જોવી, જરા ઉપલક વર્તમાનપત્ર જોવું એટલામાં અગીઆર થાય વર્તમાનપત્ર જોયા વિના મારે ચાલે તેમ નથી, કારણ કે હું કાંઈ ધંધોધાપો નથી કરતો માટે મૂર્ખ છું એમ તમે ધારતા હો તો

* "જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરથી ડીસેમ્બર સુધીના અંકોમાં છપાયેલો લેખ.

ભુલ છે. મારી ઓળખાણ પીછાણના ગૃહસ્થો સાથે વાતચિત કરવાનું સાધન તો મારે રાખવું જ જોઈએ. અગીયાર વાગતે સ્નાન શરૂ થાય તે સાડા અગીઆર વાગતે પૂરું થાય એટલામા જમવાની વખત થાય ભોજન કરી રહેતા બાર તો વાગે જ તે પછી પાનસોપારીના મુખવાસનો પ્રયોગ શરૂ થાય. કોઈની કરેલી બીડી ખાવી મને રૂચતી નથી મારા પત્નીના હાથની પટ્ટી પણ બનતા સુધી હું ખાતો નથી તેના બે મુખ્ય કારણ છે એક તો એ કે દરરોજ વગર કાળજીએ ધારા પ્રમાણે પત્નીએ બનાવેલા પાન કરતા કોઈ દિવસ ખાસ ફરમાવ્યાથી બનાવેલી બીડીની લહેજત ઓર છે, અને બીજું, કોઈ પાન તૈયાર કરીને મૂકે તો ચપ દઈને મ્હોડામા નાખવામા તો મિનીટ એકનું કામ, તે મારા જેવાને કેમ પરવડે! પાન લુછવું, તેની દરેકે દરેક નસ સુડીની ધારથી છોલવી તે પર સફાઈથી ચુનો લગાડવો, કાથો નાખવો અને સુરીયાની બીડું વાળવું, અને સોપારીને ઉપરથી તમામ છોલી બોડું કરી તેની એકસરખી સફાઈદાર ભૂકી કરવી અને નિરાતે ખાવું એમા જે મજાહ રહેલી છે તે અનુભવનાર શોખીનો જ સમજી શકે તેમ છે આમ કરતા એક વાગે એટલે હિંચોળા ખાટમા એકાદ કલાક અલ્પ નિદ્રા લેવાની મને ટેવ છે વખત ગુમાવવો હોય તેણે બપોરે સુવાની ટેવ અવશ્ય પાડવી એથી વખત ઝટ પસાર થઈ જાય છે અને વગર કસરતે જમેલું પાચન થાય છે રાતે પલંગમા અને દિવસે ખાટમા સુવું કે એકની એક સ્થિતિનો કંટાળો ન લાગે વળી તે ઉપરાંત હિંચકો ખાવો એ કંઈ કાર્ય કરીએ છીએ, એવો ભાસ કરાવનાર સાધન છે. બે અઢી વાગે સુઈ ઉઠી મારી પત્ની સાથે વાર્તાલાપમા કલાક દોઢ કલાક ક્યા ગયો તે જણાતું નથી હું ધારૂં છું કે દરેક પરણેલા પુરૂષની એ ફરજ છે કે પોતાની પત્ની સાથે સુખવાર્તામા દિવસનો થોડોક કાળ વ્યતીત કરવો ધંધાની દોડાદોડીમ અને બહાર ભટકવામા દિવસ પૂરો કરનારે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ચારનો ટકોરો થયો કે મારે ચ્હા વગર ન ચાલે ચ્હા પીને ટોઇલેટ કરી વાર કરવાનું હાથ મ્હો ધોઈ વાળ હોળી કપડા પહેરી તૈયાર થતા પાચ વાગી જાય પાચ વાગે એટલે ફરવા જવું અને પાછા ફરતા મારા દોસ્તદારોને ત્યા વાર ફરતી જવું. આજ એક ભાઈબંધને ત્યા અને કાલે બીજાને ત્યા. વળી અઠવાડીઆમા એકાદ દિવસ સઘળા ભાઈબંધોને મારે ઘેર તે જ વખતે તેડતા આવવું કામ વગરના માણસોએ મારી જેવી દોસ્તોની સંખ્યા રાખવી જ જોઈએ એમ મને સમજાયું છે કેમકે તેમના

।। – ...ाम तार पर भारतीय पालक 'वेर वलगैरिस'
...ाड) के अंतर्गत आते हैं।

સહવાસમાં વખત મહેલાઈથી પસાર કરી શકાય છે. તેમની સાથે રમત ગમત અને ગપ્પાં હાંકવામાં જીંદગીનું વહેણ સરળ થાય છે રાતે નવેક વાગે ફ્રેંડો સાથેથી છૂટા થયા પછી ભોજન લઈ હું દરરોજ મારી પત્ની સાથે પાના રમું છું પાના એ મારા જીવનને પ્રોત્સાહિત કરનાર સાધન છે દરેક મનુષ્યને કાંઈ excitement જોઈએ, અને પાનાની રમતમાં તવું કૃત્રિમ excitement મળી શકે છે તે રમનારાથી અજાણ્યું નથી. અગીયાર વાગે હું નિયમિત સુનારો છું આ મારી નિત્યની દિનચર્યા છે એમાંથી જણાશે કે હું કાંઈ પણ કામ કરતો નથી છતાં નવરો પણ બેસતો નથી અરે, મને કાગળ પત્ર લખવાની પણ ઘણી વાર ફુરસદ મળતી નથી ફુરસદ કામ કરનાર જ મેળવે છે એ મેં જોયું છે મારા મામી, મામી, ફોઈ, કાકીને ત્યાં પણ કોઈ વાર આવજતો જોઉં છું. તેમની સાથેની વાતચીતથી ન્યાતજાત સગાસબંધીની ખબરે મળી શકે છે કામકાજ વગરના પરવારતા માણસોએ પુષ્કળ વાતોડીઓ સ્વભાવ રાખવો ખાસ જરૂરનો છે વાતોમાં ને વાતોમાં વખત ચાલ્યો જાય ત્યારે અમુક ઠેકાણે જવાનું રહી ગયું, ચ્હા પીવાની વેળા વીતી ગઈ, જમવાને વાર થઈ, એવું એવું બને ત્યારે આપણે કાંઈ નકામા નવરા બેસી રહેનારા માણસ નથી એવી પ્રતીતિ થઈ મનને સંતોષ થાય છે મારે સુભાગ્યે મારી પત્ની પણ મારી પેઠે વખતનો ઉપયોગ કરનારી મળી છે. તે કામ કર્યા કરે તેમાં વાંધા જેવું મને ન લાગે, પણ પોતે કામ કરનારી હોય તો, 'આખો દહાડો કાંઈ કામ કરતા નથી, ખાટલેથી પાટલે ને પાટલેથી ખાટલે એમ કરી દહાડો પૂરો કરો છો પુરુષને ગમે એવો ધનવાન હોય તોપણ ઉદ્યમ જોઈએ,' એવાં એના મહેણાં મારે તો સ્ત્રીના તાણા હું સાંભળી શકું નહી તેથી પોતે જ પાટલેથ ખાટલો ને ખાટલેથી પાટલો કરનાર મારા સ્વભાવને અનુકૂળ સ્ત્રી મને મળવાથી પરમેશ્વરનો પાડ માનું છું

કામ વગર જીંદગી બોજા રૂપ છે એવું માનનાર, પણ, કામ કરવાને હાડકાં ન ચાલતા હોય તેવાઓને માર્ગ દર્શાવવા મારો કાર્યક્રમ જણાવ્યો છે હું કામ નથી કરતો માટે ખરાબ માણસ છું એમ તો તમે કહી નહિ શકો નહીં અમારે સંતતિ નથી એટલે અમારી ટેવ અમારાં બાળકોને તો શીખવી શકીએ તેમ નથી તેથી વસુધૈવ કુટુંબ માની અન્ય જનોના લાભાર્થે આ પ્રકટ કરૂં છું

"નચિંત"

૨૬.

પરોપકારી મનુષ્યો*

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે At forty a man is either a Physician or a fool અર્થાત્ ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે માણસ કાં તો દાક્તર થાય કે મૂર્ખ રહે. મતલબ કે ચાળીસ વર્ષના અનુભવ પછી માણસ પોતાના દેહને લગતું કાંઇક ન જાણે તો તેને મૂર્ખ સમજવો. ઇંગ્લાંડમાં આયુષ્યની મર્યાદા મોટી છે, એટલે ચાળીસ વર્ષે દાક્તર બન્યે ચાલી શકે, કેમકે બીજાં ચાળીસ તો ઓછામાં ઓછાં કહાડનાના હોય જ. પરંતુ આપણા દેશમાં તો ચાળીસ વર્ષે બુઢાપો આવે એટલે આપણા દેશમાં દરેક મનુષ્ય, પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, બાળકપણાની ઉંમર પછી તરત જ વૈદ્ય કે દાક્તર જે કહો તે બને છે. આ પ્રમાણેના વગર શિખેલાં મનુષ્ય દાક્તર બનવા સાથે પણ fool રહેવાના સંભવનો અભાવ નથી કેમકે દાક્તર અને મૂર્ખ એ અંગ્રેજીમાં જેને categorical કહે છે તેવા વિભાગ—એટલે એક હોય તો બીજું ન હોઇ શકે ને બીજું હોય તો પહેલા વિભાગમાં ન આવી શકે તેવા નથી. માટે આવા અનુભવથી થએલા વૈદ્ય દાક્તરો મૂર્ખ ન હોય એમ તો ન કહેવાય તેમ તેઓ મૂર્ખ છે એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા પણ હું કરી શકતો નથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે, કે એવા વૈદ્ય દાક્તરો સ્વાર્થરહિત હોય છે કેવળ પરોપકાર વૃત્તિથી—બીજાનું દુઃખ દૂર કરવાના શુભ હેતુથી તેઓ વૈદ્યકીય સલાહ બીજાને આપે છે.

મને એક વાર આંજણી થઇ હતી બે ત્રણ દિવસ મેં કાંઇ ઇલાજ કર્યો નહીં એમ જાણ્યું કે મટી જશે, એમાં શું, ભારે દરદ છે પરંતુ આંજણીએ બહુ પીડા કરવા માંડી એટલે અમારા ઘરના દાક્તર પાસે ગયો તેમણે કહ્યું, ' એનાપર કાંઇ લગાડવાની જરૂર નથી પાકે એટલે મારી પાસે આવજો, હું નસ્તરથી ફોડીશ એક થઇ છે તેમાં કાંઇ ફીકર નહીં દૂર થશે તો પીવાની દવા હું લખી આપીશ બહુ પીડા થાય તો શેક કરજો '

હું ઘેર આવ્યો ત્યાં અમારા કુટુંબના એક મિત્ર મને મળવા આવેલા હતા. તેમણે કહ્યું, ' ભાઇ ક્યાં જઇ આવ્યા ? આ આંખે શું થયું છે ? ' મેં ઉત્તર દીધો, ' આંજણી થઇ છે, માટે દાક્તર પાસે ગયો હતો,

* "જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૧૪ના જાન્યુઆરી–ફેબ્રુઆરીના અંકમાં છપાયેલો લેખ

गुण ... म तार पर भारतीय पालक 'वेर वलगैरिस'
...) के अतर्गत आते हैं।

પણ, દાક્તર કહે છે એને છેડશો નહીં. એની કાંઈ દવા નથી બીજી થશે તો પીવાની દવા આપીશ ' આટલું સાભળતાં અમારા એ મિત્ર ક્રોધે ભરાઈ ગયા. 'હરામખોરો ! દાક્તરોને મરનાર ગાસડા ભરીને મફતનો પગાર ખવડાવે છે વળી કહે છે કે એની કાંઈ દવા જ નથી ત્યારે એના ભણતરમા શુ પૂળો મૂકવાનો છે ? અને કહે છે કે બીજી થાય ત્યારે આવજો બીજીની વાટ જુઓ, ને એ ભાઈસાહેબને ત્યાથી પીવાની દવા લાવો, કે એમના ગજવા ભરાય એમા દવા પીધે શુ થાય ? તમે પણ ભલા માણસ છો એક કોડીનુ ખરચ નથી, તુવરની દાળ ઘસીને ચોપડી દો એટલે નરમ પડી જશે '

મે કહ્યુ, 'દાક્તર દવા આપવાની ના કહે છે ને તમે કહો છો કે એના ગજવા ભરાય દવા તો બજારની લાવવાની છે '

અમારા મિત્ર બોલ્યા, ' તમે છેક ભોળા છો એ તો ગાંધી વૈદનુ સહીયારૂ વિલાયતના દવાવાળાઓ દાક્તરોને પગાર આપે છે, પગાર, અને અહીના વેચનારા કમીશન આપે છે ! '

મે વધારે તકરાર કરી નહી. એટલામા પોસ્ટમેન ટપાલ લઈ આવેલો હતો તે કહે કે, 'આ ગેડ ખરૂ કહે છે. દાળ ચોપડજો સાહેબ, પણ જરા ગરમ કરજો '

અમારા મિત્ર કહે, 'અરે જો જો, ગરમ ન કરશો આજણી ગરમીથી થાય, માટે ટાઢી દવા લગાડજો '

મેં કહ્યુ, 'બહુ સારૂ.'

નોકર પાસે દાળ પલાળી પહેલી તો ટાઢી ચોપડી વળી સાજે ફરી ઘસાવી ગરમ કરી ચોપડી.

બીજે દહાડે બજારમા કાંઈ લેવા હુ ગયો તો દુકાનદાર કહે, 'સાહેબ આપને આજણી થઈ છે તો જવ ઘસીને કા ચોપડતા નથી મફતની દવા છે, પણ જવ ઉભો ઘસવાનુ ધ્યાનમા રાખજો ' તેને ત્યા કોઈ બીજો ગૃહસ્થ આવેલો હતો તે કહે કે ' ઉભો નહીં આડો, મારો તો તેવો અનુભવ છે '

મે ઘેર જઈ એક વાર ઉભો જવ ઘસી ને બીજી ચોપડવા ધાર્યું એમા આપણું શુ જાય, જેનાથી મટશે. દુકાનમાથી નીકળ્યા એટલામા પાડોશની

મને દીઠો તે મારી પાસે આવી કહે કે ' ભાઇસાહેબ, મારૂં કહ્યું માનો તો આ તમને આંજણી થઈ છે તે માટે એક ઝાંખા 'ગોગલ્સ' લઈ જાઓ. હું મારા સ્વાર્થ માટે નથી કહેતો. જોઈએ તો ખપ થઈ રહે એટલે એ જોડ પાછી મોકલાવજો. દુકાન આપની જ છે ' મેં ચશ્માની જોડ વેચાતી લઈ પહેરી દીધી

ઘેર અમારા ઘરનો જુનો મુનીમ આવેલો હતો તેણે પૂછ્યું, 'ચશ્માં કેમ ચાલ્યાં છે શેઠ ?' આંજણીની હકીકત જાણી તે કહે કે ; બધી વાત જવા દઈ કેસર ઘોળી ચોપડો. મારા બનેવીના બનેવીને, ભાણેજની બા ભ્રેજને ને ફુઆના ફુઆને થઈ તી તે અમે તો એ ઇલાજ કર્યો હતો. રામબાણ છે ઘડી એકમા મટી જશે '

કેસર મગાવી મે લગાડ્યું.

હજામત કરવા હજામ આવ્યો તે કહે કે ' સાહેબ આ આંજણીપર શું લગાડો છો ?. સહુ કરતા સિંદુર મગાવી દાબી દો તો તરત જ આંજણી દબાઈ જશે. '

સિંદુર પણ મે દબાવ્યું

ઓફીસમા અમારી સાથે કામ કરનારામાંના એક કહે કે ' ભાઈ હમણાં આંજણીના વાયરા છે તેથી થોડા દહાડા રહીને મટશે અહીંથી રજા લઈ એક દહાડો ઓઢી પોઢીને ઘેર સુઈ રહો, ને તે કરવા કાંઈ કરવું જ હોય તો એક ટુચકો બતાવું તમે કોઈ વાંઝણી સ્ત્રી જાણતા હો તો રાત પડે તેને ઘેર જઈ બારણું ઠોકજો. તે પૂછે કે કોણ તો કહેજો કે–એ તો હું આંજણી ગઈ આજ મારે ઘેર ને કાલ તારે–એમ કહી ચાલ્યા આવજો મારૂં મન, ટુચકો અજમાવવા જેવો છે !'

પરાયે ઘેર કાંઈ કામ વગર રાતે એકના જવાનું ઠીક ન લાગવાથી મે ના કહી ત્યારે તેઓએ સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો, ને તે રાતે મે એ ઉપાય પણ અજમાવ્યો પણ આંજણી તો જેમની તેમ રહી.

બીજે દહાડે ભાંગ ઓળખાણવાળા એક શેઠની મીલનો ભૈયો કાંઈ કામસર આવ્યો, તેણે કહ્યું, 'જી ઇસમેં ક્યા બડી બાત હૈ ! આઠ દિન એક લોટા કટોરા ભંગ પીના શુરૂ કરના ઠંડી તો બડી ચાકુતિ હૈ આપ ઇનકા ગુન દેખ લો ડાક્ટરકી દવાઈમે ક્યા પીનેકા ? '

મે કહ્યું, " ભૈયાજી હું ભાંગ કે બીજો કોઈ કેફી પદાર્થ પીતો નથી "

" ગુણ ... ... भाम तार पर भारतीय पालक 'वेर वलगैरिस' ...) के अतयत भावे हैं ।

ભૈયો કહે, 'અગ્ગે જી વો તો દવાઈ કે લીયે કહતા હુ. થોડીસી જરૂર પીના!' પરંતુ એની મનાઈનો મે અમલ કર્યો નહિ.

મારા વૃદ્ધ મામી પૂજાનું ચંદન ઘસતા હતા, તે કહે કે 'ભાઈ આ ચંદન લગાડી જો!' મે તે લગાડયું. જમતી વખત રસોઈઓ કહે, 'સુંઠ ચોપડો' મે સુંઠ પણ ઉપર ચોપડી. એપ લઈને ધોબી આવ્યો તે કહે કે 'લવિંગ ઘસીને ચોપડો, બળતરા તો બળશે પણ આજણી ઉભી નહી રહે.' લવિંગ પણ લગાવ્યું એટલામા રૂ પિંજવા પિંજારો આવ્યો તેણે કહ્યું કે, 'એક એદુ લાવી તેની મહેંદી લગાડો ને જુઓ કે હુ ખરો છુ કે ખોટો. આપ મોટા માણસ છો એટલે હું વધારે કહી શકતો નથી' તે ઉપાય પણ અજમાવ્યો, કેમકે દુખથી હું કંટાળી ગયો હતો, અને કોઈ રસ્તે આરામ થાય છે, એમ જાણી આ પરદુખભંજન મનુષ્યોની સલાહ અમલમા એક પછી એક મૂકતો હતો

ઘરની દળણાવાળી લોટ લઈને આવી તે કહે કે 'શેઠ સાહેબ, બધા ઉપાય કર્યા હશે, એક મારો અજમાવો આમલીનો કચુકો ઘસી તે કચુકાનો ઘસેલો છેડો આજણીપર વળગાડી દેવો તે મટતા સુધી ત્યા ચોંટી રહેશે અને, મટશે એટલે એની મેળે ઉખડી જશે'

આ ઉપાય પછી બીજુ કાંઈ લગાડાય નહી, તેથી તે છેલ્લો અજમાવવો ધારી મે જવાબમા 'ઠીક' એમ કહ્યુ

એટલે હું ઉભો હતો એટલે ગોળ વેચનાર મારવાડી આવ્યો તેણે કહ્યું, 'શેઠજી અમારા લોકો તો આવી આજણી થઈ હોય તેના પર ગોળનો ચપકો દે. છરીના પાના પર ગોળ મુકી તેને તપાવી લગાડી દેવો ગરીબ માણસનો ઉપાય છે અમે ડાક્તરના પૈસા ભરીએ તો મરી જઈએ'

ગોળનો ચપકો ને શેક જેવો જ ધારી તે દીધો પરિણામમા દરદ વધ્યુ આજે અમારા ગોર કહે, 'ગોળ એકલો ગરમ, માટે, એલચીને ઘીમા ઘસી લગાવી દો. ઘીમા સર્વ ગુણ રહેલ છે હું તો દીવેલ પીવાને બદલે ઘી જ પીઉ છુ'

એલચીને ઘી લગડાવવાનો હતો એટલામા મારા એક પારસી દોસ્તદાર આવી ચઢયા, તે કહે 'અરર! મીસ્ટર આય સુ ગોજારૂં કરી મૂક્યુ છે! આખને ઘી ગોરના લાવરા કાય ખવારોછ! એક કાંદો કાપી તેનો રસ લગાડો અને તેનાથી ન મટે તો મને આ તમાચા મારજો'

જેમ તેમ કરી કાદાની દુર્ગંધ વેઠી મેં એ પણ લગાડયો હવે તો આંજણીના અન્દર શા હાલ હતા તે ખબર પડે તેમ નહોતુ દવાઓના પડ ઉપરા ઉપરી આવી આખની બાજુપર એક નાની ડુગરી બની રહી હતી. તે પર છેવટે આમલીનો કચુકો પણ લટકાવી દીધો હતો દર્દ થયા કરતું હતું તેથી ખબર પડતી હતી કે આ સર્વ ઇલાજો હજી પોતાનુ કાર્ય કરી રહ્યા નહોતા. વેદનાને લીધે હુ સુઈ રહ્યો અને હવે કોઈ પુછે તો કહેવુ નહી એવો નિશ્ચય કર્યો એટલામા મને ઠીક નથી જાણી મારા એક વિધવા ફોઈ ખબર કાઢવા આવ્યા તે કહે કે, 'ભાઈ તમે ઇંગ્રેજી ભણેલા તે ગણેલા નહી. હુ તો મને કાંઈ પણ થાય સારે જરા લો ધીમાં રોટી ખાઈ લઉ વાત, કફ, પિત્ત, બધુ મને તો એનાથી હઠે છે જો બદામ હોય તો થોડી નાખુ. નહી તો ઘી ખાંડ ને લોટ તો ઘરમા હોય જ. તાવ આવે, ઉધરસ થાય કે વા આવે, માથુ દુખે, કે સળેખમ થાય પણ મારો તો એક "પેટંટ" ઇલાજ છે પેટમા દુખે તોપણ તે દહાડે નહીં પણ બીજે દહાડે એ ઉપાય કરવો કે દુખવાથી થએલી અશક્તિ મટે' ફોઈનુ લાલ ચણોઠી જેવું શરીર જોતા એ ઉપાયનુ વાસ્તવિકપણુ મારા મનમા ઉતર્યું વળી શીરાનો સ્વાદ પણ કોને ન ગમે ? માટે, બીજા ઉપાય કરતા ઘણી વધારે ખુશીથી ફોઈનો ઉપાય શરૂ કર્યો અને ઘણા દિવસ ચાલુ રાખ્યો પણ આજણી તો કશાને ગાંઠે નહી અતે પાછો દાક્તરને ઘેર ગયો તેમણે આસીસ્ટંટ પાસે દવાઓનો ડુગર સાફ કરાવ્યો એક કલાકે અન્દર ની આંજણી દેખાઈ, તે પર દાક્તરે નસ્તર મૂકયુ મને આરામ થયો. મારા હિતેચ્છુઓએ મારી દયા ખાઈને મારા દુખનો ભાર ઓછો કરવા કાળજી રાખી હતી તેમનો જાહેરમા આભાર માનવાની આ તક લઉ છુ

'ઓશિંગણ.

૨૭.

એક વિચિત્રતા.*

Fool અને ચાકર એ categorical વિભાગ નથી એમ "જ્ઞાનસુધા"માં કોઈ લખનાર કહે છે તો વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે દુનીઆનાં મનુષ્યોના મોટા ભાગનો એ જ પ્રમાણે fool ચાકરનો એવો વિભાગ થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર ચાકર એટલા જ છે એમ નથી. ધીકતા ધંધાવાળો વેપારી, કાયદામાં પ્રવીણ ધારાશાસ્ત્રી, બહુ અભ્યાસ કરેલો હોય તેવો શિક્ષક, અનેક મિલો ચલાવનાર શેઠીઓ, ન્યાય કરનાર ન્યાયાધીશ, પાર્લમેન્ટનો મેમ્બર, રાજ્યકારભાર ચલાવનાર કારભારી, સેનાપતિ, મહેસુલ ઉઘરાવનાર અમલદાર, ટપાલમાસ્તર, તારમાસ્તર, સ્ટેશનમાસ્તર, વર્તમાનપત્રનો તંત્રી, પોલીસ અમલદાર, ઈજનેર, નાણાવટી, વણકર, સુથાર, લુહાર, ગોલો, ઘાંચી, મોચી, હજામ, રંગરેજ, દરજી, સોની, ધોબી, કડીઓ, માળી, કંદોઈ, ખેડુત, કુંભાર, તંબોળી, તાઈ, પિંજારો, કડીઓ, કાછીઓ, નોકર, પટાવાળો, રસોઈઓ, કલાલ, કસાઈ, ગાંધી, ભઠીઆરો, ચમાર, ઢેડ, વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યમ કરનાર મનુષ્યો તેમના પોતાના કાર્યમાં કુશલ હોવા છતાં fool હોઈ શકે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. ત્યારે fool કોણ ન હોય એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. જેનામાં common sense અર્થાત્ સામાન્ય સાદી સમજ હોય અને જે ચતુર હોય તે fool નહીં. એને માટે ગુજરાતી ભાષામાં જોઈએ તેવો શબ્દ નથી. મૂર્ખ એ વધારે સખત શબ્દ છે. મૂર્ખ કરતા મૂર્ખાઈમાં કાંઈક ઓછા દરજ્જામાં fool આવે છે. અક્કલ વગરનો પણ ન કહેવાય કેમકે ઉપર ગણાવ્યા તેવા મનુષ્યો અક્કલ વિનાના છે એમ કહેવું વાજબી નથી. મગજનો વિકાસ કોઈ અજબ વસ્તુ છે. મગજનો અમુક ભાગ અતિશય ખીલેલો હોય અને બીજો ભાગ બીલકુલ ખીલવા વગર રહી ગયો હોય એમ બને છે. કેટલાક ગણિતવેત્તાઓનું મગજ ગણિતશાસ્ત્રમાં અત્યંત ખીલ્યું હોય છે અને બીજા વિષયોમાં અથવા દુનીઆદારીની બીજી બાબતોમાં તેઓ કેવલ અજ્ઞાન હોય છે. કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું મગજ તેમના પોતાના પ્રદેશમાં પરિપૂર્ણ વિકાસ પામેલું હોય છે અને તે સિવાય જૂઓ તો શૂન્ય જ. કેટલાકની સ્મરણશક્તિ

* "જ્ઞાનસુધા" ના સને ૧૯૧૮ ના એપ્રિલથી જુન સુધીના અંકોમાં છપાયેલો લેખ.

અદ્‌ભુત વિકાસ પામેલી હોય અને બુદ્ધિપ્રભાવ નહી જેવો હોય. આમ અપાર વિવિધતા મગજની જુદી જુદી શક્તિઓમા રહેલી છે ચતુરાઈનો અંશ જેનામા ખીલવો રહી ગયો હોય તે fool કહેવાય, વિચક્ષણતાની ખામી જેનામાં હોય તે fool કહેવાય એમ નકારવાચક લક્ષણ એનુ થઈ શકે છે. સાહિત્યમા સ્ત્રીને ચતુર કહી છે તે પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે foolનુ પ્રમાણ સ્ત્રીજાતિ કરતા પુરુષોમા વિશેષ હશે પુરુષો બુદ્ધિના, શોધના, ડહાપણના વગેરે મહાન્ કાર્યો કરવા સમર્થ હોય છે પણ ચતુરાઈમાં સ્ત્રીઓ તેમનાથી ચઢે એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જગતનો મોટો ભાગ foolsનો છે તો દાકતરને એકલાને તેમા ગણવો વાજબી નથી કોઈ વાચનાર foolનુ યથાયોગ્ય લક્ષણ દર્શાવશે અને તેને ઘટતો ગુજરાતી શબ્દ શોધી કહાડશે અથવા રચશે તો ભાષા અને વિચારને તેણે સહાયતા કરી ગણાશે

જગતની સામાન્ય કોટીમાં આવનાર

૨૮

કોયલ વિશે હદપાર કવિતા.[*]

ચર્ચાપત્ર.

મે જ્ઞાનસુધાના તન્ત્રી સાહેબ,

નીચે સહી કરનાર કોકિલની એક નમ્ર વિનતિ તરફ દૃષ્ટિ કરવા કૃપા કરશો. આવતી સાલ સાહિત્યપરિષદ્ ભરાવાની છે એમ સભળાય છે તે પરિષદ્ સાથે આપને સબધ છે એમ પણ સાભળ્યુ છે તો એટલી જ મારી વિનતિ છે કે એ સભામા એક ઠરાવ એવો પસાર કરવો કે કવિઓ અગર કવિ કહેવડાવનારાઓ હવે પછી કોયલપર કવિતા લખવાની બધ કરે પ્રભાતમા કોયલ, સવારમા કોયલ બપોરે કોયલ, સાજે કોયલ, રાત્રે કોયલ, મધરાતે કોયલ, પાછલી રાતે કોયલ, મીઠી કોયલ, દિવ્ય કોયલ, મધુર કોકિલા, પ્રેમી પરભૃતિકા, અવર્ણનીય કોકિલા, શહેરમા ટુહુકાર, અરણ્યમા કોકિલસ્વરભણકાર, આકાશમા કૂહુરવ, પૃથ્વીપર ટુહુટુહુ, ઝાડમાં અદૃશ્ય કોયલ, વસતની માનીતી કોકિલ, પ્રેમીઓને પ્રિય પરભૃત, આબાના ઝુંડમાં અદ્‌ભુત ટુહુકાર, બ્હેના કોયલડી, વગેરે વગેરે વાચી અમે ધરાઈ

---

[*] "જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૧૮ ના જુલાઈના અંકમા છપાયેલો લેખ.

ગયા છીએ તમે મનુષ્યો એમ સમજતા હશો કે અમો પક્ષીઓ કાંઈ સમજતા નથી અગર વાંચી શકતા નથી, પરંતુ એ તમારૂં અજ્ઞાન છે માગ એટલી જ યાચના છે કે હવે બહુ થયું થોડાં વર્ષનો ગાળો પડવા દ્યો ત્યાં સુધી કોયલને છેડ્યા વિના ખુશીથી ચાલશે કોયલના ટહુકાની મીઠાશની ખરી કિંમત થશે આ તો કવિઓ કોઈને પોતાની મેળે તેનો અનુભવ કરવા દેતા જ નથી અને, તેમને પોતાને બધાને તે દિવ્ય લાગે છે કે નહિં તે વિશે મને શંકા છે એક કવિ બની ગયો એટલે કવિનો પરવાનો મેળવવા એવું એવું કાંઈ લખવું જોઈએ એમ ધારી ઘણાક તો ઝુકાવે છે તેઓ જાણતા નહીં હોય કે જેની પ્રશંસામાં તેઓ આટલું આટલું લખે છે તે જ કોયલ તેમને મુછમાં હસે છે (મુછમાં કારણ કે કવિઓ ગમે તેમ ખોટું ખરૂં ધારતા હોય પણ અમારામાં ટહુકાર કોયલડી નહીં પણ કોયલડો એટલે નર કરે છે અને તેને એટલે નરજાતિને તો મુછમાં હસવાનો અધિકાર છે) એમ લાગે છે કે હજી નવીન કવિઓ ઉત્પન્ન થવાના તે કોયલપર કવિતા લખવાના તો તેઓ ઓછામાં ઓછાં પચીસ વર્ષ સુધી એ બાબત હાથમાં ન લે તો ભવિષ્યના કોઈ નૈસર્ગિક કવિ કોયલ સંબંધે કાંઈક અપૂર્વ કથન કહેશે આ તો નવી કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થવાનો સંભવ જ જતો રહ્યો છે એનું એ ફરી ફરી સાંભળતા તમને પણ કંટાળો આવ્યો હશે માટે તમારા તેમ જ અમારા મનની શાંતિને ખાતર, કવિત્વના ઉલ્લાસને ખાતર અને ભવિષ્યની પ્રજા તરફની જવાબદારીને ખાતર ઉપર જણાવ્યો તેવો ઠરાવ અવશ્ય મૂકાવશો અને તે અમલમાં મૂકવા માટે, સર્વ પત્રો તેવાં કાવ્યો દાખલ ન કરે એવી ગોઠવણ કરાવશો જોઈએ તો તેમાં અનુમોદન આપવા હું જાતે આવી એક ટહુકાર કરનાર અમારામાંથી લઈ આવીશ આની વિસ્મૃતિ ન થવા યાચના છે

લિ. તમારૂં ભલું ઈચ્છનાર,

કોકિલા ઉર્ફે કોયલ ઉર્ફે પરભૃતિકા.

૨૯.

હિંદુસ્તાનના વીસ અધમ પુરુષો.*

ચર્ચાપત્ર.

મે. જ્ઞાનસુધાના તંત્રી સાહેબ,

સુપ્રસિદ્ધ "વસંત" માસિકમાં કેટલાક વખત ઉપર હિંદુસ્તાનના વીસ મહાપુરુષોના નામની ચર્ચા ચાલી હતી. સ્વ. વીલીઅમ સ્ટેડે પ્રથમ દુનીઆના મહાન વીસ પુરુષોના નામની ચર્ચા શરૂ કરેલી. થોડો વખત તો આ ચર્ચાની નવીનતાને લીધે સહુ કોઈને ઉત્સાહ થયો. પરંતુ એ ચેપ ફેલાયો. ગુજરાતના દસ મહાન પુરુષો, ગુજરાતી ભાષાની દશ ઉત્તમ નવલકથાઓ, વગેરે વગેરે ચર્ચાઓ ચાલી. આથી 'ઉત્તમ' અને 'મહાન' શબ્દોપર કાંઈક કંટાળો, અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનના વીસ અધમ પુરુષોની યાદી માગવાની હું હિંમત કરૂં છું. મહાનપણું અને ઉત્તમતાના દૃષ્ટિબિન્દુમાં કાંઈક ભિન્નતા જોવામાં આવી છે. સહુ પોતપોતાને ગમતા મનુષ્યોને મહાન ઠોકી બેસાડે છે. પણ અધમતાનું ધોરણ એકંદરે સરખું આવશે એવી આશા રહે છે. જો અધમ મનુષ્યોનાં નામ ગણાવવાથી પણ કાંઈ ફાયદો નથી એમ કોઈને લાગતું હોય, તો ઉત્તમ મનુષ્યોનાં નામ ગણાવવાથી કાંઈ ફાયદો નથી એમ કેમ ન કહી શકાય? જેમણે દેશ પર મહાન ઉપકાર કર્યા છે તેમના નામ ગણાય તો જેમણે દેશની અધોગતિ કરવામાં સહાયતા કરી છે તેમના નામ આપણા વિદ્વાનોએ ગતે કર્યાં છે તે જાણવું જોઈએ. બીજું કાંઈ નહી તો તમારા પત્રને એથી ખોરાક મળશે, લોકોમાં હનમલાટ થશે, મિત્રોની વાતોમાં એ ચર્ચાના વિવાદ થશે, યુવકોમાં ઉત્સાહ પ્રેરાશે, સાધારણ રીતે લેખકની ગણનામાં નહી હોનારને લેખક બનવાનો પ્રસંગ મળશે, દેશના છૂટા ખુણામાં પડેલા રત્નો પોતાના અભિપ્રાય સાથે તમારા પત્રમાં જ્વલંત કીર્તિમય સ્થાન પામશે. ઉછરતી પ્રજાની નીતિરીતિ પર આવી ચર્ચાઓ પુષ્કળ અસર કરી શકે એમ મારું માનવું છે. અશોક, અકબર, મનુ, ભાસ્કરાચાર્ય, દાદાભાઈ નવરોજી, કરસનદાસ મૂળજી, દયાનન્દ સરસ્વતી, મહારાજા ગાયકવાડ, વગેરે નિર્વિવાદ મહાપુરુષોના નામ અથવા હકીકત જાણી તેમના જેવા થવા

---

* "જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૧૪ ના જુલાઈના અંકમાં છપાયેલો લેખ.

આપણા તરુણો યત્ન કરશે તો તે સાથે કરણઘેલાનો દિવાન માધવ, કનોજ-નો રાજા જયચંદ, તાત્યાટોપી, બીજો બાજીરાવ પેશ્વા, અલાઉદીન ખીલજી, વગેરે મનુષ્યોની અધમતા તજવા અને તેમના જેવા નહી થવા કેમ પ્રયત્ન નહીં કરે ? બેશક કરશે જ. ઇતિહાસમાના મહાન પુરુષો સિવાય બીજા ઘણા પુરુષો એવા છે કે જેમણે દેશહિતેચ્છુઓના સર્વ પ્રયાસો ઉંધા વાળવાના અને અગાઉના મહાન પુરુષોએ કરેલી સેવાને નષ્ટપ્રાય કરવાના ચાલુ પ્રયાસ કર્યા છે, અને દેશને સુધારણા ધર્મ તથા નીતિમા અવનતિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઇજારો લીધેલો છે, તે સર્વ આ યાદીમા આવી નકરો એ માટે સુજ્ઞ વાચક વર્ગને વિશેષ સૂચના કરવા જેવુ નથી. તેમ છતા અધમોની યાદીની યોજના આપને ન રુચે તો લાચારીથી મુંબાઇ શહેરના કે અમદાવાદના દસ મહાન પુરુષોની યાદી માગવા વિનતિ કરુ છુ. કેમકે ગુજરાત પછી બીજુ બાકી રહેતુ નથી.

લિ. દેશનું હિત જાણનાર.

૩૦.

નમુનેદાર પુરુષ.*

'સસ્મેરા તીન પાઉ' આબુ પર્વત જઈ નમુનેદાર સ્ત્રીના લક્ષણ જાણી આવ્યા એ જોઈ મને વિચાર થયો કે હું છેક જીવ તુ પણ કાંઈ અજ-માવી જો. પહેલી જ તકે હુ માઉન્ટ આબુ ગઈ ત્યા ફરતા એક માણસ જેટલુ ઉંચુ મૂળાનુ ઝાડ જોઈ મે મારી સાથે કોઈ જાણીતા ગૃહસ્થ હતા તેને પૂછ્યુ, ભાઈ આવડા મોટા મૂળો શો ? તેમણે કહ્યુ કે, એક મહાત્મા અહીં ઉભા ઉભા મૂળા ચાવતા હતા તે ચાવતાં તે મૂળાના સ્વરૂપમા બદલાઈ ગયા તેનું આ ઝાડ છે. એ સાભળી મારી નિરાશાનો પાર રહ્યો નહીં એટલામાં તે જ ગૃહસ્થ બોલી ઉઠ્યા, લોક કહે છે કે એ મહાત્મા હાલ હિમાલય પર્વત પર વસે છે. આ સાભળ્યુ કે મે પોટલા બાધી ત્યાથી ચાલતી પકડી. અમો બૈરા પણ ઝપાટાબંધ મુસાફરી કરી શકીએ છીએ. ત્યાથી નીકળી તે છેક હિમાલય પર જઈ પહોચી ત્યા સુધી વિશ્રામ લીધો નહી. ત્યા ફરતા કરતાં એક સાધુને મોગરીના મોટા ઢગલા પર બેસી મોગરી ચાવતા જોયા. તે પરથી મે અનુમાન કર્યુ કે મૂળાની સગી સાળણી બહેન તે મોગરી અને

---

* "ગુલશને ઇશ્ક" ના માહે નવેમ્બર સને ૧૯૧૨ના અંકમા છપાયેલો લેખ આ માસિકના ઑક્ટોબર ૧૯૧૨ ના અંકમા 'નમુનેદાર સ્ત્રી' એ મથાળાનો લેખ આવેલો તેના જવાબ રૂપે આ લેખ લખાયેલો છે.

અહીં મૂળા નહીં થતા હોય તેવી મોગરી ચાવતા બેઠેલા ને પેલા જ મહાત્મા હોવા જોઈએ મારો તર્ક ખરો પડ્યો, કેમકે તેમણે જ મને જોઈ પ્રશ્ન કર્યો કે, ' બાઈ તુ " સસ્સેકા તીન પાઉ " તરફથી આવી છે ? ' મે કહ્યુ, ' ના મહારાજ. ' મહાત્મા બોલ્યા, ' સસ્સેકા તીન પાઉ ' મારી પાસેથી સ્ત્રીના લક્ષણ લખી ગયા તેવા જ ' સસ્સેકા તીન પાઉ ' કરી ગયા પછી મને ખબર પડી કે ઓરત જાતને ચાહનાર તેમા ખાસ કરીને પારસી સ્ત્રીઓની દાઝ જાણનાર તો કોઈ " ગુલફામ " છે. તારુ નામ તો ગુલફામ નથી ? ' મે કહ્યુ, ' ના મહારાજ, મારુ નામ "ગુલફામ" કે " બેફામ " કાઈ નથી ગુલફામ તો પુરુષ છે અને તેવી જ સ્ત્રીજાતિના આટલા મોટા બેરખાહ છે '

' ત્યારે તુ કોઈ પેલી વિલાયતની સફ્રેજેટ છે ? '

' ના મુરબ્બી, હુ તો આપણા હિંદુસ્તાનની છુ, અને, સફ્રેજેટનુ કાઈ સમજતી નથી '

' તો અહી કેમ આવી છે ? તારે ત્યા મોગરીનો દુકાળ તો નથી પડ્યો ને ? મારી પાસેથી તે મળવાની આશા રાખીશ નહી. '

મે ઉત્તર દીધો, ' ગુરુજી, હુ નમુનેદાર પુરુષ કોને કહેવો તે જાણવા આપની પાસે આવી છુ '

મહાત્મા કહે, ' પણ પુરુષવર્ગનુ હિત ચાહનારી તુ છે એમ શા પરથી મારે જાણવુ ? '

' મહારાજ ! પુરુષો પ્રત્યક્ષ રીતે તેમ જ આડકતરી રીતે વ્યવહારમા તથા મજાકરૂપે સ્ત્રીઓને હલકુ પદ આપે છે તે માટે બનતા સુધી કાઈ ન બોલતા " નહીં બોલ્યાના નવ ગુણ " ગણી સ્ત્રીજાતિ, પુરુષો તરફ ખરા અંતઃકરણથી માનની લાગણી ધરાવે છે એ આપથી અજાણ્યુ નથી પુરુષોનુ હિત ચહાવુ એ તો અમારો ધર્મ જ છે પુરુષવર્ગનુ હિત ન ચહાય તેવી કઈ સ્ત્રી હોય ? '

' તો સાંભળ નમુનેદાર પુરુષ કેવો હોય તે તને ગણાવુ એટલે કોઈને અન્યાય ન થાય, અને બન્ને કાટલા સમતોલ થાય '

કપટી. કપટીપણુ એ દુનીઆ સરજાઈ ત્યારનો પુરુષોનો કાયમનો ગુણ છે સ્ત્રીઓને કપટજાળમા ફસાવતાં ન આવડે તે મર્દ કહેવાય જ નહીં.

ખોડખાપણ વિનાનો પોતાને માનનાર - ખામીઓ બધી પરમેશ્વરે સ્ત્રીઓમા જ રાખી છે એમ દૃઢતાથી માનનાર

१ गुण ... पालक 'वर' ... loaris) के अन्तर्गत आते हैं ।

ગડબડખોર અરે ગડબડખોરી સ્ત્રી તો મારી કૉલરમાં બટન ન પરો-
વાતું હોય અગર ઑફીસ જતે જ હોર્ન કે છત્રી ન જડતી હોય તે
વખતનું ધાંધલ ક્યાં કોઈને અજાણ્યું છે ?

ઘપેડા જેવા વગને વેઠનાર ગાય જેવી સ્ત્રીને ન વેઠી શકનાર અને
તેને હાડમાર કરનાર પુરુષોનો તોટો નથી ઘપેડા એ ઇન્સાફના પુરુષો
એકલા હકદાર છે

ચલણી નોટો પેઠે જાતને વટાવી રૂપીઆ કરનાર પારસી અને બીજી
કોમમાં આવા પુરુષો પરણી કુટુંબમાં ચલણી નોટો પેઠે રૂપીઆ ઘસડી
લાવી શકે છે

છાકટો છાકટા બનવું એ મરદાઈનું લક્ષણ છે છાકટો ન બને તે મરદ
શાનો ? કોઈક સ્ત્રી છાકટી થતી હશે, પણ, છાકટા બનવાની મો-
નોપોલી તો ઈશ્વરે મરદોને જ આપેલી છે

જરા જરામાં છેડાઈ પડનાર આજે રસોઈમાં મીઠું ઓછું છે, કાલ
બહારથી મોડી કેમ આવી, ફલાણાના સામું કેમ જોયું, વગેરે વગેરે
રીતે ડગલે ડગલે બૈરી સાથે છેડાવું એ પુરુષનું સામાન્ય લક્ષણ છે

ઝેરીલો આમાં વેર અને અદેખાઈ બે ગુણનો સમાવેશ થાય છે

ટેક વગરના હોય તે જ પુરુષ સમજવા સ્ત્રીઓ ટેકવાળી હોય છે.

ઠગારા આહા ! આ દુનીઆમાં ઠગારા પુરુષો ન હોત તો દુનીઆ
સ્વર્ગ બનત.

ડોળવાળું ઢમઢોલ માંહે પોલ હોવા છતાં પૈસો, વિદ્વત્તા, હોશીઆરી
વગેરેનો ડોળ રાખતા ન આવડે તો ખરો મરદ બચ્ચો ન સમજવો.

ઢઠ્ઠા ઢઠ્ઠા જેવા હોવાનો અધિકાર ફક્ત પુરુષોનો જ છે, સ્ત્રીઓ ઢઠ્ઠા
જેવી હોઈ શકતી નથી

ણ અક્ષરથી મરદોની લાયકાત દેખાડનાર શબ્દ નથી, પણ, દુનીઆમાં
દુર્ગુણ છે તે સઘળા પુરુષવર્ગમાં એટલા બધા ભારે પ્રમાણમાં છે કે
તેના પુરાવામાં ઘણો જોવાની તને ભલામણ કરું છું

તામસી તામસીપણું એ પુરુષો પર ઈશ્વરની ખાસ બક્ષીસ છે. ભીજાજ
જશો, ગુસ્સે થવું એ જેમનામાં ન હોય તે બાયલા જાણવા

થથરાવવું આ મરદોનો હક છે રાંક અમીલ બૈરી પર ડોળા કહાડવ
કગર-વગર લપેટો-પરણતી વખત મરદોએ કરેલો છે એ

દમ ભગાવવો એ પણ ઉપરના કલમમાં સામેલ થએલો છે

ધણીઆણીને તરણાને તોલે ગણનાર ધણીઆણી તે શી ગણતરીમા એક મરે તો બીજી, બીજી મરે તો ત્રીજી, ત્રીજી મરે તો ચોથી, ચોથી જાય તો પાચમી ad infinitum

નગુણા ગત દહાડો તાબેદારી કહાવતી, પરન્તુ વતઃ કની તાળકી ઘસી નાખનારી, ધણી કે બચ્ચાને ગમે કાઈ અગવડ પડશે એ ખ્યાલથી સુખે સુઈ પણ ન રહેનારી બૈરીથી કાઈ જરા ઓછુ થયુ કે જોઈ લો

પઇના માટે તમામ યુક્તિઓ પ્રમાણિક, અપ્રમાણિક—કામે લગાડનાર પૈસા માટે ખુશામત કરનાર, પૈસાને સલામ કરનાર પુરુષો દુનીઆના ક્યા ભાગમા નથી ?

ફરતો ફરવુ હરવુ એ તો જન્મ્યા ત્યારથીજ પુરુષો પોતાને માટે લખાવી, લાવ્યા છે રખડવુ એમા મરદોની મરદાઈ તથા ઇજ્જત છે

એવચની આ ગુણથી હજારો સ્ત્રીઓના હૈયા પુરુષોએ કચરી નાખ્યા છે

ભોળપણનો લાભ લેનાર સ્ત્રીજાતિના ભોળપણનો લાભ લેનામા એક્કા.

સૂઠાળા મૂર્ખ. 'મૂઠાળા મૂર્ખ' એ કવિ દલપતરામના વચનના એકલા હકદાર

યકીન વગરના. બૈરા ભોળા તથા યકીનવાળા હોય છે મરદ તેથી ઉલટા

રમતાપરી. આ અધિકારમાથી બૈરાને બાતલ કરવામા આવેલા છે.

લાત મારવામા બહાદુર મારપાડ કરવામા પુરુષોની બરોબરી કોઈથી થાય તેમ નથી

વેરવિખેર કરનાર આ કામ પુરુષોનુ જ છે ગમે તેવા ગોઠવેલા કપડા, ચોપડીઓ, ઘર એક મિનીટમા વિખેરી નાખવાનો કન્ટ્રાક્ટ પુરુષોએ હમેશને માટે લીધેલો છે

શરમ વગરનો નફટાઈ તે મરદાઈનુ ભૂષણ છે

સખત હૈયાનો. સખતાઈ તે મરદાઈનુ બીજુ નામ છે

હુંપદના ભરી રહેલા આખું જગત્ જાણે પુરુષો એકલા ચલાવતા હોય નહી !

ગાળ મોમા ભરેલા સ્ત્રીઓ તો 'ઊતાર' વાપરે છે પણ પુરુષોને વાપરવા માટે ગાળ રાખેલી છે

કરવામા પછાત—રણાંગ પછાત જે જે વાક સ્ત્રીજાતિ પુરુષજાતિના

સહેલાઈથી માફ કરે છે તે જ ગુનાહ માટે સ્ત્રીને કદી નહી માફ કરનાર. જ્ઞાનમા પોતાના સમાન કોઈ નહી એમ માનનાર. 'સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ' એ કહેવત જોડનાર.

મહાત્માએ ગણાવેલા નમુનેદાર પુરુષના ગુણોની માળા 'અમ્બેડ તીન પાઈ'ના એપોલોજી માગી પુરુષવર્ગને અર્પણ કરયુ.

નહીં બોલ્યાના નવ ગુણ.

૩૧
ચકરડી ભમરડો *

દીલ્લીના બાદશાહની સ્વારી ગુજરાતમા હતી તે વખતે એક વેળા બાદશાહ શિકારે નિકળ્યા હતા હરણ પાછળ ઘોડો દોડાવતા બાદશાહ બહુ આગળ નિકળી ગયા, અને, પોતાના સાથીઓથી છુટા પડી ગયા. મધ્યાહ્નનો વખત થયો હતો મુકામ બહુ દૂર રહી ગયો હતો નજીકમાં કોઈ ગામ જણાતુ નહોતુ ભુખ જોર કરવા લાગી, અને, તરસથી ગળુ સુકાવા લાગ્યુ આગળ વધતા અને આસપાસ નજર કરતા આધે એક ખેતરમા કોઈ કામ કરતો જણાયો બાદશાહ ઘોડો ચલાવીને કોઈ પાસે ગયા. ખેતરમા બે પાટીદારો હતા તેમને બાદશાહે પોતાની ભુખતરસની હકીકત કહી પાટીદારોએ આલવામા તોછડાઈ વણી કરી, પણ, રોટલો આપ્યો તે બાદશાહે ઝાડ તળે બેસીને ખાધો, અને, પાણી આપ્યુ તે બાદશાહે પીધુ. જતી વખતે બાદશાહે પોતાની આંગળી પરથી રત્નજડિત વિંટી કાઢીને આપી, અને, પોતે દીલ્લીનો બાદશાહ છે તે પ્રકટ કર્યુ, તથા, પાટીદારોને કોઈ વખત દીલ્લી આવી મહેલમા મળવાનુ નિમંત્રણ કર્યું

પાટીદારો કાકો ભત્રીજો હતા કેટલોક સમય ગયા પછી બન્ને દીલ્લી ગયા હાથમાના હુક્કા ગગડાવતા મહેલના દરવાજામા પેસવા જતા હતા ત્યા દરવાને રોક્યા ભત્રીજો ગુસ્સે થઈ બોલ્યો, 'બાદશાને કહે કે ગુજરાતથી તારા બનેવી આયા સે' દરવાનના ધક્કા ખાઈ બન્નેને પાછા જવુ પડત, પણ, કાકાએ પોતાની આંગળીપરની વિંટી બતાવી તે જોઈ દરવાન સ્તબ્ધ થઈ ગયો પાટીદારોને ઉભા રાખી દરવાન પાદશાહ પાસે ગયો અને કુરનસ કરી બોલ્યો, 'જહાંપનાહ! ગુજરાતમે દો આદમી આયે

---

* આ અને આ પછીની ચાર વાર્તાઓ બીજાઓને મ્હોડે સાંભળેલી તે અહી લેખની શૈલીમા ગોઠવી પ્રકટ કરી છે

હુયે વો અંદર આનેકુ ઇંતેઝાર હુયે; બડી બેઅદબ જુબાન બોલ રહે હયે, મગર બાદશાહ સલામતકી અગુશતરી એ લોગકે પાસ હયે.'

બાદશાહે બધી એંધાણીથી બાપા ભાયડાને ઓળખ્યા અને, તેમને અંદર આવવા દેવા દરવાનને હુકમ કર્યો કાકો ભત્રીજો મહેલમાં દાખલ થયા. દીવાનખાનામાં આવ્યા ત્યાં બાદશાહની સમક્ષ ગુણકાનો નાચ ચાલી રહ્યો હતો દરબારીઓના ટોળા બે બાજુ ઉભા રહેલા હતા ગાયન અને નૃત્ય ઉપર ફિદા થઈ દરબારીઓ ડોકાં ધુણાવતા હતા, અને, 'વાહવાહ,' 'કયા બાત હયે,' 'શાબાશ' વગેરે હર્ષોદ્‌ગાર કાઢતા હતા

પાટીદારોએ કોઈ દિવસ નાચ જોયો નહોતો, અને, આ શું ચાલે છે તે તેમને સમજણ પડી નહિ અને તર્ક દોડાવી ભત્રીજાએ કાકાના કાન આગળ જઈ કહ્યું, 'કાકા!'

કાકાએ કહ્યું, 'હાહૂઆં!'
'આ બધા માણહા ગાડા ભેગા થ્યા સે!'
'ચ્યમ વારૂ?'
'આ બાઈડીને ચકરડી ભમરડી થઈ સે ને મારા બેટા કોઈ હમજતા નથી પણ હમણાં ભુહ દઈને હેઠે પડેસે!'
'તાણે ચ્યમ કરીશુ?'
'ચ્યમ તે મારા બળધ્યાને એવું થ્યુ તુ પણ ડામ્યો કે ને તે ચટ લઈને હારૂ થઈ જ્યુ.'
'તે આને ચ્યમ કરીશુ?'
'આને એ એમ જ તો આ એ ફુદડી ફરતી આણી પા આવે તાણે તમે એનો ટાટીઓ ઝાલજો ને હું આ માગ હોકાની ચલમ ચોપી દઈશ'

કાકાએ પોતાનો હુકકો આઘો મુકયો, અને, બન્ને જણ સજજ થઈને ઉભા ગુણકા નાચતી નાચતી અને ગાતી ગાતી પાસે આવી એટલે કાકો ભત્રીજો 'અલ્યા, ઝાલો ઝાલો!' કહી આગળ ધસ્યા ચકિત થયેલા દરબારીઓને વિસ્મયકારણ સમજાયુ તે પહેલા કાકાએ ગુણકાનો પગ ઝાલ્યો, અને, ભત્રીજાએ તે પર હુકકાની ઉની ઉની ચલમ ચાપી દીધી.

અલબત્ત, ચકરડી ભમરડી બંધ થઈ ગઈ.

૩૨

' જમ્યો ' કોણ કહેવાય ?

જાગનાથ મહાદેવમા ત્રીસ મણનું લાડુ થયો અને બ્રાહ્મણ જમ્યા જમીને પાછા આવતા ભૂદેવો મને રસ્તામા મળ્યા મિષ્ટાન્નના ભારથી ભરપુર થયેલી વેદમૂર્તિઓ ગજગામિની થઈ ચાલતી હતી ત્યા એક ભૂદેવને બે માણસોએ પાંગોઠેથી ઝાલેલા હતા તેમણે ડોકુ એક તરફ ખભે નાખેલુ હતુ મહા મહેનતે પગ ઉપાડી આગળ નાખતા હતા, અને, પાંગોઠેથી ઝાલનાર ઘડીકના તથા ઘસડતા હતા ત્યારે થોડુ આગળ વધાતુ હતુ મે પાસે જઈ પુછ્યુ, ' કેમ, મયાશંકરભાઈ ! જમ્યા ? ' મયાશંકરભાઈએ ડોકાની સ્થિતિ કાયમ રાખી આખો સહેજ મારી તરફ ફેરવી પછી ઝીણો ઘાંટો કાઢી અને હાથ પહોળો કરી બોલ્યા,

' હુ સુ જમ્યો ! જમ્યા તો દયાશંકરભાઈ, કે ખાટલે ઘલાઈને આવે છે !'

હુ આગળ ગયો તો ખાટલો આવતો દીઠો એક ઓટલા પર ચઢી મે નજર કરી તો ખાટલો ચાર માણસોએ ઉપાડેલો હતો અને, તે ઉપર દયાશંકરભાઈ ચત્તા પાટ પડેલા હતા હાથ પગ લાંબા અને પહોળા કરી નાખેલા હતા શ્વાસ બહુ મુશ્કેલીથી લેવાતો હતો, અને તેથી પેટ સહેજ ઉચુ નીચુ હાલતું હતુ એટલુ જ ચૈતન્યનુ ચિહ્ન દેખાતું હતું ઓટલા પાસે ખાટલો આવ્યો એટલે મે પુછ્યુ, ' કેમ, દયાશંકરભાઈ, જમ્યા ? '

દયાશંકરભાઈ ડોકુ કે આખો મારી તરફ ફેરવી શક્યા નહિ પણ, થોડી વાર પ્રયત્ન કરી ગળામાથી ઘણો મંદ ઘાંટો કાઢી બોલ્યા,

' અરે હુ સુ જમ્યો ? જમ્યા તો જયાશંકરભાઈ કે ઠામે જ રહ્યા '

આગળ ચાલતો હુ જાગનાથ મહાદેવમા ગયો મંદિરની પડાળીમાં બ્રાહ્મણ જમ્યા હતા ત્યા જઈ જોયુ તો જયાશંકરભાઈ ઠામ પર ફસાઈ ગયેલા હતા તેમનાથી ઉભા થવાય તેમ નહોતુ, અને, તેમને ઉભા કરાય તેમ નહોતું. પાતળા લુગડાના પોટલામા ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા ગોળ ઉપર પાણી પડ્યા પછી પોટલુ ઉચુ કરવા જતા તે ફસકી જવાની ધાસ્તી લાગે તેવી ધાસ્તી જયાશંકરભાઈને ઉંચા કરવા જતા લાગતી હતી તેમનાથી હલાતુ નહોતુ અને શ્વાસ લેવાતો નહોતો તેવી તે ફસાઈ ગયેલા હતા અને બહેબાકળા થઈ ગયેલા હતા મે પાસે જઈ પુછ્યુ, ' કેમ, જયાશંકરભાઈ ! જમ્યા?'

ઉત્તર દેવાની જયાશંકરભાઈની ઇચ્છા હતી, પણ, તે ઇચ્છા પાર પાડી શકાય તેમ નહોતુ. પાસેની ઓરડીમા નવેણમ રસોઈ હતી તે તરફ આગળી સહેજ વાળી, અને પછી, હોઠ ફફડાવ્યા, પણ, એટલા જ શબ્દ સભળાયા કે 'હજી બહુ બાકી રહ્યુ'

૩૩.

બડા દાદાની હોંશીઆરી

જમાલ, કમાલ, બન્નુ, અહમદ વગેરે નદીકિનારે રમતા હતા એવામાં નદીમાં લાકડુ તણાતુ આવ્યુ લાકડાની આકૃતિ વિચિત્ર હતી, અને, ઘણા દહાડા પાણીમા રહેલુ હોવાથી તે ઉપર લીલ બાઝેલી હતી છોકરાઓએ લાકડુ ઉચકીને બહાર કાઢ્યુ, પણ, તે શુ છે તે કોઈને સમજાયુ નહિ. જમાલ કહે, 'યે પોપટ હયે.'

કમાલ બોલ્યો. 'તેરેકુ દીખતા હયે કે નહિ ! યે તો મોર હયે !'

અહમદે કહ્યુ, 'તુ બી અધા ઓર જમાલ બી અધા યે તો કાકાકૌઆ હયે'

બન્નુ કહે, 'તુમ સબ હેમક હો યે તો બીલ્લી હયે'

લઢાઈ ચલાવી આખરે બધાએ ઠરાવ કર્યો કે, 'ઇસકુ બડે દાદેકે પાસ લે ચલો.'

છોકરાઓ લાકડુ ઉપાડીને બડા દાદા પાસે લઈ ગયા બડા દાદા લાકડુ જોઈ ચકિત થયા, પણ, કાંઈ બોલે તે પહેલા અહમદે ફરિયાદ કરી, 'દેખો, બડે દાદે મે કહેતા હુ કે યે કાકાકૌઆ હયે મગર યે લોગ નહિ માનતે'

કમાલે કહ્યુ, 'યે પોપટ હયે ઇસકુ કાકાકૌઆ કૈસા માને ?'

જમાલે અને બન્નુએ એજ પ્રમાણે 'મોર' અને 'બીલ્લી'નો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો

બધાની તકરારો સાભળી બડા દાદા બોલ્યા, 'તુમ સબ કૈસે બેવકુફ હો ? તુમારે મે ઇતનીબી અક્કલ નહિ ? મે મર જાઉગા પીછે તુમારા ક્યા હોયગા ? ઇસકુ પિછાનના યે તો સ્હેલા હયે ! લાવ, થોડે ચોખે લાવ'

ચોખા આવ્યા તે બડા દાદાએ હથેલીમાં લીધા, અને, હથેલી પહોળી કરી તે ઉપરના ચોખા લાકડા આગળ ધર્યા, હોઠથી 'ચુચ ચુચ' બોલાવી ચોખા ખાવાની લાકડાને સૂચના કરી, અને, છોકરાઓ તરફ હોશીઆરી ભરેલી આખ કરી બડા દાદા બોલ્યા, 'દેખો, અબ ચુંગેગા તો મોર, નહિં તો પોપટ તો હેઈ''

૩૪
સવાલ તેવો જવાબ

મુસાફરીમાં ઉંચા મકાનને સાતમે માળે કામમાં સૂરજમલ શેઠ ઉભા હતા નીચે રસ્તા પર નજર કરતા કોઈ માણસ બારણા ઉપર ઉભો ઉભો હાથ ઉંચા કરી કાંઈ નિશાની કરતો હતો તથા ઉચ્ચાર કરતો હતો. તેના શબ્દ સમજાતા નહોતા અને, તેનો હેતુ સમજાતો નહોતો, તેથી, શેઠે બધાને નીચે મોકલ્યો. ઉંધાએ નીચે જઈ આવી કહ્યું, 'કોઈ સાધુ હશે તો કહેતા હશે કે સેઠ્ઠ નીચું બેસે, બહોત જરૂર કામ હયે ક્યા કામ હને એ નહિ બોલતા. બસ, શેઠજી બેસે પૂરતા કહેતા હયે'

કાંઈ ખાસ કામ હોવું જોઈએ એમ ધારી શેઠ છ દાદર ઉતરી નીચે ગયા બાવાએ શેઠને એક પાસે બોલાવી કાનમાં કહ્યું, 'શેઠજી એક પૈસા દે!'

શેઠ સામા સામે જોઈ રહ્યા, પણ, તુરત વિચાર આવતા કહ્યું, 'ઉપર આઓ!' શેઠ છ દાદર ચઢી પાછા ઉપર ગયા, અને, તેમની પાછળ પાછળ બાવો પણ ઉપર ગયો સાતમે માળ પહોંચ્યા પછી શેઠે બાવાને પાસે બોલાવી કાનમાં કહ્યું, 'મેરે પાસ અભી છુટા પૈસા નહિ હયે'

બાવો મહાત થઈ ગયો અને નીચે ઉતરી ગયો.

૩૫
ધોળી દાઢીનું મહત્વ.

પાણી ભરેલા મોટા વાસણ પાસે ઉભો ઉભો ગુલાબ પતાસા ખાતો હતો તેવામાં તેના હાથમાંથી એક પતાસું વાસણમાં પડી ગયું પતાસું પાણીમાં ઓગળી ગયું તેની ગુલાબને ખબર નહિ, પણ, પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાયું તેથી વાસણમાં કોઈ છે એમ તેણે ધાર્યું રોતો રોતો તે પોતાના ઘરડા કાકા પાસે ગયો, અને, રાવ ખાધી કે 'પાનીમેં બચ્ચતનમે કોઈ હરે તો મેરા પતાસા ખા ગયા' કાકા એકદમ ઉઠ્યા અને પોતાની ધોળી દાઢી પર હાથ ફેરવતા ફેરવતા પાણીના વાસણ પાસે આવી બોલ્યા, 'કા હયે? બતાવ!'

ગુલાબે આગળી કરી કહ્યું, 'દેખો અંદર હયે'

કાકાએ અંદર નજર કરી તો ધોળી દાઢીવાળો માણસ દેખાયો. કોપથી લાલચોળ થઈ જઈ કાકા તે માણસ તરફ હાથ કરી બોલ્યા, '
દાઢીમે ધૂળ પડી! તું બચ્ચેકા બતાસા ખા ગયા!'

સમાપ્ત

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ કૃત.

(૧) ભગવદ્‌ગીતાનું ભાષાંતરઃ—

(મૂળ સાથે, સમશ્લોકી)

કીમત—{ સસ્તી આવૃત્તિ—બાર આના; પુસ્તકાલય આવૃત્તિ—દોઢ રૂપીઓ }

(૨) ઇન્દુકુમાર નાટક
અંક ૧ લો લગ્ન — કીમત બાર આના

(૩) " જયા અને જયન્ત "—
ત્રણ અંકી સંપૂર્ણ નવું નાટક — કીમત સવા રૂપીઓ.

(૪) કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧
(૫) કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ } દરેકના આઠ આના.

(૬) વસન્તોત્સવ (એક લાંબું ભાવપૂર્ણ કાવ્ય) આઠ આના

(૭) ન્હાના ન્હાના રાસ—૫૦ રાસ,
ગરબા વગેરેનો સંગ્રહ — કી ચાર આના

(૮) રાજરાજેન્દ્રને (સચિત્ર આર્ટ
પેપર ઉપર છાપેલું કાવ્ય) — કીમત રૂ એક

(આમાના નં ૪–૫ ના પુસ્તકો હાલ મળતા નથી)

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એ. કૃત

પરાક્રમની પ્રસાદી (અથવા
વિક્રમોર્વશીય નાટક-સચિત્ર) કી. રૂ. પોણો.

મુદ્રારાક્ષસ નાટક. — કી. રૂ. સવા.

ગીત ગોવિંદ. (સચિત્ર) — કી. રૂ. એક.

અમરૂશતક („) — કી. રૂ. એક.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,
પીરમશાહ રોડ; અમદાવાદ.

ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાન.

શબ્દાર્થ-ટીકા તથા સુરી-ઇશ્ક વિગે સાગરના લખેલા વિસ્તારી ોદ્ઘાત અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ રણછોડભાઇ ઉદયરામના ફારસી કાવ્ય-નાના ઉપયોગી નિબન્ધ સાથે

બાલાશંકર, મણિલાલ, કલાપી, હરિલાલ ધ્રુવ, ગોવર્ધનરામ, અમૃત ઘક, દેગમ્બરી, કાન્ત, પ્રેમભક્તિ, મકરન્દ, લલિત, મુનિ બુદ્ધિસાગર, હરિહર (દિવાનો), સ્નેહજ્યોતિ, મસ્તાન, સાગર, અન્ય સ્ત્રી લેખકો, વગેરે ૬૦ પડોની પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ ૨૫૦ ગઝલોનો ૩૬૦ પૃષ્ટનો મોટો સંગ્રહ.

કીમત { પાકું સોનેરી પુઠું—સવા રુપિયો
સસ્તી સામાજિક આવૃત્તિ—બાર આના }

बुद्ध, धर्म अने संघ.

બૌદ્ધ ધર્મ વિગેની ટુંકામાં અને સરળ રીતે પુરેપુરી માહિતી આપનાર પ્રો. ધર્માનંદ કૌસમ્બીએ શ્રીમંત ગાયકવાડ શ્રીસયાજીરાવ સમક્ષ આપેલા ત્રણ વ્યાખ્યાન. લાઇબ્રેરી માટે મંજુર છે. કીમત છ આના.

ન્હાના ન્હાના રાસ

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ કૃત કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓને ભેટ આપવા યોગ્ય નાના મોટા ૫૦ ગરબા, રાસ, ગરબીઓ કિં. ચાર આના.

સંસાર—રમેશચન્દ્ર દત્ત કૃત નવલકથાનું સુરસ ભાષાન્તર.

પાકું મળગ છીટનું પુઠું—કીંમત ૩ અર્ધો

માજ { રમેશચન્દ્ર દત્ત કૃત નૉવેલનું ભાષાન્તર
કિંમત—પાકું પુઠું બાર આના, કાચું પુઠું આઠ આના. }

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,
પીરમશાહ રોડ, **અમદાવાદ.**